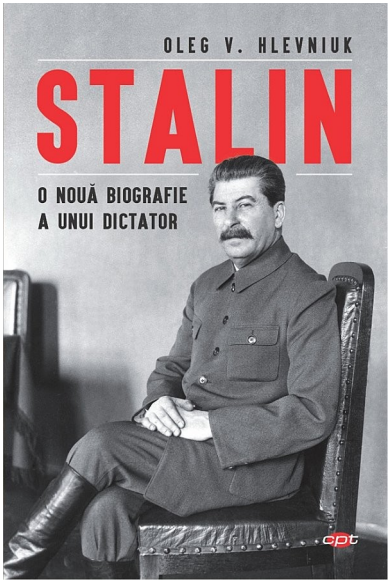
OLEG V. HLEVNIUK
STALIN
O NOUĂ BIOGRAFIE
A UNUI DICTATOR
cpt

OLEG V. HLEVNIUKk
STALIN
O NOUĂ BIOGRAFIE A UNUI DICTATOR

TRADUCERE DIN LIMBA ENGLEZĂ:
ANCA SIMITOPOL
EDITURA LITERA
BUCUREŞTI, 2019

Oleg V. Hlevniuk
Stalin. New Biography of a Dictator
Copyright © 2015

Copyright traducere engleză © 2015 Yale University
Ediţie publicată pentru prima dată de Yale University Press

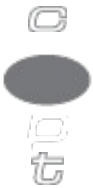

Carte Pentru Toţi este parte a Grupului Editorial Litera
O.P. 53; C.P. 212, sector 4, Bucureşti, România
tel.: 021 319 63 93; 0752 101 777

e-mail: comenzi@litera.ro
Ne puteţi vizita pe
www.litera.ro
Stalin.
O nouă biografie a unui dictator
Oleg V. Hlevniuk
Copyright © 2019 Grup Media Litera
pentru versiunea în limba română
Toate drepturile rezervate
Editor: Vidraşcu şi fiii
Redactori: Gabriela Mitrovici, Georgiana Harghel
Corectori: Georgiana Enache, Ionel Palade
Copertă: Flori Zahiu
Tehnoredactare şi prepress: Bogdan Coscaru
Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
HLEVNIUK, OLEG V.
Stalin. O nouă biografie a unui dictator / Oleg V. Hlevniuk; trad. din lb. engleză: Anca Simitopol – Bucureşti: Litera, 2019
ISBN 978-606-33-3712-3
ISBN 978-606-33-5680-3
I. Simitopol, Anca (trad.)
821.111

Oleg V. Hlevniuk este istoric şi cercetător principal la Arhiva de Stat a Federaţiei Ruse. Este membru corespondent al Academiei Regale de Istorie. Printre lucrările sale, se numără *The History of the Gulag, Master of the House: Stalin and His Inner Circle* şi mai multe volume de corespondenţă a lui Stalin.

Prefaţă

De mai bine de două decenii, îl studiez pe acest om, precum şi cauzele şi logica de la baza acţiunilor lui, care au dat peste cap sau au distrus complet milioane şi milioane de vieţi. Această lucrare a fost stresantă şi epuizantă emoţional, dar a fost chemarea mea. În ultimul timp, schimbările paradoxale petrecute în istoria recentă a Rusiei, otrăvirea pe scară largă a gândirii cu mituri despre un „altfel“ de Stalin – unul al cărui mod efectiv de conducere este prezentat ca un model demn de imitat – au oferit cercetării mele o relevanţă mai mult decât academică.

Literatura de specialitate despre Stalin şi despre epoca lui este extraordinar de vastă. Chiar şi cercetătorii specializaţi în stalinism recunosc că abia sunt familiarizaţi cu o parte din ea. În acest domeniu imens, cercetarea serioasă şi meticulos documentată coexistă cu lucrări improvizate, compilate la repezeală din anecdote, zvonuri şi invenţii. Cele două tabere – cercetarea academică istorică şi istoriile rudimentare (de obicei, pro-Stalin) – rareori se intersectează şi au renunţat de mult la ideea reconcilierii.

Biografiile academice ale lui Stalin au parcurs aceleaşi etape ca şi istoriografia întregii perioade sovietice. Am un respect deosebit pentru câteva opere clasice scrise într-o perioadă când arhivele sovietice erau complet inaccesibile. Doi autori se disting: Adam Ulam şi Robert Tucker.[1] În anii 1970, istoricii care se ocupau cu studiul perioadei staliniste se asemănau cu specialiştii în Antichitate: în general, cunoşteau pe dinafară puţinele documente şi memorii disponibile şi nu prea aveau cum să facă rost de altele. Această lipsă de documente a încurajat studierea migăloasă a acestor surse, dar şi o extrapolare elegantă şi atentă. Situaţia s-a schimbat însă după ce s-au deschis ecluzele arhivelor, la începutul anilor 1990, şi ne-a luat ceva timp până am reuşit să ne scoatem capetele la suprafaţă. Apariţia ulterioară a unor noi lucrări bazate pe materiale arhivistice – inclusiv biografii academice ale lui Stalin, precum şi alte cercetări asupra acestui om şi a sistemului politic respectiv – arată că istoricii au început să facă faţă acestei revărsări de surse.[2]

Deschiderea arhivelor a dus la apariţia unui nou gen de biografii ale lui Stalin, care s-ar putea numi „expuneri arhivistice“. Între pionierii acestui gen se numără Dmitri Volkogonov, un fost membru loial al partidului, care a devenit o forţă motrice a perestroikăi, şi dramaturgul rus Edvard Radzinski. Acest gen favorizează relatările personale în locul statisticilor „seci“ sau al documentelor administrative şi naraţiunea atractivă în locul cercetărilor minuţioase şi al contextualizărilor istorice. Pentru mulţi cititori, expunerea arhivistică a jucat un rol important în formarea unei imagini despre Stalin.

Unul dintre autorii cei mai de succes din Occident, care a căutat să hrănească apetitul pentru noile detalii disponibile despre era lui Stalin, este scriitorul britanic Simon Sebag Montefiore. O caracteristică demnă de remarcat a metodei sale este citarea unei varietăţi mari de surse, nu doar dintr-o gamă largă de memorii şi interviuri, ci şi din arhive. Montefiore a găsit un fel de teren de mijloc, străduindu-se să insereze puţină rigoare ştiinţifică în genul „expunerilor arhivistice“, producând, în acelaşi timp, o istorie uşor de citit, capabilă să atragă o audienţă mult mai mare decât cele mai multe texte ştiinţifice.[3]

Pe de altă parte, în Rusia zilelor noastre, imaginea lui Stalin este modelată, în primul rând, de apologii pseudo-academice. O mulţime extrem de diversă de autori, toţi având propriile motivaţii, contribuie la mitologia stalinistă. Majoritatea acestor autori îmbină lipsa unor cunoştinţe elementare cu dorinţa de a face afirmaţii cutezătoare. Apologiile lor citează, în mod tipic, surse inventate sau le denaturează fără ruşine pe cele reale. Impactul acestui asalt ideologic de proporţii asupra minţii cititorilor este sporit de circumstanţele vieţii din Rusia, care includ un grad exagerat de corupţie şi inegalităţi sociale scandaloase. Atunci când resping prezentul, oamenii sunt mai înclinaţi să idealizeze trecutul.

Apologeţii lui Stalin nu mai încearcă, aşa cum au făcut-o cândva, să nege crimele regimului său. În schimb, recurg la moduri mai subtile de rescriere a istoriei. În versiunea lor referitoare la evenimentele istorice, nişte funcţionari de rang inferior, cum ar fi şefi ai poliţiei secrete şi secretari ai comitetelor de partid regionale, care-şi ascundeau, chipurile, acţiunile de Stalin, au provocat represiunea în masă. Staliniştii cei mai cinici adoptă o altă cale, afirmând că Teroarea a fost justificată şi că milioanele de oameni nimiciţi din ordinele lui Stalin au fost „duşmani ai poporului“.

Multor staliniști ruşi le este uşor să se inspire din teoriile elaborate de diverşi istorici occidentali, conform cărora Teroarea s-a desfăşurat spontan, Stalin nu a fost adânc implicat în ea şi a fost un lider politic

mult mai „obişnuit“ decât se consideră de obicei. Desigur, nu este intenţia mea să îmi acuz colegii din Occident de stârnirea re-stalinizării. Ei nu poartă responsabilitatea pentru luptele politice contemporane din Rusia mai mult decât a purtat-o Marx pentru revoluţia bolşevică. Însă cuvintele pot avea ecouri stranii şi trebuie să fim conştienţi de acest lucru.

O formă de apologie cultivată foarte mult în mediile intelectuale şi politice din Rusia este ideea relativ moderată a „stalinismului modernizator“. Deşi această ideologie recunoaşte oficial nenumăratele victime ale Terorii şi costul mare al strategiei „Marelui Salt“, ea vede stalinismul ca pe un mijloc organic şi inevitabil de abordare a necesităţii de modernizare şi de pregătire pentru război. În aceste postulate putem identifica prejudecăţi adânc înrădăcinate în conştiinţa socială rusă: acelea că interesele statului au prioritate absolută, că individul este lipsit de importanţă, că desfăşurarea istoriei este guvernată de legi superioare. Conform acestei paradigme, Stalin a fost expresia unei necesităţi istorice obiective. Deşi regretabile, metodele lui au fost necesare şi eficiente. În plus, inevitabil, roata istoriei va fi împroşcată cu sânge.

Ar fi greşit să negăm că „undele lungi“ ale istoriei ruseşti au contribuit la modelarea căii către bolşevism şi stalinism. Un stat puternic, cu tradiţii autoritare, lipsa unor instituţii puternice care să protejeze proprietatea privată şi societatea civilă şi întinderea colosală a unei puteri colonizatoare care a facilitat, printre altele, crearea Arhipelagului Gulag, toate acestea au pregătit terenul pentru sistemul stalinist. Dar, dacă vom considera aceşti factori drept un soi de „destin rusesc“, ajungem în fundătura teoriei „stalinismului inevitabil“. Susţinătorii acestei teorii nu sunt interesaţi de date specifice şi preferă să recicleze interpretările staliniste ale istoriei sovietice, uneori cu o nuanţă proaspătă, dar cel mai adesea fără. Ei resping ferm probleme referitoare la preţul plătit pentru transformări şi pentru victoriile militare, la căi alternative de dezvoltare şi la rolul dictatorului. Închid ochii în faţa faptului că, atunci când a adus ţara într-o stare de criză şi de ruină, Stalin însuşi a fost uneori nevoit să-şi înmoaie politicile, demonstrând, astfel, că şi în cadrul stalinismului existau căi multiple către industrializare. Nici măcar nu încearcă să explice cum anume au servit obiectivelor modernizării execuţiile a 700 000 de oameni, ordonate de Stalin numai între 1937 şi 1938. Per ansamblu, teoria stalinismului modernizator nu face nici o încercare serioasă de a lămuri cât de eficient a fost sistemul stalinist sau de a evalua rolul lui

Stalin însuşi în dezvoltarea Uniunii Sovietice din anii 1920 până la începutul anilor 1950.

Reducerea istoriei la imperativul istoric este modul cel mai lipsit de creativitate de a prezenta trecutul. Istoricii sunt obligaţi să se ocupe nu de scheme simple şi de ipoteze politice, ci de fapte concrete. Lucrând cu documentele, ei nu pot să nu observe legătura complexă dintre factorii obiectivi şi personalităţi sau dintre tipare şi întâmplări accidentale. Într-o dictatură, rolul preferinţelor, al prejudecăţilor şi al obsesiilor dictatorului este mult amplificat. Ce mijloc mai bun există de a descâlci această încâlcitură complexă a problemelor decât biografia?

Biografia este un gen unic de cercetare, care, la o extremă, poate fi redus la cele mai mici detalii ale contextului istoric sau, la cealaltă extremă, poate fi umplut cu detalii fanteziste despre comportamentul uman. Context fără suflet şi suflet fără context – acestea sunt principalele capcane cu care se confruntă biograful. A fost o provocare pentru mine să navighez printre ele. În cele din urmă, am înţeles că, pur şi simplu, nu era posibil să strecor în această carte nici măcar o referinţă scurtă la fiecare episod sau aspect important din perioada stalinistă. Am fost silit să decid ce fenomene şi tendinţe meritau să fie incluse, selectând faptele şi evenimentele care au părut să îl caracterizeze, cu cea mai mare limpezime şi însufleţire, pe Stalin, epoca lui şi sistemul care-i poartă numele. Selecţia a fost cu atât mai necesară dată fiind apariţia, de a lungul ultimilor 20 de ani, a unor surse numeroase ce aruncă lumină asupra personajului Stalin şi a perioadei sale. Aceste surse trebuie să fie menţionate pe scurt.

În primul rând, datorită deschiderii arhivelor de stat, după prăbuşirea Uniunii Sovietice, istoricii pot consulta acum documente originale, pe când, în trecut, erau siliţi să cioplească în straturile de denaturare din publicaţiile oficiale. Un bun exemplu îl reprezintă operele şi discursurile lui Stalin însuşi. Cele mai multe au fost publicate în timpul vieţii conducătorului, dar acum avem posibilitatea să studiem originalele şi să comparăm ceea ce s-a spus în realitate cu versiunile editate. De asemenea, la corpusul discursurilor publicate ale lui Stalin se pot adăuga acum acelea care nu au fost publicate. Printre cele mai importante documente sunt cele produse de organismele guvernamentale pe care Stalin însuşi le prezida, precum procesele-verbale şi stenogramele reuniunilor Biroului Politic şi decretele Comitetului de Stat pentru Apărare, pe timp de război. Aceste documente birocratice seci sunt extraordinar de importante pentru a înţelege personalitatea şi viaţa lui Stalin. Ele acaparau foarte mult din

timpul dictatorului şi reprezentau instrumentele prin care îşi exercita puterea. Multe decizii poartă urmele controlului său editorial.

În sine, ordinele emise în timpul lui Stalin nu zugrăvesc, desigur, decât o imagine parţială. De ce au fost adoptate? Care au fost logica şi motivele din spatele acestor acţiuni? Mult mai grăitoare este corespondenţa sporadică a lui Stalin cu colegii lui din Biroul Politic, purtată în special când el era plecat în concediu şi care impunea schimbul de scrisori ca să dirijeze acţiunile colegilor lui de la Moscova. Această corespondenţă a cunoscut cea mai mare abundenţă în anii 1920 şi în prima jumătate a anilor 1930, înainte ca Rusia să aibă un serviciu de telefonie pe care să te poţi baza. Acesta este un exemplu nemaipomenit al felului în care progresul tehnologic lent îi poate fi util unui istoric. După război, comunicarea telefonică a devenit mai sigură, iar Stalin, care se afla acum la apogeul puterii ce nu-i era contestată de nimeni, a considerat că nu mai avea la fel de multă nevoie de o corespondenţă detaliată cu subordonaţii. Ajungeau directivele concise. În pofida naturii lor fragmentare, scrisorile lui Stalin constituie un corpus documentar important şi oferă o lectură fascinantă. Ele sunt testamentele cele mai oneste pe care le-a lăsat posterităţii.[4]

Istoricii au reuşit să adune o mulţime de informaţii importante din registrele cu numele celor care treceau pe la cabinetul de lucru al lui Stalin de la Kremlin.[5] În aceste registre erau consemnate numele vizitatorilor şi orele la care intrau şi părăseau cabinetul; astfel, ele aruncă o lumină asupra modului în care Stalin se ocupa de treburi. Comparaţia lor cu alte surse (precum memorii şi procese-verbale ale reuniunilor Biroului Politic) oferă indicii importante ale circumstanţelor din jurul adoptării diverselor decizii. Însă, asemenea corespondenţei sale, aceste registre reflectă numai o parte din activitatea lui Stalin. El nu lucra numai în cabinetul lui de la Kremlin, ci, ocazional, şi în cabinetul din sediul Comitetului Central din Piaţa Staraia, şi primea vizitatori în apartamentul lui de la Kremlin, precum şi în numeroasele lui vile din afara Moscovei şi din sud. Cu toate că ştim că serviciul responsabil pentru protecţia liderilor sovietici înregistra vizitele în apartamentul de la Kremlin al lui Stalin, cercetătorii nu au încă acces la această arhivă.[6] Nu par să existe registre similare în ceea ce priveşte cabinetul de la Comitetul Central sau vilele.

Registrele cu numele vizitatorilor erau păstrate de secretariatul lui Stalin şi de echipa lui de pază. Pare verosimil ca aceste servicii să fi păstrat, de asemenea, pentru propriile scopuri, registre cu deplasările lui Stalin, precum şi relatări ale angajaţilor de la securitate despre ce s-a petrecut în timpul turei fiecăruia. Se înţelege de la sine că aceste

materiale ar avea o importanţă extraordinară pentru biografii lui Stalin. În acest moment, nu există dovezi că ar exista asemenea registre.

Corespondenţa lui Stalin şi registrele cu numele celor care treceau pe la cabinetul lui de la Kremlin fac parte din arhiva sa personală, care a fost alcătuită sub supravegherea lui directă şi, după câte se pare, cu atenţia îndreptată către istorie. Multe documente din această colecţie poartă nota „arhiva mea“ sau „arhivă personală“. Un adaos important la arhiva personală îl reprezintă materialele despre Stalin adunate din diverse locuri. Acest amestec, care include cărţi din biblioteca lui Stalin cu însemnările lui, a fost adunat în Arhiva Centrală a Partidului. În prezent, ambele seturi de materiale au fost reunite în Colecţia Stalin din Arhiva Rusă de Stat pentru Istorie Social-Politică (RGASPI), care a succedat Arhiva Centrală a Partidului şi care cuprinde cea mai mare parte din conţinutul acesteia,[7] fiind o sursă esenţială de informaţii despre Stalin, utilizată acum intens de istorici.

Totuşi, în ciuda importanţei ei, Colecţia Stalin are lipsuri serioase. Ea oferă numai o perspectivă limitată asupra modului de viaţă şi de operare al lui Stalin. Principalul ei neajuns este absenţa unei mari părţi din seria vastă de documente care ajungea pe biroul lui Stalin zilnic. Au trecut pe acolo mii şi mii de scrisori, compilaţii statistice, corespondenţe diplomatice, rapoarte şi memorandumuri de la diferite ramuri care se ocupau de securitatea statului. Lipsa accesului la aceste documente împiedică efortul istoricilor de a dezvolta o înţelegere aprofundată privitoare la cât de bine informat era Stalin, ce ştia despre o anumită chestiune şi, astfel, o înţelegere privitoare la logica acţiunilor lui. Documentele care ar facilita o astfel de înţelegere nu s-au pierdut. Ele se află în Arhiva Prezidenţială a Federaţiei Ruse (APRF, fosta Arhivă a Biroului Politic), fiind organizate în dosare „tematice“.[8] În timp ce lucram la această carte, am avut posibilitatea să examinez câteva dintre acestea. Deocamdată, Arhiva Prezidenţială nu oferă condiţiile necesare studiilor academice sistematice. Însă simpla existenţă a acestor dosare lasă loc speranţei. Istoria Rusiei sugerează că arhiva se va deschide mai devreme sau mai târziu.

Sursele cele mai tentante pentru biografi sunt întotdeauna jurnalele şi memoriile. Acestea conţin modurile tridimensionale de a trata oamenii şi evenimentele, care sunt greu de extras din documentele oficiale. Astfel de relatări originale le permit biografilor să îşi completeze lucrările cu detalii care captează atenţia, dar istoricii sunt foarte conştienţi de limitările acestor surse. Memorialiştii, chiar şi cei oneşti, sunt rareori dezinteresaţi şi deseori amestecă evenimentele şi

datele sau, pur şi simplu, mint. Aceste pericole sunt mai mari în memoriile din perioada sovietică. Din câte ştim, nici un membru al cercului de apropiaţi ai lui Stalin nu a ţinut un jurnal, privându-ne de acea sursă detaliată pe care au oferit-o biografilor lui Hitler faimoasele jurnale ale lui Goebbels. În ceea ce priveşte memoriile, lucrurile nu stau mult mai bine. Numai doi dintre apropiaţii lui Stalin au lăsat în urmă amintiri detaliate: Nikita Hruşciov şi Anastas Mikoian.[9] Deşi aceste memorii reprezintă contribuţii importante, nici unul din cei doi nu a spus nimic despre subiecte importante (precum participarea lor la represiunea în masă) şi multe lucruri, pur şi simplu, nu le cunoşteau. În cercul apropiaţilor lui Stalin exista o regulă strictă: fiecare persoană cunoştea numai informaţiile de care avea nevoie pentru îndeplinirea eficientă a datoriilor sale. În cazul lui Mikoian, unele aspecte din memoriile lui au fost denaturate de fiul său, care a pregătit manuscrisul pentru publicare. El a inserat, pur şi simplu, propriile adăugiri şi revizuiri în textul dictat, în mod arbitrar şi fără să aducă la cunoştinţă, aşa cum se procedează, chipurile pe baza unor relatări ulterioare făcute de tatăl lui.[10]

Avem, de asemenea, memorii ale unor demnitari sovietici şi străini şi ale altor personalităţi care au avut interacţiuni – de obicei, extrem de limitate – cu Stalin. Aceste lucrări au o contribuţie minoră la ceea ce ştim despre viaţa lui. De asemenea, multe memorii (de exemplu, ale mareşalilor din Armata Roşie) au fost publicate în perioada sovietică şi au fost, astfel, supuse cenzurii (inclusiv autocenzurii). După căderea Uniunii Sovietice, au vorbit multe alte persoane ale căror parcursuri s-au întretăiat cu cele ale lui Stalin. Libertatea a activat un şuvoi de memorii ale copiilor şi rudelor celor aflaţi în aparatul de conducere în timpul lui Stalin.[11] Această „literatură a copiilor“, aşa cum a etichetat atât de bine istoricul Elena Zubkova acest gen, a avut ca principală motivaţie vânzarea volumelor pe piaţă şi pasiunea autojustificării, iar rezultatele sunt, într-adevăr, copilăreşti.[12] Multe rude ale lui Stalin şi tovarăşii lui au inventat poveşti şi basme, amestecând impresiile personale cu fantezia. Declaraţiile naive despre politică arată că aceşti copii aveau o idee extrem de vagă despre ce puneau la cale taţii lor. Informaţiile din surse terţe, zvonurile şi bârfele abundă. Principalul factor care diminuează valoarea potenţială a acestei literaturi îl constituie faptul că subordonaţii lui Stalin erau obsedaţi de păstrarea deplină a secretului. Ei trăiau sub supravegherea neobosită a poliţiei secrete şi cu teama constantă că puteau fi ispitiţi să scape o vorbă fatală din punct de

vedere politic. Nu ne prea putem imagina ce i-ar fi putut convinge să fie deschişi cu familiile lor. Preţul era prea mare.

În această carte, am folosit în mod limitat memoriile, chiar dacă multe conţin descrieri şi anecdote fascinante pe care cititorii le-ar socoti, cu siguranţă, interesante. Ghidându-mă după regulile elementare de verificare a surselor, am depus toate eforturile ca să compar relatările memorialistice cu alte materiale, în primul rând cu materialele arhivistice. Pe de o parte, memoriilor care au rămas în picioare în urma verificării li s-a acordat o încredere mai mare. Pe de altă parte, numeroasele erori şi invenţii flagrante au fost tratate ca indicii clare de neseriozitate, chiar dacă falsitatea unor afirmaţii nu a putut fi dovedită prin alte surse. Am pus anumite memorii pe lista mea neagră. Deşi nu-i condamn pe alţii pentru că citează aceste lucrări, eu nu o voi face niciodată.

În definitiv însă, un istoric care încearcă să scrie o biografie a lui Stalin se află într-o poziţie relativ bună. Abundenţa documentelor şi a dovezilor arhivistice oferă prilejul unei cercetări extinse, viguroase şi (putem spera) prolifice. Lacunele semnificative şi inaccesibilitatea multor materiale sunt nişte impedimente frustrante; totuşi, acum este posibilă scrierea unei biografii cu adevărat *noi* a lui Stalin, în măsura în care materiale arhivistice devenite accesibile de curând au determinat nişte schimbări ale modului în care îl înţelegem pe acest om şi epoca lui.

Aş vrea să adaug, în final, câteva cuvinte despre dimensiunile şi structura acestei biografii. Limitările din primul caz au dus la inovaţii în cel de-al doilea caz. A trebuit să renunţ la detaliile exhaustive. A fost necesară minimalizarea referinţelor şi a notelor, aşadar, am acordat prioritate identificării citatelor, cifrelor şi datelor. Nu au fost menţionate aici toate lucrările valoroase ale colegilor mei, lucru pentru care le cer scuze. Astfel de economii mă pun într-o poziţie ambivalentă. Regret lipsa multor date şi citate elocvente, însă mă bucur pentru cititor. Ştiu cum e să te uiţi trist la grămada de tomuri voluminoase pe care nu vei putea niciodată să le citeşti din scoarţă în scoarţă.

Un alt aspect al cărţii, care sper că va face lectura mai uşoară, pe lângă dimensiunile sale modeste, îl reprezintă structura acesteia. Prezentarea cronologică, împărţită în mod convenţional pe capitole şi secţiuni, nu a fost potrivită pentru expunerea celor două straturi interdependente ale biografiei lui Stalin: succesiunea evenimentelor din viaţa lui şi trăsăturile cele mai frapante ale personalităţii şi ale dictaturii sale. Din această dificultate s-a născut ideea a două

naraţiuni care alternează, un fel de *matrioşka* textuală, păpuşa rusească formată din cinci figurine care intră una în alta. Un lanţ conceptual analizează personalitatea lui Stalin şi sistemul lui de conducere în contextul ultimelor lui zile. Celălalt, care păstrează naraţiunea cronologică convenţională, urmăreşte succesiunea principalelor etape ale biografiei sale. Prin urmare, cartea poate fi citită în două moduri. Cititorii pot avea încredere în organizarea mea şi urmări ordinea paginilor sau pot lectura fiecare strat pe rând. Am încercat să fac ambele metode la fel de uşor de citit.

Centrele puterii staliniste

Primele ore ale dimineţii de 1 martie 1953, lângă *dacea* din afara Moscovei. Ultima cină a „Celor Cinci“

Sâmbătă, 28 februarie 1953, Iosif Stalin i-a invitat pe patru dintre colegii lui cei mai importanţi la Kremlin: Gheorghi Malenkov, Lavrenti Beria, Nikita Hruşciov şi Nikolai Bulganin.[1] În ultimele şase luni din viaţă, Stalin şi aceşti patru bărbaţi au alcătuit ceea ce a fost cunoscut drept „grupul conducător“, sau doar „Cei Cinci“. Ei se întâlneau regulat acasă la Stalin. Ceilalţi vechi prieteni ai conducătorului – Viaceslav Molotov, Anastas Mikoian şi Kliment Voroşilov – căzuseră în dizgraţie, iar el nu voia să-i vadă.[2] Elementul-cheie al modului de operare al lui Stalin consta în adunarea unui mic grup de susţinători care erau mâna lui dreaptă la conducerea ţării. Îi plăcea să numească aceste grupuri în funcţie de numărul membrilor: Cei Cinci (*Piaterka*), Cei Şase (*Şesterka*), Cei Şapte (*Semerka*), Cei Opt (*Vosmerka*), Cei Nouă (*Deviatka*). Aceste grupuri neoficiale aveau autoritatea supremă, în vreme ce structurile oficiale de partid şi de stat funcţionau ca birocraţii obişnuite care se ocupau de dirijarea treburilor cotidiene ale ţării. Împărţirea guvernului în instituţii oficiale şi neoficiale i-a permis dictatorului să exploateze capacităţile unui aparat birocratic vast, atotcuprinzător, menţinând, în acelaşi timp, un control ferm asupra pârghiilor reale ale puterii. Stalin schimba deseori alcătuirea grupului conducător. El deţinea un control practic, cotidian asupra acestui nod central al puterii, ţinându-i constant pe membrii acestuia la ordinele lui pentru reuniuni şi întâlniri „prieteneşti“. Felul în care dictatorul îşi exercita puterea printr-o combinaţie de instituţii birocratice şi putere

patrimonială l-a inspirat pe Yoram Gorlizki să inventeze expresia „stat neopatrimonial“.[3]

Frica era forţa principală din spatele puterii patrimoniale pe care dictatorul o exercita asupra principalilor lui parteneri şi asupra altor înalţi oficiali. Deţinând un control puternic asupra sistemului securităţii statului, Stalin putea să aresteze pe oricine, în orice moment, şi să comande împuşcarea acelei persoane în urma unui proces sumar. A făcut acest lucru de nenumărate ori. Întregul eşafodaj politic patrimonial se baza pe teroare.

Cele mai importante decizii erau întotdeauna luate pe baza comunicării directe – în mod ideal, faţă în faţă – cu dictatorul. Acesta era modul cel mai rapid şi mai eficient prin care un demnitar îşi putea atinge obiectivele personale şi administrative. Însă comunicarea necesita accesul la centrele puterii, centre care, pentru nenumăraţi demnitari sovietici şi membri ai conducerii de vârf, erau înconjurate de o aură aproape sacră. Unele erau mai sacre decât altele. Exista o ierarhie neoficială în rândul diverselor medii din care Stalin îşi exercita puterea, iar faptul de a fi admis în unele centre ale puterii oferea un statut mai înalt decât cel oferit de admiterea în alte centre. Stalin şi-a petrecut o parte considerabilă din viaţă în aceste centre ale puterii. Fiecare dintre ele reflecta un aspect al personalităţii şi al dictaturii lui.

Principalul şi cel mai oficial centru al puterii era cabinetul de lucru al lui Stalin de la Kremlin. Acest birou încăpător, îmbrăcat în lemn de stejar, era împărţit în două zone: masa de scris a lui Stalin şi o masă lungă pentru conferinţe. Printre obiectele din cameră se numărau un ceas cu pendul (pe care Stalin îl folosea ca să urmărească promptitudinea cu care se prezentau cei chemaţi) şi o mască mortuară din ipsos, care îl înfăţişa pe Lenin, pusă în sticlă şi expusă pe un raft special. Pe pereţi atârnau portretele lui Lenin şi Marx. În timpul războiului, li se alăturau şi eroii militari din perioada ţaristă Aleksandr Suvorov şi Mihail Kutuzov. Altminteri, decorul nu s-a schimbat prea mult de a lungul numeroşilor ani pe care i-a petrecut el acolo. În timpul războiului, buncărul construit sub Kremlin includea o cameră puţin mai mică, dar, altfel, aproape identică cu aceasta: cu acelaşi mobilier, aceleaşi portrete, aceleaşi perdele (deşi nu existau ferestre).[4]

În 30 de ani, aproximativ 3 000 de oameni s-au perindat prin cabinetul de la Kremlin.[5] Desigur, partenerii cei mai apropiaţi ai lui Stalin erau acolo în mod frecvent, însă, printre vizitatori, se numărau miniştri şi şefi de întreprinderi, universitari, personalităţi culturale, membri ai ierarhiei superioare a securităţii statului şi a armatei,

precum şi invitaţi străini. Biroul de la Kremlin era cel mai accesibil dintre centrele puterii staliniste.

În seara zilei de 28 februarie 1953, Bulganin, Beria, Malenkov şi Hruşciov, care fuseseră chemaţi la Kremlin de către Stalin, nu au zăbovit mult timp în acest birou. Stalin i-a dus numaidecât la cinematograful de la Kremlin, un loc mult mai exclusivist. Cinematograful avea 7,5 pe 17 metri şi 20 de locuri, fiind amenajat în 1934 pe locul unde ţarii ruşi se bucuraseră, odinioară, de o grădină de iarnă. Înainte să fie construit, liderii sovietici vizionau filme fie în afara Kremlinului, în clădirea direcţiei cinematografiei, fie într-o cameră mică din Kremlin, care fusese folosită pentru filme mute.[6] Lui Stalin îi plăcea să se uite la filme împreună cu tovarăşii lui şi aceste sesiuni de vizionare au devenit treptat obligatorii. Datorită însemnărilor detaliate păstrate de Boris Şumiaţki, care supraveghea industria cinematografică sovietică, ştim destul de multe despre cum se desfăşurau aceste seri de cinematograf, între 1934 şi 1936.[7] Şumiaţki aducea filmele şi asculta comentariile lui Stalin şi ale colegilor lui, precum şi deciziile care se luau uneori în timpul unei vizionări. Însemnările sale oferă o imagine preţioasă asupra regulilor de comportament din cadrul cercului apropiaţilor lui Stalin şi asupra atmosferei din timpul acestor întâlniri.

Ca regulă, sesiunile de vizionare începeau seara târziu şi se prelungeau până la primele ore ale dimineţii. Stalin stătea în primul rând, înconjurat de membri ai conducerii de vârf. Mereu se discuta mult pe marginea filmelor şi a prezentărilor de ştiri, atât în timpul filmului, cât şi după. Stalin vorbea întotdeauna primul. Dădea instrucţiuni referitoare la conţinutul anumitor filme, la industria cinematografică sovietică şi la ideologie, în general. În cinematograf, lua decizii spontane cu privire la orice, de la chestiuni bugetare la publicarea în presa sovietică a unor articole despre elaborarea de politici, până la chestiuni personale. Regizorii erau invitaţi din când în când să-şi vizioneze filmele în timpul acelor întâlniri. O asemenea invitaţie era o mare onoare. Stalin îi felicita pentru munca lor şi le dădea „sfaturi“ despre cum s-o îmbunătăţească. Însemnările lui Şumiaţki arată clar că aceste întâlniri în cinematograful de la Kremlin nu erau, pur şi simplu, prilejuri de relaxare pentru conducerea sovietică. Erau întâlniri neoficiale la cel mai înalt nivel guvernamental, unde se decideau chestiuni de ideologie şi politici culturale. Cel mai probabil, Stalin şi colegii lui discutau şi alte afaceri de stat înainte şi după vizionări.

Însemnările lui Şumiaţki se termină abrupt la începutul lui 1937. Acest fapt a fost provocat, fără îndoială, de intensificarea represiunii în ţară. Şumiaţki însuşi a fost arestat la începutul lui 1938 şi împuşcat la scurt timp după aceea. Vizionările de filme ale lui Stalin au continuat, dar nu mai ştim aproape nimic despre aceste sesiuni ulterioare. Se pare că, spre sfârşitul vieţii sale, numai partenerii lui cei mai apropiaţi erau primiţi în cinematograful de la Kremlin. Întâlnirea Celor Cinci din 28 februarie a fost ultima întâlnire la cinematograf la care a participat Stalin.

După terminarea filmului, Stalin i-a invitat pe ceilalţi să ia cina împreună cu el la *dacea* lui de lângă suburbia Volînsk a Moscovei, aşa cum o făcea adesea. *Dacea* se afla la o depărtare de numai câteva minute de Moscova, ceea ce i-a atras denumirea de „[*dacea*] din afara Moscovei“ *(blijniaia)*. Din când în când, centrul puterii se muta dintr-o casă în alta sau dintr-o vilă în alta din jurul Moscovei sau din sud, unde Stalin petrecea vacanţe lungi în fiecare an. Dar *dacea* „din afara Moscovei“ avea un loc special în inima lui. Era un centru important al vieţii şi al conducerii sale.

Prima casă de pe terenul *dacei* din afara Moscovei a fost construită în 1933. Mutarea acolo a fost asociată cu transformările din viaţa privată şi politică a lui Stalin. Foametea teribilă care a măturat ţara la începutul anilor 1930, ca urmare a politicilor lui Stalin, a coincis cu o tragedie în familia lui. În noiembrie 1932, soţia lui, Nadejda Allilueva, s-a sinucis.[8] Stalin a început o viaţă nouă într-un loc nou.

Stalin a supravegheat personal numeroasele extinderi şi renovări ale vilei din afara Moscovei. Casa uriaşă care a rezultat era un amestec ciudat de instituţie şi stil pretenţios.[9] Toate camerele semănau una cu alta şi erau, aşa cum s-a exprimat fiica lui Stalin, Svetlana, „lipsite de personalitate“.[10] Al doilea etaj, pentru care fusese instalat un lift, era rareori folosit. Camera favorită a lui Stalin, către sfârşitul vieţii sale, era aşa-numita „sufragerie mică“ de la primul etaj. În spaţiul încăpător se aflau o masă dreptunghiulară lungă de trei metri, o canapea, un bufet, un fotoliu, o măsuţă de telefon şi un şemineu. Lângă şemineu se găseau un binoclu, care atârna de un cârlig, şi o puşcă de vânătoare. Podeaua era acoperită de un covor mare. Camera dădea înspre o verandă înconjurată de ferestre şi înspre o terasă. Potrivit Svetlanei, Stalin folosea această cameră şi pentru dormit şi pentru lucru. Pe masa cea lungă erau mereu grămezi de hârtii şi de cărţi. În afara cazului în care avea companie, mânca pe unul dintre colţurile mesei. Îşi ţinea medicamentele în bufet. Lui Stalin îi plăcea să stea lângă foc, unde uneori comanda să se frigă şaşlîc. Îi plăcea să-şi

primească vizitatorii aici. Tot aici a suferit atacul cerebral care i-a pus capăt vieţii.

Vila era înconjurată de un parc de 50 de acri. Stalin supraveghea personal decorarea şi cultivarea pământului aici. A proiectat o seră pentru citrice, a supravegheat plantarea unei viţe-de-vie, îşi creştea singur pepenii verzi şi avea un heleşteu cu peşti. Uneori, comanda să se trimită în magazinele din Moscova o parte din producţia lui de pepeni. Mai avea şi cai, vaci, pui, raţe şi o stupină mică. Bodyguarzii lui au declarat că Stalin îşi dedica foarte mult timp administrării activităţii lui agricole şi ţinea socoteala chiar şi a celor mai mărunte detalii. S-au păstrat sute de ordine date de Stalin omului care se ocupa de administrarea proprietăţii, locotenent-colonelul P.V. Lozgacev:

> 7 aprilie 1950: a) Să începi să plantezi pepeni verzi şi pepeni galbeni pe straturile înălţate în 10 mai; b) La mijlocul lui iulie, să tai vrejurile pepenilor verzi şi ale celor galbeni. [...]
>
> 20 aprilie: [...] Să plantezi brazi de a lungul aleii dintre bucătărie şi heleşteu. [...] Să plantezi porumb din jumătate în jumătate de metru lângă casa principală şi între merii de lângă heleşteu, înspre foişor. Să plantezi şi fasole acolo. [...] Să plantezi vinete, porumb şi roşii pe marginea grădinii.

Lozgacev a confirmat că primea astfel de instrucţiuni aproape zilnic.[11] În esenţă, Stalin era stăpânul unei mici moşii pe care prefera s-o administreze personal, nu să lase detalii importante pe mâinile subordonaţilor lui. Modul patriarhal în care îşi administra moşia din jurul vilei este în concordanţă cu modul în care îşi administra „moşia“ mult mai mare, Uniunea Sovietică. Ţinea socoteala resurselor şi a rezervelor statului şi se ocupa de alocarea lor, notând informaţiile importante într-un caiet special.[12] Se implica puternic în detaliile scenariilor de filme, în planurile arhitecturale şi în proiectarea echipamentelor militare. Interesul pentru amenajarea grădinilor se întindea dincolo de domeniul personal, ajungând până la străzile Moscovei: „Am auzit că piaţa de pe strada Arbat... nu a fost încă pavată cu pietre (sau asfaltată). E o ruşine!... Pune presiune pe ei şi fă-i să termine de pavat piaţa.“[13]

Unul dintre rezultatele dorinţei lui Stalin de a aranja spaţiile din jurul lui a fost crearea unei camere care servea drept spaţiu de socializare în *dacea*: o sală de 155 de metri pătraţi. În mijlocul sălii se afla o masă

lungă de 7 metri, aşezată pe un covor de 6 pe 12 metri. (În treacăt fie spus, dimensiunile acestui covor făceau cât valoarea medie a spaţiului de locuit a 16 locuitori dintr-un oraş sovietic, în 1953: 4,5 metri pătraţi de persoană.) de a lungul pereţilor erau fotolii şi canapele. Uneori, Stalin lucra la masa din această cameră mare sau pe canapea sau pe fotolii. În general însă, sala era rezervată întâlnirilor şi adunărilor festive.

Unii dintre participanţii la aceste adunări, care erau organizate cu regularitate, au lăsat descrieri. Mâncarea era, pur şi simplu, aşezată pe masă, iar oaspeţii îşi luau singuri orice voiau şi se aşezau cu farfuriile lor în orice loc liber. Cina dura ore la rând, încheindu-se mult după miezul nopţii sau chiar în zorii dimineţii următoare. Aceste cine erau un prilej de a discuta şi de a decide diverse probleme de stat. Dar asta nu era totul. Pentru Stalin, ele reprezentau o modalitate de a-şi observa partenerii şi de a aduna informaţii. Fiind una dintre puţinele forme de divertisment de care dispunea, acestea împlineau, de asemenea, o nevoie socială importantă: îi alinau sentimentul de izolare. Aşa cum a scris Hruşciov, „Se simţea atât de singur, încât nu ştia ce să facă“.[14]

Se bea mult la această masă. Pe măsură ce a înaintat în vârstă, Stalin şi-a moderat consumul de băuturi alcoolice, dar îi plăcea să-i îndemne pe alţii să bea peste măsură şi apoi să le urmărească acestora comportamentul. Avea mai multe moduri prin care îşi făcea invitaţii să bea mai mult decât şi-ar fi dorit aceştia. Se propuneau toasturi unul după altul şi era inacceptabil să nu bei tot. „Dacă cineva nu participa atunci când se făcea un toast, erai «taxat» dându-ţi-se să bei încă un pahar plin şi poate mai multe pahare.“[15]

Politicianul şi scriitorul iugoslav Milovan Djilas şi-a amintit mai târziu un joc cu băutură la care a asistat la *dacea* lui Stalin, în timpul unei vizite în ianuarie 1948: „Toată lumea încerca să ghicească câte grade sub zero erau afară şi apoi, ca pedeapsă, dădea pe gât câte un pahar pentru fiecare grad din diferenţa dintre presupunerea lui şi temperatura reală... Îmi amintesc că Beria a greşit cu trei grade şi a pretins că făcuse asta dinadins ca să primească mai multă votcă.“[16]

Alcoolul slăbea inhibiţiile. „Atmosfera de la aceste cine era fără reţineri, iar glumele, multe dintre ele obscene, provocau râsete zgomotoase.“[17] Pe lângă acestea, mai erau şi alte amuzamente mai „culte“. Uneori se cântau cântece revoluţionare şi populare, la care Stalin se alătura cu o voce scăzută de tenor, şi-a amintit soţia lui Andrei Jdanov.[18] Jdanov îşi întreţinea tovarăşii cu cântece obscene.[19] „Astfel de cântece puteau fi cântate numai la Stalin. Nu era cu putinţă

să le repeţi altundeva“, şi-a amintit Hruşciov.[20] O vreme, în această cameră spaţioasă s-a aflat un pian. Unii îşi amintesc că Jdanov cânta la pian, deşi nu există nici o mărturie clară privitoare la ce cânta sau la cât de bine cânta. După moartea lui Jdanov, în 1948, Stalin a ordonat ca pianul să fie mutat într-o cameră vecină. Cel mai adesea, se asculta muzică la un radio cu gramofon, unde Stalin punea discuri cu muzică, atât muzică populară rusească, cât şi muzică clasică. Uneori îi plăcea să asculte, singur sau împreună cu invitaţii, impresionanta lui colecţie de 2 700 de albume. Din când în când se dansa. Potrivit lui Hruşciov, Mikoian era socotit cel mai bun dansator. Toţi dădeau ce era mai bun din ei. Chiar şi Stalin „îşi mişca picioarele într-o parte şi într-alta şi îşi întindea mâinile“.[21]

În acele ore din zorii zilei de 1 martie, probabil că nu a dansat nimeni. Aceasta a fost o întâlnire liniştită, numai cu partenerii lui Stalin cei mai de încredere. „Ne duceam acasă la Stalin destul de des, aproape în fiecare seară“, şi-a amintit Hruşciov despre perioada aceea. Conform lui Hruşciov, „Noi trebuia să ne facem treaba la slujbele noastre şi în funcţiile în care fuseserăm aleşi şi, în afară de asta, trebuia să participăm la cinele lui Stalin, ca nişte personaje dintr-o piesă de teatru, şi să-l distrăm. A fost o perioadă dificilă şi obositoare pentru noi.“[22] Dar camarazii lui Stalin nu aveau de gând să se plângă şi îşi dădeau toată silinţa să-şi îndeplinească obligaţiile de la cină ca pe o condiţie a includerii lor în cercul de conducere. Ca de obicei, întâlnirea s-a încheiat înspre dimineaţă (Hruşciov declară că s-a încheiat în jur de 5 sau 6 dimineaţa.) S-au despărţit în termeni prieteneşti. Aşa cum a descris Hruşciov întâlnirea, „Stalin era puţin cherchelit şi părea să fie foarte binevoitor faţă de toată lumea“. Şi-a condus oaspeţii în vestibul, „a glumit mult, şi-a fluturat mâinile şi, după câte îmi amintesc, m-a înghiontit în stomac cu degetul şi mi-a zis Mikita. Când era în toane bune, folosea mereu forma ucraineană a numelui meu – Mikita. […] Şi noi eram bine dispuşi când am plecat pentru că nu se întâmplase nimic neplăcut la cină şi nu toate cinele se încheiau aşa de bine.“[23] Nu există nici un motiv să ne îndoim de relatarea lui Hruşciov. Dmitri Volkogonov a susţinut că Stalin a fost irascibil şi şi-a ameninţat invitaţii, dar nu menţionează nici un detaliu.[24]

Stalin era, în egală măsură, capabil să-şi răsplătească subordonaţii cu prietenia lui şi să-i ameninţe. De aproape două decenii folosea atât pedeapsa, cât şi recompensa (în rusă, cnutul şi prăjitura cu ghimbir, dar mult mai mult pe cel dintâi) ca să îi ţină în frâu nu numai pe partenerii lui apropiaţi, ci şi numeroasele milioane de oameni care trăiau în URSS şi, mai târziu, în întregul „bloc socialist“.

De-a lungul vieţii sale de 74 de ani, dictatorul sovietic s-a luptat într-un decor istoric furtunos ca să devină un factor important nu doar în evenimentele din Rusia, ci şi în lume. Cercetătorii cad, în general, de acord asupra antecedentelor şi doctrinelor istorice care l-au format, inclusiv autoritarismul şi imperialismul tradiţionale ruseşti, tradiţiile revoluţionare europene şi bolşevismul leninist.[25] Desigur, aceste influenţe nu îi diminuează contribuţia la formarea unui sistem totalitar şi a unei ideologii sovietice unice. Doctrinele şi prejudecăţile ideologice au fost deseori un factor decisiv în viaţa şi acţiunile lui Stalin, dar el nu le-a primit pasiv, ci le-a adaptat la interesele propriei dictaturi şi ale superputerii lui în dezvoltare. Nici personalitatea sa nu a jucat un rol lipsit de importanţă în drumul politic pe care l-a făurit. Avea un temperament crud şi era lipsit de compasiune. Dintre toate metodele disponibile pentru soluţionarea conflictului politic, social şi economic, el a preferat teroarea şi nu a văzut nici un motiv să o folosească moderat. Asemenea altor dictatori, era încăpăţânat şi inflexibil. Concesia şi compromisul erau privite ca o ameninţare la adresa inviolabilităţii puterii lui. A făcut reforme limitate şi fără tragere de inimă numai atunci când crizele socio-economice erau pe punctul de a izbucni şi când stabilitatea sistemului era în primejdie. Dogmatismul lui teoretic a stat la baza violenţei care i-a caracterizat regimul.

Viziunea lui Stalin asupra lumii era fundamentată pe un anticapitalism dus la extreme. Ostilitatea lui faţă de acest sistem era lipsită de orice echivoc şi a respins chiar şi puţinele concesii pe care le făcuse Lenin când a pus bazele Noii Politici Economice (NEP). Stalin a îngăduit cu zgârcenie existenţa câtorva instrumente economice capitaliste în cadrul sistemului sovietic, precum banii, relaţiile limitate de piaţă şi proprietatea personală. După ce milioane de oameni muriseră în timpul foametei dintre 1932 şi 1933, le-a acordat ţăranilor o libertate limitată să producă şi să vândă în afara sistemului agricol colectiv şi de stat. Dar a crezut până la sfârşit că acele concesii care îi fuseseră smulse în contextul unor circumstanţe dificile aveau să fie anulate în curând şi că economia socialistă avea să se transforme într-o uzină în care nu existau bani şi oamenii lucrau aşa cum le ordona statul şi primeau în schimb bunurile naturale de care statul decidea că aveau nevoie.

În viziunea lui Stalin, statul pe care îl creaseră bolşevicii era absolut. Orice existenţă era complet şi necondiţionat subordonată statului, iar personificarea cea mai înaltă a acestuia erau partidul şi conducătorul său. Interesele personale erau recunoscute numai în măsura în care

slujeau statul, care avea dreptul incontestabil de a le cere oamenilor orice sacrificiu, inclusiv acela al vieţilor lor. Statul nu era limitat în acţiunile lui şi nu putea să greşească niciodată, întrucât reprezenta adevărul ultim al progresului istoric. Orice acţiune a regimului putea fi justificată prin importanţa misiunii sale. Greşelile şi crimele statului nu existau; nu existau decât necesitate istorică şi inevitabilitate sau, în unele cazuri, dificultăţile tot mai mari ale construirii unei noi societăţi.

Principalul instrument utilizat pentru impunerea supunerii faţă de stat şi înăbuşirea individualului şi a socialului era aşa-numita „luptă de clasă“ împotriva „duşmanilor“ externi şi interni. În această luptă, Stalin era teoreticianul de frunte şi un strateg nemilos. Lupta de clasă avea, cu siguranţă, să se intensifice odată cu progresul încununat de succes al socialismului, a afirmat el. Această idee a stat la baza dictaturii lui. Ca mijloc de interpretare a realităţii, teoria luptei de clasă era, de asemenea, un puternic instrument propagandistic. Rezultatele politice şi economice neconvingătoare, greutăţile îndurate de populaţie şi eşecurile militare puteau fi explicate toate prin uneltirile ascunse ale „duşmanilor“. Ca metodă de represiune de stat, lupta de clasă a conferit Terorii dimensiunile şi brutalitatea unui adevărat război. Dictatorul sovietic şi-a dobândit renumele de organizator şi de conducător al unuia dintre cele mai puternice şi mai nemiloase aparate de represiune cunoscute în istorie.

Stalin nu a întâmpinat nici o dificultate în a se armoniza dogma marxistă şi bolşevic-leninistă cu imperialismul unei mari puteri. În noiembrie 1937, le-a spus tovarăşilor săi următoarele: „Ţarii ruşi au făcut multe lucruri rele. Au prădat şi au înrobit poporul. Au purtat războaie şi au acaparat teritorii în interesele proprietarilor de pământ. Un lucru însă l-au făcut bine – au creat un stat imens care se întinde tocmai până la Kamceatka. Noi am moştenit statul acela. Şi, pentru prima dată, noi, bolşevicii, am reunit şi am consolidat acest stat într-unul unic, indivizibil... în beneficiul muncitorilor.“[26] Aceste cuvinte sincere sunt cu atât mai elocvente cu cât au fost rostite la o cină unde se sărbătorea cea de a douăzecea aniversare a Revoluţiei din Octombrie, principala sărbătoare a ţării. În sfera internaţională, expansiunea imperiului, efectuată de Stalin, îl face un urmaş demn al ţarilor ruşi. Numai faţada ideologică era diferită. În ajunul Conferinţei de la Potsdam din 1945, ambasadorul american în Uniunea Sovietică, Averell Harriman, l-a întrebat pe Stalin în gara din Berlin cum se simţea acum, că ajunsese în calitate de învingător în capitala unui duşman învins. Stalin a răspuns: „Ţarul Alexandru a ajuns tocmai până la Paris“.[27] Totuşi, Stalin i-a depăşit pe ţari, fără îndoială. Imperiul

sovietic şi-a extins sfera de influenţă, incluzând zone uriaşe din Europa şi Asia, şi s-a transformat într-una din cele două superputeri mondiale.

A privit oare Stalin înapoi, la victoriile lui, după ce s-a despărţit de oaspeţii săi pentru ultima dată în viaţa lui pe 28 februarie? I s-au îndreptat oare gândurile către vremurile de odinioară – către copilărie, tinereţe, Revoluţie? Ca şi vieţile colegilor lui revoluţionari, viaţa lui Stalin a fost clar împărţită în două părţi: înainte şi după Revoluţie. Din punct de vedere conceptual şi cronologic, aceste două perioade au fost două jumătăţi aproximativ egale din viaţa lui. Stalin şi-a trăit primii 38 din cei 74 de ani în perioada de dinainte de Revoluţie, iar 20 dintre aceştia şi i-a petrecut lucrând în mod activ la realizarea ei.

Capitolul 1
Înainte de Revoluţie

Potrivit biografiei sale sovietice oficiale, Stalin s-a născut în 1879. De fapt, Ioseb Djugaşvili (numele lui de la naştere) se născuse cu un an mai devreme. Stalin ştia, bineînţeles, când şi unde se născuse: în orăşelul georgian Gori, dintr-un colţ îndepărtat al marelui Imperiu Rus. Un registru bisericesc din Gori (care face parte din arhiva personală a lui Stalin) oferă data exactă: 6 decembrie 1878. Această dată se poate găsi şi în alte documente, cum ar fi certificatul lui de absolvire de la Seminarul Teologic din Gori. Într-un formular completat în 1920, 1878 apare din nou ca anul naşterii. Însă anul 1879 a început să apară în documentele completate de diversele lui ajutoare şi acea dată a fost trecută în toate enciclopediile şi materialele de referinţă. După ce îşi consolidase puterea, s-a organizat o mare festivitate în cinstea celei de a 50-a aniversări a sa în 21 decembrie 1929. Exista o confuzie nu doar în privinţa anului naşterii lui, ci şi a zilei sale de naştere: 9 decembrie (pe stil vechi) în loc de 6 decembrie. Această inadvertenţă a ajuns în atenţia istoricilor abia în 1990.[1] Motivul pentru acest lucru nu a fost încă determinat. Un lucru este clar: în anii 1920, Stalin a hotărât să devină cu un an mai tânăr. Şi a devenit.

Descendenţa lui Stalin este învăluită în legendă. Căutătorii de senzaţii l-au declarat pe Ioseb (care a devenit, mai târziu, Iosif, după ce a început să aibă interacţiuni în special în limba rusă) fiul ilegitim al unui comerciant prosper, al unui proprietar de fabrică, al unui prinţ şi chiar al împăratului Alexandru al III-lea, care se spune că ar fi fost

însoţit de mama lui Ioseb atunci când a vizitat Tbilisi. Documentele istorice sugerează nişte origini mai prozaice. Ioseb s-a născut într-o umilă familie georgiană. Mama lui, Ekaterine sau Keke (Ekaterina, în rusă) Gheladze, fiica unor iobagi, s-a născut în 1856. În 1864, după abolirea iobăgiei, familia ei s-a mutat în Gori, unde, la vârsta de 18 ani, i-a fost dată în căsătorie cizmarului Besarionis sau Beso (Vissarion, în rusă) Djugaşvili, cu şase ani mai mare decât ea. Primii lor doi copii au murit în fragedă pruncie; Ioseb (Soso) a fost al treilea.[2]

Există foarte puţine documente din tinereţea lui Stalin. Principala sursă a informaţiilor noastre o reprezintă memoriile scrise după ce el ajunsese deja pe culmile puterii. Chiar şi un cititor lipsit de spirit critic va observa că aceşti memorialişti scriu despre copilăria şi tinereţea unui viitor dictator, nu despre primii ani ai lui Ioseb Djugaşvili. Această anomalie amplifică tendinţa, specifică, în general, biografiilor, de exagerare selectivă şi de excluziune. În funcţie de situaţia şi de politica autorului, se pune accentul fie pe virtuţile şi pe calităţile de conducător ale lui Ioseb, fie pe cruzimea lui înnăscută şi pe anomaliile psihice. Dar, aşa cum a arătat Ronald Grigor Suny, încercările de a-l găsi pe viitorul dictator în copilul Ioseb Djugaşvili sunt îndoielnice, cel puţin.

În general, se crede că Ioseb a avut o copilărie grea. Se presupune că abuzul şi bătăile la care a fost supus de un tată beţiv, precum şi lipsurile materiale l-au înrăit pe băiat şi l-au făcut nemilos şi răzbunător. Însă există numeroase dovezi în sprijinul unui tablou foarte diferit. După numeroase criterii, copilăria lui Stalin a fost una obişnuită sau chiar confortabilă. Mai multe relatări atestă faptul că tatăl lui nu era numai un cizmar priceput, dar ştia să şi citească în georgiană şi să poarte conversaţii în mai multe limbi, inclusiv în rusă. Mama lui primise puţină educaţie acasă şi ştia şi ea să citească şi să scrie în georgiană. Dată fiind rata scăzută a alfabetizării în Georgia în acea perioadă, acest lucru probabil că a avantajat această familie. În primii ani de viaţă ai lui Ioseb, Besarionis Djugaşvili a avut destul de mult succes, după câte se pare, iar familia lui a fost bine îngrijită.[3]

Mai târziu, după ce Besarionis a început să bea mult şi apoi şi-a abandonat soţia şi copilul, responsabilitatea creşterii lui Ioseb a căzut pe umerii mamei sale. Ekaterina era o femeie muncitoare, cu un caracter puternic şi, după ce a avut mai multe slujbe temporare, a reuşit să înveţe arta croitoriei de damă. Fiind singurul copil (o circumstanţă care avea să se dovedească importantă), Soso, spre deosebire de mulţi dintre copiii de vârsta lui, nu a fost nevoit să muncească şi a putut, aşadar, să se ducă la şcoală. Într-o scrisoare din

1950, unul dintre prietenii din copilărie ai lui Stalin, care îşi exprima dorinţa de a se întâlni cu el de dragul vremurilor de odinioară, a comentat: „În 1894, când tu ai absolvit seminarul, eu am absolvit Şcoala Municipală din Gori. Tu ai fost acceptat în acelaşi an la Seminarul Teologic din Tbilisi, dar eu nu am avut posibilitatea să-mi continui studiile întrucât tatăl meu avea opt copii, aşa că eram săraci şi noi îl ajutam.“[4] Mama lui Ioseb, care visa ca fiul ei să urce pe scara socială şi să devină preot, a muncit cu tenacitate ca să transforme acest vis în realitate şi a făcut tot ce i-a stat în putinţă ca să-i înlesnească accesul la educaţie. Asemenea strădanii sunt greu de împăcat cu ideea unei copilării sumbre, în sărăcie.

Sigur că au existat conflicte în familie, iar beţivul Besarionis avea pumnii slobozi. Se pare că Soso era bătut de ambii părinţi. Însă, aşa cum observă Suny, pe bună dreptate, dovezile pe care le avem sunt insuficiente ca să judecăm dacă violenţa din sânul familiei Djugaşvili era un lucru neobişnuit pentru vremea şi locul acelea sau ca să evaluăm impactul pe care l-a avut asupra modului în care Soso percepea lumea.[5] Copilăria şi adolescenţa lui Stalin par că au fost întru totul tipice pentru mediul din care provenea el – lumea meşteşugarilor şi a micilor negustori săraci, dar nu mizeri, dintr-un orăşel de la marginea Imperiului. Aceasta era o lume în care moravurile grosolane coexistau cu tradiţia ajutorării între vecini, iar perioadele de bunăstare relativă alternau cu vremurile grele. Copiii erau trataţi cu severitate şi cruzime, dar şi cu afecţiune şi răsfăţ. Soso Djugaşvili a cunoscut şi binele, şi răul – asprimea tatălui său şi afecţiunea nelimitată a mamei – într-o proporţie destul de echilibrată. Dificultăţile financiare ale familiei, care au apărut când Soso era la şcoală, au fost uşurate cu ajutorul prietenilor şi al rudelor. Când era la şcoala teologică locală şi, mai târziu, la seminarul din Tbilisi, Ioseb a primit ajutor din partea statului şi a beneficiat de mijlocirea unor protectori plini de înţelegere. În ciuda mijloacelor lor modeste, mama şi fiul au fost pe deplin acceptaţi în mica lor comunitate.

Într-un interviu luat mulţi ani mai târziu, Stalin a spus: „Părinţii mei nu erau educaţi, dar în nici un caz nu m-au tratat rău“.[6] Este posibil ca el să nu fi fost sincer sau să-şi fi reprimat amintirile neplăcute din copilărie. Există puţine mărturii privitoare la sentimentele lui Stalin faţă de tatăl lui, care a murit tânăr. După toate aparenţele însă, a avut o afecţiune sinceră faţă de mama lui. Scrisorile către ea, în anii ei de bătrâneţe, conţin rânduri precum următoarele: „Bună ziua, dragă mamă! Cum te descurci, cum te simţi? Nu am primit nici o scrisoare de la tine de mult timp – probabil că eşti supărată pe mine, dar ce să

fac? Chiar sunt foarte ocupat“ şi „Salutări, dragă mamă! Îţi trimit un şal, o manta şi medicamente. Să arăţi medicamentele doctorului tău înainte să le iei, pentru că un doctor trebuie să stabilească doza.“[7] În pofida ascensiunii meteorice a fiului său, Keke a rămas în Georgia, fiind respectată şi trăind confortabil. Stalin nu a participat la înmormântarea ei, în 1937. În anul acela, când Marea Teroare era la apogeu, el nu a ieşit din Moscova. Încă există dedicaţia pe care i-a scris-o pe o coroană comemorativă, atât în georgiană, cât şi în rusă: „Dragei şi iubitei mele mame, din partea fiului ei Ioseb Djugaşvili (din partea lui Stalin)“.[8]

Stalin îi purta o recunoştinţă sinceră. A muncit din greu ca să-şi protejeze fiul de lipsuri şi ca să-i permită să primească o educaţie; l-a îngrijit în numeroasele ocazii când a fost bolnav, inclusiv de variolă, care i-a lăsat faţa ciupită pentru tot restul vieţii. Soso a suferit şi un accident nefericit în copilărie, care a fost agravat de tratamentul medical prost, în urma căruia a rămas cu o infirmitate gravă la braţul stâng. Articulaţiile au rămas atrofiate pentru tot restul vieţii lui, iar braţul nu a funcţionat niciodată normal. Un alt defect fizic era congenital: avea două degete de la piciorul stâng unite. Probabil că aceste defecte nu au rămas neobservate în compania deseori nemiloasă a băieţilor. Totuşi, Soso nu a fost un paria. Rămăsese pe picior de egalitate cu colegii lui şi lua parte la toate jocurile lor. Avea o memorie excelentă, întotdeauna o calitate respectată. Nu reiese de nicăieri că o copilărie grea a sădit în Ioseb Djugaşvili cruzimea care a apărut în Iosif Stalin. De asemenea, nu există nici vreun indiciu clar referitor la un aspect din copilăria lui care l-ar fi putut transforma într-un rebel.

Seminaristul ratat

Mama lui Ioseb, ale cărei eforturi au fost însufleţite de speranţa că fiul ei avea să depăşească cu succes circumstanţele sociale ale naşterii sale, nu a fost singura care i-a remarcat abilităţile intelectuale. Când a sosit vremea ca băiatul să fie trimis la şcoală, Keke a putut să ceară sprijinul binevoitorilor care erau convinşi că băiatul putea beneficia de pe urma unei educaţii. Aspiraţia ei ca Ioseb să devină preot a părut pe deplin potrivită. Binevoitorii erau membrii familiei unui preot, pe nume Hristofor Ciarkviani, în casa căruia familia Djugaşvili închiriase o cameră. Ei l-au ajutat pe Soso să intre la Şcoala Teologică din Gori. Copiii familiei Ciarkviani l-au învăţat, de asemenea, rusa, limba de predare. Aceste lecţii de limbă l-au ajutat pe Soso să intre imediat în cea mai bună clasă pregătitoare din şcoală – fără îndoială, un moment

important din viaţa viitorului conducător. Soso, băiatul de zece ani, făcea un pas important în lumea rusofonă.

A petrecut aproape şase ani, din 1888 până în 1894, la Şcoala Teologică din Gori, o perioadă în care familia Djugaşvili a trecut prin schimbări dramatice. După multe conflicte în sânul familiei, Besarionis a părăsit Gori, lăsându-şi soţia şi fiul fără mijloace de întreţinere şi punând în primejdie continuarea şcolii de către Soso. Keke a reuşit să facă rost de ajutor, o sarcină uşurată, fără îndoială, de rezultatele bune ale lui Soso la şcoală. Era un elev model şi i s-a oferit chiar şi o bursă. Mama a avut grijă ca fiul ei să nu se simtă în nici un fel inferior colegilor lui şi s-a asigurat mereu că era îmbrăcat bine şi adecvat pentru vremea de afară. Conform numeroaselor amintiri, Soso s-a evidenţiat la şcoală prin sârguinţa şi munca lui neobosită. Avea reputaţia unui bun cititor de rugăciuni şi a unui bun cântăreţ în corul bisericii şi se înţelegea bine cu profesorii. Profesorul de rusă, pe care copiii îl numeau pe la spate „jandarmul“, l-a numit pe Soso asistentul lui responsabil cu distribuirea cărţilor.[9] Multe decenii mai târziu, în 1949, un alt fost profesor de la şcoală, S.V. Malinovski, a făcut pasul curajos de a-l contacta pe fostul lui elev. „La vârsta mea înaintată“, a scris el, „sunt mândru că umilele mele eforturi au contribuit la educaţia dumneavoastră.“ Malinovski a cerut să i se acorde o pensie personală, „astfel încât, în amurgul zilelor mele, să-mi fie satisfăcute nevoile elementare şi să pot muri cu conştiinţa fericită că Marele meu Elev nu m-a lăsat în sărăcie“.[10] Deşi există dovezi că această scrisoare a ajuns în mâinile lui Stalin, este neclar dacă profesorul a primit ajutor.

Ioseb a absolvit în mai 1894. Pe diploma care i-a fost eliberată sunt enumerate cursurile pe care le-a urmat şi notele pe care le-a primit. A primit calificativul „excelent“ la purtare, precum şi la istorie sacră, catehism ortodox, exegeză liturgică şi tipic bisericesc, slavonă rusă şi slavonă bisericească, limba georgiană, geografie, caligrafie şi cântare liturgică. La greacă şi aritmetică, materiile la care se descurca cel mai prost, a reuşit să obţină calificativul „foarte bine“. Rezultatele bune i-au adus o recomandare pentru admiterea la seminarul teologic.[11] În pofida programei şcolare limitate, Soso a dobândit foarte multe competenţe şi cunoştinţe la şcoala din Gori şi a dezvoltat o pasiune pentru citit. Mai important, a dezvoltat o bună stăpânire a limbii ruse. Amintirile din vremea când era la şcoală zugrăvesc imaginea unui copil activ, cu pretenţii de lider, pretenţii neîndoielnic sprijinite de poziţia lui de elev eminent. Se pare că avea amintiri plăcute din acei ani. Multe decenii mai târziu, şi-a amintit de prietenii lui din timpul şcolii şi chiar a încercat să-i ajute. În însemnările din mai 1944, când

avea 65 de ani, Stalin a scris: „1) Prietenului meu Petia – 40 000, 2) 30 000 de ruble lui Grişa, 3) 30 000 de ruble lui Dzeradze“ şi „Grişa! Primeşte acest mic dar de la mine. [...] Al tău, Soso.“[12] Scrise în georgiană, aceste documente sugerează izbucniri de nostalgie ale unui om bătrân care se gândea cu afecţiune la adolescenţa lui.

Există relatări vagi şi inconsecvente ale unor memorialişti care susţin faptul conform căruia comportamentul rebel al lui Ioseb Djugaşvili şi ruperea lui de religie datează din perioada pe care a petrecut-o în Gori. Lev Troţki, unul dintre primii biografi ai lui Stalin (şi nu unul imparţial), argumentează în mod convingător că foştii colegi de clasă ai lui Stalin confundă perioada din Gori cu evenimente care s-au petrecut mai târziu, în Tbilisi.[13] Cea mai bună dovadă a comportamentului exemplar al elevului Soso şi a atitudinii lui de supunere faţă de normele şcolii o reprezintă evaluarea strălucită care apare pe diploma lui de absolvire şi recomandarea de a se înscrie la un seminar.

În septembrie 1894, după ce a trecut cu brio examenul de admitere, tânărul Djugaşvili s-a înscris la Seminarul Teologic din Tbilisi. Ekaterine şi fiul ei s-au bucurat de succes şi aici. Seminarul prefera să aibă elevi care proveneau din familii de preoţi, iar celorlalţi li se cerea să plătească taxe. Însă capacităţile lui Ioseb, pe lângă intervenţia prietenilor şi a rudelor, i-au adus un loc de cazare şi mâncare gratuită la cantina seminarului. I s-a cerut să plătească numai pentru cursurile şi îmbrăcămintea lui.[14] Oare băiatul ambiţios a perceput acest lucru ca pe o pomană degradantă oferită unei „rude sărace“? Poate. Dar este la fel de posibil ca acest ajutor să fi fost văzut ca o recunoaştere a realizărilor trecute.

Stalin a petrecut mai mult de patru ani şi jumătate la seminarul din Tbilisi, din toamna lui 1894 până în mai 1899. Mutarea într-un oraş mare a adus cu sine, fără îndoială, un anume grad de stres. Dar Ioseb nu venise singur, ci cu un grup de prieteni şi de cunoştinţe de la Şcoala Teologică din Gori. Mai mult, se pare că a considerat destul de uşoare cursurile de aici. S-a clasat pe locul al optulea în clasă în primul an şi pe locul al cincilea în anul următor. Comportamentul lui a fost evaluat cu calificativul „excelent“.[15]

Totuşi, în spatele acestei faţade promiţătoare, stăteau ascunse o nemulţumire şi o nesupunere tot mai mari. Deşi nu există un moment anume care iese în evidenţă şi marchează ruptura lui de calea urmată de elevul ascultător şi bine adaptat, avem două dovezi bine cunoscute care atestă condiţiile de trai insuportabile de la seminar. Prima astfel de mărturie îi aparţine lui Stalin însuşi. În 1931, într-un interviu luat de

scriitorul german Emil Ludwig, el a descris modul în care seminarul l-a împins către rebeliune: „În semn de protest faţă de regimul scandalos şi de metodele iezuite predominante la seminar, eram pregătit să devin, şi chiar am devenit, revoluţionar, să cred în marxism ca învăţătură cu adevărat revoluţionară. [...] De exemplu, spionarea de la cămin. La ora nouă, sună clopoţelul pentru ceaiul de dimineaţă, noi mergem în sala de mese şi când ne întoarcem în camerele noastre, descoperim că între timp s-a făcut o percheziţie şi că toate sertarele noastre au fost răscolite.“[16] Această relatare este completată de o descriere larg citată, făcută de unul dintre colegii de şcoală ai lui Stalin:

> Am fost aduşi într-o clădire cu patru etaje şi puşi în dormitoare uriaşe, fiecare cu câte 20–30 de persoane. [...] Viaţa era repetitivă şi monotonă la seminarul teologic. Ne trezeam la şapte dimineaţa. Întâi eram obligaţi să ne rugăm, apoi ne beam ceaiul şi după ce suna clopoţelul, ne duceam la ore. [...] Orele continuau, cu pauze, până la ora două. La ora trei, luam cina. La cinci se striga catalogul, după care nu ni se permitea să părăsim clădirea. Ne simţeam ca într-o închisoare. Ne duceau din nou la vecernie şi, la opt, iar ceaiul şi apoi fiecare clasă se ducea în camera repartizată, unde elevii îşi făceau lecţiile, şi la zece se dădea stingerea şi ne culcam.[17]

Faptul că seminariştii erau scutiţi de această înregimentare numai duminica, probabil că nu le însenina foarte mult vieţile, mai ales având în vedere că ziua de duminică era parţial ocupată de slujbele bisericeşti obligatorii. Era un regim de supraveghere continuă, de percheziţii, denunţuri şi pedepse. Deşi gama disciplinelor studiate era ceva mai largă decât în Gori – în afară de cursurile de scriptură, cântare bisericească, filologie rusă şi limbile greacă şi georgiană, programa şcolară includea istorie biblică şi seculară şi matematică –, viaţa intelectuală era supusă constrângerilor dogmatice. Lectura literaturii seculare era aspru pedepsită, iar rusificarea era impusă grosolan, insultând mândria naţională a seminariştilor georgieni. Puternicul curent subteran de resentiment şi rebeliune care circula în rândul elevilor nu era surprinzător. Un protest izbucnise cu un an înainte de a se înscrie Ioseb. Seminariştii au încetat să mai vină la cursuri şi au cerut să se pună capăt modului arbitrar în care acţionau profesorii, iar unii dintre ei să fie daţi afară. Drept răspuns, autorităţile au închis instituţia şi au exmatriculat un număr mare de studenţi.

Reprimarea fermă a tulburărilor explică, fără îndoială, absenţa unor proteste deschise în perioada pe care a petrecut-o Ioseb la seminar. Orice protest individual sau de grup era ţinut secret. Mai întâi, viitorul dictator a găsit o formă de evadare în poveştile eroilor din literatura romantică ce personificau lupta pentru dreptate, mai ales eroii din literatura georgiană. Unul dintre primele lui modele provenea din *Paricidul*, un roman de Alexandre Kazbeghi. Aceasta era o poveste despre neînfricatul şi nobilul răzbunător Koba, biciul asupritorilor ruşi şi al aristocraţiei georgiene.[18] Koba a devenit primul pseudonim al viitorului conducător, unul pe care l-a preţuit, permiţându-le celor mai apropiaţi camarazi ai lui să-l numească aşa, de a lungul vieţii sale.

Fascinaţia lui pentru rebeliunea romantică, combinată cu naţionalismul georgian, l-a făcut pe tânărul Stalin, după cum era de aşteptat, să-şi încerce mâna la versuri. După ce a terminat primul an la seminar, a dus o mostră a poeziei lui la redacţia unui ziar georgian, care i-a publicat cinci poezii din iunie până în octombrie 1895. O altă poezie a apărut într-un alt ziar în vara următoare. Poeziile, scrise în georgiană, proslăveau slujirea patriei şi a poporului. În perioada în care Stalin a condus Uniunea Sovietică, poeziile lui au fost traduse în rusă, dar aceste traduceri nu au fost incluse în colecţia lui de opere. El a înţeles neîndoios că versurile lui banale şi naive denaturau imaginea revoluţionarului dârz:

O ciocârlie cânta răsunător

În înaltul cerului.

Şi o veselă privighetoare spunea aşa:

„Înfloreşte, tărâm minunat,

Veseleşte-te, ţară a georgienilor.

Iar tu, georgiene,

Bucură-ţi patria cu-nvăţătura.“[19]

Cu toate că astfel de rânduri nu înmoaie prin nimic imaginea dictatorului Stalin, ele atestă totuşi intenţiile pure ale seminaristului

Djugaşvili, care găsise inspiraţie în ideile slujirii patriei şi a poporului. În timpul celui de-al treilea an la seminar, aceste strădanii vagi, abia pe jumătate formate, chiar au dus la un pas concret. Ioseb s-a alăturat unui grup ilegal de discuţii al unor seminarişti şi se pare că şi-a asumat un rol de conducere aici. Cărţile citite de acest grup erau perfect legale, dar interzise de seminar. Însemnările din jurnalul folosit pentru a urmări comportamentul seminariştilor consemnează încălcări ale normelor de către Djugaşvili în ceea ce priveşte lecturarea cărţilor interzise, inclusiv a romanelor de Victor Hugo, la sfârşitul lui 1896 şi începutul lui 1897.[20] Din anul al treilea, notele lui Ioseb au început să scadă şi el a fost prins încălcând regulile cu o frecvenţă tot mai mare.

Ioseb Djugaşvili se radicaliza tot mai mult. A încetat să mai scrie versuri şi a dezvoltat un interes înflăcărat pentru politică. Participarea la grupul de discuţii nu mai era de ajuns. Îşi dorea să se implice în ceva „real“, o dorinţă care l-a împins spre social-democraţi, spre un interes pentru marxism şi spre participarea la întâlnirile ilegale ale muncitorilor de la căile ferate. Conform biografiei sale oficiale, în august 1898, pe când încă era înscris la seminar, Ioseb s-a alăturat unei organizaţii social-democrate şi a început să lucreze ca propagandist pentru grupuri mici de muncitori. În acel moment, cunoştinţele lui despre marxism trebuie să fi fost destul de superficiale, însă fascinaţia sa pentru această ideologie era pătimaşă. Pentru tânărul seminarist, natura atotcuprinzătoare a marxismului, aproape religioasă prin universalitatea sa, era teribil de atrăgătoare. Marxismul a umplut prăpastia din viziunea lui asupra lumii, creată de deziluzia pe care i-o provocase religia. Credinţa că istoria umană era guvernată de un set de legi şi că umanitatea avansa în mod inevitabil către stadiile superioare ale socialismului oferea un sens special luptei revoluţionare. Însă nu se poate spune că fascinaţia pentru marxism îl deosebea pe tânărul Djugaşvili de ceilalţi. Credinţa în marxism era o adevărată epidemie.

O influenţă asupra lui Ioseb au avut-o colegii revoluţionari şi rebeli mai mari, care au venit în Tbilisi din alte regiuni ale Georgiei. Personajul cel mai adesea menţionat în acest context este Lado Keţhoveli. Deşi încă tânăr, el înaintase deja pe calea pe care tânărul Stalin tocmai o apuca. După ce fusese exmatriculat de la seminarul din Tbilisi, Keţhoveli se înscrisese la Seminarul Teologic din Kiev, unde fusese arestat de autorităţi pentru posesie de literatură ilegală. Numai o amnistie generală cu ocazia încoronării ţarului Nicolae al II-lea îl scutise de pedeapsă. După ce s-a întors în Tbilisi şi s-a mutat apoi la Baku, acest revoluţionar dedicat s-a afundat într-o activitate

subversivă şi a înfiinţat o tipografie ilegală. În 1903, el a fost împuşcat de un paznic de închisoare. Legenda spune că a fost ucis pentru că striga sloganuri revoluţionare. Acesta era genul de om de acţiune pe care Ioseb îl admira.[21]

Comportamentul lui Ioseb în timpul ultimului său an de la seminar (1898–1899), când s-a implicat din ce în ce mai mult în mişcarea social-democrată, arată clar intenţia de a se rupe de trecut. Toată indignarea care mocnise în primii ani petrecuţi în Tbilisi a ieşit la suprafaţă. Jurnalul de conduită al seminarului serveşte drept cronică a rebeliunii sale. În septembrie, a fost prins citindu-le camarazilor săi fragmente din cărţi interzise. În octombrie, a fost pedepsit de trei ori să stea închis într-o cameră pentru că nu participase la rugăciuni, pentru comportament urât în timpul liturghiei şi pentru că se întorsese târziu după o vacanţă. În următoarele luni, perioadele de privare de libertate au alternat cu mustrări pentru diverse delicte.[22]

În ianuarie 1899, în urma unui conflict serios cu administraţia seminarului, lui Ioseb i s-a interzis să părăsească seminarul timp de o lună. Istoricul Aleksandr Ostrovski pune această pedeapsă pe seama unui incident descris în memoriile unuia dintre colegii lui Ioseb, publicate în 1939.[23] Potrivit acestei relatări, un inspector de seminar a cotrobăit prin camera lui Djugaşvili şi a găsit cărţi interzise. Atunci, un seminarist pe nume Kelbakiani s-a năpustit asupra inspectorului şi i-a smuls cărţile din mâini. Ajutat de Djugaşvili, Kelbakiani a strâns apoi cărţile şi a fugit.[24] Printre sursele care aruncă o umbră de îndoială asupra acestei relatări este jurnalul de conduită al seminarului pentru anul 1899, care descrie infracţiunea lui Kelbakiani destul de diferit.[25] În urma unei percheziţii printre lucrurile lui Kelbakiani, s-a găsit un caiet în care fuseseră copiate fragmente din literatura interzisă. Când inspectorul a refuzat să-i înapoieze caietul lui Kelbakiani, seminaristul l-a înşfăcat şi l-a aruncat în closet. Directorul seminarului a fost informat imediat cu privire la acest incident, iar Kelbakiani a fost pedepsit să fie închis într-o cameră timp de câteva ore.

Potrivit jurnalului de conduită, „Kelbakiani a dat dovadă de multă căinţă“. Şi-a recunoscut vina şi a cerut îndurare. Nu există nici o menţiune referitoare la implicarea lui Djugaşvili în acest incident. Tot ce se ştie cu siguranţă este că, în ianuarie 1899, Djugaşvili a fost privat de dreptul de a părăsi incinta seminarului timp de o lună, iar Kelbakiani a fost exmatriculat.[26] Diferenţa dintre pedepse poate sugera că Ioseb fusese penalizat pentru o altă infracţiune sau că jucase doar un rol minor în distrugerea caietului.

În iunie 1951, Kelbakiani i-a scris următoarele fostului său coleg de clasă:

> Tovarăşe Soso! Dacă ai şti cât de sărac sunt acum, sunt sigur că nu m-ai ignora. Am îmbătrânit şi nu am nici un venit şi mă aflu într-o stare de sărăcie. [...] Tovarăşe Soso, într-un fel îmi eşti dator: probabil îţi aminteşti cum am înşfăcat de la inspectorul de seminar [...] literatura ilegală care a fost confiscată în timpul unei percheziţii a sertarului tău, lucru pentru care am fost exmatriculat din seminar. [...] Nu sunt mândru de acest lucru şi nu mă laud, bineînţeles. [...] Sărăcia m-a silit să îmi amintesc de asta. Ajută-mă, Tovarăşe Soso.[27]

Această scrisoare i-a fost înfăţişată lui Stalin. Nu există nici o dovadă care să arate dacă i s-a oferit ajutor lui Kelbakiani, însă această scrisoare aruncă, într-adevăr, puţină lumină asupra incidentului din 1899. Kelbakiani cunoştea, fără îndoială, relatarea publicată în 1939, care descria „fapta eroică" a viitorului Stalin şi, în general, rămâne fidel detaliilor acesteia. Caietul confiscat este identificat ca „literatură ilegală" şi se află printre lucrurile lui Djugaşvili, nu ale lui Kelbakiani. Este însă demn de atenţie faptul conform căruia Kelbakiani susţine fără echivoc că el însuşi, fără ajutorul „Tovarăşului Soso", a fost cel care a înşfăcat din mâinile inspectorului caietul confiscat de acesta. Vorbeşte la fel de clar despre implicarea lui Soso în acest incident, sugerând că el, Kelbakiani, i-a făcut o favoare viitorului conducător. Per ansamblu, s-ar părea că Ioseb chiar a fost implicat. Putem presupune, de exemplu, că acel caiet pe care l-a distrus Kelbakiani îi aparţinea lui Djugaşvili. E posibil ca acest fapt să nu fi fost menţionat în jurnalul de conduită pentru că atunci nu era cunoscut. Pare să fie aproape sigur că Ioseb nu l-a ajutat pe Kelbakiani să salveze materialele. Aceasta s-a numărat printre legendele cele mai inofensive care au căpătat contur cu timpul, dezvoltând cultul conducătorului.

Lăsând la o parte incidentul cu caietul, Djugaşvili a comis păcate mai mult decât suficiente în ochii conducerii seminarului cât să devină *persona non grata*. În mai 1899, a fost exmatriculat, cauza oficială fiind aceea că „nu s-a prezentat la examene din motive necunoscute". Un detaliu straniu este faptul că pe diploma pe care a primit-o când a fost exmatriculat, în care scria că studiase patru ani la seminar, apar rezultate excelente la conduită.[28] Biografii lui Stalin au discutat îndelung despre confuzia care înconjoară circumstanţele plecării lui. El însuşi prefera să spună că a fost „dat afară [...] pentru propagandă marxistă". Într-un interviu, Ekaterine afirma că ea îşi scosese fiul de la

seminar din cauza sănătăţii lui şubrede.[29] S-ar putea să existe un sâmbure de adevăr în toate aceste relatări – atât în formularea oficială, cât şi în afirmaţiile lui Djugaşvili şi ale mamei lui. Conducerea seminarului a fost, poate, nerăbdătoare să se descotorosească de un rebel şi să evite, în acelaşi timp, un scandal. Este posibil ca Ioseb să se fi retras „de bunăvoie“ cu o diplomă de apreciere pentru terminarea celor patru ani. Dacă este aşa, Ekaterine şi plângerile ei referitoare la înrăutăţirea sănătăţii fiului său au jucat, probabil, un rol important. În cele din urmă, Ioseb chiar a fost „dat afară“, însă în linişte, lăsându-i-se uşa deschisă în speranţa că avea s-o apuce pe calea cea bună.

Ilegalitate, închisoare şi exil

Diploma care îi fusese eliberată lui Ioseb Djugaşvili de către seminar i-ar fi permis să lucreze în rândurile Bisericii sau să predea la şcoala primară.[30] Dar pe el nu-l interesa să revină la viaţa obişnuită. La sfârşitul lui 1899, Ioseb a fost angajat, cu ajutorul prietenilor, la Staţia Meteorologică din Tbilisi. Slujba lui presupunea înregistrarea constantă a măsurătorilor şi, astfel, era necesar ca el să locuiască în incinta staţiei, lucru care i-a satisfăcut nevoia de bani şi de cazare.

Continuând să lucreze cu grupuri revoluţionare, el s-a alăturat, în scurt timp, aripii radicale a organizaţiei social-democrate din Tbilisi, care respingea agitaţia prin mijloacele legale de propagandă şi susţinea, în schimb, instigarea la proteste şi demonstraţii. Având în vedere dosarul de la seminar al rebelului în vârstă de 22 de ani şi prietenia lui cu revoluţionari ca Lado Keţhoveli, orientarea sa către radicalism nu este surprinzătoare.

În anii 1900 şi 1901, Tbilisi a fost martor la un val de proteste, urmate de represiuni. Ameninţat cu arestarea, Djugaşvili a părăsit staţia meteorologică şi a intrat în ilegalitate. Nu era cale de întoarcere; devenise un revoluţionar de profesie.

Indiferent din ce mediu proveneau, revoluţionarii ruşi aveau, în general, un lucru în comun. Ruptura lor de viaţa obişnuită şi intrarea în ilegalitate se petrecea într-un moment de ură şi hotărâre: ură faţă de ordinea existentă şi hotărârea de a lupta împotriva ei. În Imperiul Rus, nu lipsea nici unul din aceste sentimente. Regimul autoritar şi nedreptăţile sociale creaseră un teren fertil pentru rebeli. Persecuţia la care erau supuşi radicalii i-a radicalizat şi mai mult. Ura resimţită de Ioseb Djugaşvili, stârnită de caracterul arbitrar şi de obscurantismul care domneau la seminar, a fost însufleţită şi mai mult de propaganda şi de acţiunile camarazilor lui mai experimentaţi, care aleseseră calea revoluţiei înaintea lui. Hotărârea lui a fost deopotrivă o trăsătură a

caracterului său şi un produs al mediului în care se născuse. Oricine avea nişte origini sociale ca ale lui nu avea mare lucru de pierdut.

Când au studiat originile rebeliunii şi ale cruzimii lui Stalin, mulţi istorici au arătat înspre atmosfera care domnea în regiunile periferice ale Imperiului Rus. Alfred Rieber l-a numit un „om al zonelor de frontieră“.[31] Caucazul, un cazan în fierbere al conflictului social şi etnic, unde, în mijlocul tradiţiilor tribale, apăruseră enclave industriale, a jucat în mod inevitabil un rol în formarea caracterului lui Stalin. Jörg Baberowski a scris că Stalin şi tovarăşii lui de luptă „au adus în partid, atât în centrul, cât şi la marginile imperiului, cultura violenţei caracteristică periferiei caucaziene, duşmănia dintre clanuri şi concepţiile arhaice despre onoare“.[32] Astfel de păreri sunt susţinute de Boris Nicolaevski, un social-democrat care, mai târziu, a devenit un binecunoscut istoric. Înainte de Revoluţie, Nicolaevski petrecuse o perioadă în Transcaucazia şi chiar se întâlnise cu Djugaşvili. El l-a descris pe viitorul dictator ca fiind „excepţional de rău şi răzbunător“ şi capabil să aplice „măsuri extreme“ în lupta lui pentru dominaţie în partid. Dar mulţi dintre oponenţii lui Djugaşvili din cadrul mişcării social-democrate nu erau cu nimic diferiţi. Nicolaevski a zis că i s-a spus că aceste trăsături erau rezultatul „injectării moravurilor caucaziene în lupta intrapartinică“.[33]

Nu este deloc absurd să luăm în calcul mentalitatea modelată de greutăţile şi de istoria tragică a zonelor de frontieră din Rusia. Însă întregul Imperiu Rus era o imensă zonă de frontieră: între Asia şi Europa, între promisiunile de modernizare şi modurile tradiţionale de trai ce continuau să se deterioreze, între oraş şi sat, între autoritarism şi eforturile de democratizare, între obscurantismul regimului şi setea de sânge a multor revoluţionari. Oricare ar fi trăsăturile specifice Caucazului, acestea trebuie privite în contextul culturii ruseşti a extremismului şi a violenţei, care doar a oferit posibilitatea izbucnirii acestui impuls. Desigur, un asemenea context nu îl scuteşte pe tânărul Djugaşvili de responsabilitatea personală pentru alegerile lui.

Revoluţionarii nu sunt toţi croiţi după acelaşi calapod. Mulţi se aruncă în luptă sub influenţa tinereţii, a înflăcărării şi a căutării de senzaţii tari. Deşi probabil că nu aceştia au fost factorii care l-au condus pe Stalin pe această cale, nu ar trebui să fie total daţi la o parte. Viitorul dictator ar putea fi descris ca un revoluţionar calculat, genul care a împins Revoluţia înainte stăruitor şi metodic – chiar prudent – şi, mai târziu, când a apărut succesul, a avut cea mai mare şansă de a-şi consolida puterea. El avea exact proporţia potrivită de

hotărâre şi prudenţă, de obsesie şi cinism, ca să iasă nevătămat din nenumăratele pericole pe care le presupunea revoluţia.

O prezentare generală a activităţilor organizaţiei social-democrate din Tbilisi, găsită în dosarele biroului local al jandarmeriei, îl descrie pe Ioseb Djugaşvili ca fiind o persoană cu „un comportament pe deplin prudent, uitându-se tot timpul cu atenţie în jurul lui la fiecare pas pe care îl face“.[34] El a reuşit să scape de arest pentru un timp, ceea ce i-a oferit un avantaj semnificativ, întrucât mulţi dintre membrii Partidului Social-Democrat erau în închisoare, şi i-a facilitat ascensiunea în cadrul conducerii partidului din Tbilisi. Aparent ca să scape de arest, el s-a mutat din Tbilisi la Batumi, un centru important al industriei petroliere a Imperiului. Campania de propagandă pe care au purtat-o el şi tovarăşii lui a dat rezultate, căci muncitorii din Batumi au pus la cale o avalanşă de proteste şi demonstraţii. Reacţia guvernului a fost dură. Pe 9 martie 1902, când muncitorii au atacat o închisoare unde erau închişi mulţi dintre camarazii lor, trupele au deschis focul. Cel puţin 13 oameni au fost ucişi şi zeci de persoane au fost rănite. S-au răspândit veştile despre violenţele din Batumi, iar Djugaşvili, unul dintre organizatorii demonstraţiei, a fost arestat.

Încercând să scape de pedeapsă, Djugaşvili şi-a negat vina, afirmând că el nu fusese prin apropierea oraşului Batumi în perioada în care se pregătise atacul. În scrisorile trimise din închisoare, i-a rugat pe mama, prietenii şi rudele lui să-i dea un alibi depunând mărturie falsă că ajunsese în Gori înainte de jumătatea lui martie.[35] O asemenea scrisoare a căzut în mâinile poliţiei. Poliţia din Batumi tot nu putea să dovedească faptul că Djugaşvili fusese direct implicat în organizarea atacului asupra închisorii, însă, examinându-i întregul istoric, a scos la lumină activităţile lui din Tbilisi. Investigaţia se mişca încet. Lâncezind în închisoare, Ioseb a făcut tot ce a putut ca să îmbunătăţească rezultatul procesului său. În octombrie şi noiembrie 1902, la şapte, respectiv opt luni după arestarea lui, a trimis două petiţii la birourile administratorului-şef pentru Caucaz. Invocând o „tuse asfixiantă tot mai rea şi situaţia neajutorată a mamei mele bătrâne, care a fost abandonată de soţul ei de 12 ani deja şi pentru care sunt singura persoană pe care se poate baza în viaţă“, a cerut să fie eliberat şi pus sub supravegherea poliţiei. „Rog stăruitor cabinetul administratorului-şef să nu mă ignore şi să răspundă solicitării mele.“ În ianuarie 1903, şi Ekaterine a trimis o cerere autorităţilor, în care solicita eliberarea fiului ei. Petiţia ei, scrisă în rusă, dar semnată în georgiană, afirma că fiul său, „cel care câştigă o pâine pentru sine şi pentru mama lui, nu are nici timpul, nici prilejul să participe la conspiraţii sau tulburări“.[36]

Aceste rugăminţi s-au dovedit zadarnice. Ioseb a mai rămas în închisoare câteva luni, suferind lipsuri şi fiind hărţuit. Abia în toamna lui 1903, la un an şi jumătate după arestarea sa, a fost trimis, în cele din urmă, în exil în estul Siberiei. Curând, la începutul lui 1904, a fugit din locul lui de surghiun. O asemenea evadare nu era deloc ieşită din comun. Paza slabă le permitea multor revoluţionari să fugă din locurile în care erau exilaţi, deşi astfel de evadări necesitau o pregătire atentă, curaj şi rezistenţă fizică. Djugaşvili a învăţat din prima lui perioadă de exil şi, mai târziu, a avut câteva prilejuri să folosească acea experienţă.

Există dovezi care sugerează că, în primele luni după întoarcerea lui în Transcaucazia, Djugaşvili a fost suspectat că era agent dublu.[37] Social-democraţii erau arestaţi în toată regiunea. Şi, cu toate că aceste arestări au aruncat o umbră de suspiciune asupra lui, lipsa de personal a început să-i faciliteze ascensiunea în cadrul mişcării ilegaliste. A înaintat în ierarhie ajungând până în comitetul conducător al organizaţiei social-democrate transcaucaziene. Alţi factori care i-au facilitat succesul au fost eforturile lui active în cadrul mişcării ilegaliste şi capacitatea de a scrie proză incendiară. Zvonurile că ar fi colaborat cu poliţia au rămas la acest nivel.

În timpul celor doi ani pe care Djugaşvili i-a petrecut în închisoare şi în exil, Partidul Social Democrat din Rusia trecuse prin schimbări majore. Deşi oficial era un singur partid, în realitate era divizat între susţinătorii lui Lenin – bolşevicii – şi menşevicii mai moderaţi. Lenin pleda în favoarea creării unui partid ilegalist militant şi unit, care să servească drept instrument al Revoluţiei. Lenin considera că muncitorii, care trebuiau să fie principala forţă în Revoluţie, nu erau capabili să dezvolte singuri o gândire revoluţionară. Ei aveau nevoie de instruirea revoluţionarilor de profesie. Învăţăturile lui Lenin aveau ca scop accelerarea Revoluţiei şi grăbirea „ritmului istoriei“. Menşevicii erau de părere că partidul trebuia să fie mai puţin rigid şi să accepte în rândurile lui şi simpatizanţi, şi activişti. Menşevicii aveau un respect mai mare faţă de muncitori şi puneau mai puţin accent pe rolul lor de învăţători. Această abordare era un produs firesc al credinţei lor de bază, conform căreia procesul revoluţionar avea să înainteze treptat şi organic, pe măsură ce condiţiile prealabile necesare socialismului ajungeau la maturitate. Prin temperament, Djugaşvili era înclinat să accepte punctul de vedere al lui Lenin şi să-i îmbrăţişeze radicalismul şi apelurile la acţiune. Mai mult, ca membru al intelectualităţii de partid, Djugaşvili a salutat ideea că revoluţionarii de profesie trebuie să conducă mişcarea muncitorească.[38] Să fie lideri,

să le arate maselor calea pe care să înainteze – în mod sigur, acesta era rolul potrivit al intelectualităţii în cadrul Revoluţiei. Multe dintre articolele lui erau dedicate promovării ideilor lui Lenin.

Prima Revoluţie Rusă, din 1905, a intensificat iniţial dezacordul dintre bolşevici şi menşevici, dar, până la urmă, a unit mai strâns cele două tabere. Ambele grupuri se confruntau cu un duşman comun – guvernul şi susţinătorii acestuia – şi ambele tabere au recurs tot mai mult la violenţă şi brutalitate. În Transcaucazia, măcinată de animozităţile sociale şi etnice, situaţia era deosebit de dificilă. Ca de obicei, guvernul nu a ezitat să folosească armele. Ca reacţie la acest lucru, revoluţionarii au ucis personalităţi asociate regimului autocratic şi au incendiat fabrici industriale. Pogromurile etnice au satisfăcut dorinţa de carnaj. Violenţa şi vărsarea de sânge au devenit ceva obişnuit. Menşevicii şi bolşevicii şi-au organizat propriile detaşamente militare şi au utilizat din plin metode teroriste.[39] Djugaşvili a jucat un rol activ în aceste evenimente, călătorind de la o margine la alta a Georgiei, participând la organizarea de proteste şi demonstraţii, scriind broşuri şi articole şi participând la înfiinţarea unei tipografii ilegale şi a unor grupuri militante. Treptat, a ajuns în linia întâi a conducerii bolşevice din Transcaucazia.

În octombrie 1905, tulburările l-au forţat pe ţar să facă unele concesii. Rusia avea de acum primul său parlament, Duma de Stat. S-au proclamat libertăţi politice: libertatea de conştiinţă, libertatea de expresie şi de adunare, dar şi inviolabilitatea persoanei. Revoluţia a continuat totuşi să se dezvolte şi i-a silit atât pe social-democraţi, cât şi pe ţar să ia măsuri. Sub presiunea membrilor de partid, bolşevicii şi menşevicii au căzut de acord să se împace, restaurând o unitate superficială a partidului. Această unitate proaspăt descoperită nu a sprijinit însă interesele bolşevicilor în Transcaucazia, mai ales pe cele ale lui Djugaşvili, deoarece i-a pus pe menşevici în fruntea organizaţiilor revoluţionare din regiune. Alegerea delegaţilor pentru Congresul al IV-lea al partidului, „de unificare“, desfăşurat în aprilie 1906, la Stockholm, a arătat pe deplin poziţia umilitoare a bolşevicilor: viitorul dictator a fost singurul delegat bolşevic transcaucazian ales. Următorul congres, de la Londra, din luna mai a anului următor, a fost şi mai umilitor. Iniţial au fost aleşi numai menşevici. Bolşevicii au fost nevoiţi să organizeze alegeri parţiale ca să poată trimite măcar un reprezentant. Din nou, l-au trimis pe Djugaşvili.

Fără îndoială, călătoriile lui Djugaşvili la aceste congrese i-au lărgit înţelegerea pe care o avea asupra lumii şi asupra partidului, precum şi cercul de relaţii. Există dovezi că, în 1907, în timpul călătoriei la

Londra, s-a întâlnit cu Lenin la Berlin.[40] La întoarcerea de la Londra, a petrecut câteva zile la Paris, unde a stat cu compatriotul lui georgian Grigori Ciocia, care era student acolo. S-a întors în Rusia folosind paşaportul unui prieten de-al lui Ciocia care murise. Acest aranjament i-a permis să scape de supravegherea poliţiei şi i-a sporit siguranţa personală. 40 de ani mai târziu, în mai 1947, Ciocia, care locuia pe atunci la Leningrad, i-a amintit lui Stalin de acest eveniment: „La mijlocul lui 1907, după ce ai stat la mine câteva zile, te-am condus până la gara Saint Lazare din Paris. Ai fost atât de bun, încât mi-ai spus: «nu voi uita niciodată ajutorul tău» (te-ai referit la faptul că ţi-am dat paşaportul internaţional). În acest moment, am mare nevoie de atenţia ta. Îţi cer să-mi acorzi o întâlnire de 5–10 minute.“[41] Scrisoarea a fost arhivată. Stalin îşi amintea rareori de călătoriile lui în străinătate. Nu ştim ce a văzut el în Europa şi cum a perceput-o. Le-a adus vreun cadou tinerei sale soţii, Ekaterina Svanidze, cu care s-a căsătorit în iulie 1906, sau fiului său, Iakov, născut în martie 1907 (chiar înainte ca Ioseb să plece în Europa de Vest)? Fără îndoială, gândul lui Djugaşvili era la Revoluţie.

Imediat după ce s-a întors din Occident, pe 13 iunie 1907, un grup de bolşevici transcaucazieni au organizat un jaf armat, furând nişte bani pe care i-au dus într-o bancă din Tbilisi; jaful a devenit parte din istoria mişcării revoluţionare ruseşti. Cu preţul câtorva vieţi, jaful a adus o sumă uriaşă în vistieriile sovietice: 250 000 de ruble. Capul acestei „exproprieri“ a fost bunul prieten al lui Djugaşvili, Simon Ter-Petrosian, poreclit Kamo. Legătura evidentă dintre cei doi bărbaţi i-a făcut pe unii să sugereze că Stalin a fost implicat în organizarea tâlhăriei şi că, poate, a şi luat parte la ea, dar nu există dovezi clare.[42] Binecunoscutul istoric al mişcării social-democrate Boris Nikolaevski, care a realizat un studiu aprofundat al acestui caz, a ajuns la concluzia că Djugaşvili era la curent cu activităţile grupului lui Kamo şi „a ajutat la tăinuirea acestora de organizaţia locală de partid“. Dar „el nu a fost nicidecum o căpetenie“. Nikolaevski a găsit un document conform căruia Kamo lucra direct cu bolşevicii de la centru aflaţi în străinătate, mai precis, un acord între Kamo şi centrul bolşevic al lui Lenin privitor la detaliile jafului.[43] Kamo, nu Djugaşvili, a fost cel care a semnat acest acord.

Lăsând la o parte valoarea sumei furate, jaful armat din Tbilisi nu a avut nimic ieşit din comun. Jefuirea instituţiilor guvernamentale şi a persoanelor private era o practică răspândită în acea vreme, fiind adoptată de bolşevici, precum şi de alte grupuri. Deşi astfel de acţiuni erau generatoare de venit, ele slăbeau morala revoluţionarilor şi le

discreditau reputaţia în ochii publicului. Din când în când, infractori de drept comun se alăturau revoluţionarilor pentru câştigul lor personal. De fapt, hoţii care aveau o motivaţie ideologică şi furau ca să împingă Revoluţia înainte erau uneori greu de distins de infractorii obişnuiţi, chiar dacă nu băgau o copeică în buzunar. Această stare de lucruri trebuie să fi fost extrem de deranjantă pentru conducătorii Partidului Social-Democrat. La congresul din 1907 de la Londra, menşevicii au aprobat o decizie prin care social-democraţilor li se interzicea să realizeze astfel de jafuri. Această decizie nu i-a împiedicat pe Lenin şi pe adepţii lui. Operaţiunea din Tbilisi era deja în curs de planificare, iar ei nu au anulat-o. Faptul că jaful a fost efectuat la un timp atât de scurt după congres l-a făcut să pară deosebit de cinic. În rândurile social-democraţilor s-au răspândit controversele. Nu pentru prima dată, şi cunoscând legătura lui cu Kamo, menşevicii din Tbilisi i-au arătat lui Djugaşvili cât de nemulţumiţi erau de el. El a fost nevoit să plece din Tbilisi şi să se ducă la Baku.

La Baku, unde menşevicii dominau, de asemenea, partidul, Djugaşvili a putut totuşi să se bazeze pe un grup neclintit de leninişti. Acest centru industrial important oferea din plin prilejuri atât pentru agitaţii în rândul clasei muncitoare, cât şi pentru lupta împotriva oponenţilor politici. Djugaşvili a reuşit să strecoare vrajbă în organizaţia din Baku şi bolşevicii au preluat conducerea partidului. Însă bucuria victoriei a fost întunecată de o tragedie personală. La Baku, Ekaterina, soţia lui Ioseb, a murit. Bebeluşul celor doi a fost luat în grijă de rudele din partea mamei. Tatăl nu avea deloc timp pentru el.

Tulburările care au însoţit Revoluţia din 1905 au înspăimântat clasele conducătoare şi au trezit în guvernul ţarist nevoia de concesii. Rusia a devenit o ţară mai liberă. S-au introdus reforme agrare serioase, care aveau o importanţă fundamentală pentru o ţară în care ţărănimea reprezenta o majoritate copleşitoare şi explozivă. Istoricii încă dezbat chestiunea încotro ar fi putut duce aceste reforme, în ultimă instanţă. Un lucru este clar: Rusia nu a avut posibilitatea să urmeze cursul reformelor pentru o perioadă îndeajuns de lungă încât să se vadă rezultatele. De asemenea, pe lângă reforme şi concesii, autorităţile au început să „restaureze ordinea“ şi să combată mişcarea revoluţionară ilegalistă cu mai multă fermitate şi brutalitate. O victimă a acestei represiuni postrevoluţionare a fost Djugaşvili. El a fost arestat în martie 1908. Ca şi mai înainte, a negat orice vină, pretinzând că nu făcea parte din nici un partid revoluţionar şi că petrecuse mult timp în străinătate.[44] Aceste trucuri nu au ţinut. După

şapte luni în închisoare, a fost trimis în exil în provincia Vologda, unde a petrecut patru luni înainte să fugă. În vara lui 1909, s-a întors la Baku.

În organizaţia social-democrată din Baku erau deja infiltraţi poliţişti sub acoperire. Operaţiunile eşuate şi arestările au dat naştere unor suspiciuni reciproce şi au sporit furia în rândul revoluţionarilor. Djugaşvili a fost luat din nou în vizor: au apărut noi zvonuri că lucra pentru poliţie. Această idee a continuat să fie susţinută, cu toate că majoritatea istoricilor nu au acordat niciodată credit teoriilor conform cărora ar fi fost agent dublu. Deschiderea arhivelor le-a confirmat scepticismul. Un document-cheie folosit în sprijinul acestor acuzaţii împotriva lui Stalin a fost demascat definitiv ca fiind fals, produs în cercurile de emigranţi după Revoluţie.[45]

Djugaşvili a petrecut mai mult tip în închisoare şi în exil decât ar fi de aşteptat să petreacă un agent dublu. În primăvara lui 1910, el a fost arestat din nou şi, de această dată, ameninţat cu o pedeapsă serioasă. Poliţia a cerut ca el să fie trimis timp de cinci ani în „zonele cele mai îndepărtate ale Siberiei“. El a recurs la o metodă dovedită eficientă: apeluri la indulgenţă, invocarea unei stări de sănătate şubrede şi lipsa unor dovezi serioase. Încercând să-şi dovedească bunele intenţii, a cerut să-i fie permis să se căsătorească cu o femeie pe care o întâlnise în exil şi cu care trăia.[46] Este greu de apreciat ce efect au avut aceste „rugăminţi umile“, dar, în octombrie 1910, în loc de pedeapsa dorită iniţial, de cinci ani în Siberia, Djugaşvili a fost trimis înapoi în provincia Vologda, ca să-şi încheie pedeapsa anterioară. Aceasta a fost o pedeapsă uşoară şi s-a încheiat în iulie 1911.

Acel an şi jumătate care s-a scurs între eliberarea lui din exil şi ultima lui arestare, în februarie 1913, a reprezentat apogeul carierei lui în ilegalitate. A avansat în ierarhia conducerii bolşevice, devenind membru al Comitetului Central al partidului leninist în 1912. Această ascensiune a avut cel puţin două consecinţe. În primul rând, a străbătut acum toată Rusia şi a petrecut deseori perioade lungi în cele două capitale, Sankt-Petersburg şi Moscova, în loc să activeze tot timpul în Transcaucazia. În al doilea rând, a fost ţinta unei supravegheri poliţieneşti mult mai intense. S-a angajat în activităţi ilegale în Rusia, a participat la publicarea ziarelor bolşevice, a scris articole şi a pus la cale strategii împreună cu reprezentanţii bolşevici din Duma de Stat. De asemenea, a devenit unul dintre partenerii cei mai apropiaţi ai lui Lenin. Liderul bolşevic încă se ascundea în afara ţării şi avea nevoie de ajutoare de nădejde în Rusia. De câteva ori,

Djugaşvili a călătorit în străinătate ca să se întâlnească cu Lenin. Fiind reţinut de circumstanţe din Viena timp de câteva săptămâni în 1913, a început să lucreze la un articol în care vorbea despre abordarea partidului faţă de minorităţile etnice. Această lucrare a prezentat un interes deosebit pentru Lenin. Urmând direcţia viziunilor lui Lenin, Djugaşvili a pledat pentru un Partid Social-Democrat Rus unificat şi şi-a exprimat opoziţia faţă de fragmentarea forţelor revoluţionare pe bază de etnie.

Djugaşvili a exemplificat acest tip de cooperare interetnică. El se considera un actor pe scena imperială rusească – nu doar pe cea georgiană. Lăsându-şi în urmă naţionalismul de tinereţe şi trecutul social-democrat transcaucazian, s-a transformat conştient în Stalin. A început să folosească acest pseudonim care suna ruseşte şi care simboliza afinitatea lui cu mişcarea revoluţionară cam în perioada în care a intrat în conducerea partidului bolşevic.

Stalin şi-a meritat, fără îndoială, poziţia şi reputaţia de bolşevic de renume. Capacităţile sale de organizare şi de scriere, cutezanţa, hotărârea, sângele rece, gusturile simple, adaptabilitatea şi devotamentul său faţă de Lenin, toate acestea au contribuit la ascensiunea lui în vârful ierarhiei. A rămas loial partidului chiar şi în timpul crizei din cadrul mişcării social-democrate care a urmat după înăbuşirea primei revoluţii, o criză caracterizată prin arestări în masă ale ilegaliştilor, prin infiltrarea în organizaţie a numeroşi agenţi de poliţie şi printr-o lipsă severă de fonduri. În martie 1913, un agent care se infiltrase în organizaţia social-democrată din Baku raporta: „Acest comitet nu întreprinde în prezent nici o activitate“.[47] Între timp, în februarie, Stalin a fost arestat în îndepărtatul Sankt-Petersburg. Fusese trădat de camaradul lui, un alt lider bolşevic şi favoritul lui Lenin, Roman Malinovski, care lucra pentru poliţie de câţiva ani.[48]

Patru ani în Siberia

În iunie 1913, Ioseb Djugaşvili a fost condamnat la un exil de patru ani în ţinutul Turuhansk din Siberia. De la început, această ultimă perioadă de exil a fost marcată de greutăţi deosebite. Ţinutul Turuhansk era o regiune extrem de neprimitoare. Scrisorile lui Stalin din primele luni erau pline de rugăminţi stăruitoare de ajutor şi de plângeri privitoare la faptul că nu avea bani şi că stătea prost cu sănătatea[49]:

> Parcă niciodată nu m-am aflat într-o situaţie atât de înfiorătoare. Nu mai am bani, gerul tot mai puternic (minus 37) mi-a provocat o tuse dubioasă şi am o stare generală proastă de

sănătate, nu am nici o provizie de pâine, de zahăr, de carne sau de petrol lampant (toţi banii mei s-au dus pe cheltuieli zilnice, îmbrăcăminte şi încălţăminte). [...] Înţeleg că nici unul dintre voi, mai ales tu, nu aveţi timp de asta, dar, fir-ar să fie, nu am către cine să mă îndrept. Şi nu vreau... să dau ortul popii aici. Trebuie să vă ocupaţi de asta azi şi să-mi trimiteţi bani prin serviciul telegrafic, pentru că, dacă mai aştept, am să mor de foame şi sunt deja subnutrit şi bolnav.[50]

Greutăţile mele cresc pe oră ce trece, mă aflu într-o situaţie disperată şi, pe deasupra, m-am mai şi îmbolnăvit şi s-a instalat o tuse dubioasă. Am nevoie de lapte, dar... banii, nu am bani. Draga mea, dacă faci rost de nişte bani, trimite-mi-i numaidecât prin serviciul telegrafic. Nu mai pot să rabd.[51]

La început, a existat o slabă speranţă de libertate. Conducerea partidului a adoptat decizia de a aranja evadarea lui Stalin şi a tovarăşului său de exil, Iakov Sverdlov. Pentru o evadare, era nevoie, de asemenea, de bani, dar aceştia au fost trimişi cu întârziere. În plus, trădătorul Malinovski informase poliţia cu privire la planurile de evadare. În martie 1914, în urma ordinelor primite de la Sankt-Petersburg, Stalin şi Sverdlov au fost trimişi în satul şi mai izolat Kureika, nu departe de cercul polar arctic, şi daţi în grija unor paznici care se ocupau personal de ei. Evadarea era aproape imposibilă.

Stalin a primit acest transfer ca pe o lovitură dură. La sfârşitul lui martie 1914, a trimis o scrisoare furioasă la Sankt-Petersburg, certându-şi tovarăşii de partid pentru lunga lor tăcere şi cerând să ştie: aveau să fie bani pentru evadare sau nu?[52] Peste câteva săptămâni, şi-a schimbat planurile. În aprilie, i-a scris lui Malinovski: „Noul guvernator m-a mutat în nordul îndepărtat şi mi-a confiscat banii trimişi (60 de ruble în total). Încă trăim, frate. [...] Se pare că cineva a răspândit zvonuri că eu nu voi rămâne în exil pe toată perioada condamnării mele. Prostii! Îţi zic şi jur pe viaţa câinelui meu că am să-mi ispăşesc condamnarea (până în 1917). La un moment dat, m-am gândit să plec, dar acum am abandonat acea idee, am abandonat-o pentru totdeauna.“[53]

Această scrisoare ridică întrebări. Oare afirmaţia fermă a lui Stalin că nu plănuia să evadeze era destinată ochilor poliţiştilor? Sau îşi exprima nemulţumirea faţă de tovarăşii de partid care nu fuseseră în stare să-l ajute? Poate că şi-a dat seama de zădărnicia oricărei speranţe de evadare şi luase decizia sinceră de a rămâne în exil.

Având în vedere că subiectul evadării nu a mai apărut, se pare că el chiar se împăcase cu soarta.

Viaţa lui Stalin în Kureika a fost influenţată de evenimente care s-au întâmplat în timpul primelor luni petrecute acolo. Întâi, a avut loc o ruptură între el şi Sverdlov. Când au ajuns în Kureika, cei doi şi-au amenajat un spaţiu de locuit împreună, dar acest aranjament nu a durat mult. În scrisorile lui, Sverdlov a făcut doar aluzie la conflictul cu tovarăşul lui de locuinţă: „Locuiesc cu georgianul Djugaşvili. [...] E un băiat de treabă, dar prea individualist în privinţa chestiunilor practice. Eu sunt pentru o ordine minimalistă măcar. Ăsta e un motiv de tulburare pentru mine uneori.“[54] Tabloul este completat de alte surse. Potrivit amintirilor Annei Allilueva, sora celei de a doua soţii a lui Stalin, acesta a recunoscut mai târziu că găsea diverse pretexte ca să se sustragă îndatoririlor casnice – curăţenie, întreţinerea focului în sobă etc. Toate treburile rămăseseră pe capul lui Sverdlov.[55] Hruşciov a oferit mai multe informaţii:

> Stalin a povestit următorul lucru: „Ne pregăteam singuri cina. [...] Principalul lucru pe care îl făceam ca să ne ducem zilele era să pescuim somon alb. Nu era nevoie de multă pricepere pentru asta. De asemenea, ne duceam la vânătoare. Eu aveam un câine şi-i ziceam Iaşka. Desigur, acest lucru nu era pe placul lui Sverdlov; el era Iaşka şi câinele era Iaşka şi deci Sverdlov obişnuia să spele blidele şi lingurile după cină, dar eu n-o făceam niciodată. Eu mâncam şi puneam blidele pe pământ şi câinele lingea tot. Dar băiatul ăla avea o pasiune pentru curăţenie.“[56]

Aceste neînţelegeri privitoare la igienă provocau, în mod clar, conflicte, dar este posibil să fi existat şi alte motive de ceartă. Animozitatea care s-a dezvoltat între Serdlov şi Stalin a fost atât de puternică, încât ei nu doar că s-au mutat în case separate, dar au rupt orice legături. Sverdlov i-a scris soţiei lui câtva timp mai târziu: „În definitiv, draga mea, ştii ce condiţii abominabile am suportat în Kureika. La nivel personal, camaradul cu care locuiam acolo s-a dovedit a fi un asemenea gen de om încât nu am mai vorbit unul cu altul, nici nu ne-am mai întâlnit.“[57]

Curând după despărţirea lui de Sverdlov, Stalin s-a mutat în casa familiei Pereprîghin – cinci fraţi şi două surori, toţi orfani. Stalin, care avea 35 de ani, a început o relaţie intimă cu Lidia Pereprîghina, care avea 14 ani. Se pare că acest lucru a provocat o ceartă între Stalin şi bărbatul responsabil cu paza lui, care s-a transformat într-o bătaie. Poliţia locală i-a luat apărarea lui Stalin. O circumstanţă care se poate

să-i fi fost favorabilă lui Stalin a fost aceea că şeful poliţiei din ţinutul Turuhansk era I.I. Kibirov, un etnic oset care, ca şi Stalin, era din Georgia. Este posibil ca Stalin şi Kibirov să fi ajuns la o înţelegere, astfel încât cel dintâi să aibă un grad de libertate în schimbul promisiunii că nu avea să încerce să evadeze. Nu numai că Stalin nu a fost acuzat pentru relaţia lui cu o minoră, dar i s-a dat şi un paznic nou, M.A. Merzliakov, care l-a tratat excepţional.[58] În 1930, când era persecutat în timpul regimului sovietic pentru faptul că lucrase în poliţia ţaristă, Merzliakov i-a cerut ajutor lui Stalin. „Vă cer, Tov. Stalin," a scris el, „să informaţi sovietul nostru sătesc că am avut într-adevăr o relaţie prietenească cu dumneavoastră atunci când lucram în Turuhansk şi că nu am acţionat împotriva dumneavoastră." Stalin a răspuns cu o recomandare extrem de favorabilă: „Mih. Merzliakov a avut o atitudine formală faţă de îndatoririle lui poliţieneşti, fiind lipsit de zelul poliţienesc obişnuit; nu m-a spionat, m-a lăsat în pace, nu m-a necăjit şi s-a făcut că nu vedea absenţele mele frecvente".[59]

Profitând de această atitudine îndatoritoare, Stalin a reuşit să-şi aranjeze o viaţă relativ agreabilă, în măsura în care un astfel de lucru este posibil la cercul polar arctic. A continuat să trăiască cu Lidia Pereprîghina. Au existat zvonuri – deşi neclare şi contradictorii – că cei doi ar fi avut un copil împreună.[60] Stalin şi-a dedicat timpul liber pe care îl avea din belşug pescuitului, vânătorii, vizitării camarazilor exilaţi în aşezările vecine, primirii de oaspeţi şi participării la petrecerile locale. Situaţia lui financiară s-a stabilizat îndeajuns încât să-i susţină traiul modest. Cel mai important este că starea de sănătate i s-a îmbunătăţit. „Trăiesc ca mai înainte. Mă simt bine. Sunt complet sănătos – probabil că m-am obişnuit cu natura de aici. Şi natura aici e aspră: acum trei săptămâni, temperatura a scăzut la minus 45 de grade", a relatat el voios într-o scrisoare scrisă la sfârşitul lui 1915.[61]

Această perioadă neobişnuită din viaţa lui Stalin descoperă nişte aspecte interesante ale caracterului său. Nu îl tulbura deloc lipsa plăcerilor lumeşti în acest mediu aspru. În Kureika, unde erau în total opt case şi 67 de locuitori, se pare că suferea din cauza lipsei cumplite de parteneri de conversaţie potriviţi. Dar a suportat această lipsă de stimulare intelectuală cu calm. După câte se pare, era perfect capabil să trăiască fără Revoluţie şi nu simţea nevoia să-şi folosească intelectul. Oponenţii lui l-au acuzat mult timp că şi-a pierdut vremea în ţinutul Turuhansk. Troţki, de exemplu, a scris: „Orice încercare de a găsi urme ale vieţii lui spirituale în această perioadă de singurătate şi răgaz ar fi zadarnică".[62] Într-adevăr, în operele complete ale lui Stalin

nu apare absolut nici un articol scris între începutul lui 1913 şi începutul lui 1917.

Corespondenţa lui Stalin din această perioadă însă zugrăveşte o imagine mai complexă. În primul an de exil, fie pentru că încă spera să evadeze, fie, pur şi simplu, din obişnuinţă, chiar a încercat să lucreze. A scris un articol nou despre problemele legate de naţionalităţi şi l-a trimis la o revistă. Le-a cerut camarazilor lui să-i trimită cărţi, reviste şi ziare. Şi în anii care au urmat, corespondenţa lui din exil conţinea referinţe la scrierea de articole şi la nevoia lui de cărţi noi.[63] Însă entuziasmul lui slăbea. În 1914, Malinovski a fost dovedit ca agent dublu. Aceasta a fost o lovitură zdrobitoare pentru întregul partid bolşevic, dar pentru Stalin, care era prieten cu Malinovski şi se îndreptase către el să-i ceară ajutor, descoperirea a fost deosebit de dureroasă. Şi au fost şi alte evenimente descurajatoare. Un articol pe care Stalin l-a trimis la o revistă nu a fost publicat, camarazii lui nu au reuşit să-i trimită noi numere de reviste, iar el nu avea bani pentru abonamente. În noiembrie 1915, după doi ani petrecuţi în ţinutul Turuhansk, el şi-a explicat situaţia într-o scrisoare neobişnuită către Lenin: „Viaţa mea nu e grozavă. Nu fac mai nimic. Şi ce poţi să faci când nu ai nici o carte sau aproape nici o carte serioasă? [...] Am o grămadă de întrebări şi de probleme în cap, dar concret – nimic. Am o dorinţă arzătoare să fac ceva, dar nu e nimic de făcut.“[64] Comunicarea lui Stalin cu conducerea partidului din emigraţie s-a stins treptat, iar el se plângea din când în când în scrisori că oamenii din conducerea partidului îl uitaseră. Într-adevăr, a devenit binecunoscut faptul că Lenin a cerut de mai multe ori, în 1915, să i se amintească numele de familie al lui Stalin: „Îţi aminteşti numele de familie al lui Koba?“; „Am o mare favoare să-ţi cer: află [...] numele de familie al lui «Koba» (Iosif Dj...?? Am uitat).“[65]

Situaţia lui Stalin reflecta starea generală a lucrurilor din cadrul partidului bolşevic. Conducerea lui zăcea fie în exil intern forţat, fie în exil autoimpus în străinătate. Perioadele de speranţe, visuri şi încercări eşuate de a activa mişcarea alternau cu certuri, atât în interior, cât şi cu oponenţi din alte partide. În plan personal, dar şi în plan politic, viitorul arăta sumbru pentru revoluţionari. Cum îşi imagina, în acel moment, viitorul tânărul Stalin în vârstă de 38 de ani e greu de ştiut. Poate că încerca să nu se gândească la el.

BASTIOANELE PUTERII LUI STALIN

Ziua şi seara de 1 martie 1953, la *dacea* de lângă Moscova. Agitaţie în rândul bodyguarzilor

După ce i-au plecat oaspeţii, în zorii zilei de 1 martie, Stalin s-a dus, cel mai probabil, la culcare. Poate că nu s-a simţit bine.[1] Era bătrân şi bolnav. A rămas în camera lui şi nu a chemat, aşa cum făcea de obicei, bodyguarzii sau servitorii pe la ora cinei. De la începutul lui 1952, camera şi vila lui Stalin erau păzite de un personal de securitate de 335 de oameni.[2] Alte 73 de persoane se îngrijeau de celelalte nevoi ale lui, în afară de cele de securitate. În total, 408 persoane, care lucrau în ture, în locuri diferite, se dedicau îngrijirii lui Stalin. Stalin petrecea o bună perioadă în compania acestor oameni. Ei mergeau în spatele lui, stăteau de pază la ferestrele lui, găteau, făceau curat şi, dacă era nevoie, făceau conversaţie cu el. La vila din afara Moscovei, un coridor lung despărţea camerele personalului de partea din casă în care locuia Stalin. În camerele lui erau instalate butoane cu ajutorul cărora îi chema pe membrii personalului.

Abaterea de la rutina lui Stalin din ziua de 1 martie a alarmat echipa de pază. Gărzile au raportat superiorilor lor că nu era nici o „mişcare“ în locuinţa conducătorului. Seara a venit, fără semne de viaţă. Sentimentul de panică s-a intensificat, dar, dacă nu erau chemaţi, nimeni nu voia să se ducă să vadă ce face şeful. În cele din urmă, la un moment dat, după ora şase, paznicii s-au simţit uşuraţi când au văzut o lumină aprinzându-se în camerele lui Stalin. Toată lumea s-a pregătit pentru apel. Nu a venit nici un apel. Neliniştea a început din nou să crească. Paznicii se certau privitor la cine să se ducă să vadă ce face Stalin. Nimeni nu s-a oferit.

Ezitarea lor era de înţeles. Desigur, se obişnuiseră cu Stalin, la fel cum şi conducătorul singuratic, pentru care personalul angajat era deseori ca o familie surogat, se obişnuise cu ei. Din când în când, Stalin şi personalul de la vilă lucrau împreună în grădină sau frigeau şaşlîc în şemineu. Uneori, el venea în bucătărie şi se întindea pe soba rusească din cărămidă ca să-şi aline durerea de spate. Însă distanţa care îi separa pe Stalin şi pe gărzile lui era mult mai mare decât lungimea coridorului care le separa camerele. Era sever cu membrii personalului său, iar aceştia ştiau că nu era cazul să slăbească teama pe care o simţeau faţă de el.

Gărzile care îl păzeau pe Stalin şi pe alţi membri din vârful conducerii făceau parte dintr-un departament special din cadrul sistemului sovietic de securitate, Direcţia Generală a Serviciului de Pază. La începutul regimului, când încă dăinuiau ideile romantic-egalitare ale Revoluţiei, liderii sovietici se amestecau deseori în

mulţime. În anii 1920, soţia lui Stalin încă putea să călătorească cu tramvaiul, iar el mergea pe străzile Moscovei sau călătorea cu maşina fără să-şi ia precauţii speciale, deşi era mereu însoţit de bodyguarzi. În iulie 1930, pe când erau în vacanţă la Soci, Stalin şi soţia lui au fost implicaţi într-un accident de maşină. El a fost rănit uşor când s-a lovit cu capul de parbriz.[3]

La două luni după accidentul de maşină, în toiul isteriei tot mai mari a luptei împotriva „duşmanilor“, Biroul Politic a adoptat hotărârea de „a-l obliga pe Tov. Stalin să înceteze imediat să meargă pe jos prin oraş“.[4] Stalin nu s-a supus acestei restricţii. Pe 16 noiembrie 1931, în timp ce mergea pe stradă, însoţit de bodyguarzii lui, de la clădirea Comitetului Central către Kremlin, s-a întâmplat să dea peste un agent înarmat dintr-o organizaţie antibolşevică, agent care venise din străinătate. Agentul a fost atât de surprins încât nu a avut timp să-şi scoată pistolul înainte să fie arestat. Direcţia Politică Unită de Stat, OGPU (poliţia secretă sovietică de atunci), a trimis un raport despre acest incident lui Stalin şi celorlalţi membri ai Biroului Politic. Molotov a făcut o însemnare pe raport: „Membrilor BP. Tov. Stalin trebuie oprit să meargă pe jos prin Moscova.“[5] Nu se ştie dacă Stalin a dat ascultare acestei solicitări. Nu se ştie, de asemenea, dacă este posibil ca incidentul să fi fost aranjat.

În timpul vacanţei lui din 1933 petrecute în sud, câteva incidente au părut să-l pună în pericol pe Stalin.[6] În august, maşina lui a fost lovită de un camion în Soci. Şoferul camionului era beat, iar Stalin nu a fost rănit. Un alt incident s-a petrecut pe coasta Mării Negre în septembrie, când, de pe mal, s-au tras focuri de armă într-o şalupă pe care se afla Stalin. Gloanţele au nimerit în apă şi nimeni din şalupă nu a fost rănit. În urma unei investigaţii, s-a constatat că focul fusese deschis de gărzile de coastă care nu fuseseră avertizate că în zona protejată urma să intre o şalupă.

Asasinarea lui Serghei Kirov, la 1 decembrie 1934, a reprezentat un moment de cumpănă în ceea ce priveşte atitudinea faţă de siguranţa liderilor sovietici.[7] Folosindu-se de această scuză, Stalin a recurs la o serie de represalii împotriva foştilor membri ai opoziţiei din cadrul partidului, care au fost acuzaţi că au aranjat asasinarea lui Kirov şi că puneau la cale alte acte teroriste împotriva conducerii sovietice. Între 1936 şi 1938, când teroarea a făcut ravagii în ţară, înghiţind sute de mii de vieţi, Stalin a eliminat pe oricine era suspectat de lipsă de loialitate. Aparatul de securitate a fost o ţintă importantă a epurărilor, iar cei responsabili cu paza membrilor din conducere au căzut, de asemenea, victime. În aprilie 1937, şeful gărzii personale a lui Stalin a

fost arestat şi executat în urma unui proces sumar. În ceea ce-i priveşte pe cei doi succesori ai săi din 1937 şi 1938, unul s-a împuşcat şi celălalt a fost executat. În cele din urmă, la sfârşitul lui 1938, Nikolai Vlasik, un personaj needucat, dar eficient, a fost numit în această funcţie.[8] Lui Stalin i-a plăcut de el şi l-a menţinut în post mai bine de 13 ani.

Cariera lui Vlasik a supravieţuit chiar şi unui incident care s-a petrecut la Moscova, pe 6 noiembrie 1942. O maşină oficială în care se afla Anastas Mikoian, unul dintre partenerii cei mai apropiaţi ai lui Stalin, a fost ţinta unui atac armat în acea zi, în timp ce ieşea din Kremlin. Nimeni nu a fost rănit şi, după o scurtă luptă, cel care a tras a fost arestat. S-a dovedit că era un soldat de la o unitate de apărare antiaeriană din Moscova, care, probabil, avea probleme psihice.[9] Acest incident a reprezentat o lovitură teribilă pentru serviciul de pază de sub comanda lui Vlasik: un soldat dezechilibrat şi înarmat stătuse în văzul lumii la porţile Kremlinului destul timp, aşteptând să iasă o maşină oficială, fără să fie interogat sau reţinut. Vlasik a fost retrogradat, dar conducătorul i-a oferit o a doua şansă. El a continuat să supravegheze serviciul de pază al lui Stalin.[10]

Vlasik părea să se bucure de încrederea totală a lui Stalin. Îl urma pe conducător peste tot, deseori mânca împreună cu el la aceeaşi masă şi i s-a acordat dreptul de a-l fotografia. Sub conducerea lui Vlasik, Direcţia Generală a Serviciului de Pază a devenit o agenţie guvernamentală puternică şi influentă. La începutul lui 1952, ea cuprindea 14 300 de persoane şi avea un buget enorm, de 672 de milioane de ruble. Direcţia lui Vlasik nu era responsabilă numai cu protecţia, ci şi cu întreţinerea apartamentelor şi vilelor membrilor din vârful conducerii sovietice, aprovizionându-i constant pe membrii Comitetului Central cu bunuri de consum, ocupându-se de transportul şi de cazarea invitaţilor străini şi supraveghind construcţia de noi clădiri guvernamentale. În 1951, aproximativ 80 de milioane de ruble din bugetul direcţiei s-au folosit pentru întreţinerea vilelor şi a apartamentelor celor 14 membri cu cele mai înalte funcţii din conducerea sovietică (inclusiv pentru acoperirea cheltuielilor de pază şi pentru servitori). Stalin a fost, bineînţeles, cel mai costisitor din cei 14. 26,3 milioane de ruble s-au cheltuit în total pentru apartamentul şi vila lui, în 1951. În această sumă nu au intrat, probabil, cheltuieli precum cele pentru transportul cu automobilul.

A lucra în slujba Direcţiei Serviciului de Pază era un lucru deopotrivă prestigios şi profitabil. În 1951, salariul mediu al membrilor gărzii personale a lui Stalin (care includea uniforme, cazare etc.) era de 5

300 de ruble pe lună, într-o vreme în care salariul lunar mediu în Uniunea Sovietică era de 660 de ruble, iar venitul mediu pe cap de locuitor pentru ţăranii colectivizaţi era de aproximativ 90 de ruble pe lună.[11] În afară de beneficiile materiale, relaţia lui Vlasik cu conducătorul îi conferea o influenţă politică semnificativă, ducând la implicarea lui tot mai mare – cu încurajarea lui Stalin – în intrigile politice care fierbeau în jurul *vojd*-ului (conducătorului). Faptul de a avea un protector puternic şi un sentiment al siguranţei era ameţitor. Vlasik bea şi avea o viaţă personală promiscuă, la fel ca şi subordonaţii săi.

Stalin tolera în general astfel de „slăbiciuni“ văzute ca o garanţie a obedienţei şi a devotamentului. Totuşi, era cunoscut pentru faptul că îi punea pe subordonaţii săi la locul lor, mai ales dacă aceştia îşi permiteau prea multe libertăţi. În vara lui 1947, una dintre chelneriţele de la *dacea* din afara Moscovei l-a informat pe Stalin că, în perioada în care fusese el plecat, comandantul vilei şi adjunctul lui dăduseră o petrecere cu băutură şi prostituate, pentru care furaseră aperitive din provizia oficială. Mai mult, comandantul adjunct şi însoţitoarele lui se uitaseră prin documentele de pe biroul lui Stalin. La ordinele lui Stalin, comandantul adjunct a fost arestat, interogat în detaliu, bătut şi împuşcat.[12] Acest incident ar fi trebuit să fie un avertisment pentru Vlasik, dar nu a fost. Stalin a continuat să manifeste o atitudine destul de relaxată faţă de moravurile şefului gărzii lui personale. În 1950, conform mărturiei personale a lui Vlasik, Stalin l-a mustrat pentru „corupţie“ şi „relaţii cu femei“, dar a rămas în graţiile conducătorului.[13]

Steaua lui Vlasik a început să apună abia când bătrânul Stalin a hotărât că venise vremea unei alte epurări generale a aparatului de securitate a statului. Pe 19 mai 1952, Politburo (Biroul Politic) a aprobat o rezoluţie în care Vlasik şi întreaga conducere a Direcţiei Generale a Serviciului de Pază din cadrul Ministerului Securităţii Statului erau criticaţi pentru „cheltuieli ilegale şi consum necontrolat de resurse“. Au urmat reduceri semnificative ale personalului direcţiei, ale funcţiilor şi ale bugetului. Unii dintre membrii direcţiei au fost acuzaţi de infracţiuni. Vlasik a fost dat afară din partid şi retrogradat în funcţia de adjunct al unui lagăr de muncă din Munţii Urali[14], iar în decembrie 1952 a fost arestat. Conducerea Direcţiei Serviciului de Pază i-a fost dată ministrului Securităţii Statului, Semen Ignatiev.[15]

Arestările, reducerile de personal şi reorganizarea Direcţiei Serviciului de Pază i-au neliniştit, fără îndoială, pe membrii instituţiei. Temându-se pentru slujbele şi pentru vieţile lor, nici unul dintre ei nu voia să înfrunte consecinţele ce se puteau ivi dacă luau iniţiativa. Din

aceste motive, în data de 1 martie 1953, bodyguarzii lui Stalin au ezitat foarte mult să se ducă să vadă ce face acesta, chiar dacă, în mod evident, se petrecea ceva ieşit din comun.

Birourile Securităţii Statului, inclusiv biroul care se ocupa de siguranţa personală a lui Stalin, reprezentau un sistem de control foarte important, care dirija uriaşul aparat numit de istorici partidul-stat stalinist. Cadrul care ţinea unit acest aparat era partidul bolşevic, lăsat moştenire de Lenin, însă modificat în mod repetat pentru a satisface necesităţile dictaturii lui Stalin. Sub conducerea lui Stalin, partidul era o organizaţie centralizată în mod rigid, a cărei putere era fondată pe dreptul incontestabil de a angaja, de a concedia şi de a redistribui personalul. de a lungul a numeroşi ani, s-au alcătuit liste cu funcţii („nomenclatura“). Fiecare funcţie aparţinea unui comitet de partid specific, de la *raikom* (comitetele raionale) până la ŢK (Comitetul Central al Partidului). Cariera şi soarta fiecărui demnitar din ţară depindeau de un anumit comitet de partid şi nimeni, nici măcar funcţionarii de partid, nu se putea sustrage sistemului. Membrii-cheie din conducerea guvernului erau confirmaţi în cadrul aparatului ŢK din Moscova.

Nomenclatura ŢK era într-o continuă creştere, ceea ce reflecta preocuparea centrului pentru deţinerea unui control tot mai mare. În septembrie 1952, cu o jumătate de an înainte de moartea lui Stalin, nomenclatura includea 53 000 de posturi. Cei care ocupau aceste posturi erau „crema“ societăţii sovietice, printre ei numărându-se înalţi oficiali din cadrul partidului şi al statului, conducători militari de la vârf şi şefii „uniunilor de creaţie“, precum Uniunea Scriitorilor. Pe o treaptă inferioară se aflau demnitarii care deţineau controlul asupra unor organisme regionale importante: cei care făceau parte din nomenclatura comitetelor numite *obkom* (comitete provinciale), *kraikom* (comitete regionale) şi a comitetelor centrale ale partidelor comuniste din diversele republici care alcătuiau Uniunea Sovietică. Această listă era, de asemenea, în continuă creştere. Din 1 iulie 1952, ea cuprindea, în total, 350 000 de funcţii.[16]

Sutele de mii de funcţionari erau coloana vertebrală a aparatului de stat şi pilonul dictaturii. Bineînţeles, Stalin nu avea o legătură directă cu marea majoritate a acestora. În plus, aparatul partidului-stat avea propria viaţă şi nu era, în general, supus imixtiunii conducerii de vârf. În lupta lor pentru supravieţuire, succes şi ascensiune pe scara ierarhică, demnitarii căutau moduri de a ocoli regulile stricte prin care se urmărea centralizarea. Puteau, în general, să acţioneze după cum le dicta interesul, atât timp cât documentele pe care le lăsau în urmă

dovedeau faptul că urmaseră regulile. Abuzurile de putere erau ceva obişnuit. Mai mulţi istorici, exagerând importanţa acestor procese, au afirmat că dictatura stalinistă era instabilă şi mulţi au încercat să explice că trăsăturile cele mai rele ale stalinismului – mai ales represiunea în masă – au luat naştere de jos.

Dovezile documentare nu vin nicidecum în sprijinul ideii unui „dictator slab“. Nu se cunoaşte nici măcar o singură decizie importantă care să fi fost luată de altcineva în afară de Stalin. Nu se ştie să fi existat nici măcar o perioadă scurtă în care el să nu-şi fi exercitat controlul dictatorial. Dictatura a dezvoltat metode extrem de eficiente de manipulare şi de exercitare de presiuni asupra societăţii şi a aparatului de stat şi, astfel, Stalin avea un control strâns al puterii şi al implementării deciziilor esenţiale. Represiunea şi epurările nesfârşite în rândul cadrelor ţineau societatea şi aparatul de stat într-o stare de tensiune mobilizată. Arhivele le-au permis istoricilor să evalueze, în cifre destul de exacte, gradul de violenţă necesar pentru dobândirea unui asemenea control. Documentele oficiale arată că, între 1930 şi 1952, au fost împuşcaţi aproximativ 800 000 de oameni.[17] Însă numărul celor care au murit ca urmare a acţiunilor regimului a fost mult mai mare, în măsura în care aparatul de securitate al lui Stalin utiliza frecvent tehnici fatale de tortură, iar condiţiile obişnuite din lagărele de muncă făceau uneori să nu existe nici o deosebire între acestea şi lagărele de exterminare. Între 1930 şi 1952, aproximativ 20 de milioane de persoane au fost trimise în lagăre de muncă, colonii de deţinuţi sau închisori. În aceeaşi perioadă, nu mai puţin de şase milioane de oameni, în special „kulaci“ şi membri ai „populaţiilor reprimate“, au fost supuşi unui „exil administrativ“: au fost relocaţi forţat în zone izolate din URSS. În medie, pe parcursul guvernării lui Stalin, care s-a întins pe o perioadă de peste 20 de ani, un milion de oameni au fost împuşcaţi, încarceraţi sau deportaţi în zone aproape de nelocuit din Uniunea Sovietică, în fiecare an.

Dintre cei care au fost împuşcaţi şi trimişi în lagăre, mulţi erau infractori de drept comun. Dar asprimea excepţională a legilor şi criminalizarea tuturor sferelor vieţii socio-economice şi politice presupuneau faptul că cetăţeni obişnuiţi, care comiteau infracţiuni minore sau care erau luaţi de tăvălugul diverselor campanii politice, erau catalogaţi adesea drept infractori. De asemenea, pe lângă cele 26 de milioane de persoane care au fost împuşcate, încarcerate sau supuse exilului intern, zeci de milioane de oameni au fost forţaţi să lucreze la proiecte grele şi periculoase, arestaţi, supuşi unor perioade lungi de detenţie fără a fi acuzaţi sau daţi afară din slujbele lor şi

evacuaţi din case pentru că erau rude ale „duşmanilor poporului“. În total, dictatura stalinistă a supus cel puţin 60 de milioane de oameni unui tip de represiune şi de discriminare „mai dur“ sau „mai puţin dur“.

La această cifră trebuie să adăugăm şi victimele perioadelor ciclice de foamete, care numai între 1932 şi 1933 au răpus între cinci şi şapte milioane de oameni. Foametea stalinistă a fost, în mare parte, rezultatul unor decizii politice. În campania sa pentru înfrângerea opoziţiei ţăranilor în faţa colectivizării, guvernul stalinist a utilizat foametea ca pe un mijloc de a „pedepsi“ mediul rural. Toate ofertele de uşurare a situaţiei – cum ar fi cumpărarea de cereale din afară – au fost respinse. Ultimele provizii de alimente au fost confiscate din satele înfometate.

Putem deduce din aceste cifre înspăimântătoare, puse cap la cap, că un procentaj considerabil din rândul cetăţenilor sovietici a suferit o formă sau alta de represiune sau de discriminare în timpul perioadei staliniste.[18] Nu ar fi exagerat să spunem că o majoritate absolută a fost zdrobită cu brutalitate de o minoritate privilegiată – numai că mulţi din rândul acelei minorităţi au fost, de asemenea, luaţi de tăvălugul terorii.

Pentru a-şi atinge scopurile, inclusiv implementarea represiunii în masă şi confiscarea cerealelor din satele care sufereau de foamete, regimul nu avea nevoie ca aparatul său să funcţioneze cu precizia unui ceas. Incapacitatea de a obţine o centralizare perfectă într-o ţară atât de mare a fost compensată de utilizarea largă a campaniilor, care au urmat, în general, un model similar. Campaniile au fost baza practicii politice staliniste. Toate începeau cu un set de obiective şi cu atribuirea unor sarcini specifice, stabilite de la centru, de obicei, chiar de Stalin. Aceşti paşi erau urmaţi de mobilizarea aparatului de stat în vederea executării sarcinilor atribuite, folosindu-se de metode extraordinare şi de suspendarea totală a domniei oricărei legi. Ca urmare, o campanie lua aspectul unei crize, culminând într-un punct în care retragerea devenea necesară. Această retragere lua forma unei contracampanii care îi elimina pe unii dintre cei care efectuaseră campania iniţială, consolidând, în acelaşi timp, rezultatele acesteia şi stabilizând situaţia. Acest balans a dus la distrugerea unor resurse materiale uriaşe şi a nenumărate vieţi omeneşti. Însă, în contextul sistemului stalinist, campaniile au fost o metodă eficientă de mobilizare a unei ţări foarte mari în vederea realizării unui obiectiv central.

Stalin nu avea nevoie să exercite personal un control strâns asupra tuturor organismelor partinice şi guvernamentale pentru a-şi păstra puterea dictatorială. Era suficient să deţină controlul asupra principalelor pârghii ale puterii, cel mai important fiind controlul asupra poliţiei secrete. El a înţeles mai rapid decât alţi lideri sovietici că aparatul de securitate al statului putea să fie o armă preţioasă în războiul intrapartinic. Acesta a fost unul dintre fundamentele succesului său. Odată ce a dobândit controlul asupra „structurilor punitive“ ale Uniunii Sovietice, nu l-a mai lăsat niciodată să-i scape din mâini. A continuat să folosească aparatul de securitate al statului ca pe un instrument al puterii până în ziua în care a murit.

Aşa cum vom vedea, Stalin şi-a dedicat mult timp ca să se implice activ în conducerea aparatului de securitate al statului, în anumite perioade – în mod deosebit în timpul Terorii dintre 1937 şi 1938 –, cea mai mare parte a timpului său. El a iniţiat personal toate campaniile principale de represiune, a conceput planuri pentru îndeplinirea lor şi a monitorizat minuţios implementarea acestora. A dirijat inventarea de dovezi pentru numeroasele procese politice şi de câteva ori a scris scenarii detaliate privitoare la cum să se desfăşoare procesele. Avea o pasiune pentru lecturarea cascadei de procese-verbale ale interogatoriilor arestaţilor, acte care i se aduceau la cunoştinţă, iar însemnările pe care le făcea pe marginea acestor documente arată că le citea cu grijă şi cu atenţie. Deseori scria comentarii şi dădea ordine pentru noi arestări sau pentru folosirea torturii ca să se „ajungă la adevăr“. A aprobat personal împuşcarea multor oameni. Pe unii îi cunoştea personal; pe alţii nu îi întâlnise niciodată.

Pe lângă numeroasele sarcini „obişnuite“ pe care agenţii CEKA le îndeplineau pentru Stalin, ei se ocupau şi de chestiuni deosebite, „delicate“.[19]

Pe 5 mai 1940, la ordinele lui Stalin, un grup special al aparatului de securitate a răpit-o pe Kira Kulik-Simonici, soţia comisarului adjunct al poporului pentru Apărare, mareşalul Grigori Kulik, în timp ce ieşea din casă.[20] Ea a fost dusă în secret la închisoare, supusă unui lung interogatoriu şi apoi împuşcată discret. Kulik-Simonici era descendenta unui înalt oficial din perioada ţaristă. Multe dintre rudele ei fuseseră împuşcate, iar unele reuşiseră să fugă în străinătate. Ea mai fusese căsătorită o dată şi petrecuse un timp în exil alături de fostul soţ acuzat de efectuarea unor tranzacţii ilegale cu valută forte. Agenţii CEKA, care i-au raportat toate acestea lui Stalin, au împodobit povestea cu multe alte abateri, inclusiv cele legate de legăturile lui Kulik-Simonici cu străini. Stalin l-a sfătuit pe Kulik să divorţeze de soţia

lui, dar când mareşalul a refuzat, Stalin a ordonat agenţilor săi să scape discret de Simonici. Când Kulik a descoperit dispariţia soţiei sale, i-a telefonat şefului securităţii statului Lavrenti Beria, care a negat implicarea agenţiei sale. Kulik nu l-a crezut şi a început să caute adevărul. A fost chemat la Comitetul Central, unde a fost supus unui interogatoriu de trei ore şi i s-a ordonat să nu „calomnieze" aparatul de securitate. În plus, i s-a spus, soţia lui era probabil o spioană ce fugise de teamă să nu fie descoperită.[21] Kulik s-a înmuiat.

Astfel de cazuri, în care Stalin considera, din motive politice, că nu era indicat să aresteze şi să acuze oamenii în public, nu erau rare. Cu un an înainte de asasinarea soţiei mareşalului Kulik, în iulie 1939, ambasadorul sovietic în China a fost ucis împreună cu soţia lui. Agenţi CEKA special selectaţi i-au lovit în cap cu nişte ciocane şi apoi au înscenat un accident de maşină.[22] La începutul lui 1948, liderul civic evreu şi regizorul Solomon Mikhoels, o personalitate populară şi binecunoscută în URSS şi în Occident, a fost omorât într-un mod similar.[23] Cekiştii au intrat în Mikhoels cu un camion şi au prezentat acest incident ca pe un accident. Dovezile nu lasă nici o urmă de îndoială asupra faptului că această crimă a fost, de asemenea, executată la ordinele directe ale lui Stalin.[24] Este unul dintre numeroasele acte de teroare individuală comise de Stalin.[25] Astfel de crime la comandă au fost săvârşite şi în străinătate. Cea mai faimoasă este asasinarea lui Troţki din 1940, în Mexic.

Arhivele conţin un număr uriaş de documente ce confirmă faptul că Stalin utiliza în mod obişnuit poliţia secretă pentru îndeplinirea unor acţiuni arbitrare şi brutale, doar pe baza propriilor bănuieli. Acestea lasă impresia clară că Stalin a organizat personal acte de teroare care nu se încadrau deloc în vreo accepţiune rezonabilă a „necesităţii oficiale". Acest aspect criminal al dictaturii lui îl atrăgea evident. Afundarea într-o lume a violenţei, a provocărilor şi a crimei i-a hrănit şi i-a intensificat suspiciunea patologică. Guvernat de temeri şi de certitudinea că era înconjurat de duşmani, nu a simţit nici o remuşcare în privinţa folosirii violenţei în cel mai înalt grad. Aceste calităţi personale au reprezentat un factor important al brutalităţilor comise de guvernul sovietic, din anii 1920 până în anii 1950.

Cu toate că Stalin se bizuia din plin pe aparatul de securitate, el nu i-a rămas niciodată dator. Atribuind operaţiunile cele mai murdare poliţiei secrete, nu şi-a făcut iluzii privitoare la loialitatea „sabiei" sale „revoluţionare", în schimb, şi-a ţinut în frâu cekiştii prin zguduiri şi epurări periodice. Într-un moment de sinceritate, el i-a destăinuit ministrului securităţii statului, Ignatiev, că „Un cekist are doar două

posibilităţi – promovarea sau închisoarea“.[26] A rămas fidel acestui principiu. Din anii 1930 până în anii 1950, organizaţiile CEKA au făcut obiectul unor valuri de represiune brutală. Noii călăi îi distrugeau pe cei vechi, doar ca să sfârşească mai târziu şi ei în camera de tortură.

Timp de multe decenii, istoricii au dezbătut antecedentele şi cauzele brutalităţii excepţionale a lui Stalin. Mulţi consideră că la originea acesteia se află Revoluţia Bolşevică din 1917, un eveniment care i-a deschis lui Stalin poarta către putere.

Capitolul 2
În umbra lui Lenin

Istoricii dezbat încă măsura în care tulburările din Petrograd, de la sfârşitul lui februarie 1917, au fost spontane. Unii afirmă că demonstraţiile au fost organizate de revoluţionari de profesie, însă nimeni nu poate spune cu siguranţă că aşa a fost. Revoluţia a izbucnit fără avertisment, ca rezultat al destabilizării sociale provocate de aproape patru ani de război, iar ţarul şi consilierii lui nu au înţeles imediat gravitatea situaţiei. Lenin, în Elveţia, a aflat de Revoluţie citind despre ea în ziarele occidentale. Veştile au ajuns greu şi la Stalin, în exilul siberian, căci autorităţile locale, care se pare că sperau că revoltele aveau să treacă, au interzis ziarelor locale să aducă veşti din Petrograd.

Abdicarea ţarului a dezlănţuit o euforie generală. Fratele lui, Marele Duce Mihail, fusese numit succesorul lui Nicolae, dar şi el a renunţat la tron, punând capăt, astfel, în mod oficial, monarhiei. La scurt timp după aceea, la începutul lui martie 1917, s-a organizat o reuniune a administraţiei locale a oraşului Acinsk, unde era exilat Stalin atunci. Dintr-un motiv oarecare, el nu a fost prezent, însă camaradul lui apropiat Lev Kamenev a jucat un rol important aici. A fost trimisă o telegramă, care lăuda decizia Marelui Duce, semnată de cei care se întruniseră.[1] În 1925, când Stalin şi Kamenev au apucat căi diferite în lupta pentru putere, Stalin i-a amintit vechiului său prieten de acest gest prietenos faţă de un membru al familiei regale, un gest care acum arăta ca o gafă politică serioasă.[2] Este neverosimil însă ca Stalin să fi gândit astfel în 1917. Telegrama reflecta îmbătarea generală cu speranţă şi libertate. Stalin, Kamenev şi alţi revoluţionari eliberaţi au pornit către Petrograd în această stare.

A durat ceva timp până când Stalin şi camarazii lui bolşevici şi-au găsit direcţia după ce au reuşit pentru prima dată să iasă din ilegalitate şi să joace un rol legitim în noul sistem. În capitală, ei au descoperit o putere politică divizată. Parlamentul rus, Duma de Stat, formase un guvern provizoriu, alcătuit în special din membri ai partidelor liberale care susţineau crearea unei republici parlamentare în stil occidental. Dar, în acelaşi timp, Sovietul din Petrograd al Deputaţilor Muncitorilor şi Soldaţilor, un organ revoluţionar, a cărui autoritate era dată de sprijinul muncitorilor rebeli şi, cel mai important, al soldaţilor din garnizoana de la Petrograd, exercita o parte importantă din puterea reală. Sovietul era condus de membri ai partidelor socialiste: Partidul Social-Democrat menşevic şi Partidul Socialist Revoluţionar (eserii). Aceste două partide erau forţele cele mai influente din cadrul taberei revoluţionare şi, până atunci, întrecuseră celelalte partide, inclusiv pe bolşevici. Eserii şi menşevicii erau cei care stabileau obiectivele revoluţionare pe termen scurt şi lung. Ei considerau evenimentele din februarie o revoluţie burgheză care avea să aducă o perioadă prelungită de dezvoltare burghezo-democratică. Aşadar, erau de părere că, în stadiul iniţial, un partid liberal burghez trebuia să deţină puterea şi că revenea Adunării Constituante sarcina de a stabili forma de guvernare a noii Rusii. Realizarea socialismului era un scop îndepărtat. Alte ţări, cu un capitalism mai dezvoltat – nu Rusia –, aveau să deschidă calea către socialismul global.

În acelaşi timp, socialiştii ruşi nu aveau nici o intenţie să renunţe la puterea care le căzuse în braţe. Nu erau nişte dogmatici înguşti la minte, incapabili să devieze de la doctrină, ci erau realişti şi pragmatici, deşi le lipseau rafinamentul politic şi hotărârea. Erau foarte conştienţi de pericolele cu care se confrunta ţara. Între acestea, primul loc îl ocupa războiul civil, împreună cu răspândirea unei rebeliuni sângeroase ce putea să provoace haos şi să aducă Rusia în pragul catastrofei şi al colapsului, nu pentru prima dată în istoria ei. Cele mai grăitoare simboluri ale acestui pericol le reprezentau milioanele de bărbaţi epuizaţi de război şi supăraţi, care se întorceau de pe front. În 1917, singura poziţie responsabilă pe care o putea adopta un politician era aceea că războiul civil trebuia evitat cu orice preţ. Menţinerea păcii civile era singura cale de a preveni pierderi importante şi de a pregăti terenul pentru un viitor mai bun. Socialiştii de la conducerea sovietului au considerat că era datoria lor să înăbuşe excesele revoluţionare şi să colaboreze cu liberalii şi cu guvernul provizoriu. Cooperând dintr-o poziţie de putere, ei s-au folosit în mod

rezonabil de aceasta şi au făcut din menţinerea păcii cea mai importantă prioritate. Formularea oficială a acestei politici de compromis a fost: sprijinirea guvernului provizoriu atât timp cât acesta contribuia la cauza Revoluţiei.

Mulţi bolşevici, de obicei descrişi ca „moderaţi“ sau „de dreapta“, susţineau în esenţă aceeaşi abordare.[3] Kamenev a fost unul dintre liderii acestei facţiuni. El şi Stalin erau legaţi de o lungă prietenie şi de colaborarea din cadrul partidului. În decembrie 1912, Stalin i-a scris: „Salutări, prietene! Îţi transmit un salut eschimos şi-ţi frec nasul. Fir-ar să fie. Îmi lipseşti al naibii de tare. Mi-e dor de tine – jur pe câinele meu! Nu e nimeni, nimeni cu care să port o discuţie ca de la om la om, naiba să te ia.“[4]

Nu e nici o surpriză că, la început, Stalin şi Kamenev au avut poziţii politice similare. În timp ce Lenin şi mulţi alţi bolşevici de seamă au rămas în Elveţia, Kamenev şi Stalin au jucat un rol important în conducerea partidului în Rusia. După ce au ajuns la Petrograd, ei au preluat practic controlul ziarului bolşevic *Pravda* şi l-au folosit ca să promoveze o agendă moderată, bazată pe convingerea că venirea la putere a burgheziei liberale era în conformitate cu principiile directoare ale istoriei şi că socialismul era o perspectivă pe termen lung. Ziarul şi-a declarat sprijinul condiţionat pentru guvernul provizoriu. Ca membri ai conducerii sovietului din Petrograd, Kamenev şi Stalin au avut interacţiuni strânse cu alţi socialişti. Bolşevicii începeau negocierile ca să exploreze posibilitatea unirii forţelor cu aripa stângă a menşevicilor.

De la început, Kamenev şi Stalin au fost nevoiţi să-şi justifice poziţiile. Lenin, care era nemulţumit de linia politică promovată de *Pravda*, a cerut sloganuri diferite. Scriind din exil, el a pledat în favoarea unei căi radicale, declarând război guvernului provizoriu şi susţinând Revoluţia socialistă. Kamenev şi Stalin au colaborat ca să pareze aceste atacuri. Au prelucrat mult un articol trimis de Lenin înainte să îl publice în *Pravda*.[5] Cel mai probabil, nu au înţeles, cu adevărat, intenţiile lui Lenin şi au presupus că radicalismul lui se datora, pur şi simplu, faptului că era desprins de realităţile din ţară.

Poziţia lui Lenin însă se baza pe nişte calcule politice atente. Poziţiile moderate ale lui Kamenev şi ale lui Stalin au deschis calea cooperării între principalele partide socialiste, însă cooperarea nu s-a materializat niciodată. Sub aspectul bunăstării ţării, efortul unit de cooperare pentru a ţine la distanţă radicalismul era singura cale corectă. Sub aspectul scopului final al preluării puterii numai de bolşevici, această cale era dezastruoasă. Participarea la o coaliţie, chiar şi ca opoziţie,

lega mâinile bolşevicilor şi îi lipsea de sprijinul segmentelor radicale ale populaţiei. Nu asta avea Lenin în minte, iar dezaprobarea lui a pecetluit, până la urmă, soarta bolşevismului „de dreapta“.

Când veştile despre Revoluţia din Rusia au ajuns la urechile lui Lenin, el avea deja pregătit un plan de acţiune, atent elaborat în lumina conflictelor politice trecute. Lenin miza pe faptul că ar putea acapara puterea înainte ca situaţia revoluţionară să se stabilizeze. Momentul lui istoric urma să fie perioada radicalizării revoluţionare, o perioadă pe care o cunoştea bine din experienţa altor revoluţii. Chiar şi în faza timpurie, relativ moderată a Revoluţiei, Lenin a promovat un program extrem pentru care aceasta nu prea era pregătită. Altfel spus, ştiind că avea să urmeze o tendinţă de radicalizare, el aştepta cu răbdare momentul potrivit. Această strategie avea avantaje clare pentru un partid al cărui scop final era preluarea puterii. Promovarea unor obiective radicale, pe care mulţi le socoteau nesăbuite, a aşezat partidul într-o categorie aparte. Faptul că nimeni nu voia să intre într-o coaliţie cu el i-a acordat o anumită libertate. Un program radical a servit şi ca mijloc de zdrobire a forţelor moderate din partid şi de mobilizare a elementelor sale mai hotărâte. În sfârşit, în ciuda faptului că a fost iniţial respins de mase, un astfel de program avea să câştige, până la urmă, o acceptare mai largă pe măsură ce disperarea şi nerăbdarea tot mai mari favorizau un grad mai mare de acceptare a extremismului.

Imediat ce a auzit de Revoluţie, Lenin s-a pregătit în grabă să plece din Elveţia către Rusia. Nerăbdător să intre în luptă, el a negociat o înţelegere cu autorităţile germane, care i-au permis să treacă prin teritoriul inamic în drumul către Rusia. Făcând astfel, şi-a asumat un risc serios şi s-a expus acuzaţiilor de coluziune cu duşmanul sau chiar de spionaj. Însă scopul justifica mijloacele: trebuia să ajungă la Petrograd. De îndată ce a coborât din tren, şi-a anunţat public planul de acţiune.[6]

Lenin a declarat că bolşevicii trebuiau să refuze sprijinirea guvernului provizoriu şi să lupte pentru Revoluţia socialistă şi pentru transferul puterii „în mâinile proletariatului şi ale segmentelor celor mai sărace din rândul ţărănimii“ – cu alte cuvinte, în mâinile partidului bolşevic. Democraţia incipientă care apăruse după Revoluţia din Februarie nu avusese deloc şansa să se dezvolte, însă, pentru Lenin, aceasta durase deja mai mult decât era necesar. Republica parlamentară trebuia să fie înlocuită cu o republică sovietică ce avea să aducă transformări socialiste sub conducerea bolşevică. Deocamdată, Lenin a menţionat doar câteva dintre cele mai

importante schimbări: naţionalizarea pământului, transformarea proprietăţilor mari în ferme experimentale sub controlul sovietelor şi naţionalizarea băncilor sau chiar fuziunea lor într-o singură bancă naţională. În concordanţă cu aceste noi obiective şi pentru a deosebi clar partidul bolşevic de alte partide socialiste, Lenin a propus ca partidul să nu se mai numească Social-Democrat, ci Comunist.

Această platformă a întâmpinat o opoziţie puternică, atât din afara partidului, cât şi din interior. Lenin propunea practic un program vag articulat de acaparare a puterii. Cum avea să fie folosită acea putere dacă planul lui izbutea? Ce avea să însemne socialismul în context rusesc? Ce garanţie era că revoluţia din Rusia avea să fie urmată de o revoluţie în ţări mai dezvoltate (fără de care Rusia rămânea izolată)? În loc de răspunsuri, aceste întrebări au fost abordate printr-o retorică demagogică neruşinată. Deocamdată, era clar că direcţia leninistă ducea la amorsarea războiului civil.

Conform memoriilor contemporane, în timpul unuia dintre discursurile lui Lenin, după sosirea lui la Petrograd, un tovarăş de partid care fusese cândva apropiat de el a strigat de unde se afla: „Asta e o prostie, delirul unui nebun!“[7] Partenerii bolşevici ai lui Lenin nu puteau să tolereze o asemenea izbucnire, chiar dacă, mai mult sau mai puţin, erau de acord cu ea. Totuşi, la începutul lui aprilie, la reuniunile principalelor organizaţii bolşevice, ideile lui Lenin au fost respinse prin vot majoritar. Nu numai Kamenev a continuat să se opună public ideilor lui Lenin, ci la fel a făcut şi Stalin.

Se pare că reacţia puternică a oponenţilor politici din afara partidului a servit scopului lui Lenin. El punea intenţionat la cale o confruntare care avea să îi separe pe bolşevici de celelalte forţe politice din ţară. Totuşi, în interiorul partidului, el trebuia să calmeze conflictele. Nu era posibil să facă acest lucru prin metodele pe care avea să le folosească Stalin mai târziu. Bolşevicii nu erau încă acel partid. Şi situaţia din ţară – agravată de agitaţia Revoluţiei şi de democraţia incipientă – era diferită. Şi Lenin era un alt gen de lider. El a folosit o combinaţie de intransigenţă dură şi conciliere. O manevră importantă, în mod deosebit, a fost recrutarea bolşevicilor „de dreapta“, mai ales a lui Stalin şi a lui Kamenev, de partea lui. Lenin a acţionat prudent, permiţându-le întotdeauna oponenţilor lui să-şi păstreze reputaţia. În loc să-i încolţească, el i-a promovat în poziţiile de vârf din partid. În cazul lui Stalin, această abordare a funcţionat. Orice s-ar fi petrecut în capul lui Stalin, el a trecut rapid de partea lui Lenin.

Susţinerea pe care i-a acordat-o Lenin lui Stalin în timpul alegerilor pentru Comitetul Central, la conferinţa partidului din aprilie 1917,

reflectă clar relaţia lor strânsă de colaborare: „Îl cunoaştem pe Tov. Koba de mulţi ani. [...] Îndeplineşte bine orice funcţie de răspundere.“[8] Această recomandare i-a câştigat lui Stalin un loc în Comitetul Central, aducându-i mai multe voturi decât a primit oricine altcineva, în afară de Zinoviev[9] şi Lenin însuşi. Stalin a înţeles numaidecât ce influenţă uriaşă avea Lenin în cadrul partidului. După o oarecare nehotărâre, el a luat decizia fermă să se aşeze pe aceeaşi linie cu puterea.

Stalin promova oare propria carieră sau chiar a înţeles şi a acceptat ceea ce susţinea Lenin? Identificarea cauzei înclinaţiei iniţiale a lui Stalin către un bolşevism „moderat“ are o importanţă fundamentală pentru oricine încearcă să înţeleagă modul în care funcţiona mintea lui. În mod clar, flexibilitatea de care a dat dovadă în martie-aprilie 1917 nu se potriveşte cu imaginea unui radical intransigent, avid de putere. Se datora oare aparenta lui moderaţie influenţei lui Kamenev? Sau a fost influenţat de ceilalţi socialişti din sovietul de la Petrograd, unde mulţi dintre menşevici erau compatrioţi georgieni? Poate că nu îşi dezvoltase încă încrederea de a acţiona ca o personalitate politică independentă şi simţea că avea nevoie să urmeze pe cineva. În acest din urmă caz, de ce nu l-a urmat imediat pe Lenin după ce a primit scrisoarea acestuia din Elveţia? Poate că Stalin a fost cu adevărat „moderat“ la începutul lui 1917, dar, ca mulţi alţii, s-a schimbat sub forţa circumstanţelor. Sursele istorice nu oferă nici un răspuns precis la aceste întrebări. Ceea ce ştim este că Stalin nu a fost dintotdeauna un bolşevic radical. „Moderaţia“ şi „înclinaţia“ lui „către dreapta“ aveau să apară din nou după moartea lui Lenin, când liderii partidului au ales calea spre socialism, pe care voiau să-şi conducă ţara cea întinsă şi izolată.

Stalin în Revoluţia lui Lenin

Amploarea pe care a căpătat-o Revoluţia din Februarie din Rusia a urmat un model tipic. Revoluţionarii moderaţi care s-au aflat la putere după înlăturarea ţarului au căutat mai ales să evite războiul civil. Dar, în timp ce aceşti moderaţi şovăiau, se împiedicau şi pierdeau prilejurile de a-şi consolida poziţia, masele tot mai nerăbdătoare au început să-şi îndrepte privirile către cei care promiteau o schimbare radicală şi imediată. În acest mediu, propaganda bolşevică a găsit un teren fertil. Apelurile la retragerea urgentă din război, la exproprierea imediată a moşiilor mari şi la împărţirea pământului către ţărani şi la controlul muncitoresc nemijlocit asupra industriei au avut o mare putere de atracţie. Aşa cum se întâmplă deseori în perioadele revoluţionare, puţini cereau ca bolşevicii să explice cum anume urma

să fie pus în practică programul lor. Masele se aflau sub vraja unei noi credinţe. În rândul maselor de bolşevici, tot mai puţini îi puneau liderului lor întrebarea dificilă: Ce avea să urmeze? Lenin conducea partidul cu o energie uimitoare, promiţând că socialismul avea să rezolve cumva toate problemele. Sloganurile partidului leninist – „Cel mai important – atacaţi duşmanul“; „Vom vedea ce se întâmplă“ şi „Mai rău de-atât nu se poate“ – rezumă înţelepciunea populară care a făcut milioane de oameni să creadă în promisiunile bolşevicilor.

Stalin se număra printre liderii bolşevici care îl susţineau pe Lenin fără să ceară prea multe explicaţii. Lepădându-se de îndoielile privitoare la cât de potrivit era socialismul pentru o ţară predominant agrară, Stalin declara acum: „Este întru totul posibil ca Rusia să se dovedească a fi ţara care netezeşte calea către socialism. [...] Trebuie să respingem ideea învechită că numai Europa ne poate arăta calea. Există marxism dogmatic şi marxism creativ. Eu mă situez pe terenul celui din urmă.“[10] Terenul „marxismului creativ“ s-a dovedit a răspunde atât de bine nevoilor politice ale lui Stalin, încât el a rămas definitiv acolo. În 1917, lăsând la o parte concepţiile bolşevismului „de dreapta“, Stalin a pornit pe calea radicală a lui Lenin către acapararea puterii şi introducerea socialismului. Nu a şovăit niciodată în privinţa acestei decizii. Neconcordanţele ocazionale pe care cercetătorii le-au observat între declaraţiile lui Lenin şi cele ale lui Stalin sunt destul de superficiale şi probabil arată numai că Stalin întâmpina greutăţi în a ţine pasul cu cotiturile tactice frecvente ale lui Lenin. Lenin însuşi întâmpina greutăţi în a ţine pasul cu ele.

După ce şi-a pus în minte să acapareze puterea, Lenin s-a văzut pus în faţa unei situaţii nestatornice şi complicate, care a făcut dificil de ales momentul potrivit pentru a da lovitura. Strategia bolşevicilor era să menţină avântul revoluţionar în timp ce aşteptau momentul potrivit pentru a trece linia legalităţii. Acţiunea făţişă împotriva guvernului provizoriu şi a sovietelor avea să ducă, fără îndoială, la o confruntare. Momentul acţiunii trebuia să fie ales cu grijă, însă ezitarea avea şi ea riscurile ei. Singurul mod de a măsura puterea părţii adverse era acela de a-i testa slăbiciunile. În plus, bolşevicii trebuiau să le demonstreze muncitorilor şi soldaţilor radicali pe care contau că erau în stare să acţioneze, nu numai să vorbească. Forţele bolşevice trebuiau să menţină o stare constantă de disponibilitate la luptă prin „simulări de luptă“, dintre care una avea să se transforme într-un conflict adevărat.

La începutul lui iulie 1917, soldaţi, marinari şi muncitori înarmaţi au luat cu asalt străzile, mărşăluind cu sloganuri bolşevice care cereau răsturnarea guvernului provizoriu. S-a vărsat sânge. Bolşevicii nu şi-au

asumat pe faţă responsabilitatea pentru acţiunile rebelilor, însă puţini au fost păcăliţi. Era clar ca lumina zilei pentru toată lumea că ei acţionau în culise ca să răstoarne guvernul. Singura întrebare – şi istoricii continuă să o dezbată – era măsura în care s-au implicat în planificarea demonstraţiilor. Guvernul provizoriu a reuşit să zdrobească aceste tulburări, însă represaliile s-au dovedit aleatorii şi ineficiente. Autorităţile au demarat o investigaţie privitoare la afirmaţiile că Lenin era un spion finanţat de Germania ca să instige la revoluţie. Acuzaţiile că bolşevicii organizaseră protestele au oferit motive pentru luarea anumitor măsuri împotriva lor. Redacţiile ziarelor bolşevice şi sediile bolşevice au fost distruse şi închise şi câţiva activişti au fost arestaţi. „Moderatul“ Kamenev s-a numărat printre cei arestaţi, pe când Lenin şi Zinoviev au rămas liberi şi s-au ascuns.

Stalin, care era mai puţin cunoscut guvernului, nu se afla pe lista revoluţionarilor căutaţi. El se simţea atât de în siguranţă, încât chiar a propus ca Lenin să se ascundă în locuinţa lui de atunci, apartamentul vechilor lui prieteni, familia Alliluev. Prietenia lui Stalin cu familia Alliluev era îndelungată şi strânsă. În 1919, el s-a căsătorit cu fiica familiei, Nadejda, pe atunci încă adolescentă.

Stalin a mers împreună cu Lenin şi Zinoviev din Petrograd în suburbia Razliv, unde cei doi fugari au fost ascunşi de familia unui muncitor, Nikolai Emelianov, un simpatizant al bolşevicilor. Ei au stat într-un pod deasupra şurii lui Emelianov. Mai târziu, deghizaţi în muncitori la fermă, s-au îndreptat către o zonă mai puţin populată, unde s-au adăpostit într-o colibă. În august, Lenin s-a mutat în Finlanda, iar, din iulie până în octombrie, Stalin nu s-a mai întâlnit cu el. Totuşi, în timpul dictaturii lui Stalin au apărut câteva afirmaţii conform cărora el se întâlnise cu Lenin nu o dată, ci de două ori în această perioadă. Principalul martor al acestor presupuse întâlniri fusese Emelianov.

Ca mulţi alţi revoluţionari, Emelianov a avut o soartă tragică. El şi trei dintre fiii lui au fost arestaţi în anii 1930. Doi fii au fost împuşcaţi şi unul a fost eliberat după moartea lui Stalin. Bătrânul Emelianov a fost trimis în exil în Siberia. În iunie 1945, înţelegând, după câte se pare, că faptul de a oferi un amănunt hagiografic adecvat pentru biografia lui Stalin era şansa lui de a i se arăta indulgenţă, a apelat la Stalin să-i dea permisiunea să se întoarcă în satul lui: „În 1917, i-aţi salvat viaţa lui Vladimir Ilici Lenin aranjând ca eu să îl ascund într-o colibă“.[11] Rugămintea i-a fost înfăţişată lui Stalin şi, la scurt timp după aceea, lui Emelianov i s-a permis să se întoarcă în Razliv şi chiar să lucreze la Muzeul Lenin înfiinţat acolo. Nu există nici un dubiu că eliberarea lui a

fost decisă personal de Stalin. „Amintirea“ lui Emelianov că Stalin l-a vizitat de două ori pe Lenin a fost integrată în biografia oficială a lui Stalin.[12]

În timp ce Lenin se ascundea în Finlanda, Stalin şi alţi lideri bolşevici au continuat să întărească rândurile partidului. La sfârşitul lui iulie 1917, au convocat cel de-al VI-lea Congres al Partidului, unde Stalin a ţinut discursuri şi a jucat, în general, un rol deosebit de important. Vântul politic începea să le fie favorabil bolşevicilor. Revenindu-şi complet după eforturile represive ineficiente ale guvernului provizoriu, ei au început să-şi consolideze poziţia, ajutaţi de greşelile frecvente ale prim-ministrului Aleksandr Kerenski. În august, Kerenski a provocat o confruntare cu comandantul suprem al armatei ruse, generalul Lavr Kornilov. Cu acordul lui Kerenski, Kornilov trimisese unele dintre unităţile sale cele mai demne de încredere la Petrograd, ca să asigure protecţia oraşului în urma tulburărilor din iulie. La scurt timp însă, Kerenski a început să se îndoiască de loialitatea lui Kornilov faţă de guvernul provizoriu. Într-un moment esenţial de proastă organizare a taberei antibolşevice, el l-a declarat pe Kornilov rebel. Acest conflict a distras atenţia de la ameninţarea bolşevică. Când bolşevicii i-au luat partea lui Kerenski împotriva lui Kornilov, au obţinut eliberarea din închisoare a câtorva dintre activiştii lor. Lenin a rămas ascuns.

În septembrie şi octombrie, puterea guvernului provizoriu a slăbit în mod vizibil, la fel ca influenţa sovietelor menşevice şi socialist-revoluţionare care îl sprijineau. Între timp, bolşevicii au devenit tot mai activi. Lenin considera că sosise momentul revoltei şi al acaparării puterii. Din nou, a întâmpinat opoziţie în interiorul partidului faţă de apelul lui la o insurecţie armată, mai ales din partea lui Kamenev şi a lui Zinoviev. Majoritatea celorlalţi lideri ai partidului, inclusiv Stalin, îl susţineau. Înţelegând că prezenţa lui ar ajuta la risipirea îndoielilor privitoare la folosirea forţei, Lenin a venit pe furiş la Petrograd. Votul final referitor la revoltă a avut loc în timpul unei reuniuni a Comitetului Central din 10 octombrie 1917. Kamenev şi Zinoviev au fost în minoritate, dar nu au dat înapoi. În ziua următoare, au scris o scrisoare unui cerc mai larg de membri.

Ei aveau argumente puternice. Au enumerat slăbiciunile argumentelor lui Lenin, contestând presupunerea că majoritatea ruşilor îi susţineau pe bolşevici. Le-au amintit camarazilor lor de diferenţa uriaşă dintre scandarea unor sloganuri populare şi punerea lor în practică. În plus, Germania era aparent pregătită să respingă condiţiile de pace ale bolşevicilor, iar soldaţii ruşi nu aveau chef, în mod clar, de un „război revoluţionar“. „Masele de soldaţi ne vor părăsi

în număr mare.“ Kamenev şi Zinoviev au respins referirile lui Lenin la revoluţiile iminente din Occident ca fiind ipotetice. Ei sperau să evite războiul civil, dar o asemenea evitare presupunea ca bolşevicii să coexiste cu alte forţe politice. Acum, că beneficiau de sprijin majoritar în multe soviete, bolşevicii aveau nevoie să câştige locuri în Adunarea Constituantă, căci „numai în Soviete putea să găsească Adunarea Constituantă sprijin pentru activitatea sa revoluţionară. Adunarea Constituantă împreună cu Sovietele – acesta este tipul combinat de instituţie de stat către care ne îndreptăm“. După cum se desfăşurau evenimentele, bolşevicii aveau garantată o influenţă semnificativă sau chiar zdrobitoare în aceste organisme guvernamentale legale. Pe de altă parte, dacă lansau o insurecţie şi aceasta eşua, consecinţele aveau să fie mult mai rele decât urmările protestelor din iulie.[13]

O strategie de a obţine dominaţia prin mijloace legale şi paşnice nu era nici utopică, nici exagerată, însă nu îl atrăgea pe Lenin. Este greu de ştiut dacă el chiar credea că bolşevicii aveau să fie zdrobiţi de o contrarevoluţie dacă nu reuşeau să acţioneze primii, dar este sigur că Lenin nu voia ca partidul său să intre într-o coaliţie sau să ia parte, chiar şi ca forţă dominantă, la procesul politic legal. Acapararea armată a puterii era cel mai bun sau poate singurul mijloc de a evita o coaliţie cu menşevicii şi cu eserii şi de a scăpa de Adunarea Constituantă, unde trebuiau să aibă loc alegeri în câteva săptămâni. Propunerea lui Zinoviev şi a lui Kamenev ca bolşevicii să demareze o campanie serioasă pentru a obţine locuri în Adunarea Constituantă reflecta recunoaşterea generală, în ţară, a importanţei noului parlament al Rusiei. Oficial, şi bolşevicii o recunoşteau. Stalin s-a numărat printre liderii de partid care au candidat pentru un loc. Este grăitor faptul că, pe 18 octombrie 1917, în mijlocul pregătirilor pentru acapararea puterii, el nu a uitat să trimită Comisiei Electorale Raionale din Caucaz o telegramă prin care îşi confirma candidatura.[14]

Ascunzând în mod clar ceea ce gândea cu adevărat şi oferind păreri şi sloganuri în locul unei planificări practice, Lenin şi-a reiterat cu încăpăţânare apelul la acţiune: era necesară şi posibilă cucerirea puterii prin forţă, iar timpul sosise. Ce avea să se întâmple după Revoluţie? Această întrebare părea să preocupe pe toată lumea, mai puţin pe Lenin, a cărui încăpăţânare implacabilă era singurul argument real în favoarea insurecţiei. Pentru un partid care nu era monolitic, ci era puternic orientat către liderul său, un partid care se săturase de nesiguranţă şi de controverse, încăpăţânarea lui Lenin a fost decisivă. Majoritatea istoricilor sunt de acord că, fără Lenin, Revoluţia din Octombrie nu s-ar fi petrecut probabil niciodată.

Convinşi că aveau dreptate (şi nu fără temei, aşa cum s-a dovedit), Zinoviev şi Kamenev au făcut o mişcare disperată. Pentru că fuseseră împiedicaţi să publice în presa bolşevică, Kamenev a trimis un articol la un ziar necunoscut nonpartizan, în care a explicat opiniile opoziţiei. Lenin a fost furios şi a cerut eliminarea din partid a lui Kamenev şi a lui Zinoviev. Stalin s-a numărat printre cei care s-au opus acestei măsuri. El a reacţionat la atitudinea adoptată de Lenin folosindu-se de poziţia sa de redactor-şef al ziarului *Pravda* şi publicând o scrisoare a lui Zinoviev, împreună cu un editorial împăciuitor, în care s-a spus că incidentul „s-a încheiat“ şi că, „în general, avem aceleaşi păreri“.[15] Aceasta este una dintre puţinele ocazii în care Stalin i s-a opus făţiş lui Lenin în privinţa unei chestiuni de fond. Ce anume explică această minirevoltă? Stalin nu se eliberase încă de „iluziile de dreapta“? Este posibil ca el să fi împărtăşit îngrijorările lui Kamenev şi ale lui Zinoviev, deşi părea că îl urma pe Lenin. Au fost în joc probabil şi alţi factori, inclusiv Troţki.

Lev (Leon) Troţki jucase mereu un rol proeminent în cadrul mişcării social-democrate din Rusia, însă ambiţiile lui nu se limitau la un loc de frunte în partid. Înainte de Revoluţie, el se certa deseori cu Lenin, iar atacurile lor reciproce se terminau adesea urât. Dar, oricât se certau, Lenin şi Troţki erau, de asemenea, atraşi unul de celălalt. Amândoi erau preocupaţi de ideea revoluţiei socialiste şi credeau cu tărie că avea să fie în curând posibilă. Amândoi erau hotărâţi şi nu le era teamă de riscuri. Ca şi Lenin, Troţki a aflat de Revoluţie când era plecat din ţară, în Statele Unite. A reuşit să se întoarcă în Rusia abia în mai 1917, dar, odată revenit, a intrat numaidecât în luptă. Talentele lui de orator şi organizator, pe lângă confirmarea meritelor de revoluţionar (fusese printre liderii sovietelor în timpul Revoluţiei din 1905), i-au câştigat grabnic recunoaşterea. Când a ajuns la Petrograd, în 1917, Troţki a înţeles numaidecât că el şi Lenin erau aliaţi în mod natural. Loialitatea lor a prins contur de la sine, fără vreo negociere. Troţki s-a alăturat bolşevicilor, iar Lenin l-a recunoscut imediat drept un partener puternic, gata să se folosească de cuvinte şi de fapte într-o luptă neabătută pentru putere. Troţki s-a trezit rapid în centrul evenimentelor. În septembrie, era deja şeful Sovietului din Petrograd, jucând un rol-cheie în plănuirea insurecţiei.

Chiar şi atunci când recunoşteau valoarea lui Troţki pentru partid, vechii tovarăşi ai lui Lenin nu puteau să se fi bucurat de ascensiunea lui meteorică. Pentru ei, el era doar un intrus ambiţios. Stalin a simţit în mod sigur o oarecare doză de invidie, măcar şi numai pentru faptul că această stea bolşevică în ascensiune era tot ceea ce nu era el. În

timpul evenimentelor febrile premergătoare Revoluţiei, când erau necesare talentele oratorice, Troţki era în stare să ţină sub vrajă o mulţime de mii de oameni, pe când Stalin era un vorbitor lipsit de strălucire. Troţki era un scriitor genial şi convingător, pe când Stalin era lipsit de talentul de a inventa sloganuri inspirate sau lozinci mobilizatoare.

Ascensiunea lui Troţki i-a determinat pe vechii tovarăşi de arme ai lui Lenin să strângă rândurile, o regrupare complicată de prăbuşirea reputaţiei lui Kamenev şi a lui Zinoviev. În timpul acestor luni tumultuoase s-au sădit germenii alianţei antitroţkiste; ei au încolţit la scurt timp după decesul lui Lenin. Lenin trebuie să fi înţeles agitaţia care se petrecea în jurul lui în 1917, însă lucrurile la care ţinea cel mai mult erau unitatea partidului şi, neîndoielnic, o distribuire egală a puterii în rândul conducerii partidului. S-a împăcat cu diviziunile interne. Kamenev şi Zinoviev şi-au păstrat poziţiile, iar evenimentele au copleşit în scurt timp rivalităţile intrapartinice. În primele ore ale zilei de 26 octombrie 1917, bolşevicii au arestat membri ai guvernului provizoriu şi şi-au format propriul Soviet (sau Consiliu) al Comisarilor Poporului, cu Lenin la conducere. Stalin a fost numit comisar al poporului pentru naţionalităţi.

După ce Stalin a obţinut puterea, propaganda sovietică oficială i-a declarat pe el şi pe Lenin lideri ai Revoluţiei. Oponenţii lui politici, mai ales Troţki, au susţinut că rolul lui fusese, de fapt, nesemnificativ. Adevărul se află undeva între aceste interpretări foarte politizate. Stalin nu a condus Revoluţia, dar, în calitatea lui de bolşevic de elită, membru al Comitetului Central al partidului, şi ca redactor-şef al ziarului principal al acestuia, a îndeplinit un rol important. Alegerea lui de a-l urma pe Lenin i-a hotărât locul în cadrul Revoluţiei.

Ce lecţii a învăţat Stalin din prima lui experienţă de luptă pentru obţinerea puterii? Se pare că hotărârea lui Lenin, insistenţa lui încăpăţânată şi neobosită asupra propriului său program de acţiune au lăsat o impresie puternică asupra lui Stalin. Ani buni mai târziu, când Stalin şi-a realizat „revoluţia de la vârf“, una dintre numeroasele crize din istoria Rusiei, care a trecut prin multe suferinţe, el şi-a dovedit pe de-a-ntregul talentul de a acţiona cu hotărâre. Împrumutând de la Lenin un mod de lucru perseverent şi lipsit de scrupule, el a făcut tot posibilul să acapareze şi să păstreze puterea, fără să se îngrijoreze cu privire la efectele pe care acţiunile lui le aveau asupra altora. Acest principiu i-a permis să acţioneze cu o cruzime maximă şi cu puţine constrângeri. Împingând înainte propria revoluţie, în anii 1920, Stalin, asemenea lui Lenin, a mizat pe o strategie de radicalism fără limite.

Militarizarea partidului

Un aspect al lipsei de scrupule a lui Lenin, care l-a pus într-o poziţie deosebit de puternică, a fost faptul că nu a şovăit deloc să provoace un război civil, pe care l-a văzut ca pe un element firesc al tranziţiei către socialism. Nu avea nici un motiv să creadă că întreaga Rusie, ca să nu mai vorbim de aliaţii ei, avea să accepte supusă supremaţia bolşevismului radical. Caracterul neaşteptat al revoltei bolşevicilor şi oboseala maselor le-au adus iniţial celor dintâi puţin timp, dar situaţia s-a schimbat curând. Ilegitimitatea noului guvern, acţiunile sale grosolane şi cinice, ca şi experimentele sociale care au întors ordinea existentă cu susul în jos au întâmpinat, în mod inevitabil, opoziţia maselor. Guvernul provizoriu a fost răsturnat şi înlocuit cu un Consiliu bolşevic al Comisarilor Poporului. În ianuarie 1918, Adunarea Constituantă s-a dizolvat. În martie 1918, s-a încheiat o pace separată, umilitoare şi împovărătoare, cu Germania. Toate aceste evenimente au pregătit terenul pentru un război civil care a cuprins în curând ţara. Împotriva bolşevicilor s-au ridicat membri ai claselor superioare şi mijlocii („mişcarea Albilor“), socialişti persecutaţi şi ţărani supăraţi că li se confiscaseră recoltele. Pacea cu Germania i-a băgat şi pe aliaţii de odinioară ai Rusiei în Războiul Civil. De asemenea, războiul a reprezentat o ocazie pentru elementele ultraradicale şi pentru infractorii de drept comun. Ţăranii s-au ridicat atât împotriva bolşevicilor, cât şi împotriva Albilor, iar, în scurt timp, grupuri nenumărate se luptau între ele. Noul val de vărsare de sânge dezlănţuit de bolşevici a crescut cu o viteză uimitoare şi a continuat să se desfăşoare mai mult sau mai puţin nedomolit timp de trei ani, din 1918 până la sfârşitul lui 1920.

Ca dimensiuni şi pierderi de vieţi, Războiul Civil a depăşit cu mult pierderile suferite de Rusia în timpul Primului Război Mondial şi al Revoluţiei din Februarie. Din cei 16 milioane de oameni din Imperiul Rus şi din Rusia Sovietică morţi din cauza rănilor, a înfometării sau a bolilor, între 1914 şi 1922, conform estimărilor demografilor, cel puţin jumătate (opt milioane) au pierit în timpul celor trei ani de Război Civil. Alte două milioane au fugit din ţară. Foametea îngrozitoare dintre 1921 şi 1922, în mare măsură un rezultat al Războiului Civil, a secerat în jur de cinci milioane de vieţi. Prin comparaţie, „doar“ puţin peste două milioane de ruşi au fost ucişi în Primul Război Mondial (1914–1917).[16] Aceste statistici înfiorătoare separă Rusia de alte ţări afectate de Primul Război Mondial. Războiul, foametea, epidemiile şi luptele civile au persistat acolo o perioadă de două ori mai lungă şi au pricinuit pierderi mult mai mari.

Nici măcar aceste cifre îngrozitoare nu reflectă pe deplin ororile Războiului Civil. Statisticile nu pot reda mizeria generalizată, paralizarea sentimentelor umane şi distrugerea oricărui sentiment al binelui şi al răului. Crimele sălbatice şi teroarea în masă deveniseră ceva obişnuit. Epidemia bestialităţii i-a cuprins în mod inevitabil şi pe bolşevici. Războiul Civil a modelat noul stat şi i-a determinat în mare măsură traiectoria.

Stalin a fost un produs tipic al timpului său. Aşa cum făcuse înainte de Revoluţie, el a continuat să-l urmeze pe Lenin. Făcând parte dintr-un grup exclusivist de funcţionari sovietici influenţi, Stalin a fost membru al guvernului, membru al Comitetului Central al partidului şi membru al conducerii de vârf. Vorbea cu Lenin aproape zilnic. În 1919, a fost ales în Biroul Politic, organul care a rămas în centrul puterii în Rusia Sovietică şi în URSS în următorii 70 de ani, până la colapsul sistemului comunist. Stalin avea propriul domeniu de expertiză: relaxarea relaţiilor dintre centrul bolşevic şi entităţile etnice periferice care au alcătuit Imperiul Rus şi, apoi, Uniunea Sovietică. Dar, ca în cazul tuturor liderilor bolşevici, „portofoliul“ lui a rămas subordonat imperativului principal al păstrării puterii. Şi-a petrecut timpul, din 1918 până în 1920, pe diverse fronturi. Era plecat din Moscova atât de des, încât, din cele 51 de reuniuni ale Biroului Politic desfăşurate în 1919, el a luat parte numai la 14; în 1920, a participat la 33 din 75.[17]

Prima lui misiune ca reprezentant al guvernului sovietic a apărut în iunie 1918. Când foametea a cuprins centrul Rusiei, Stalin a fost trimis la Ţariţîn (mai târziu Stalingrad, acum Volgograd), să procure cereale din sudul Rusiei pentru centrul înfometat al ţării. Această misiune economică s-a transformat rapid într-una militară. Ţariţîn era sub asaltul unor forţe ostile bolşevicilor. Liniile de cale ferată care legau oraşele din centrul Rusiei de zonele agricole erau mereu tăiate. Forţele armate bolşevice din Ţariţîn erau organizate după un model care a devenit răspândit în timpul primelor faze ale Războiului Civil, un model care se baza în primul rând pe detaşamente de partizani slab disciplinate şi neprofesioniste. Conştienţi că un război victorios nu putea fi purtat fără o armată corespunzătoare, liderii bolşevici de la Moscova – în primul rând Troţki, care conducea Armata Roşie – au hotărât să folosească ofiţeri din fosta armată ţaristă şi să-i pună sub controlul comisarilor de partid. Această politică a întâmpinat o opoziţie serioasă. Comandanţii revoluţionari nou-numiţi nu aveau nici o dorinţă să se supună ordinelor foştilor ofiţeri, în care nu aveau încredere. Sentimentul era reciproc. Jignirile şi abuzurile i-au determinat pe mulţi ofiţeri să treacă în cealaltă tabără. Treptat, nevoile militare şi

presiunea din partea Moscovei au forţat armata să devină mai profesionistă şi mai îngăduitoare cu foştii ofiţeri.

În mare măsură datorită lui Stalin, Ţariţîn a devenit un model al războiului revoluţionar de gherilă. Stalin şi-a exercitat autoritatea de membru al guvernului şi al Comitetului Central şi a avut un control nestingherit nu doar asupra guvernului civil, ci şi asupra forţelor din districtul militar al Caucazului de Nord, cu cartierul general la Ţariţîn. A găsit un ajutor fidel şi obedient în Kliment Voroşilov, comandantul detaşamentelor Armatei Roşii care se retrăgeau către Ţariţîn din Ucraina, care fusese capturată de germani. Cei doi bărbaţi împărtăşeau un sentiment de ostilitate şi de neîncredere faţă de militarii profesionişti cu experienţă, sau faţă de „specialişti“, sentimentul fiind reciproc. Această temă era recurentă în telegramele lui Stalin către Moscova:

> Specialiştii sunt nişte funcţionăraşi fără vlagă, total nepotriviţi pentru războiul civil.[18]

> Dacă „specialiştii“ (cârpacii!) noştri militari nu ar fi dormit şi nu ar fi trândăvit, şina [de cale ferată] nu ar fi fost tăiată, iar dacă şina este refăcută, asta nu o să se întâmple datorită militarilor, ci în pofida lor.[19]

> Ca muncitori la „statul major“, capabili doar să „elaboreze planuri“ şi să trimită planuri pentru reorganizare, ei sunt absolut indiferenţi faţă de acţiunile operaţionale, faţă de chestiunea proviziilor, faţă de controlul diferiţilor comandanţi militari şi, în general, se simt ca nişte spectatori, ca nişte musafiri.[20]

> Noua noastră armată este în curs de organizare datorită faptului că, alături de noi soldaţi, apar noi comandanţi revoluţionari. A le impune trădători cunoscuţi [Stalin continuă enumerând o serie de militari profesionişti] perturbă întregul front.[21]

Aceste comentarii (mai sunt multe alte exemple) reflectă cu precizie filosofia lui Stalin referitoare la cum ar fi trebuit dezvoltată armata sovietică. Vorbele lui erau armonizate cu acţiunile. Stalin a înlăturat ofiţerii experimentaţi şi a preluat comanda operaţională în propriile mâini. Telegramele lui către capitală erau pline de raportări victorioase ale rezultatelor determinate de această decizie. Este greu

de închipuit însă că Stalin, care nu avea nici o experienţă militară, nu fusese niciodată în armată şi se baza pe sfaturile unor diletanţi ca el, era capabil să dobândească rapid abilităţile complicate necesare conducerii unei forţe armate eficiente. Bunul-simţ şi fervoarea revoluţionară au putut să-l aducă numai până aici. Într-adevăr, armata de partizani condusă de Stalin şi de Voroşilov nu a putut să facă faţă atacurilor unităţilor obişnuite ale inamicului.

În august 1918, aflându-se de două luni sub comanda lui Stalin, Ţariţîn era pe punctul de a se prăbuşi. Stalin a răspuns la ameninţarea înfrângerii printr-o manevră care avea să devină, mai târziu, semnătura lui politică: vânătoarea de „conspiraţii contrarevoluţionare“. Un val de arestări în Ţariţîn a măturat foşti ofiţeri ţarişti (inclusiv pe cei care făceau parte atunci din Armata Roşie), foşti demnitari ţarişti, oameni de afaceri şi cetăţeni obişnuiţi care au avut ghinionul de a se găsi în calea epurării. S-a pretins că o „conspiraţie“ condusă de un angajat al Comisariatului Poporului pentru Căile Ferate, N.P. Alekseev, s-a aflat în centrul mişcării contrarevoluţionare. Alekseev era un „specialist burghez“, un fost nobil şi oficial care lucra pentru guvernul sovietic şi care fusese trimis la Ţariţîn de la Moscova cu treburi legate de comisariat. Pe scurt, el a corespuns perfect profilului preconceput al unui om care ar fi pus la cale o conspiraţie contrarevoluţionară. Acuzaţiile aruncate împotriva „conspiratorilor“ au fost nişte şabloane şi nu extraordinar de convingătoare. Se compilau nişte acuzaţii în câteva zile, culminând cu execuţii şi cu un anunţ în ziarul local.

Acest incident ar fi putut să fie încă un capitol din analele „Terorii Roşii“ dacă Alekseev nu ar fi fost însoţit în această călătorie la Ţariţîn de Konstantin Mahrovski, un demnitar important din Consiliul Economic Suprem şi un vechi membru al partidului bolşevic. Sub impulsul momentului, Mahrovski a fost şi el arestat şi întemniţat pentru câteva luni. Dar nu a fost împuşcat şi, în cele din urmă, a fost eliberat la presiunile venite de la Moscova. Astfel a rămas în viaţă un martor nedorit, nerăbdător să povestească ce văzuse. Indignat, Mahrovski a scris un raport lung în care a prezentat cronologic cum se făceau lucrurile la Ţariţîn. A spus clar că acuzaţia lui Alekseev fusese inventată de membri ai poliţiei secrete „obsedaţi“, a scris el, „de prinderea contrarevoluţionarilor“. Modul în care a descris Mahrovski viaţa în Ţariţîn i-a şocat probabil pe unii demnitari importanţi de la Moscova care urmăriseră războiul din birourile lor:

> Iată ce am văzut eu: [...] N.P. Alekseev, care avea toată faţa acoperită de sânge. [...] Un ochi îi era complet închis şi nu puteai

să-ţi dai seama dacă îi fusese scos sau dacă era doar tumefiat. [...] Îl băteau pe Alekseev cu patul unui revolver şi cu pumnii şi, după ce s-a prăbuşit, l-au călcat în picioare. [...]

Revenind la galeria de tipuri de oameni care au fost arestaţi şi reţinuţi de CEKA, pe care s-a întâmplat să îi văd, trebuie să fac următorul comentariu: cei mai mulţi erau arestaţi la întâmplare, împuşcaţi şi, puţin mai târziu, apăreau anunţuri în ziarul local în care erau prezentate listele cu cei care fuseseră împuşcaţi fiind criminali de diferite feluri. [...]

În celula mea au fost aduşi doi deţinuţi care fuseseră ţinuţi într-o şalupă. Unul dintre ei mi-a spus că pe şalupa de pe Volga erau 400 de oameni. Folosirea unei şalupe pe post de închisoare a început în timpul evacuării oraşului Ţariţîn. Când cazacii [antibolşevici] au atacat, ei au pus deţinuţii din închisori pe o şalupă, iar grămada de deţinuţi era extrem de diversă. Erau 30 dintr-un lagăr de muncă, 70 de foşti ofiţeri, 40 de membri ai burgheziei şi restul fuseseră arestaţi dintr-o varietate mare de motive, îndeosebi muncitori şi ţărani. Şalupa, care era plină până la refuz cu toţi aceşti oameni, avea un singur closet şi oamenii trebuiau să stea la rând câte patru ore şi leşinau. Prizonierilor nu li se dădea nimic de mâncare.[22]

Mahrovski nu a acuzat numai CEKA de abuzuri, ci şi pe liderii politici de la Ţariţîn, inclusiv pe Stalin. A dat exemple de oameni care erau arestaţi, pur şi simplu, pentru că se certau cu Stalin.[23] Peste câteva luni, Voroşilov a confirmat rolul de conducere al lui Stalin în organizarea terorii. „Aceşti «domni»“, a spus Voroşilov referindu-se la foştii ofiţeri, „au fost arestaţi [de către mine] şi Tovarăşul Stalin.“[24] Dezvoltându-şi gustul pentru tipul de abordare de la Ţariţîn, Stalin a cerut ca acesta să fie aplicat în zonele din jur. Pe 31 august 1919, el i-a cerut lui Lenin să permită unui „grup de oameni de nădejde“ din Ţariţîn să „epureze“ oraşul Voronej de „elementele contrarevoluţionare“. Cererea a fost aprobată.[25]

Se pare că Stalin i-a trimis lui Lenin cererea înainte să afle că, în ziua anterioară, 30 august, liderul bolşevic fusese rănit în timpul unui act terorist atribuit eserilor. Tentativa de asasinare a deschis noi perspective pentru Stalin şi pentru partidul bolşevic, în general: Teroarea Roşie a devenit politica oficială. La începutul lui septembrie, Stalin a trimis la Moscova un raport din partea conducerii districtului

Caucazul de Nord, în care prezenta, în linii generale, planurile de organizare a „terorii făţişe, în masă, sistematice împotriva burgheziei şi a agenţilor ei“. În septembrie şi octombrie, agenţii CEKA din Ţariţîn au executat, conform unor surse, 102 persoane, din care 52 erau foşti ofiţeri din armata ţaristă sau foşti membri ai poliţiei secrete ţariste.[26]

Indiferent dacă dimensiunile terorii au fost provocate de panica declanşată de înfrângerea militară sau dacă au fost premeditate, ameninţarea acesteia a făcut mai uşor controlul asupra dezordonatei Armate Roşii. De asemenea, descoperirea „conspiraţiilor“ oferea scuze convenabile pentru eşecurile militare şi prilejuri de a-şi dovedi hotărârea şi eficienţa în faţa conducerii de vârf. Stalin a folosit ameninţarea intensificării activităţii contrarevoluţionare ca să ceară puteri extraordinare şi să-şi justifice refuzul de a se subordona autorităţilor militare din districtul lui.

Nu se ştie pe ce căi şi sub ce formă au ajuns la Moscova informaţiile despre atrocităţile de la Ţariţîn sau cât de mult au circulat raportul lui Mahrovski şi alte relatări ale unor martori. Există dovezi conform cărora conducerea de vârf ştia de iniţiativele lui Stalin. Câteva luni mai târziu, în martie 1919, Lenin a spus, la cel de-al VIII-lea Congres al Partidului: „Când Stalin împuşca oameni în Ţariţîn, m-am gândit că era o greşeală; m-am gândit că-i împuşca în mod incorect“. (După câte se pare, el nu a avut obiecţii faţă de execuţii din principiu, numai faţă de faptul că acestea erau efectuate într-un mod dezordonat.) Lenin chiar a afirmat că i-a trimis o telegramă lui Stalin în care îi cerea să fie atent, deşi nu s-a descoperit o asemenea telegramă. Un alt vorbitor a menţionat „renumita“ şalupă din Ţariţîn, „care a contribuit atât de mult la împiedicarea recuperării specialiştilor militari“.[27] Se pare că execuţiile lui Stalin nu au fost un secret, dar el nu a suferit consecinţe serioase de pe urma lor. Liderii bolşevici au adoptat o atitudine relaxată faţă de excesele comise în apărarea Revoluţiei. În timpul aceluiaşi discurs de la al VIII-lea Congres, Lenin chiar a spus că, până la urmă, cei din Ţariţîn avuseseră dreptate. De ce să condamni nişte tovarăşi pentru câteva „rămăşiţe ale burgheziei“?

Dacă execuţiile în masă nu l-au tulburat prea mult pe Lenin, dificultăţile militare au făcut-o. În calitate de conducător al Armatei Roşii, Troţki a adoptat o poziţie implacabilă faţă de evenimentele de la Ţariţîn. Sentimentele lui au fost influenţate deopotrivă de o antipatie personală puternică faţă de Stalin şi de griji pragmatice. În ochii lui, măsurile luate la Ţariţîn reprezentau un exemplu periculos de acţiune neîngrădită care împiedica profesionalizarea armatei prin instituirea unei discipline stricte şi prin recrutarea militarilor profesionişti. I-a

prezentat clar poziţia sa lui Lenin, într-o telegramă din 4 octombrie 1918:

> Insist categoric ca Stalin să fie revocat. Lucrurile nu merg bine pe frontul din Ţariţîn, în pofida numărului mare de forţe. Voroşilov poate să comande un regiment, dar nu o armată de 50 000 de soldaţi. [...] Ţariţîn trebuie fie să se supună [comandanţilor săi ierarhici], fie să se dea la o parte. Vedem cum toate armatele înregistrează succese, cu excepţia celei din Sud, mai ales în Ţariţîn, unde avem o superioritate colosală de forţe, dar anarhie absolută la vârf. Putem să restabilim ordinea în 24 de ore cu sprijinul tău ferm şi decisiv; în orice caz, în ce mă priveşte, aceasta e singura cale înainte.[28]

Stalin a început o campanie împotriva lui Troţki. În telegramele către Lenin, el şi Voroşilov îl acuzau pe Troţki că încurca complet lucrurile pe front şi că se comporta lipsit de respect faţă de „membrii de marcă ai partidului, ca să le facă pe plac trădătorilor din rândul specialiştilor militari“.[29] El s-a dus la Moscova, sperând să stea de vorbă personal cu Lenin şi să încline balanţa în favoarea lui, însă călătoria a fost zadarnică. Conducerea a sprijinit eforturile lui Troţki de a consolida armata. În octombrie 1918, Stalin a fost constrâns să plece din Ţariţîn. La scurt timp după aceea, Voroşilov şi alţi aliaţi de-ai lui Stalin au fost îndepărtaţi şi ei. De atunci, Stalin a profitat de fiecare prilej ca să unelteaască împotriva lui Troţki şi să-i ajute pe tovarăşii lui de la Ţariţîn să promoveze în carieră.

Experienţa dobândită la Ţariţîn pare să-l fi condus pe Stalin în următorii ani ai Războiului Civil. Cu toate că a fost silit să recunoască politica partidului de recrutare a militarilor profesionişti, Stalin a rămas, după câte se pare, ostil acesteia. Nu avea aproape nici un pic de respect faţă de militarii profesionişti, pe care îi considera suspecţi din punct de vedere politic şi prefera entuziasmul şi „bunul-simţ“ al adevăraţilor revoluţionari. Într-o telegramă din 16 iunie 1919 trimisă lui Lenin de pe frontul de la Petrograd, el a scris cu o bravadă uşor comică şi cu aroganţă: „În opinia experţilor navali, susţinută cu tărie, capturarea fortului Krasnaia Gorka [un fort pentru apărarea Petrogradului] de pe mare contravine ştiinţei maritime. Nu pot decât să deplâng o asemenea aşa-zisă ştiinţă. Fortul Gorka a fost capturat rapid pentru că eu şi civilii, în general, am intervenit foarte mult în operaţiuni, chiar până la punctul la care am contramandat ordinele date pe uscat şi pe mare şi am impus propriile ordine. Consider că este datoria mea să declar că voi continua să acţionez în acest mod pe

viitor, cu tot respectul meu pentru ştiinţă.“[30] Lenin, care ştia că fortul nu căzuse în urma unui asalt maritim, în ciuda afirmaţiei lui Stalin, pare să fi fost amuzat de lăudăroşenia lui Stalin. A lăsat o însemnare pe marginea telegramei: „??? Krasnaia Gorka a fost capturat de pe *uscat*“.[31]

Stalin şi-a păstrat bravada până în fazele finale ale războiului. În primăvara şi vara anului 1920, el se afla pe Frontul de Sud-Vest, unde se dezlănţuise Războiul polono-sovietic şi forţele sovietice se confruntau cu generalul Piotr Vranghel, comandantul a ceea ce mai rămăsese din Armata Albă, care se deplasase dincolo de principalul lui punct defensiv din Crimeea. La început, Armata Roşie a suferit înfrângeri zdrobitoare în faţa forţelor poloneze, însă situaţia s-a schimbat în scurt timp. Armata Roşie a trecut la ofensivă, şi-a croit drum până la Varşovia şi s-a pregătit să o cucerească. Liderii bolşevici erau în extaz. Ei anticipau că Revoluţia nu doar că avea să izbutească în Polonia, dar şi că (în sfârşit!) avea să se răspândească şi în alte ţări europene. „Prin Varşovia către Berlin!“ era lozinca. Pe 13 iulie 1920, ca răspuns la întrebarea lui Lenin cu privire la cât era de oportună încheierea unui armistiţiu cu Polonia, Stalin a scris: „Forţele poloneze se dezmembrează complet; polonezii au pierdut liniile de comunicaţii şi administrarea sistemului de comunicaţii; ordinele poloneze cad tot mai mult în mâinile noastre, în loc să ajungă la destinatarul lor. Cu alte cuvinte, polonezii trec printr-un colaps din care nu-şi vor reveni în curând. [...] Nu cred că imperialismul a fost vreodată aşa de slab cum e acum, în momentul înfrângerii Poloniei, iar noi nu am fost niciodată aşa de puternici cum suntem acum; aşadar, cu cât ne purtăm mai ferm, cu atât mai bine va fi pentru Rusia şi pentru revoluţia internaţională.“[32]

Scrierile lui Stalin din această perioadă sunt impregnate de speranţa că baionetele Armatei Roşii aveau să determine declanşarea revoluţiei mondiale. Pe 24 iulie, într-o telegramă către Lenin, care trata victoria asupra Poloniei ca pe un fapt împlinit, el a propus „să se ridice problema organizării unei insurecţii în Italia şi în state încă precare ca Ungaria şi Cehoslovacia (România va trebui să fie nimicită)“.[33] Stalin şi-a întărit cuvintele prin acţiuni. Pe Frontul de Sud-Vest, care îi fusese încredinţat lui, el era deosebit de nerăbdător să captureze importantul oraş Lvov. A făcut presiuni asupra conducătorilor Diviziei 1 Cavalerie, insistând ca aceştia să organizeze un atac decisiv, dar în zadar: Lvovul a scăpat de sub controlul lui. Efortul militar sovietic nu mergea bine nici în alt sector de pe Frontul de Sud-Vest, în Crimeea. Acolo se ascundeau unităţi ale armatei lui Vranghel, iar, Armata Roşie fiind

ocupată pe frontul polonez, forţele albe au întreprins atacuri victorioase şi dincolo de peninsulă. Stalin, fiind unul dintre principalii oficiali responsabili pentru eşecurile de lângă oraşul Lvov şi din Crimeea, a trimis rapoarte la Moscova, în care enumera dificultăţi obiective şi dădea vina pe lipsa de acţiune a conducerii centrale a Armatei Roşii. În mod clar, se simţea stânjenit în calitatea lui de comandant militar incapabil să obţină un succes decisiv. Acest eşec a fost deosebit de înjositor, dată fiind înaintarea rapidă a Armatei Roşii în Varşovia, care se petrecea pe Frontul de Vest vecin.

Dar situaţia a luat în curând o altă turnură. Invadarea Poloniei s-a împotmolit, Armata Roşie a suferit pierderi mari, iar polonezii au sfârşit prin a le impune bolşevicilor nişte condiţii de pace umilitoare. Înfrângerea de pe frontul polonez a avut o serie de cauze, dintre care una i se datorează direct lui Stalin. S-a sugerat că Armata Roşie se întinsese prea mult, întreprinzând acţiuni de ofensivă în prea multe zone deodată. De exemplu, Divizia 1 Cavalerie, o forţă importantă, încerca să cucerească oraşul Lvov în loc să sprijine trupele care mărşăluiau către Varşovia. Nu cu mult înainte de înfrângerea Armatei Roşii, s-a luat hotărârea ca Divizia 1 Cavalerie să fie mutată la vest de Lvov, dar acest lucru nu s-a înfăptuit niciodată. Stalin a jucat un rol important în acest eşec. Pe 13 august 1920, el a trimis Comandamentului Suprem al Armatei Roşii o telegramă în care susţinea că relocarea cavaleriei era problematică, deoarece aceasta începuse deja o nouă ofensivă asupra oraşului Lvov. Relocarea ar fi trebuit să fie ordonată mai devreme, susţinea el, când armata era încă în rezervă. „Refuz să semnez ordinul“, a scris el.[34]

Refuzul lui Stalin nu a reprezentat, probabil, un factor major în dezastrul de pe frontul polonez. În 1920, când s-au analizat motivele înfrângerii Armatei Roşii, cea mai mare parte din vină a fost pusă pe seama comandanţilor de pe Frontul de Vest care conduseseră invazia Varşoviei. Dar comportamentul încăpăţânat al lui Stalin poate fi motivul pentru care el a fost retras de pe front la numai câteva zile după incidentul cu Divizia 1 Cavalerie. S-a dus la Moscova şi nu a mai reluat niciodată acţiunea militară. Alte capete au fost încununate cu laurii victoriei asupra lui Vranghel, care a urmat la scurt timp.

Revenirea în capitală nu a fost triumfătoare. Pe lângă eşecul de a obţine o victorie decisivă fie în Lvov, fie împotriva lui Vranghel, refuzul lui Stalin de a îndeplini un ordin putea fi văzut ca un factor decisiv în înfrângerea de la Varşovia. Poate că teama că avea să fie condamnat ca ţap ispăşitor, dar şi mândria lui rănită l-au făcut să lanseze un atac preventiv caracteristic. Pe 25 august 1920, când evenimentele din

Polonia luau o turnură catastrofală pentru Armata Roşie, el a trimis un memorandum la Biroul Politic, în care cerea crearea unor rezerve militare. În aparenţă, acest memorandum – care cerea o sporire a trupelor, o producţie militară mai mare şi alcătuirea de noi unităţi – era în totală armonie cu priorităţile care dominaseră politica bolşevică pe parcursul Războiului Civil. Dar adevărata sa însemnătate se găseşte într-o singură propoziţie: „Ultimele succese ale polonezilor au dezvăluit un defect fundamental al armatelor noastre, şi anume lipsa unor rezerve de luptă eficiente“.[35] Aceasta a fost încercarea lui Stalin de a pune responsabilitatea înfrângerii pe umerii conducerii supreme a armatei. A dat o mare importanţă acestui memorandum şi a cerut cu insistenţă un răspuns. Pe 29 august 1920, le-a scris din nou colegilor lui de la Biroul Politic: „Atrag atenţia Comitetului Central asupra *urgenţei* chestiunii rezervelor militare ale republicii, pe care am ridicat-o... şi care nu a fost abordată până în momentul de faţă (29 august)“.[36]

În cele din urmă, Troţki a oferit o explicaţie condescendentă a situaţiei şi a propus crearea unui consiliu al achiziţiilor, în care l-a invitat şi pe Stalin. A fost o mişcare inteligentă aceea de a-l invita pe Stalin să îşi asume sarcina ingrată de a menţine armata unei ţări sărăcite bine aprovizionată, iar Stalin pare să fi fost înfuriat de răspunsul lui Troţki. Pe 30 august, el a trimis trei memorandumuri la Biroul Politic, toate destinate lui Troţki. Într-unul, a caracterizat răspunsul lui Troţki la memorandumul lui anterior drept o „scuză evazivă“ şi a cerut Comitetului Central să urmărească mai îndeaproape armata – cu alte cuvinte, să-l urmărească mai îndeaproape pe Troţki.[37] Într-o a doua notă scurtă, dar categorică, a răspuns la propunerea lui Troţki de a deveni membru în consiliul achiziţiilor: „Declar prin aceasta că nu pot şi, drept consecinţă, nu voi lucra în consiliul achiziţiilor pus la cale de Troţki“.[38] Ca să pună punct acestor declaraţii ostile, el a făcut o mişcare riscantă. A propus crearea unei comisii „pentru investigarea circumstanţelor ofensivei noastre din iulie şi ale retragerii din august de pe Frontul de Vest“.[39] Dat fiind contextul acuzaţiilor lui de neglijenţă în privinţa rezervelor, aceasta a fost o declaraţie clară de război împotriva lui Troţki. Oare Stalin era conştient că îl ataca indirect şi pe Lenin, căci Lenin se aflase în fruntea celor care îndemnaseră la aventura poloneză? Dacă, sub impulsul emoţiei, nu şi-a dat seama imediat de acest lucru, a fost în mod sigur pus la curent în această privinţă foarte curând.

În ziua următoare, 1 septembrie, a avut loc o confruntare decisivă în timpul unei reuniuni a Biroului Politic. Principalele părţi implicate în

conflict – Stalin, Troţki şi arbitrul lor, Lenin – erau prezente. Starea de spirit era sumbră. Cea mai mare parte a reuniunii a fost dedicată discuţiilor despre pacea umilitoare cu Polonia. Propunerea lui Stalin privitoare la rezervele militare a fost abordată către sfârşit şi, în esenţă, respinsă. Rezoluţia adoptată a recunoscut „declaraţia lui Troţki că armata ia măsuri în spiritul propunerilor lui Stalin“.[40] Cu alte cuvinte, se luau măsuri, iar sfatul lui Stalin privitor la această chestiune nu mai era solicitat. Un consiliu special pentru aprovizionarea armatei era condus de Troţki şi nu îl includea pe Stalin, al cărui refuz de a face parte din consiliu a fost primit într-un mod exasperant de literal. La fel de jignitoare a fost şi respingerea apelului lui Stalin de a se investiga motivele înfrângerii din Polonia. Lenin s-a opus ferm acestei idei.

Spre marele regret al istoricilor, nu s-a păstrat nici o stenogramă detaliată a acestei reuniuni a Biroului Politic (sau a multor alte reuniuni importante). Singurele documente sunt nişte procese-verbale laconice ale rezoluţiilor, care reflectă foarte puţin patimile ce ardeau, fără îndoială, fie făţiş, fie în inimile participanţilor. Stalin a renunţat la îndatoririle sale militare. Demisia lui a fost acceptată, ceea ce l-a privat de calitatea de membru al Comitetului Militar Revoluţionar. Au fost atestate autoritatea şi drepturile lui Troţki, încredinţându-i-se sarcina de a inspecta Frontul de Vest.[41] Lenin i-a ţinut, în mod clar, partea lui Troţki. Pe 20 septembrie, plenul Comitetului Central a adoptat decizia de a-l însărcina pe Stalin „să îndeplinească, pe termen lung, atribuţiile unei funcţii în Caucaz“. I s-a trasat sarcina să „stabilizeze relaţiile cu locuitorii de la munte“ şi să „instaureze ordinea [...] în politica din Caucaz şi din Est [Asia Sovietică]“.[42] Poate că acesta a fost un exil onorabil sau poate că a fost o însărcinare nouă şi importantă. În orice caz, peste câteva zile, la cel de-al IX-lea Congres al Partidului Comunist Rus, a avut loc o confruntare publică între Stalin, de o parte, şi Lenin şi Troţki, de cealaltă parte. Acuzaţiile reciproce referitoare la războiul din Polonia, care creaseră tulburări în cadrul Biroului Politic, au izbucnit în faţa publicului.

La conferinţă, Lenin şi Troţki au criticat amândoi deschis acuzaţiile pe care Stalin le adusese împotriva comandanţilor de pe Frontul de Vest şi, în esenţă, împotriva întregului comandament al Armatei Roşii. Lenin şi-a asumat personal responsabilitatea pentru o mare parte dintre erorile de strategie şi a respins apelul lui Stalin la o investigaţie. Troţki a făcut referinţe sarcastice la adresa optimismului cu care Stalin anticipase obţinerea unei victorii în Polonia şi a garanţiilor lui că avea să captureze oraşul Lvov.[43] Pe 23 septembrie, foarte ofensat, Stalin a făcut o declaraţie înaintea prezidiului conferinţei. El a negat categoric

acuzaţiile lui Troţki şi ale lui Lenin. Şi-a repetat acuzaţia potrivit căreia comandanţii de pe Frontul de Vest erau responsabili pentru înfrângerea din Polonia (o împunsătură la adresa lui Troţki) şi a afirmat că el, Stalin, recomandase mereu prudenţă şi atenţie. „Tovarăşul Lenin este evident îngăduitor cu comandamentul, dar eu cred că e nevoie de îngăduinţă faţă de cauză, nu faţă de comandament“, a încheiat el pe un ton caustic.[44] Pe baza documentelor disponibile acum, putem să afirmăm cu siguranţă că Stalin minţea cu privire la faptul că ar fi susţinut prudenţa. Totuşi, Lenin nu l-a provocat, probabil pentru că apelurile lui Stalin la fermitate şi la realizarea revoluţiei mondiale îi serveau interesele. Până la urmă, destinele lor atârnau de succesul efortului comun, aşa că au preferat să lase în urmă, cât de repede posibil, acest capitol neplăcut al înfrângerii. Apelul lui Stalin la investigarea greşelilor îl făcea să pară disident. În plus, toată lumea ştia că era la fel de vinovat ca toţi ceilalţi. Dar, ca şi în trecut, a scăpat în mare parte cu bine din acest episod. A plecat în Caucaz, dar, peste câteva săptămâni, la sfârşitul lui noiembrie 1920, s-a întors la Moscova. În aceşti ani, conflictele lui Stalin cu colegii lui deveniseră un obicei. Nu era un obicei nou, dar se accentua şi se înrădăcina mai adânc. Comportamentul lui reflecta faptul obiectiv că partidul era plin de conflicte născute din diferenţe principiale şi din ambiţii personale. Această circumstanţă a dus inevitabil la formarea unor clici. Una era alcătuită din veterani de la Ţariţîn, din membri ai Armatei 1 Cavalerie şi din transcaucazieni care se bucurau de patronajul şi de sprijinul lui Stalin. Alţi lideri sovietici adunau, de asemenea, adepţi. Erau semănate seminţele viitoarelor conflicte şi lupte pentru putere.

Prima experienţă de conducere a ţării pe care au avut-o bolşevicii a fost pe timp de război. Acest factor le-a modelat atât abordarea practică faţă de guvernare, cât şi filosofia. Experienţele dobândite la Ţariţîn şi la Petrograd au întărit lipsa de încredere a lui Stalin în „specialiştii burghezi“ şi teama lui de conspiraţii. Rechiziţiile de cereale din sud şi organizarea unei armate muncitoreşti în Ucraina i-au oferit lui Stalin experienţa utilizării forţei pentru dirijarea economiei.[45] Războiul Civil i-a obişnuit pe bolşevici cu sângele şi cruzimea. Atrocităţile şi-au pierdut caracterul oribil.

Secretar general

Bolşevicii au ieşit câştigători din Războiul Civil. Însă nu a fost deloc uşor să explice ţării stoarse de resurse sau chiar lor înşişi pentru ce anume luptaseră. Visul revoluţiei mondiale părea să nu fie mai mult de-atât, iar ideea lui Lenin că socialismul avea să fie introdus imediat

în Rusia s-a dovedit catastrofal de utopică, exact aşa cum avertizaseră oponenţii lui. Încercările de desfiinţare a sistemului de piaţă şi de înlocuire a acestuia cu schimbul direct sub control guvernamental total nu au făcut decât să adâncească prăbuşirea economică. Foametea şi pustiirea au dus la proteste antiguvernamentale masive. Zone imense erau cuprinse de revolte ţărăneşti. Tulburările s-au răspândit în oraşe, inclusiv în fortăreţe bolşevice ca Moscova şi Petrograd. Rebeliunea marinarilor din garnizoana de la Kronstadt, de lângă Petrograd, a devenit un simbol al eşecurilor politicii bolşevice de militarizare a socialismului. Când acest bastion al Revoluţiei din 1917 s-a ridicat la luptă, „Kronstadt“ a devenit o lozincă politică foarte încărcată de semnificaţii.

În aceste condiţii, Lenin, care avea un instinct bine dezvoltat de autoconservare politică, a permis o modelare generoasă a principiilor lui ferme. Între 1921 şi 1922, socialismul leninist a fost înlocuit cu NEP leninist (Noua Politică Economică). Multe aspecte ale economiei sovietice au revenit la starea lor de dinaintea revoluţiei bolşevice. Partea leului din economie a rămas sub controlul statului, dar au fost permise anumite activităţi de piaţă. S-a restabilit folosirea banilor. Ţăranilor li s-a îngăduit să-şi vândă produsele după ce plăteau taxe la stat. Industria şi comerţul private de mici dimensiuni au revenit la statutul de proprietate privată (antreprenorii care aveau mici afaceri erau numiţi „oamenii NEP“). Capitalismul dispreţuit a venit în ajutorul bolşevicilor, salvându-le ţara şi controlul asupra puterii. Datorită Noii Politici Economice, Uniunea Sovietică a revenit de pe marginea prăpastiei în numai câţiva ani. Dar, înainte ca redresarea să se poată simţi, foametea îngrozitoare dintre 1921 şi 1922, un rezultat direct al Războiului Civil, a secerat milioane de vieţi.

Acesta era cadrul vieţii lui Stalin în perioada premergătoare morţii maestrului său, Lenin. Documentele istorice nu oferă nici o dovadă a vreunei implicări active a lui Stalin în dezbaterea sau în hotărârea problemelor esenţiale ale tranziţiei către Noua Politică Economică. El a urmat direcţia politică stabilită de Lenin şi a fost un tovarăş loial şi de nădejde. Lenin i-a preţuit neîndoielnic loialitatea. Dar, după Războiul Civil, importanţa politică a lui Stalin nu a mai fost garantată. Simpla calitate de membru al Biroului Politic i-a asigurat un anumit grad de putere. Însă, în sistemul politic partinic sovietic, gradul de putere pe care îl exercita în realitate un lider era direct legat de influenţa agenţiei guvernamentale pe care o conducea. Din acest punct de vedere, Stalin era în pericol să devină un slujbaş de mâna a doua.

La sfârşitul războiului, Stalin conducea două agenţii: Comisariatul pentru Naţionalităţi şi Inspectoratul Muncitorilor şi Ţăranilor. Nici una din acestea nu avea pârghii semnificative de putere sau un potenţial de influenţă mai mare. La o reuniune cu uşile închise, Stalin însuşi a spus despre Comisariatul pentru Naţionalităţi că îndeplinea un simplu scop de „mobilizare“, neavând vreun „drept administrativ“.[46] A petrecut foarte puţin timp la această agenţie. În noiembrie 1921, şi-a depus la Biroul Politic demisia din această funcţie, demisie care nu i-a fost acceptată.[47] A făcut tot ce i-a stat în putinţă ca să desfiinţeze comisariatul, iar, în 1923, a reuşit în cele din urmă. Chiar mai devreme, în 1922, reuşise să-şi transfere îndatoririle la Inspectoratul Muncitorilor şi Ţăranilor. A schimbat aceste funcţii nedorite pentru una care era mult mai atrăgătoare: conducerea aparatului Comitetului Central. Odată cu această poziţie a urcat în eşaloanele superioare ale conducerii.

Acest punct de cotitură în cariera politică a lui Stalin nu a fost numai rezultatul talentelor şi al energiei lui, ci şi al unei bătălii aprinse în interiorul conducerii sovietice. Conflictul principal a fost între Lenin şi Troţki, însă ciocniri mai neînsemnate s-au petrecut peste tot în jurul lor. Troţki era singurul bolşevic din ierarhia superioară care putea pretinde, în mod legitim, că i se cuvenea să conducă, nu doar să-l urmeze pe Lenin. Rolul lui era mai degrabă acela de partener şi aliat în Revoluţie, iar el se purta ca atare, câştigându-şi adepţi în interiorul partidului. La sfârşitul lui 1920, Lenin şi-a dat seama că o parte semnificativă din rândul funcţionarilor de partid, inclusiv unii din aparatul Comitetului Central, îl susţineau pe Troţki. Lenin trebuia să răspundă la această provocare adusă întâietăţii lui. La cel de-al X-lea Congres al Partidului, de la începutul lui 1921, după maşinaţiuni intense şi folosirea considerabilă a autorităţii sale, Lenin s-a asigurat că adepţii lui au primit majoritatea voturilor. Acest rezultat a decis cine avea să fie ales ca să dirijeze organizaţiile conducătoare ale partidului şi mulţi adepţi ai lui Troţki au fost înlăturaţi din funcţiile lor. Stalin a fost unul dintre aliaţii-cheie ai lui Lenin în această luptă. Dată fiind starea de sănătate tot mai precară a lui Lenin, o astfel de cooperare a dobândit o nouă importanţă. Din a doua jumătate a anului 1921, el a fost chinuit tot mai mult de simptome de ateroscleroză cerebrală severă. Durerile de cap, oboseala, episoadele de paralizie şi diminuarea capacităţilor de vorbire şi de gândire l-au forţat să îşi ia perioade lungi de concediu.

Boala lui Lenin şi conflictul lui cu Troţki, pe lângă remanierea cadrelor de partid, l-au ajutat pe Stalin să joace un rol tot mai

important în treburile partidului. La începutul lui 1922, acest rol a devenit oficial, când Stalin a fost numit în funcţia nou-creată de secretar general al Comitetului Central al Partidului Comunist Rus (al bolşevicilor) – ŢK RKP(b). Funcţia de secretar general presupunea atât supravegherea aparatului Comitetului Central, cât şi a „structurilor conducătoare“ ale acestuia – aparatul birocratic care îndeplinea voinţa partidului. Două îndatoriri merită să fie menţionate în mod deosebit: stabilirea ordinii de zi pentru reuniunile Biroului Politic şi hotărârea chestiunilor privitoare la cadre. Carierele nenumăraţilor funcţionari inferiori depindeau acum de Stalin.

Pentru Stalin, conducerea aparatului de partid nu a fost o povară. Experienţa lui anterioară în cadrul partidului şi personalitatea sa l-au făcut să fie potrivit pentru această funcţie. Mai târziu, chiar şi din postura de dictator, lui Stalin a părut să-i placă rutina birocratică. După ce a luat în primire funcţia de secretar general, el a început să reorganizeze activitatea Biroului Politic. Pe 31 august 1922, el a anunţat, în timpul unei reuniuni a Biroului Politic, că anumite instituţii au întârziat să trimită materialele pentru evaluare. S-a adoptat o hotărâre să „nu se prezinte Biroului Politic nici o chestiune fără să se trimită înainte materialele, până la ora patru a după-amiezii anterioare“.[48] Peste câteva săptămâni, regula s-a înăsprit şi mai mult: termenul-limită a fost adus până la amiază.[49] Prin aceste decizii mărunte, Stalin contura treptat şi cu tot mai multă hotărâre modul de conducere a aparatului de partid.

Ne-au rămas nişte relatări referitoare la felul în care era percepută această tendinţă în interiorul aparatului. Asistentul lui Stalin, Amaiak Nazaretian, coresponda în mod regulat cu Sergo Ordjonikidze, vechiul prieten al lui Stalin care lucra în Transcaucazia, la începutul anilor 1920.[50] Această corespondenţă a fost păstrată în arhiva lui Ordjonikidze. În scrisorile scrise în vara lui 1922, Nazaretian a descris activitatea lui sub conducerea Stalin:

> Sunt fericit cu slujba mea? Da şi nu. Pe de o parte, primesc o pregătire foarte bună aici, ştiu ce se întâmplă pe plan internaţional şi în Rusia şi mi se educă spiritul de disciplină, ajutându-mă să dobândesc precizie în slujba mea. [...] Pe de altă parte, această activitate înseamnă numai muncă birocratică, minuţioasă, nu foarte satisfăcătoare din punct de vedere subiectiv; este o muncă domestică ce ia îngrozitor de mult timp, încât nici nu ai când să strănuţi sau să te suceşti, mai ales sub mâna de fier a lui Koba. Ne înţelegem? Ne înţelegem. [...] Ai multe de învăţat de la el. Acum, că am ajuns să-l cunosc, am un respect

extraordinar pentru el. [...] În spatele înfăţişării lui aspre se află grija faţă de cei cu care lucrează. Facem ordine în ŢK.

Koba chiar m-a instruit. [...] Este foarte şiret. Este greu de lucrat cu el şi îţi ia ceva timp până înţelegi ce pune la cale. [...] În pofida temperamentului său nemilos bine justificat, dacă pot să mă exprim aşa, este bun, are suflet şi ştie cum să aprecieze demnitatea oamenilor. [...] Acum, activitatea ŢK s-a schimbat cu adevărat. Ceea ce am găsit aici a fost groaznic, cu neputinţă de descris. Acum am schimbat lucrurile.[51]

Nazaretian era de părere că Stalin avea o importanţă extraordinară: „Ilici şi-a revenit complet. [...] Ieri Koba s-a dus să-l vadă. Trebuie să stea cu ochii pe Ilici şi pe toată Mama Rusie“; „Ilici a găsit fără îndoială în el un Cerber de încredere, care păzeşte fără frică porţile ŢK RKP“.[52] Scrisorile lui Nazaretian oferă detalii importante referitoare la felul în care era perceput Stalin în cadrul comunităţii birocratice bolşevice. La Moscova intrase în uz o expresie, potrivit lui Nazaretian: „Să mergi sub Stalin“. Aceasta se referea la oficiali care fuseseră chemaţi la Moscova, din posturile lor anterioare, dar nu fuseseră încă numiţi în funcţii noi şi „se aflau, ca să zicem aşa, în aer“.[53]

Aşa îl vedea pe Stalin adjunctul lui, la începutul mandatului său de secretar general. Evident, aceste descrieri conţin un element de exagerare, admiraţia unui secretar fidel faţă de şeful lui. Dar Nazaretian, inteligent şi bun observator, transmitea o anumită stare de spirit care exista în interiorul aparatului. Mulţi membri ai birocraţiei au început să îl vadă pe Stalin ca pe un birocrat experimentat şi încrezător care deţinea funcţii sigure în cadrul ierarhiei. Era calm, dar putea să fie aspru şi inflexibil când îşi susţinea interesele şi opiniile. Într-o vreme când lumea birocraţiei bolşevice se divizia tot mai mult în clici de tipul patron–client, aceste calităţi i-au câştigat destul de mulţi susţinători.

În scrisorile lui Nazaretian, Stalin este văzut în cadrul partidului ca tovarăşul fidel al lui Lenin, pilonul lui în vremuri de lupte politice. Iar această opinie era corectă în mare măsură. Ani lungi de colaborare, tulburaţi numai de câteva momente de dezacorduri, creaseră o legătură puternică între Lenin şi Stalin. Un bolşevic a lăsat în urmă nişte amintiri elocvente ale unei întâlniri dintre Lenin şi Stalin, din septembrie 1921, în apartamentul celui din urmă. Se aplana o situaţie dificilă între nişte înalţi oficiali din Petrograd. Lenin încerca să împace părţile învrăjbite, în timp ce Stalin măsura camera cu pasul fumându-şi

pipa. La un moment dat, Lenin s-a uitat la Stalin şi a spus: „Uite un asiatic – nu face decât să tragă din pipă!“ Stalin şi-a azvârlit pipa din gură.[54] Acest tip de glumă depăşea graniţele relaţiei de tip şef–subordonat. Pentru Lenin, Stalin era un tovarăş de luptă cu care avea relaţii îndeajuns de calde încât să-şi permită să se tachineze. Este greu de imaginat că şi-ar fi permis aşa ceva cu Troţki, cu care păstra un stil ceremonios, oficial, folosind pronumele de politeţe *vî*, „dumneavoastră“, mai degrabă decât pronumele familiar *tî*.

Pe 30 mai 1922, s-a petrecut o întâmplare care este încă o dovadă a relaţiei apropiate dintre Lenin şi Stalin. Lenin, care era bolnav şi avea în faţă perspectiva paraliziei, l-a chemat pe Stalin la Gorki, reşedinţa lui din afara Moscovei. L-a rugat pe Stalin să facă rost de otravă ca să poată avea opţiunea de a-şi lua viaţa când sosea acel moment. Stalin le-a spus numaidecât surorii lui Lenin, Maria Ilinicina Ulianova, şi lui Nikolai Buharin, care, din întâmplare, se afla atunci la Gorki, de această solicitare.[55] Conform memoriilor Mariei Ulianova, au hotărât împreună să încerce să-i ridice moralul lui Lenin. Stalin s-a întors la el şi i-a zis că încă nu sosise vremea să-şi ducă la îndeplinire această intenţie, pentru că doctorii promiteau că starea lui de sănătate avea să se îmbunătăţească. Potrivit relatării Ulianovei, Lenin „s-a înveselit în mod vizibil şi a fost de acord, cu toate că l-a întrebat pe Stalin: «Mă minţi?» «Când m-ai văzut vreodată pe mine să mint?», a răspuns Stalin.“[56]

Lenin şi-a manifestat grija faţă de Stalin în mai multe feluri. În timp ce zăcea grav bolnav la Gorki, în iunie 1922, Lenin a trimis o recomandare la Moscova: „Cereţi-i Tov. Stalin, prin Biroul Politic, să petreacă o zi întreagă pe săptămână, în afară de duminică, la vila lui din afara oraşului“. Biroul Politic a adoptat hotărârea.[57] În august, după ce sănătatea lui Lenin se îmbunătăţise, Stalin l-a vizitat regulat la Gorki. Conform memoriilor Mariei Ulianova, „Ilici îl întâmpina prieteneşte, cu glume şi râsete, şi insista să fiu ospitalieră cu Stalin şi să-i aduc vin etc.“[58] Mai târziu, când a ajuns el la putere, Stalin a îmbrăţişat maniera lui Lenin de a-şi arăta grija faţă de subordonaţii lui.

Armonia dintre Lenin şi Stalin a durat până în toamna lui 1922.

Altercaţii cu maestrul

Boala lui Lenin a avut consecinţe politice extraordinare. Partidul, care era organizat în jurul unui singur lider, era vulnerabil. Biroul Politic a fost silit să înceapă să se gândească la succesorul lui Lenin. „Troica“, alcătuită din Zinoviev, Kamenev şi Stalin, dobândea o influenţă tot mai mare în competiţia cu principalul său oponent, Troţki. Această

confruntare a fost, de fapt, un rezultat al tacticii lui Lenin de a-l izola pe Troţki, dar, în contextul bolii lui Lenin, izolarea lui Troţki a servit la consolidarea troicii, o perspectivă periculoasă în viziunea lui Lenin. Sperând să-şi revină din boală, Lenin a încercat să schimbe balanţa puterii, iar Stalin a fost ţinta cea mai uşoară.

Conflictul privitor la programul de unire a republicilor sovietice poate fi văzut ca punctul de pornire al eforturilor lui Lenin. Războiul Civil crease un stat unificat, dar, în a doua parte a anului 1922, s-a decis ca această uniune să fie oficializată anunţând public principiile pe baza cărora avea să fie construit noul stat. În cea mai mare parte, conducerea bolşevică a căzut de acord asupra acestei chestiuni. Nimeni nu se gândea să rupă ceea ce fusese Imperiul Rus sau să ofere autonomie reală vreunei zone aflate sub controlul Moscovei. Au existat discuţii referitoare la forma pe care avea s-o ia noua uniune şi la gradul de independenţă de care aveau să se bucure diversele entităţi bolşevice, dar era de aşteptat ca toţi cei care luau parte la această decizie să se supună disciplinei unui partid unificat.

Stalin a fost deschis cu privire la poziţia lui. El a propus ca adevărata stare de lucruri şi adevăratele intenţii ale Moscovei să fie trecute în constituţie fără ceremonii suplimentare sau etalări ale diplomaţiei. El susţinea incluziunea tuturor republicilor mari (Ucraina, Belarus, Georgia, Azerbaidjan şi Armenia) şi a entităţilor etnice mai mici în Federaţia Rusă, cu anumite drepturi de autonomie. În general, această propunere era în deplină concordanţă cu linia partidului şi a fost sprijinită de majoritatea oficialilor partidului, atât la Moscova, cât şi în republici. Stalin a fost probabil surprins când Lenin s-a opus propunerii lui şi a înaintat propriul plan de a proclama o uniune a republicilor sovietice „independente“ – cu toate că liderul bolşevic nu avea nici o intenţie să le acorde o independenţă veritabilă. Motivele poziţiei lui Lenin sunt dificil de identificat cu precizie. Poate că răspundea la nemulţumirea din rândul liderilor de partid georgieni şi a unora ucraineni faţă de programul lui Stalin. Poate că, simţindu-se mai bine, pur şi simplu, a văzut acest lucru ca pe un bun prilej de a intra din nou în lupta politică.

În septembrie 1922, Lenin a început să-şi promoveze programul. L-a criticat pe Stalin pentru că era prea grăbit, o apreciere care l-a atins pe acesta cu siguranţă. Stalin s-a stăpânit şi a bătut în retragere, acuzându-l pe Lenin de „liberalism naţional“.[59] Sentimentele lui sunt uşor de înţeles: fusese pus într-o poziţie umilitoare şi a fost forţat să schimbe un punct de vedere în care investise multă energie. Dar a ales să nu intre într-un conflict serios cu Lenin. Pe 28 septembrie, a

avut loc un schimb interesant de replici între Kamenev şi Stalin, în timpul unei reuniuni a Biroului Politic:

Kamenev: Ilici e pregătit să lupte pentru apărarea independenţei. [...]

Stalin: Cred că trebuie să-l înfruntăm pe Ilici. ...

Kamenev: Cred că atâta vreme cât Vladimir Ilici insistă, ne-am pune într-o poziţie mai proastă dacă *ne împotrivim*.

Stalin: Nu ştiu. Lasă-l să facă aşa cum crede.[60]

Stalin s-a domolit. Îl cunoştea bine pe Lenin şi îşi dădea seama câtă putere avea încă.

În octombrie-decembrie 1922, un conflict în jurul chestiunii monopolului asupra comerţului exterior a urmat un scenariu asemănător. La o şedinţă plenară din 6 octombrie, Comitetul Central a votat majoritar în favoarea unei oarecare slăbiri a monopolului. Lenin, care era plecat din Moscova, s-a opus liberalizării. Stalin, care susţinea decizia din 6 octombrie, a fost greu de înduplecat şi şi-a exprimat rezervele. Fără îndoială, Lenin nu a fost încântat.

Această dispută s-a încheiat cu o mişcare a lui Lenin pe care Stalin trebuie să o fi considerat extrem de deranjantă. În chestiunea monopolului asupra comerţului exterior, Lenin l-a recuperat pe Troţki în mod demonstrativ şi l-a recrutat ca aliat. Lenin recursese adesea la acest gen de manevre – exploatând conflictele omniprezente în eşaloanele superioare ale partidului. Acum însă, circumstanţele erau diferite. Lenin era grav bolnav, iar maşinaţiunile pentru obţinerea puterii şi a influenţei se intensificaseră. Spre panica lui Stalin, Kamenev şi Zinoviev, a căror influenţă fusese în creştere, Lenin a propus ca Troţki să continue să lucreze împreună cu el. Pe 21 decembrie 1922, imediat după decizia lui asupra monopolului asupra comerţului exterior, de la şedinţa plenară a Comitetului Central, Lenin a dictat un bilet către Troţki, folosind-o pe soţia sa, Nadejda Krupskaia, ca stenografă: „Se pare că am cucerit poziţia fără să tragem nici un foc, folosind o manevră simplă. Propun să nu ne oprim aici şi să continuăm ofensiva.“ Lenin l-a sfătuit pe Troţki să ridice problema comerţului exterior la următorul congres al partidului şi, de asemenea, să vorbească la Congresul Sovietelor.[61] Această mişcare avea să-i

discrediteze pe oponenţii lui Lenin, inclusiv pe Stalin, în faţa unei mari adunări a funcţionarilor de partid.

Troţki s-a pus imediat pe treabă şi i-a telefonat lui Kamenev, care i-a zis lui Stalin de acest telefon. Stalin a refuzat să ducă la îndeplinire instrucţiunile lui Lenin de a include discursul lui Troţki în programul Congresului Sovietelor. I-a telefonat, de asemenea, Nadejdei Krupskaia şi a certat-o că a scris şi i-a trimis scrisoarea lui Troţki. Se pare că mustrarea a fost destul de necuviincioasă sau cel puţin aşa i s-a părut Nadejdei, care era suprasolicitată şi foarte tensionată. Teoretic, plângerea lui Stalin împotriva Nadejdei era legitimă. Cu numai câteva zile mai devreme, pe 18 decembrie, plenul Comitetului Central votase în favoarea limitării contactelor cu Lenin, a cărui stare de sănătate se deteriorase din nou. „Tov. Stalin va avea responsabilitatea personală de a-l izola pe Vladimir Ilici, atât în privinţa întâlnirilor personale cu oficialii, cât şi a corespondenţei.“[62] Krupskaia încălcase această dispoziţie. Dar şi Stalin întrecuse măsura cu izbucnirea lui emoţională. Troica socotea periculos şi provocator faptul că Lenin recursese la Troţki.

Dându-şi seama de greşeala sa, Stalin i-a cerut scuze Krupskaiei. Judecând după memoriile Mariei Ulianova, el a făcut şi o încercare de a se împăca cu Lenin. S-a întâlnit cu Ulianova şi i-a spus cât de supărat era pentru că era îndepărtat de Lenin:

> Nu am putut să dorm deloc noaptea trecută. [...] Ce crede Ilici despre mine, ce simte faţă de mine! De parcă aş fi vreun trădător. Îl iubesc din toată inima mea. Găseşte o cale să-i spui asta.

Dar Lenin era de neînduplecat. Ulianova oferă următoarea relatare:

> Ilici m-a chemat la el pentru ceva, iar eu i-am zis, printre altele, că tovarăşii lui îi transmit respectele lor. [...] „Şi Stalin m-a rugat să-ţi transmit salutările lui din toată inima şi m-a rugat să-şi spun că te iubeşte sincer.“ Ilici a făcut o grimasă şi a rămas tăcut. „Deci să-i transmit salutările tale?“, am întrebat eu. „Poţi să le trimiţi“, a răspuns Ilici destul de rece. „Dar, Volodia“, am continuat eu. „În definitiv, Stalin e foarte deştept.“ „Nu e deştept deloc“, a răspuns Ilici ferm, sărind ca ars.[63]

Ulianova nu spune exact când a avut loc această conversaţie cu fratele ei, dar s-a petrecut aproape sigur la sfârşitul lui 1922 sau la începutul lui 1923, când relaţiile dintre Lenin şi Stalin erau în proces de deteriorare şi ameninţau să se rupă definitiv. Pe 24 decembrie,

Lenin i-a dictat secretarului său un document – binecunoscuta „Scrisoare către Congres“ – în care şi-a exprimat părerea despre disensiunile din cadrul conducerii de vârf a partidului. În ceea ce-l priveşte pe Stalin, acest document afirmă: „Acum, că este secretar general, Tov. Stalin a concentrat o putere imensă în mâinile lui şi nu sunt sigur dacă va fi întotdeauna capabil să folosească această putere cu destulă prudenţă“.[64] Într-o altă scrisoare, dictată pe 4 ianuarie, Lenin a fost şi mai categoric. A propus înlăturarea lui Stalin din funcţia de secretar general pentru că era „prea insolent“.[65]

Iritarea tot mai mare a lui Lenin a fost fundalul pe care s-a desfăşurat „Afacerea georgiană“. Din acest episod a făcut parte o dispută între un grup de bolşevici georgieni şi conducerea Federaţiei Transcaucaziene, care cuprindea Georgia, Armenia şi Azerbaidjanul. Conflictul nu a fost cu toată conducerea federaţiei, ci cu şeful acesteia, Ordjonikidze. Prietenia dintre Stalin şi Ordjonikidze a influenţat, cu siguranţă, poziţia secretarului general faţă de această chestiune. Înregistrând uneori câte un succes, bolşevicii georgieni bombardau Moscova cu plângeri referitoare la mâna forte a lui Ordjonikidze. La sfârşitul lui 1922, Ordjonikidze le-a furnizat oponenţilor săi mai multă muniţie împotriva lui: într-o criză de furie, l-a lovit pe unul dintre adversarii lui. A fost trimisă de la Moscova o comisie condusă de Felix Dzerjinski, pentru investigaţii.[66] Lenin a manifestat un foarte mare interes faţă de problemă, iar atunci când comisia a prezentat un raport favorabil lui Ordjonikidze, el nu a fost prea încântat. El credea că Dzerjinski şi Stalin îl acopereau pe Ordjonikidze şi că erau nedrepţi faţă de acuzatorii lui hărţuiţi.

Dacă nu ar fi fost conflictul dintre Lenin, care era suferind, şi urmaşii lui tot mai puternici, „Afacerea georgiană“ ar fi rămas o gâlceavă birocratică, un lucru obişnuit în partidul bolşevic, mai ales la începuturi, când guvernul încă nu dobândise o bază stabilă. În Transcaucazia, luptele interne între grupuri rivale au continuat mulţi ani. Lenin a fost cel care a ridicat acest incident – în mod artificial, s-ar putea spune – la nivel de principii politice fundamentale, întrucât i-a oferit un pretext pentru a-şi ataca acoliţii prea ambiţioşi. Deşi bolnav, Lenin încă era pregătit să lupte pentru controlul asupra partidului şi căuta, în mod evident, un mod de a înăbuşi disidenţa care ameninţa să-i submineze puterea. El îl considera pe Stalin un simbol al acelei disidenţe.

Toate dovezile sugerează că Lenin a petrecut iarna lui 1923 pregătindu-se să lanseze un atac împotriva lui Stalin la cel de-al XII-lea Congres al Partidului, programat pentru luna martie. Pe 5 martie 1923,

după ce a adunat materialele necesare, el l-a abordat din nou pe Troţki cu o propunere de colaborare: „Stimate Tov. Troţki! Aş vrea să te rog să te ocupi de apărarea «Afacerii georgiene» în cadrul ŢK al partidului. De această chestiune «se ocupă» acum Stalin şi Dzerjinski şi nu pot să mă bazez pe imparţialitatea lor. Dimpotrivă. Dacă ai fi de acord să o susţii, aş avea siguranţă.“[67] În aceeaşi zi de 5 martie, Lenin a dictat un bilet adresat lui Stalin, referindu-se la o veche problemă – mustrarea pe care i-o făcuse Stalin Nadejdei Krupskaia în decembrie 1922. Biletul a fost tăios. Lenin a ameninţat cu ruperea relaţiei: „Stimate Tov. Stalin! Ai fost într-atât de necuviincios cât să-i telefonezi soţiei mele şi s-o certi. [...] Nu am de gând să uit aşa de uşor atacurile la adresa mea şi nu mai e nevoie să spun că atacurile la adresa soţiei mele sunt şi la adresa mea. Îţi cer, aşadar, să te gândeşti dacă înţelegi că trebuie să-ţi retractezi cuvintele şi să-ţi ceri scuze sau dacă preferi să rupi relaţiile cu mine.“[68]

Apariţia acestei scrisori, la două luni şi jumătate după mustrarea lui Stalin, i-a făcut pe istorici să emită mai multe ipoteze. Poate că Lenin aflase doar atunci de telefonul dat de Stalin Nadejdei. Pare mai verosimil însă ca Lenin să fi socotit acest incident drept un pretext pentru înlăturarea lui Stalin din funcţia de secretar general, o posibilitate propusă de Robert Tucker.[69] Toate obiecţiile lui Lenin la adresa lui Stalin subliniau acelaşi aspect: era prea insolent. O astfel de acuzaţie era mult mai convingătoare şi mai clară decât oricare dintre celelalte plângeri pe care le-ar fi putut înainta. Insolenţa faţă de tovarăşii de partid era total nepotrivită pentru cineva care deţinea funcţia de secretar general.

În ziua următoare, 6 martie, Lenin a scris din nou despre stilul grosolan al lui Stalin. A dictat câteva rânduri către bolşevicii georgieni hărţuiţi, dând instrucţiuni să se trimită copii ale scrisorii lui Troţki şi lui Kamenev. Kamenev trebuia să plece în Georgia şi a fost rugat să ducă personal scrisoarea. „Dragi Tovarăşi!“, a scris Lenin. „Urmăresc cazul vostru cu toată inima. Sunt scandalizat de insolenţa lui Ordjonikidze şi de uneltirile lui Stalin şi ale lui Dzerjinski. Redactez un memorandum şi un discurs pentru voi.“[70]

Semnificaţia acţiunilor lui Lenin a fost clară pentru Biroul Politic: îi declarase război lui Stalin. Cu puţin timp înainte să plece în Georgia, Kamenev i-a scris lui Zinoviev că Lenin nu voia numai reconcilierea în Transcaucazia, „ci şi anumite *expulzări din vârful organizaţiilor de partid*“ – jargonul administrativ sovietic pentru concedieri.[71] Stalin simţea apropierea furtunii. Pe 7 martie, el a primit ultimatumul lui Lenin care ameninţa cu ruperea relaţiilor. A răspuns de îndată cu

scuze şovăitoare: „Dar dacă crezi că pentru a menţine «relaţiile» trebuie să «retractez» cuvintele pe care le-am spus... pot să le retractez, dar chiar nu pot să înţeleg care este rostul, unde este «vina» mea şi ce anume vor ei de la mine“.[72] În aceeaşi zi, Stalin i-a trimis o scrisoare strict confidenţială lui Ordjonikidze. L-a avertizat că Lenin le trimisese o scrisoare de susţinere oponenţilor lui. Stalin a recomandat prudenţă: „Să ajungi la un compromis... care e firesc, voluntar“.[73] Această scrisoare către Ordjonikidze arată clar că Stalin înţelesese gravitatea situaţiei şi că făcea manevre ca să-l priveze pe Lenin de muniţie.

Până în acest deceniu, autenticitatea scrisorilor pe care le-a dictat Lenin şi a relatărilor despre acţiunile lui împotriva lui Stalin nu a fost niciodată pusă la îndoială. De curând însă, au existat încercări de a demonstra că dovezile rupturii dintre cei doi bărbaţi au fost inventate.[74] Fără vreo dovadă reală în afară de presupunerea infailibilităţii lui Stalin, aceşti revizionişti au propus ideea că dovezile referitoare la îndoielile lui Lenin faţă de Stalin au fost născocite şi puse în arhivele lui Lenin de susţinători ai lui Troţki!

Cea mai puternică dovadă a autenticităţii scrisorilor dictate de Lenin în această perioadă este faptul că nici unul dintre tovarăşii de luptă ai lui Lenin, nici Stalin însuşi, nu a avut vreun dubiu cu privire la aceasta. Stalin a avut, în mod sigur, şi viclenia şi mijloacele de a evita să cadă victima unui fals, date fiind controlul lui asupra aparatului Comitetului Central şi influenţa sa în cadrul cercului apropiaţilor lui Lenin. El a înţeles pericolul „testamentului“ lui Lenin şi s-a luptat din greu să distrugă orice dovadă că nu s-ar fi bucurat de încrederea totală a lui Lenin.

Nu există nici o îndoială că Lenin a luat măsuri împotriva lui Stalin în timpul ultimelor săptămâni din viaţa sa activă. Raţiunile sunt o altă chestiune. Trebuie să luăm în considerare nu numai intenţiile şi raţiunile unui politician abil, ci şi rolul pe care l-a jucat sentimentul morţii lui iminente. „Ultima sforţare a lui Lenin“, aşa cum a numit-o Moshe Lewin, este o manifestare clară a voinţei lui neclintite de dominaţie politică şi de putere – principala lui trăsătură de personalitate.[75] Boala nu a zdrobit această voinţă, ci, dacă a avut vreo influenţă, mai degrabă a întărit-o. Nu poţi decât să te minunezi de tenacitatea lui Lenin, afectat de o suferinţă fizică şi emoţională chinuitoare, în timp ce ascensiunea lui perseverentă la putere era întreruptă de intervale forţate de odihnă. Bătălia pentru putere îl susţinea, îi dădea energie şi dădea un sens luptei sale cu nenorocirea. Aceasta nu era prima dată când răspunsese unei provocări din partea

unui tovarăş de luptă, dar gravitatea bolii lui, în 1922–1923, a acordat oricărei astfel de provocări o semnificaţie nouă şi de primă importanţă.

Din punctul de vedere al „tehnologei puterii“, manevrele lui Lenin de la sfârşitul lui 1922 şi începutul lui 1923 s-au bazat pe aceleaşi surse de putere cu ajutorul cărora trecuse prin conflicte anterioare: autoritatea lui indiscutabilă în faţa funcţionarilor de partid şi rivalităţile dintre liderii partidului (în primul rând, aceea dintre Troţki şi troică). Faptul că Stalin a încasat loviturile manevrelor lui Lenin pare să fie în mare măsură o întâmplare. Poziţiile pe care le-a adoptat acesta în ceea ce priveşte organizarea URSS şi „Afacerea georgiană“ au reprezentat nişte calcule politice eronate şi s-au dovedit a fi şi inoportune. În cele din urmă, a insultat-o pe soţia liderului suferind, dând dovadă de un comportament nepotrivit pentru un bolşevic. Stalin îşi pusese singur capul sub secure şi, astfel, i-a oferit lui Lenin prilejul perfect să-şi reafirme autoritatea politică şi să îngenuncheze alţi lideri bolşevici. Lenin nu avea probabil nici o intenţie de a-l înlătura pe Stalin din eşaloanele superioare ale partidului. O astfel de mişcare ar fi încurcat mersul lucrurilor în interiorul mecanismului pe care îl folosea ca să păstreze puterea. În cadrul acelui mecanism, Stalin era contragreutatea perfectă pentru ambiţiile altor lideri bolşevici, precum şi un administrator de neînlocuit. Acţiunile lui Lenin au făcut parte dintr-o operaţiune de reechilibrare ce impunea diminuarea puterii lui Stalin.

Acest context este important pentru înţelegerea reacţiilor lui Stalin faţă de dezaprobarea pe care i-o arăta maestrul său. Stalin avea toate motivele să se simtă cu adevărat rănit. În definitiv, păcatele lui nu erau mai rele decât cele pe care el şi alţi lideri sovietici le comiseseră în trecut. Toţi liderii bolşevici îl contraziceau şi se certau cu Lenin şi, asemenea lui Stalin, cu toţii se potoleau în cele din urmă. Uneori, Lenin pedepsea aceste transgresiuni înlăturându-i pe făptaşi din centrul puterii, dar, mai târziu, îi aducea înapoi. Lenin nu îşi pedepsea, de obicei, subordonaţii în public, ca să evite să le rănească mândria. Ce era diferit acum? Ce se afla în spatele unei mişcări atât de provocatoare şi de demonstrative împotriva unui om care îl slujise pe Lenin cu foarte multă loialitate? Din câte se pare, Stalin a găsit explicaţia cea mai convenabilă pentru această critică aspră, atât din punct de vedere psihologic, cât şi din punct de vedere politic, în boala lui Lenin.

După cum s-a dovedit, scrisoarea către bolşevicii georgieni a fost ultimul document dictat de Lenin. Peste câteva zile, starea lui de sănătate s-a înrăutăţit brusc. Nu a mai vorbit la congresul partidului;

Biroul Politic a trecut sub tăcere „Afacerea georgiană“ şi, mai târziu, a abandonat ideea înlăturării lui Stalin din funcţia de secretar general. Aceste decizii nu au fost nişte acte de caritate din partea „prietenilor“ lui Stalin. Ele au fost rezultatul unei lupte feroce pentru putere care a început în ultimele luni din viaţa lui Lenin şi a continuat şi în anul 1924.

Experimentarea conducerii colective

Cu toate că a reuşit să evite pericolele mai grave pe care i le ridicase jocul politic al lui Lenin din ultimele lui luni de conducere, Stalin s-a văzut puţin cam slăbit şi deci mai dependent de colegii lui din Biroul Politic. Este o părere general împărtăşită că oligarhii bolşevici care au moştenit puterea după decesul lui Lenin l-au subestimat pe Stalin şi l-au socotit inofensiv şi mediocru. Acest lucru nu e adevărat. Membrii Biroului Politic au înţeles perfect îngrijorările lui Lenin cu privire la Stalin şi puterea pe care acesta din urmă o deţinea ca secretar general şi au încercat să limiteze această putere. Dar evenimentele politice şi, un lucru care nu e de neglijat, maşinaţiunile abile ale lui Stalin au subminat planurile rivalilor şi ale duşmanilor lui.

Primul conflict serios, pe care îl cunoaştem, în rândul opoziţiei strâns unite împotriva lui Troţki, din cadrul Biroului Politic, s-a petrecut în vara lui 1923. După congresul de partid, anihilarea cu succes a atacului lui Lenin şi revenirea ţării la o stabilitate relativă în urma foametei îngrozitoare, membrii Biroului Politic s-au liniştit îndeajuns cât să plece în vacanţă. În iulie 1923, în timp ce se odihnea în staţiunea Kislovodsk din Caucazul de Nord, Grigori Zinoviev a venit cu ideea de a modifica balanţa puterii în interiorul Biroului Politic pentru a limita influenţa lui Stalin. Într-o scrisoare din 30 iulie adresată lui Kamenev, care era la Moscova, el s-a lansat într-o tiradă împotriva lui Stalin: „Dacă partidul trebuie să treacă printr-o perioadă (probabil una *foarte* scurtă) în care Stalin să deţină singur puterea – aşa să fie. Dar eu, personal, nu am de gând să acopăr această ticăloşie. [...] În realitate, nu e nici o troică, nu e decât dictatura lui Stalin. Ilici a avut de o mie de ori dreptate. Fie trebuie să găsim o cale *serioasă* de ieşire, fie va fi inevitabilă o lungă perioadă de luptă.“[76]

Cu toate că scrisoarea nu conţinea nici un plan detaliat, ea lansa acuzaţia că Stalin manipula Biroul Politic şi că lua, practic, decizii unilaterale. Este important de remarcat rândul „Ilici a avut de o mie de ori dreptate“: Zinoviev folosea scrisorile lui Lenin ca muniţie împotriva lui Stalin. La Kislovodsk, el a discutat despre o acţiune comună cu Buharin, care era, de asemenea, supărat de unele mişcări ale lui

Stalin, şi cu alte figuri importante din partid care îşi petreceau vacanţa în sud. Nu s-a pus pe hârtie nici o propunere anume, dar lui Stalin i s-a trimis o „scrisoare verbală“ (Ordjonikidze, care pleca la Moscova, trebuia să transmită un mesaj). Întrucât această comunicare a fost orală, nu cunoaştem detaliile propunerii. Din afirmaţiile făcute în anii ce au urmat, se deduce că planul presupunea reorganizarea secretariatului Comitetului Central. Stalin rămânea membru, dar erau incluşi şi Zinoviev şi Troţki. Această reorganizare ar fi dus la o nouă balanţă a puterii în zona de influenţă a lui Stalin: aparatul Comitetului Central.

Nu e surprinzător că Stalin a fost indignat, poate chiar furios. A răspuns la revendicările „prietenilor“ lui arătându-şi sentimentele rănite şi acuzându-i că se uniseră subversiv. Pe 3 august 1923, imediat după ce s-a întâlnit cu Ordjonikidze, el le-a scris lui Zinoviev şi lui Buharin: „Evident, nu ezitaţi să *vă pregătiţi pentru* o ruptură, ca şi cum aceasta ar fi inevitabilă. [...] Faceţi cum vreţi – trebuie să existe nişte oameni în Rusia care vor vedea acest lucru drept ceea ce este şi-i vor condamna pe vinovaţi. [...] Dar ce oameni norocoşi sunteţi voi: puteţi să vă imaginaţi tot felul de poveşti după bunul vostru plac... în vreme ce eu sunt prins aici ca un câine în lanţ şi apar ca fiind «vinovat» şi bun de dat afară. Puteţi să spuneţi oricui vreţi. Tot traiul ăsta dulce vi s-a urcat la cap, prieteni.“[77]

Această scrisoare pe jumătate furioasă, pe jumătate prietenoasă dovedeşte faptul că Stalin avea opţiuni destul de limitate în privinţa opoziţiei faţă de colegii săi. În ceea ce priveşte propunerile lui Zinoviev şi ale lui Buharin, acestea indicau că ei socoteau totuşi că puteau să-i limiteze influenţa lui Stalin. Nu au fost impresionaţi de faptul că Stalin se arătase jignit. Calm, dar ferm, ei i-au adus la cunoştinţă că problema nu fusese lămurită. În curând, aveau să se poată întâlni faţă în faţă în sud, unde Stalin plănuia să-şi petreacă vacanţa la jumătatea lui august.

Lui Stalin nu avea cum să-i placă această perspectivă. Oponenţii lui aveau toate cărţile. Propunerea lor de a reorganiza secretariatul în vederea încurajării unităţii şi a coeziunii părea perfect rezonabilă. Obiecţiile lui Stalin ar fi părut să confirme avertismentele lui Lenin că el nu voia să lucreze în echipă. Acuzaţia lui Zinoviev conform căreia Stalin încălca principiul conducerii colective îl punea, de asemenea, într-o poziţie dificilă. Şi încă o idee susţinută de Zinoviev şi de Buharin se putea dovedi deosebit de periculoasă – aceea că poziţia lui Stalin în legătură cu evenimentele din Germania era „incorectă“.

Crizele politice care zdruncinaseră Germania de la începutul lui 1923 redeşteptaseră visul Moscovei de salvare printr-o revoluţie europeană. Pentru bolşevici, cărora încă le era greu să-şi imagineze viitorul Uniunii Sovietice, dacă aceasta ar fi singurul bastion socialist, socialismul în Germania putea fi un mare ajutor. Dar înfrângerile recente ale mişcărilor revoluţionare europene le transmiseseră nişte avertismente. Stalin se număra printre liderii bolşevici care îndemnau la cumpătare, în vreme ce Zinoviev şi Buharin erau nerăbdători să lupte, la fel cum era şi Troţki, pentru care revoluţia mondială rămăsese o precondiţie a victoriei socialismului în Rusia. Dându-şi seama că abordarea lui prudentă devenea periculoasă din punct de vedere politic şi le furniza muniţie rivalilor săi, Stalin a făcut o mişcare politică de efect. Pe 9 august 1923, în toiul corespondenţei frenetice cu Zinoviev şi Buharin, el a prezentat Biroului Politic o rezoluţie prin care îi chema pe Zinoviev, Troţki şi Buharin înapoi la Moscova, ca să discute despre perspectivele revoluţiei din Germania. Bineînţeles, toţi trei au acceptat. Întâlnirea a fost stabilită pentru 21 august.

Această schimbare de planuri i-a oferit lui Stalin avantaje importante. El a înlăturat acuzaţiile conform cărora nu acorda suficientă atenţie evoluţiei evenimentelor revoluţionare din Germania. De asemenea, chestiunea reorganizării secretariatului şi a conducerii colective a fost scoasă de pe ordinea de zi de către problema germană mai presantă. Stalin reuşise să submineze ofensiva lui Zinoviev şi a lui Buharin şi îi forţase să urmeze un nou scenariu. După ce s-a reunit la Moscova pe 21 august, Biroul Politic a discutat aprins şi entuziast despre revoluţia iminentă din Germania, despre ajutorul pe care avea să-l ofere Uniunea Sovietică şi despre posibilele reacţii ale puterilor europene. Toată lumea a căzut de acord că războiul era iminent. Sprijinind optimismul colegilor lui, Stalin a afirmat: „Dacă vrem cu adevărat să-i ajutăm pe nemţi, şi noi vrem asta şi trebuie să-i ajutăm, trebuie să ne pregătim de război serios şi în detaliu, întrucât, în cele din urmă, se va pune problema existenţei Federaţiei Sovietice şi a destinului revoluţiei mondiale în viitorul apropiat. [...] Ori revoluţia din Germania va eşua şi ei ne vor înfrânge, ori revoluţia va fi victorioasă acolo şi totul va fi bine, iar situaţia noastră va fi asigurată. Nu există nici o altă opţiune.“[78]

Aici vedem că Stalin şi alţi lideri bolşevici încă împărtăşeau opinia că soarta URSS era legată de soarta revoluţiei mondiale, deşi gradul acestei interdependenţe nu a fost discutat în detaliu. Ce a vrut Stalin să spună mai exact prin „ei ne vor înfrânge“ sau „situaţia noastră va fi asigurată“? Ce presupunea această „înfrângere“ şi la ce fel de

asigurare, mai exact, se aştepta? Acestea par să fie vorbe goale, o aprobare a marxismului ortodox. Când venea vorba de chestiuni tactice, el părea tot prudent şi sceptic. A refuzat să sprijine propunerea lui Troţki şi a lui Zinoviev de a stabili o dată precisă pentru revoluţia germană, considerând că era mai bine să se facă pregătiri şi să se aştepte momentul potrivit. A atras, de asemenea, atenţia asupra „stângismului“ pripit: „În ceea ce-i priveşte pe stângişti [comuniştii germani]. Ei sunt oamenii cei mai periculoşi pentru noi. Preluarea prematură a fabricilor etc. ar presupune mari pericole pentru noi.“[79] În ceea ce priveşte chestiunea stabilirii unui program exact pentru începerea revoluţiei, se plasa în aceeaşi tabără cu Buharin şi Aleksei Rîkov.[80] Cel din urmă era susţinătorul cel mai consecvent al prudenţei: „Este cât se poate de clar că se mizează totul pe o singură carte. Nu suntem absolut deloc pregătiţi. [...] Trebuie să dăm înapoi.“[81]

Dată fiind presupusa iminenţă a războiului, reorganizarea secretariatului trebuie să fi părut lipsită de importanţă. Nu ştim cum şi când s-a rezolvat, în cele din urmă, această chestiune, care cu numai două săptămâni mai devreme părea să aibă o importanţă vitală – probabil că s-a ajuns la o înţelegere în culise în intervalele dintre reuniunile consacrate Germaniei. Drept rezultat, în septembrie 1923, s-a luat o decizie destul de lipsită de sens: Zinoviev şi Troţki au fost făcuţi membri ai Biroului Organizaţional al Comitetului Central, şi nu ai secretariatului. Această mişcare nu rezolva cu nimic problema iniţială – controlul excesiv al lui Stalin asupra procesului decizional, faţă de care Zinoviev şi Buharin ridicaseră obiecţii foarte serioase în iulie şi august.

În septembrie, a avut loc un eveniment politic semnificativ la o şedinţă plenară a Comitetului Central. Plenul a adoptat decizia de a-i numi pe Stalin şi pe Voroşilov în organismele de conducere ale armatei – domeniul lui Troţki. Troţki era înconjurat de oponenţii lui politici pe propriul teren. A părăsit furios plenul, indignat.[82]

Istoricii încă nu au informaţii despre cum a fost pus la cale acest atac extrem de provocator împotriva lui Troţki. Acesta s-a născut, cel mai probabil, în urma înţelegerilor secrete, din culise, dintre Stalin, Zinoviev şi Kamenev (cel puţin). Se poate ca ei să-şi fi gândit acţiunile după următoarea logică: evenimentele din Europa se precipitau. Rolul Armatei Roşii şi al militarilor avea să fie crucial, aşa cum fusese în timpul Războiului Civil, iar influenţa conducătorului recunoscut al Armatei Roşii avea să crească. Armata trebuia, aşadar, să fie adusă sub controlul unor membri ai Biroului Politic, alţii decât Troţki, înainte ca acesta să devină prea puternic. Este neclar cine a avut iniţiativa

expulzării lui Troţki din conducerea armatei. Ceea ce este clar este faptul că Stalin a beneficiat semnificativ de pe urma acestei intensificări bruşte a luptei pentru putere din interiorul conducerii de vârf a partidului.

Jignit şi izolat, Troţki a lansat, în octombrie 1923, un contraatac. El a trimis membrilor Comitetului Central şi ai Comisiei Centrale de Control ale partidului o scrisoare în care îi acuza pe majoritatea membrilor Biroului Politic de o politică nechibzuită şi greşită. A devenit un magnet pentru membrii nemulţumiţi. A izbucnit o luptă feroce, în care Zinoviev şi alţi membri ai Biroului Politic, chiar şi cei care considerau că Stalin era deja prea puternic, au fost siliţi să-şi unească forţele cu el. În următorii doi ani, această polarizare – tabăra lui Troţki împotriva taberei lui Stalin – avea să-i fie de folos lui Stalin.

Discuţia despre ultimele texte dictate de Lenin, referitoare la necesitatea de a-l înlătura pe Stalin din funcţia de secretar general, a fost conturată de această luptă. Lenin a murit în ianuarie 1924. În mai, a avut loc următorul congres al partidului. În timpul congresului, liderii partidului au hotărât să scoată la lumină „testamentul“ lui Lenin. Printr-un consens general, acest lucru a fost făcut în aşa fel încât să se minimalizeze atacul la adresa lui Stalin. Ultimele cuvinte dictate de Lenin nu au fost citite la o sesiune generală a congresului, ci la reuniunile unor delegaţii separate.[83] Această metodă a făcut inevitabilă realegerea lui Stalin ca secretar general. Troţki nu şi-a exprimat public opinia, dar nu tăcerea lui l-a ajutat pe Stalin. Însăşi prezenţa lui Troţki a fost suficientă.

În pofida faptului că a manipulat cu iscusinţă această situaţie, Stalin s-a trezit într-o poziţie vulnerabilă. Calităţile şi defectele lui erau discutate în public. Însuşi faptul că asemenea conversaţii aveau loc şi că se dădeau verdicte, indiferent cât de favorabile, ameninţa să-i diminueze autoritatea politică. În loc să simtă recunoştinţă faţă de acei colegi care îl susţinuseră în faţa delegaţilor congresului, el părea să răspundă cu un resentiment care-l măcina. Compasiunea lor era umilitoare; arăta prea mult a condescendenţă, iar sprijinul lor părea o favoare care trebuia să fie întoarsă. Stalin nu avea de gând să plătească vreo datorie politică sau să permită să fie transformat într-un partener de rang inferior. La câteva săptămâni după sfârşitul congresului, a început să muşte mâinile care îl hrăniseră. În iunie 1924, *Pravda* a publicat un discurs al lui Stalin în care critica nişte afirmaţii mai degrabă inofensive ale lui Kamenev şi Zinoviev.

Această rupere scandaloasă a frontului comun al conducerii antitroţkiste a provocat consternare în eşaloanele superioare ale

partidului. Istoricii nu au descoperit nici un document care să clarifice ce anume l-a determinat pe Stalin să-i mustre în public pe Kamenev şi pe Zinoviev, dar se pare că despre acest incident s-a discutat într-un cerc restrâns al liderilor partidului, în timpul şedinţei plenare a Comitetului Central din august 1924, iar tabăra lui Stalin a fost depăşită numeric. Este greu de găsit o altă explicaţie pentru scrisoarea de demisie a lui Stalin din 19 august 1924, o copie a acesteia fiind păstrată în arhiva lui. În acest document remarcabil, Stalin a afirmat că, după retragerea lui Lenin, colaborarea lui cu Kamenev şi cu Zinoviev, în cadrul Biroului Politic, dăduse rezultate deplorabile, demonstrând „imposibilitatea unei colaborări politice oneste şi sincere cu aceşti tovarăşi în cadrul unui singur comitet restrâns“. În această lumină, el şi-a înaintat demisia din Biroul Politic şi deci din funcţia de secretar general. A solicitat un concediu medical de două luni, după care a cerut să fie „numit într-o funcţie neînsemnată fie în ţinutul Turuhansk, în regiunea Iakuţk, fie în străinătate“.[84]

Această izbucnire perfidă pasiv-agresivă nu ar fi putut să fie luată în serios. Nimeni nu ar fi crezut că Stalin chiar intenţiona să rabde încă un exil siberian, de această dată, ca funcţionar de rang inferior! Scrisoarea de demisie nu a apărut niciodată în faţa întregului Comitet Central reunit, căruia îi fusese adresată. Problema a fost rezolvată de un grup strâns unit de „prieteni“ şi aliaţi, pe 19 august probabil, ziua în care a apărut scrisoarea, sau în ziua următoare. Nu putem presupune decât că crearea unei majorităţi neoficiale în cadrul Comitetului Central a fost legată de discuţia despre scrisoarea lui Stalin. Mărturia ulterioară a lui Zinoviev sugerează că toate acestea s-au petrecut între sesiunile plenului Comitetului Central, care s-au încheiat pe 20 august. Facţiunea majoritară, alcătuită din membrii antitroţkişti cei mai influenţi ai Comitetului Central, a ales un *semerka*, un grup de şapte persoane, care să fie organismul său conducător. Grupul celor şapte era alcătuit din preşedintele Comisiei Centrale de Control şi din toţi membrii Biroului Politic, cu excepţia lui Troţki, şi funcţiona ca un fel de Birou Politic din umbră.[85] Istoricii descriu cel mai adesea crearea acestei facţiuni majoritare a Comitetului Central şi a Grupului celor Şapte ca pe un efort antitroţkist. Acest lucru este parţial adevărat, dar, aşa cum arată scrisoarea de demisie a lui Stalin, principala sarcină a noului organism neoficial era aceea de a acţiona în culise pentru a consolida o majoritate în cadrul Biroului Politic şi pentru a depăşi dezacordurile interne. Grupul celor Şapte a înlocuit troica, cea care nu izbutise să îndeplinească acest rol.

Acest episod central din luptele interne ale partidului reflectă echilibrul puterii în cadrul Biroului Politic, în vara anului 1924. Stalin provoca intenţionat în mod clar un conflict cu Kamenev şi cu Zinoviev, cu toate că încă nu era sigur că alţi membri ai Biroului Politic, care erau preocupaţi de unitate, aveau să fie de partea lui. Scrisoarea de demisie nu a fost doar un test evident al propriei puteri, ci şi un semn că era încă relativ slab. Acest incident a reprezentat un pas important către ruptura lui Stalin de Kamenev şi Zinoviev şi către alianţa lui cu Buharin şi Rîkov. După ce a scăpat de troică şi având acum Grupul celor Şapte cu care lucra, a câştigat spaţiu de manevră.

Orice intenţii şi calcule personale au fost în joc atunci când s-a format coaliţia antitroţkistă în 1924–1925, aceasta a dat naştere unui sistem ciudat de conducere colectivă, care a fost puţin studiat ca forţă modelatoare a sistemului de guvernare dezvoltat după moartea lui Lenin. Această conducere colectivă a presupus interacţiunea dintre lideri sovietici egali din punct de vedere politic şi agenţiile guvernamentale relativ autonome pe care le conduceau aceştia. Ea a scos în relief o împărţire destul de bine pusă la punct a funcţiilor între aparatul de partid şi aparatul guvernamental. Politica guvernamentală, modelată de compromisurile dintre interesele rivale reprezentate de aceşti lideri şi de agenţii, a devenit flexibilă şi bine echilibrată.

Perioada conducerii colective a fost una care s-a remarcat printr-un proces decizional productiv şi o înflorire a NEP. Grupul celor Şapte a depăşit crizele pe care NEP trebuia să le abordeze şi a ajustat cursul economic al ţării, evitând, în acelaşi timp, măsuri care ar fi provocat daune sistemice. Guvernul oligarhic a recurs la măsuri politice şi economice relativ moderate. Dar conducerea colectivă a început să se dezintegreze când guvernul a adoptat o direcţie mai dogmatică, radicală. După cum au crezut istoricii mereu şi după cum a confirmat cercetarea arhivistică recentă, germenii conflictului care a pus capăt conducerii colective au fost sădiţi intenţionat de Stalin.

Zdrobirea lui Troţki şi a lui Zinoviev

În ultimă instanţă, viabilitatea conducerii colective depindea de voinţa liderilor săi de a urma regulile sistemului lor unic de guvernare. Acest sistem, care nu se confrunta cu nici o ameninţare în afară de ambiţiile personale ale membrilor Biroului Politic, avea nişte avantaje clare faţă de o dictatură individuală. Supravieţuirea sistemului după decesul lui Lenin depindea în totalitate de calităţile personale ale celor trei oligarhi bolşevici: Troţki, Zinoviev şi Stalin (teoretic, aceste nume ar

putea fi aşezate în orice ordine – se presupunea că se aflau pe poziţii de egalitate). Aceste calităţi personale însă au subminat conducerea colectivă, iar intrigile dintre aceste trei personalităţi au atras inevitabil în luptă alţi bolşevici cu poziţii înalte, destabilizând întregul proces decizional colectiv.

Neavând un sistem de soluţionare a conflictelor personale, conducerea colectivă a recurs la metode mai degrabă grosolane de a-l izola pe Troţki şi de a-l exclude de la putere. Făcând astfel, a generat un proces care a distrus ultimele fărâme de democraţie din cadrul partidului bolşevic. În ianuarie 1925, Troţki a fost înlăturat din funcţia lui de comisar al poporului pentru probleme militare şi maritime, nemaiavând, astfel, nici o putere reală. Zinoviev a propus să fie înlăturat şi din Biroul Politic. Această propunere era perfect de înţeles, întrucât Troţki fusese deja exclus din activitatea Biroului Politic (precum şi din activitatea neoficială de deliberare a Grupului celor Şapte). Dar majoritatea membrilor Biroului Politic şi ai Comitetului Central nu au fost încântaţi de astfel de schimbări, care aveau întotdeauna consecinţe imprevizibile, şi au rămas fermi sub stindardul „unităţii“. Propunerea lui Zinoviev a părut puţin cam sângeroasă. Glumeţul Buharin chiar a născocit un aforism inspirat de zelul antitroţkist al lui Zinoviev: „Dacă vezi că numele lui Othello a fost înlocuit cu «Grigori» [prenumele lui Zinoviev], să dai crezare ochilor“.[86]

Stalin îşi dădea foarte bine seama de aceste stări de spirit şi, alături de restul Grupului celor Şapte, s-a opus propunerii lui Zinoviev, dându-se cu viclenie drept un susţinător al unităţii şi al conducerii colective. „Avem de gând să luăm toate măsurile care păstrează unitatea Grupului celor Şapte, indiferent ce-ar fi“, i-a scris el lui Ordjonikidze în februarie 1925.[87] În realitate, situaţia devenea critică. Se făceau noi schimburi de lovituri între majoritatea Grupului celor Şapte, pe de o parte, şi Zinoviev şi Kamenev, pe de altă parte, şi se simţea mâna abilă a lui Stalin în aceste intrigi. La sfârşitul lui 1925, Zinoviev şi Kamenev formaseră o facţiune care le-a aruncat mănuşa lui Stalin, Buharin, Rîkov şi susţinătorilor lor.

La început, lupta pentru control fusese concentrată în jurul unor chestiuni procedurale – cum şi de către cine trebuia stabilită ordinea de zi a Biroului Politic, precum şi cum trebuia tratat cazul lui Troţki. Aceste chestiuni aparent inofensive exprimau, de fapt, o luptă aprinsă pentru dominaţie în interiorul conducerii colective, dar pentru ca această luptă să iasă din graniţele Grupului celor Şapte, era nevoie de un program. Sprijinul funcţionarilor de partid nu putea fi câştigat, aşa cum se bazau Zinoviev şi Kamenev că aveau să-l câştige, vorbind

despre câştigarea controlului asupra Biroului Politic. Zinoviev, Kamenev şi susţinătorii lor au ales o temă mai respectabilă: lupta împotriva ameninţării „de dreapta“, care consta în a permite consolidarea NEP – ce se presupunea că întărea „elementele capitaliste“ şi ţăranii prosperi (chiaburii). Venind de la „moderaţii“ Kamenev şi Zinoviev, care se opuneau „stângistului“ Troţki, sau de la văduva lui Lenin, Krupskaia (care, în virtutea unei prietenii vechi, îi susţinea pe Zinoviev şi pe Kamenev împotriva lui Stalin), acest program părea deplasat, chiar absurd. Dar ei nu au avut de ales. Majoritatea Biroului Politic urma o direcţie „de dreapta“, aşadar, ca să i se opună, ei au fost siliţi să se îndrepte către stânga. Zinoviev şi Kamenev s-au bazat probabil şi pe faptul că aveau să recruteze de partea cauzei lor grupul destul de numeros al funcţionarilor de partid care se opuneau NEP.

Au calculat greşit. Chiar şi acei lideri de partid care poate se consideraseră ostili NEP au ştiut unde erau pâinea şi cuţitul: toată puterea venea de la Biroul Politic. Totul se hotăra de către acest organism suprem şi se transmitea la nivel local prin reţelele clientelare ale liderilor de la vârf. În timpul celui de-al XIV-lea Congres al Partidului, din decembrie 1925, când Zinoviev şi Kamenev au lansat un atac hotărât împotriva majorităţii din cadrul Biroului Politic, în general, şi a lui Stalin, în particular, ei s-au putut baza numai pe delegaţia de la Leningrad, ai cărei membri fuseseră aleşi cu grijă de Zinoviev, şeful de partid de aici. Acest sprijin nu a fost suficient: prin urmare, au suferit o înfrângere zdrobitoare. Mai mult, în urma acestei mişcări, Zinoviev a pierdut controlul asupra organizaţiei de partid din Leningrad. Imediat după congres, un grup mare de membri ai Comitetului Central a fost trimis la oraş ca să se asigure că protejatul lui Stalin, Serghei Mironovici Kirov, devenea noul şef al organizaţiei de partid din Leningrad. Scrisorile lui Kirov arată că această preluare a puterii nu a decurs prea liniştit:

> Situaţia este încordată. E mult de lucru şi se ţipă şi mai mult.
>
> Aici nu obţii nimic fără o bătălie. Şi ce bătălii! Ieri am fost la Triunghiul Roşu [o referinţă la organizaţia de partid de la fabrica de cauciuc Triunghiul Roşu], un colectiv de 2 200 de oameni. Lupta a fost incredibilă. Nu am mai văzut o întâlnire ca asta din zilele Revoluţiei din Octombrie şi nici măcar nu mi-am imaginat vreodată că ar putea exista o asemenea întâlnire a membrilor de

partid. Uneori, s-a ajuns chiar la pumni prin colţurile locului de întâlnire![88]

Susţinătorii fideli ai lui Zinoviev, din cadrul partidului de la Leningrad, şi aparatul de partid local au fost trataţi fără milă – deşi, după standardele vremii, „fără milă“ nu însemna mai mult decât concedieri şi transferuri masive în zone izolate din ţară. Această epurare brutală a intensificat conflictul dintre opoziţie şi majoritate, care a continuat şi în anii 1926 şi 1927. După o perioadă de relativ calm, în primăvara lui 1926, majoritatea s-a văzut confruntată cu o opoziţie proaspăt unificată, condusă de Troţki, Zinoviev şi Kamenev. Acest „mariaj din interes“ (deşi nu era diferit de celelalte alianţe din cadrul conducerii de vârf) era oricum sortit eşecului, dar a făcut zile grele majorităţii. Opoziţia unită a oferit celor nemulţumiţi, care nu erau deloc puţini, un punct de raliere. Menţinerea sub control a opoziţiei necesita timp, efort şi ingeniozitate. Cineva trebuia să pună această luptă în centrul atenţiei sale. Poziţia şi temperamentul lui Stalin îl recomandau drept cel mai bun candidat.

Gama întreagă de intrigi urzite de ambele tabere merită un studiu amănunţit, care rămâne să fie făcut cândva. Un ingredient esenţial şi puternic din această infuzie toxică atrage totuşi o atenţie deosebită: folosirea aparatului securităţii statului pentru înăbuşirea opoziţiei. Treptat, cu o frecvenţă tot mai mare, opoziţia din partid a fost stigmatizată cu denumirea de „duşman“, o etichetă pe care bolşevicii o aplicaseră în trecut numai celor din afară, de exemplu, burgheziei, menşevicilor sau eserilor. Arhivele istorice ne permit să îl identificăm la originea acestei practici pe Stalin, care a folosit-o nu numai la mijlocul anilor 1930, când lupta împotriva opoziţiei şi-a atins apogeul sângeros, dar şi mult mai devreme.

Pe 6 iunie 1926, aproximativ 70 de bolşevici din Moscova, care simpatizau cu opoziţia, s-au adunat la o *dacea* din afara capitalei. Ei au ales acest cadru pentru că le fuseseră interzise întâlnirile şi trebuiau să se reunească astfel încât să nu fie văzuţi de autorităţi. La întâlnire a vorbit un susţinător al lui Zinoviev, Mihail Laşevici, un vechi bolşevic care reuşise să-şi păstreze postul de adjunct al comisariatului militar. După cum putea fi de aşteptat, la această întâlnire a fost prezent un agent secret, posibil un agent special infiltrat al OGPU. Chestiunea a fost plasată în mâinile comisiei de investigare a partidului, care, oricât ar fi încercat, nu a putut să dovedească faptul că liderii opoziţiei participaseră la organizarea întrunirii. Acest lucru nu l-a oprit pe Stalin. Într-o scrisoare din 25 iunie 1926, adresată Biroului Politic, scrisă în timp ce era în vacanţă, a propus folosirea „Afacerii

Laşevici“ drept pretext pentru distrugerea grupului lui Zinoviev şi pentru excluderea lui Zinoviev însuşi din Biroul Politic.[89] Justificarea ideologică pentru această mişcare cinică a avut la bază ideea că opoziţia distrugea partidul. Şedinţa plenară a Comitetului Central, deosebit de furtunoasă, din iulie 1926, în timpul căreia opoziţia a încercat să opună o rezistenţă fermă, s-a încheiat în conformitate cu scenariul lui Stalin. Plenul a adoptat o rezoluţie care afirma că „opoziţia hotărâse să treacă linia de la susţinerea legală a opiniilor sale la crearea unei organizaţii ilegale a întregii Uniuni“.[90] Următorul pas – condamnarea acestei „organizaţii ilegale a întregii Uniuni“ ca „organizaţie contrarevoluţionară şi teroristă a întregii Uniuni“ – avea să-i ia lui Stalin încă zece ani, puterea lui fiind deja de neclintit, iar oponenţii lui executaţi.

Planul lui Stalin de a-l da afară din Biroul Politic numai pe Zinoviev a fost o diversiune, o încercare de a diviza opoziţia şi de a da dovadă de obiectivitate. Peste numai câteva luni, în octombrie 1926, au fost înlăturaţi şi Troţki şi Kamenev. Dar opozanţii nu au depus armele: au folosit fiecare prilej ca să se lupte, aducând acuzaţii majorităţii din Biroul Politic şi politicilor acesteia. Animozitatea reciprocă şi-a atins, în cele din urmă, apogeul atunci când, nemaiavând nici o altă opţiune, opozanţii au recurs la o campanie ilegală de propagandă, la care Biroul Politic a răspuns prin provocări poliţieneşti. În septembrie 1927, OGPU a trimis la o tipografie care, în ciuda interdicţiei oficiale, mai publica materiale ale opoziţiei un agent care s-a dat drept fost ofiţer din armata lui Vranghel. S-au folosit materiale falsificate pentru a-i acuza pe opozanţi că aparţineau unei „organizaţii contrarevoluţionare“ care, chipurile, punea la cale o lovitură de stat militară. OGPU a efectuat arestările. Toate aceste operaţiuni ale poliţiei au fost organizate de Stalin. În timp ce alţi membri ai Biroului Politic erau plecaţi în vacanţă în sud, el a rămas la Moscova şi i-a informat pe ceilalţi.[91]

În octombrie 1927, Zinoviev şi Troţki au fost daţi afară din Comitetul Central într-o şedinţă plenară deosebit de urâtă. Când Troţki a încercat să adreseze plenului o întrebare, s-a aruncat în el cu o carte şi cu un pahar şi a fost dat jos cu forţa de pe podium în strigătele asistenţei. Pe 7 noiembrie, la cea de a zecea aniversare a Revoluţiei din Octombrie, opozanţii au încercat să organizeze propriile demonstraţii în paralel cu cele oficiale, dar au fost împrăştiaţi cu forţa. Aceste demonstraţii au servit drept scuză pentru noi represalii: mulţi membri ai opoziţiei au fost arestaţi şi trimişi în exil. În decembrie, zdrobirea opoziţiei a fost sancţionată oficial la cel de-al XV-lea Congres al partidului. Unii au

capitulat public, dar Troţki şi partenerii lui cei mai apropiaţi nu au bătut în retragere. Troţki a fost trimis în Kazahstan şi, mai târziu, a fost expulzat din URSS. Majoritatea opozanţilor, atât cei care se dăduseră bătuţi, cât şi cei care nu se dăduseră bătuţi, au fost ucişi în cea de a doua jumătate a anilor 1930. În 1940, la ordinele lui Stalin, Troţki a fost asasinat de un agent sovietic în Mexic.

Represiunea de la sfârşitul anilor 1920, deşi relativ uşoară, a lăsat totuşi o impresie sumbră vechii gărzi a partidului şi a marcat o turnură importantă în evoluţia formaţiunii. Aşa cum se întâmplase în timpul Revoluţiei Franceze – a cărei istorie bolşevicii o cunoşteau bine –, Revoluţia Rusă începuse să-şi devoreze proprii copii. Asemănările au stârnit un sentiment de deprimare şi de nelinişte. La 1 ianuarie 1928, la scurt timp după ce opoziţia fusese zdrobită definitiv, Valerian Osinski, unul dintre vechii bolşevici, i-a scris lui Stalin o scrisoare care exprima îngrijorare şi care transmitea sentimentul că fusese comisă o nedreptate.[92]

Stimate Tovarăşe Stalin,

Ieri am aflat că V.M. Smirnov[93] este trimis undeva în Urali (evident în raionul Cerdîn) şi astăzi, când m-am întâlnit cu Sapronov[94] pe stradă, am aflat că se îndreaptă către provincia Arhanghelsk pentru a executa aceeaşi pedeapsă. În plus, ei trebuie să plece marţi, iar Smirnov numai ce şi-a scos jumătate din dinţi ca să-i poată înlocui cu dinţi falşi şi acum va fi nevoit să plece în nordul Uralilor fără dinţi.

La vremea lui, Lenin l-a scos afară din ţară pe Martov[95] în tihnă, mai întâi asigurându-se că avea o haină groasă şi galoşi. Aceasta, pentru că Martov fusese cândva revoluţionar. Foştii noştri tovarăşi de partid, care sunt izgoniţi acum, se înşală amarnic din punct de vedere politic, dar rămân revoluţionari – nu se poate nega asta. [...] Se pune, aşadar, problema: chiar este necesar să-i duceţi pe toţi în nord şi, practic, să urmaţi o politică de distrugere spirituală şi fizică a lor? Nu cred. Şi nu înţeleg de ce nu putem (1) să îi trimitem în străinătate aşa cum a procedat Lenin în cazul lui Martov sau (2) să îi aşezăm în interiorul ţării, în zone cu o climă caldă. [...]

> Aceste tipuri de surghiunuri nu fac decât să creeze o amărăciune inutilă. [...] Ele înmulţesc şoaptele despre asemănările dintre regimul nostru actual şi vechiul stat poliţienesc.[96]

Pe 3 ianuarie, Stalin a trimis un răspuns concis: „Tov. Osinski! Dacă stai şi te gândeşti, vei înţelege probabil că nu ai nici un motiv, fie moral, fie de orice alt fel, să denigrezi partidul sau să-ţi asumi vreun rol de arbitru între partid şi opoziţie. Îţi returnez scrisoarea, ea fiind jignitoare la adresa partidului. În ceea ce priveşte grija pentru Smirnov şi alţi opozanţi, nu ai nici un temei să te îndoieşti de faptul că partidul face tot ce este posibil şi necesar în această privinţă."

A fost oare promisiunea lui Stalin de a face „tot ce e necesar" în privinţa opozanţilor o demonstraţie de umor negru, o aluzie la apropiata distrugere morală şi fizică a oponenţilor săi? Nu există nici o dovadă că Stalin plănuia în 1928 epurările sau teroarea de la sfârşitul anilor 1930. Cum să interpretăm mânia aparent autentică cu care i-a răspuns lui Osinski? S-a datorat, pur şi simplu, faptului că era sătul să vorbească despre opoziţie, că era extenuat după anii de luptă când trebuise să fie atent la fiecare pas, să manifeste o prudenţă neobosită, să nu facă nici o mişcare greşită, să-şi ascundă intenţiile şi să-şi ţină acţiunile secrete? În momentul corespondenţei cu Osinski, Stalin lua, în mod evident, decizia crucială că nu avea să fie tolerată nici un fel de opoziţie şi că nu era nevoie de nici o conducere colectivă. Poate că a fost tăios cu Osinski pentru că era neliniştit. Sau poate că era sigur de sine şi nu simţea nevoia să ezite să îi spună clar lui Osinski că nu mai erau pe picior de egalitate şi că discuţiile intime dintre ei nu mai erau potrivite.

Alegerea

Alianţa lui Stalin cu Rîkov, Buharin şi alţi membri ai Biroului Politic, mai întâi împotriva lui Troţki şi ulterior împotriva lui Zinoviev, a fost o mişcare tactică într-o luptă pentru putere şi influenţă. Nu este probabil greşit dacă spunem că principalele forţe din spatele acestei lupte au fost ambiţiile personale ale urmaşilor lui Lenin, caracterele lor agresive şi ambiţiile lor politice supradimensionate, obiceiul lor revoluţionar de a lupta de dragul luptei şi o înclinaţie de a vedea duşmani la fiecare colţ. Cu toate acestea, în hărţuielile lor constante, liderii bolşevici erau conduşi şi de anumite idei politice.

Majoritatea celor din Biroul Politic, inclusiv Stalin, au îmbrăţişat aşa-numita „direcţie de dreapta". Aceasta era o continuare logică a NEP din 1921–1922. Odată ce au văzut că era imposibil să se introducă imediat un socialism fără bani şi pieţe, liderii bolşevici, cu Lenin în

frunte, au făcut un pas înapoi. Păstrând puterea politică şi industria grea în mâinile guvernului, ei au acordat o libertate relativă micilor industriaşi şi proprietarilor de mici afaceri (în primul rând, ţărani). Pieţele şi banii au fost reabilitaţi. Nimeni nu ştia cum sau în ce direcţie să se îndrepte. Numai principiile generale erau clare: avea să fie o economie mixtă care îmbina mecanismele pieţei, un stat puternic şi monopolul asupra puterii politice. Exista şi un acord general asupra programului: toţi împărtăşeau viziunea lui Lenin că NEP era o politică pe termen lung, care se întindea de a lungul anilor 1920.

Era inevitabil ca problema NEP să apară în certurile intrapartinice. Troţki, căruia i s-au alăturat ulterior Zinoviev şi Kamenev, a criticat strategia NEP care fusese concepută de majoritatea celor din Biroul Politic. Deşi nu insistau asupra unei abandonări totale a NEP, opozanţii considerau că se făcuseră prea multe concesii ţăranilor şi burgheziei urbane şi cereau un accent mai puternic asupra dezvoltării industriilor importante. Această critică era tipică pentru mişcarea de opoziţie în efortul ei de a submina puterea celor de la conducere şi de a câştiga mai multă putere pentru sine: ea exploata dorinţele populare de egalitate mai mare şi nostalgia unei „epoci eroice“. Cel mai important, nu intra în detalii. Dacă ar fi obţinut puterea, liderii „stângişti“, care erau esenţial pragmatici, ar fi urmat, cel mai probabil şi în mod imperceptibil, calea „de dreapta“, abandonându-şi radicalismul în virtutea nevoii obiective de a dezvolta economia. Această ipoteză este sprijinită de conduita din trecut a liderilor „de stânga“. În timpul Războiului Civil, nu folosise ultrarevoluţionarul Troţki corpul ţarist al ofiţerilor drept bază pentru Armata Roşie? Nu au sprijinit iniţial NEP toţi liderii bolşevici? Pe când era membru al guvernului, Kamenev, unul dintre liderii opoziţiei de stânga, gravitase mereu în jurul moderaţiei şi urmase o direcţie perfect „de dreapta“. Grigori Sokolnikov, un alt membru al opoziţiei, a fost genialul comisar al finanţelor, sub conducerea căruia ţara şi-a stabilizat moneda.[97] Deseori nu diferenţele bazate pe principii programatice erau cele care provocau conflictele, ci legăturile de prietenie, sentimentele rănite sau ambiţia.

Consecinţele acestei lupte a voinţelor politice au fost devastatoare. Partidul bolşevic a suferit pierderi ireparabile de personal. Lipsa oricărei înclinaţii de a arăta milă sau de a face compromisuri şi dorinţa de a decima oponenţii nu doar că a răpit timpul şi energia necesare rezolvării problemelor reale, dar a subminat şi voinţa conducerii colective de a efectua reformele necesare şi de a ajusta politicile sociale şi economice. Fiecare decizie era examinată cu lupa,

urmărindu-se nu numai viabilitatea, ci şi detectarea celor mai mici vulnerabilităţi ideologice. O astfel de abordare a lipsit conducerea ţării de flexibilitatea şi de iniţiativa de care avea nevoie.

Multe dintre deciziile luate în 1926–1927, o perioadă de lupte înverşunate împotriva opoziţiei, au fost motivate politic şi au distrus economia. Măsurile împotriva „elementelor capitaliste“ au avut ca principală ţintă ţăranii relativ prosperi şi micii comercianţi. Nişte decizii economice iresponsabile şi nechibzuite au subminat stabilitatea. Totuşi, aceste măsuri nu erau catastrofale sau ireversibile. NEP, asemenea oricărei strategii economice, necesita ajustări constante, eliminarea greşelilor şi o reacţie agilă faţă de decalaje imediat ce apăreau acestea. Lipseau precondiţiile politice pentru un proces decizional eficient. Iar conflictele din interiorul partidului nu făceau decât să înrăutăţească atmosfera.

Un semn al situaţiei politice în degradare a fost campania zgomotoasă purtată în numele luptei împotriva ameninţărilor străine. În 1927, o serie de crize internaţionale au fost folosite pentru a creşte isteria referitoare la război: o scrisoare din partea ministrului de Externe al Marii Britanii, Austen Chamberlain, care obiecta împotriva propagandei sovietice antibritanice, din februarie; un raid asupra ambasadei sovietice din Beijing în aprilie; ruperea relaţiilor diplomatice cu Marea Britanie, în mai; asasinarea din iunie a ambasadorului sovietic în Polonia, Piotr Voikov, care participase la organizarea execuţiei familiei regale a Rusiei din 1918; şi represiunea comuniştilor în China. Apelurile la vigilenţă şi la mobilizare militară au generat zvonuri şi achiziţionarea, la valul de panică, de bunuri manufacturate şi de produse alimentare „în caz de război“. Întărâtarea de către guvern a pasiunilor războinice a fost, în mare măsură, o tentativă de contracarare a criticii stângii, care folosea dificultăţile din politica externă ca să hrănească atacurile împotriva majorităţii.

Toţi liderii bolşevici, atât cei care încă erau la putere, cât şi cei care fuseseră înlăturaţi din funcţii, au participat la aţâţarea pasiunilor militariste. Stalin nu a făcut excepţie. Veştile despre asasinarea lui Voikov au ajuns la urechile lui Stalin pe când era în vacanţă în sud. Într-o telegramă codificată din 8 iunie către Moscova, el şi-a expus opinia despre această situaţie: „Primit despre asasinarea lui Voikov de monarhist. Simţit mâna Angliei aici. Vor să provoace un conflict cu Polonia. Vor să repete Sarajevo.“ Comparând asasinarea lui Voikov cu evenimentul despre care se crede, în general, că a declanşat Primul Război Mondial, Stalin arăta că, în opinia sa, războiul era iminent.[98] În mesajul codificat, el a îndemnat la „prudenţă maximă“ în ceea ce

priveşte Polonia, dar a recomandat aplicarea de represalii şi epurări nemiloase în interiorul Uniunii Sovietice:

> Fără întârziere, toţi monarhiştii renumiţi din închisorile sau din lagărele noastre de muncă trebuie să fie declaraţi ostatici. Trebuie să împuşcăm numaidecât cinci sau zece monarhişti şi să anunţăm că, pentru fiecare tentativă de asasinat, vor fi împuşcate noi grupuri de monarhişti. Trebuie să trimitem către OGPU o directivă privitoare la percheziţiile din casă în casă şi la arestările monarhiştilor şi ale oricărui tip de susţinători ai Gărzilor Albe de pe tot cuprinsul URSS, ca să-i lichidăm în totalitate, folosind toate măsurile. Asasinarea lui Voikov ne dă motive să adoptăm măsuri revoluţionare ca să zdrobim complet elementele monarhiste şi susţinătoare ale Gărzii Albe în toate colţurile URSS. Sarcina de a ne întări spatele impune acest lucru.[99]

Aceste afirmaţii anticipează unele dintre caracteristicile politicilor lui Stalin din anii care au urmat. Prudenţa relativă în politica externă („precauţie maximă“) a mers întotdeauna mână în mână cu o cruzime excepţională acasă. Ideea „de a ne întări spatele“ prin represiune a fost o piatră de temelie a politicii lui Stalin din anii 1930.

Membrii Biroului Politic care rămăseseră în Moscova au adoptat recomandarea lui Stalin. Un val de represiune a măturat ţara. Pe 10 iunie 1927, *Pravda* a anunţat că 20 de foşti membri ai nobilimii – „ostatici“ – fuseseră împuşcaţi. Execuţiile barbare ale unor oameni nevinovaţi au periclitat grav reputaţia guvernului sovietic. Comportamentul sângeros al conducerii colective sugera faptul că toţi bolşevicii de la vârf erau plămădiţi din acelaşi aluat, dar acest lucru este adevărat numai până la un punct. În privinţa multor chestiuni esenţiale, membrii Biroului Politic erau capabili să judece independent. Faptul că membrii acestui organism nu gândeau la unison oferea un grăunte de speranţă că autorităţile bolşevice puteau guverna cu un grad de raţiune.

O ultimă dovadă a unei conduceri colective reale a venit în vara anului 1927. Aceasta a fost o perioadă de intensificare a crizei, iar Biroul Politic a ajuns la deciziile sale asupra unor chestiuni politice importante printr-o dezbatere autentică. O serie de depeşe trimise de Molotov lui Stalin, care a petrecut lunile iunie şi iulie ale acelui an în vacanţă în sud, oferă o perspectivă asupra acestor dezbateri. Principalele puncte ale conflictului priveau politicile naţiunii faţă de China şi Marea Britanie şi chestiunea eliminării lui Troţki şi a lui Zinoviev din Comitetul Central. Membrii Biroului Politic încă se

comportau destul de independent şi formau coaliţii tactice surprinzătoare (în lumina evenimentelor ulterioare). De exemplu, Ordjonikidze, Voroşilov, Rîkov şi Rudzutak[100] au criticat politica faţă de China, şi anume faptul că Moscova insista, fără succes, asupra cooperării dintre Kuomintang şi comunişti. (Voroşilov „a ajuns la punctul la care insultă neîntemeiat «modul tău de a conduce din ultimii ani»“, s-a plâns Molotov într-o scrisoare către Stalin din 4 iulie 1927.) Molotov şi Buharin, care se bucurau de sprijinul lui Stalin, susţineau faptul că această politică era corectă.[101] Opiniile erau egal împărţite în ceea ce priveşte soarta lui Troţki şi a lui Zinoviev. Kalinin[102], Rîkov, Ordjonikidze şi Voroşilov considerau că expulzarea lor din Comitetul Central trebuia să fie amânată până la congresul partidului din acea toamnă. Stalin a protestat fără succes în telegramele trimise din sud. Numai după ce el a cerut ca votul său să fie socotit *in absentia* şi după ce Kalinin a trecut de partea celor care erau pentru eliminare urgentă, Biroul Politic a hotărât, la sfârşitul lui iunie, să grăbească acest eveniment.[103] Totuşi, implementarea acestei decizii a fost amânată. Liderii opoziţiei nu au fost daţi afară în timpul şedinţei plenare a Comitetului Central de la sfârşitul lui iulie, începutul lui august, ci în octombrie. Molotov, care abia ieşise de la o şedinţă agitată a Biroului Politic din 4 iulie 1927, i-a trimis lui Stalin o scrisoare plină de nelinişte:

> Cel mai neplăcut lucru îl reprezintă situaţia din cadrul Grupului celor Şapte.[104] În ceea ce priveşte întrebările referitoare la opoziţie, China şi ARK [Comitetul Unităţii Anglo-Ruse], poţi să vezi deja dezacorduri mai mult sau mai puţin majore şi mereu suntem împărţiţi în două printr-un vot decisiv. [...] Mă întreb tot mai mult dacă nu cumva trebuie să vii la Moscova mai devreme decât este programat. Oricât de indezirabil ar fi acest lucru în termeni de sănătate, judecă singur care este situaţia. [...] Semnele sunt proaste; nu poţi să te bazezi pe stabilitate. Nu am vorbit cu nimeni despre asta, dar simt că situaţia nu e bună.[105]

Cât de justificate erau avertismentele lui Molotov? Judecând după corespondenţă, Stalin a tratat cu calm aceste veşti: „Nu mă tem de situaţia din grup. De ce – am să explic când vin.“[106] Avea toate motivele să fie optimist. Conflictele din cadrul Biroului Politic nu prezentau o ameninţare serioasă pentru nici unul dintre oligarhii bolşevici, deci nici pentru el. Un echilibru stabil al puterii se instaurase în cadrul conducerii colective. Disputele din timpul verii, pe care le descrisese Molotov, arătau că neînţelegerile din interiorul Biroului Politic nu se

petreceau între nişte grupuri rivale hotărâte să se distrugă unele pe altele. Ca susţinător al lui Stalin, Molotov acţiona împreună cu Buharin. Rîkov, care era apropiat de Buharin, acţiona în acord cu vechiul prieten al lui Stalin, Voroşilov. Kalinin, care nu formase nici o alianţă puternică, se muta dintr-o tabără în alta. Acest tip de controverse şi de formare de diverse grupări era obişnuit şi util funcţionării Biroului Politic. Viitorul conducerii colective depindea de măsura în care liderii bolşevici erau pregătiţi să urmeze regulile oligarhiei. Stalin era veriga cea mai slabă din acest lanţ.

După ce Troţki, care era foarte ambiţios, şi Zinoviev au fost înlăturaţi, în Biroul Politic a mai rămas un singur membru avid de putere: Stalin. Ceilalţi, dintr-o varietate de motive, nu erau în stare să aibă pretenţii la puterea supremă. Din funcţia centrală de secretar general, Stalin a folosit lupta împotriva opoziţiei de stânga pentru a-şi consolida poziţia. Schisma din interiorul partidului i-a permis să joace rolul de păstrător al moştenirii lui Lenin şi i-a întărit controlul asupra aparatului de partid şi al securităţii statului. Aceste avantaje nu i-au garantat victoria, dar au înclinat balanţa în favoarea lui.

În decembrie 1927, la prima şedinţă plenară a Comitetului Central, ai cărui membri au fost aleşi la cel de-al XV-lea Congres al Partidului, Stalin a făcut o mişcare atent calculată: şi-a depus demisia şi a refuzat să candideze ca să fie reales în funcţia de secretar general. Acum, că opoziţia fusese zdrobită, a anunţat el, era un moment bun să îndeplinească „testamentul“ lui Lenin. Anterior, a explicat el cu modestie, fusese nevoie de un om „dur“ în funcţia de secretar general, care să poarte o luptă „dură“ împotriva opoziţiei. „Acum nu mai este necesar ca o astfel de funcţie importantă să fie ocupată de oameni duri.“[107]

După cum se aşteptase, cu siguranţă, Stalin, plenul a refuzat să-i accepte demisia. Această mişcare i-a adus câştiguri politice importante. În primul rând, încă o dată, mişcarea a diminuat relevanţa propunerii lui Lenin ca Stalin să fie înlăturat din funcţia de secretar general. În al doilea rând, el s-a prezentat înaintea funcţionarilor de partid de la vârf ca fiind forţa motrice din spatele victoriei asupra opoziţiei: un lider „dur“ capabil de măsuri „dure“. Fără îndoială, această duritate l-a făcut să crească în ochii celor care erau adepţii conducerii cu „mână forte“. În al treilea rând, faptul că a dat dovadă de loialitate, că şi-a exprimat disponibilitatea de a se retrage, trebuie să-i fi calmat pe cei îngrijoraţi de dezmembrarea conducerii colective şi de apariţia unui „gropar al revoluţiei“ (aşa cum îl numise Troţki). Stalin căutase şi găsise o confirmare oficială importantă a statutului

său. Este greu de crezut că şi-a asumat acest risc de dragul democraţiei din interiorul partidului. Ceea ce a urmat – faimoasa lui călătorie în Siberia şi atacurile împotriva celor plasaţi la dreapta – confirmă faptul că acţiona făcând calcule atente pentru plenul din decembrie. Este posibil ca aceasta să se fi întâmplat când a ajuns la concluzia fatală că destinul său era să guverneze ca dictator.

O LUME A LECTURII ŞI A STUDIULUI

Seara târziu, 1 martie 1953. *Dacea* din afara Moscovei. Soseşte corespondenţa.

Abia la căderea nopţii au hotărât bodyguarzii lui Stalin să intre în camera lui, după multe ore de aşteptare pline de nelinişte. Erau uşuraţi că aveau un pretext: sosise corespondenţa. Un bodyguard a luat pachetul şi s-a dus către apartamentele private ale lui Stalin.

Nu cunoaştem conţinutul acestei ultime corespondenţe, dar de obicei Stalin primea un număr uriaş de documente. Listele cu materiale care-i erau trimise de la Moscova când era în vacanţă în sud ne dau o idee despre tipurile de documente de care se ocupa *vojd*-ul în mod obişnuit. În timpul unei vacanţe care a durat din septembrie până în decembrie 1946, el a primit zilnic, în medie, aproape 50 de scrisori, rapoarte şi alte materiale. În timpul ultimei sale vacanţe în sud, din august până în decembrie 1951, media documentelor primite scăzuse la 35 – nu e un număr mic.[1] Din motive evidente, lui Stalin i se trimiteau în mod regulat ordonanţe şi proiecte de ordonanţe din partea celor mai înalte organisme guvernamentale – nu toate ordonanţele, ci doar cele mai importante. Pe la cabinetul lui treceau în mod regulat rapoarte de la Ministerul de Externe şi cel al Apărării, dar şi de la Departamentul securităţii statului şi serviciile de informaţii. El primea rezumate ale articolelor din presa străină, realizate de TASS, agenţia sovietică de ştiri. Unele dintre aceste rezumate, cu însemnările lui, au fost păstrate în arhive. I se aduceau şi rezumate ale reportajelor realizate de corespondenţii străini la Moscova. Păstrând obiceiul pe care şi-l făcuse înainte de război, primea în mod regulat rapoarte zilnice despre producţia de avioane şi de motoare de aeronave. Înalţi funcţionari din industria aviaţiei îi scriau adesea pe teme specifice. *Vojd*-ul manifestase dintotdeauna un interes deosebit

faţă de aviaţie, dar primea şi rapoarte despre producţia altor echipamente militare. După ce a început Războiul din Coreea, în 1950, el primea rapoarte zilnice despre acţiunile militare şi despre reacţiile faţă de război din presa străină. De asemenea, era informat cu regularitate despre rezervele naţionale. Pe lângă toate acestea, volumul de corespondenţă dintre Stalin şi liderii Chinei creştea. În sfârşit, corespondenţa lui includea multe scrisori din partea tovarăşilor săi de la vârf, pe diverse teme, solicitări din partea agenţiilor guvernamentale şi propuneri de personal. Numai lecturarea tuturor acestor scrisori şi rapoarte trebuie să fi necesitat foarte mult timp şi, în cazul multora dintre ele, era necesar ca el să ia decizii şi să compună un răspuns de un fel sau altul.

Pe lângă aceste documente oficiale, Stalin găsea timp să se ţină la curent cu revistele, cărţile şi ziarele sovietice, în special cu *Pravda*, ziar pe care îl studia cu atenţie. În inventarul materialelor care i-au fost trimise în timpul vacanţei sale în sud din 1926, apare un număr mare de ziare şi reviste sovietice şi publicate de emigraţia rusă, inclusiv publicaţii ale menşevicilor şi ale Gărzii Albe.[2] În anii de mai târziu, revistele au dispărut de pe listă – probabil nu pentru că Stalin încetase să le citească, ci pentru că trimiterea lor devenise ceva atât de obişnuit încât înscrierea în listă era o pierdere de vreme.

Potrivit unor surse memorialistice, Stalin pretindea că citea, în medie, între patru şi cinci sute de pagini pe zi.[3] Este greu de imaginat cum putea să menţină acest ritm fantastic. În unele zile poate chiar citea atât de mult sau, mai degrabă, citea textele pe diagonală, concentrându-se pe pasajele cele mai interesante. În afară de timpul pe care trebuia să îl petreacă în cabinetul său, ocupându-se de documentele oficiale, ziua lui de lucru era plină de conferinţe ce durau ore întregi şi de întâlniri în cabinetul lui. Cinele pe care le găzduia se puteau prelungi la nesfârşit, aşa cum se întâmpla şi în cazul proiecţiilor obişnuite de filme. Şi petrecea şi destul de mult timp scriind. Din ceea ce ştim despre programul lui, se pare că Stalin avea puţin timp să stea la biroul lui şi să studieze torentul constant de documente cu care se confrunta zilnic.

Îi plăceau cărţile. Lectura a jucat un rol important în modelarea ideilor sale. În mediul revoluţionar în care fusese atras când era tânăr, erau extraordinar de valoroase preocupările intelectuale şi teoriile, însă aceste explorări erau unilaterale din punct de vedere ideologic. Acest caracter unilateral a lăsat asupra lui Stalin o amprentă permanentă. El citea cărţi „importante din punct de vedere social“ şi îi studia pe Marx şi pe Lenin. Un cercetător în domeniul literaturii, care a

făcut o analiză detaliată a scrierilor şi a discursurilor lui Stalin, a observat orizontul îngust al erudiţiei lui în domeniul literaturii. Cunoştea bine literatura din perioada sovietică, dar stătea prost la capitolul clasici ruşi sau străini.[4] Observaţiile privitoare la îngustimea politică şi ideologică a lecturilor lui Stalin sunt sprijinite de listele cărţilor şi revistelor din biblioteca lui sau, mai degrabă, ale celor în care a făcut însemnări.[5] În total, arhiva lui conţine 397 de materiale. Desigur, lectura nu se limita la aceste cărţi, dar comentariile lui de pe margine şi sublinierile sugerează că ele sunt cele care i-au captat cel mai mult atenţia.

Cea mai mare parte din această colecţie este alcătuită din cărţi şi reviste care conţineau opere ale lui Lenin – 72 de scrieri în total. Stalin l-a studiat cu atenţie pe Lenin, iar unele dintre lucrările lui reprezintă o prelucrare sau o popularizare a gândirii lui Lenin. Nu este surprinzător că îl cita în mod constant pe Lenin în discursurile lui publice. Dar, de asemenea, se baza pe opera lui Lenin ca pe un fel de biblie sau manual de instrucţiuni când avea de a face cu probleme de stat în cercul lui restrâns de tovarăşi. „Tot timpul când ne aflam la Stalin, fie că era o reuniune mare sau mică sau o discuţie“, relata unul dintre comisarii lui Stalin, „am observat următorul obicei. Dacă cineva făcea o propunere care, poate, era practică, dar puţin cam neobişnuită, el se ducea la raftul cu cărţile lui Lenin, se gândea o clipă şi scotea un mic volum. Uneori spunea: «Hai să ne uităm ce are de spus Vladimir Ilici despre această chestiune». Uneori citea ceva cu voce tare; uneori doar parafraza.“[6] Marx şi Engels apar mult mai puţin în articolele lui Stalin. Colecţia arhivistică din biblioteca lui conţine numai 13 dintre operele lor. Cu toate că marxismul era doctrina oficială şi portretele înţelepţilor cu barbă erau omniprezente în peisajul sovietic, Stalin îşi permitea, din când în când, anumite libertăţi în privinţa acestor clasici. În 1934, în memorandumuri către membrii Biroului Politic şi supraveghetorii ideologici din diverse organizaţii de partid, a criticat unele dintre scrierile lui Engels: „Numai nişte idioţi pot să aibă îndoieli că Engels a fost şi rămâne învăţătorul nostru. Dar acest lucru nu înseamnă, în nici un caz, că trebuie să-i trecem cu vederea greşelile lui Engels, că trebuie să le ascundem şi – mai ales – să le prezentăm în mod fals drept adevăruri incontestabile.“[7]

O parte a acestei colecţii, care merită atenţie, este alcătuită din lucrări – 30 în total – scrise de teoreticieni ruşi şi străini ai mişcării social-democrate, precum şi de bolşevici renumiţi: Aleksandr Bogdanov, Gheorghi Plehanov, Buharin, Karl Kautsky şi Troţki, printre alţii. Se pare că Stalin a studiat, de asemenea, cu atenţie cele 19

numere ale revistei bolşevice teoretice apărute în ilegalitate, înainte de Revoluţie, *Prosveşcenie (Iluminare)*, păstrate în biblioteca lui. Celelalte materiale în care a făcut însemnări conţineau, în mare măsură, literatură propagandistică şi educaţională scrisă în perioada când s-a aflat el la putere, 25 dintre aceste lucrări fiind scrise de el însuşi. Per ansamblu, clasicii marxism-leninismului (inclusiv propriile opere) şi scrierile propagandiştilor acestora alcătuiesc marea majoritate din cele aproape 400 de cărţi în care Stalin a făcut însemnări.

În ceea ce priveşte restul cărţilor, o categorie care merită menţionată o reprezintă operele istorice, inclusiv câteva cursuri despre istoria rusă publicate înainte de Revoluţie. Lui Stalin îi plăcea istoria şi folosea mereu exemple şi analogii istorice în articolele, discursurile şi conversaţiile sale. A aranjat să se scrie noi manuale de istorie şi a încurajat producţia de numeroase cărţi şi filme istorice. După cum este bine cunoscut, avea o afinitate deosebită faţă de doi ţari ruşi: Petru cel Mare şi Ivan cel Groaznic. Ei au consolidat şi au extins Rusia, i-au întărit puterea militară şi au dus o luptă fără compromisuri împotriva duşmanilor din interior. Pentru Stalin, istoria reprezenta un mijloc de legitimare a propriilor politici. Nu îl interesau în mod deosebit discuţiile academice şi dovezile istorice concrete, preferând, în schimb, să adapteze datele la naraţiunea sa preferată. Ivan cel Groaznic a fost declarat un apărător neclintit în faţa forţelor care dezmembrau Rusia, salvând-o de o a doua robie tătară. Represiunea lui brutală a fost necesară, după părerea lui Stalin, iar singurul lucru rău care s-ar putea spune despre aceasta este faptul că nu a mers îndeajuns de departe: „Ar fi trebuit să fie făcută cu şi mai multă hotărâre“. În timpul Războiului Rece, Stalin l-a elogiat pe ţarul Ivan pentru că a adoptat „o perspectivă naţională şi nu a permis accesul străinilor în ţara sa, ferind ţara de intruziunea influenţei străine“. L-a criticat pe Petru cel Mare, pe care altminteri îl iubea, pentru că adoptase o atitudine liberală faţă de străini.[8] Ba, mai mult, a modelat istoria sovietică în aşa fel încât să justifice propriile politici. Falsificarea şi rescrierea istoriei partidului au culminat cu crearea unei biblii ideologice a regimului, realizată cu participarea activă a lui Stalin, *Istoria Partidului Comunist al Întregii Uniuni (bolşevicii): Curs scurt*. Apărută în 1938, la apogeul Marii Terori, această lucrare îl declarase pe Stalin lider al bolşevismului şi al Revoluţiei, pe picior de egalitate cu Lenin. Ficţiuni totale au fost introduse în numeroase episoade ale istoriei bolşevice; alte episoade au fost atât de distorsionate, încât au ajuns de nerecunoscut. Liderii

opoziţiei, care fuseseră deja omorâţi, au fost zugrăviţi ca duşmani inveteraţi.

Stalin era interesat mai ales de problemele militare. În afară de cărţile despre regulamente militare, el a făcut însemnări în câteva cărţi despre istoria şi teoria războiului, cum ar fi lucrările teoreticianului militar prusac Carl von Clausewitz şi ale teoreticianului rus Aleksandr Svecin.

Între puţinele cărţi de filosofie nonmarxistă din această colecţie se numără Platon şi un tratat filosofic de Anatole France, *Dialogues sous la rose*. Puţinele cărţi de economie sunt, în mare parte, lucrări sovietice de economie politică. În ceea ce priveşte scrierile literare, colecţia conţine numai câteva reviste de literatură şi opere scrise de Lev Tolstoi (romanul *Învierea*), Mihail Saltîkov-Şcedrin, Maksim Gorki şi de alţi câţiva scriitori sovietici.[9]

Desigur, această colecţie individuală nu spune totul. Ştim din alte surse că Stalin citea adesea literatură scrisă de autori sovietici contemporani. Oferea sfaturi privitoare la piese de teatru şi scenarii şi lua decizii referitoare la acordarea de premii. Avea preferinţele şi antipatiile lui, iar autorii care făceau parte din a doua categorie, indiferent de talentul lor, erau adesea ţinta represiunii. Chiar şi celebrităţile sovietice din domeniul literaturii primeau critici ideologice severe. Tuturor li se dădea clar de înţeles că erau vulnerabili şi că depindeau în totalitate de favorurile guvernului. În ciuda gusturilor sale formate pe criterii politice, Stalin avea totuşi o anumită capacitate de a distinge scrierile bune de scrierile proaste. Poate acesta este motivul pentru care tolera şi chiar proteja anumiţi scriitori talentaţi, care nu erau utili regimului sau chiar erau primejdioşi pentru acesta, precum Mihail Bulgakov.[10] Totuşi, astfel de scriitori primeau raţii neîndestulătoare din partea cenzorilor, fiind la limita supravieţuirii şi sub ameninţarea permanentă a arestării. Literatura şi dramaturgia îl interesau pe dictator în primul rând ca instrumente ideologice, ca un mijloc de manipulare şi de spălare pe creier. Scriitorii agreaţi oficial făceau parte din marele aparat de propagandă al statului. Uniţi în corporaţii de stat, scriitorii, artiştii şi compozitorii erau cu totul dependenţi de acesta. Ca şi fabricile dirijate de stat, nici aceste corporaţii nu erau foarte eficiente. Ele încurajau birocratizarea şi mediocritatea şi sufocau talentul. „De mult trebuia să ne concentrăm atenţia asupra [...] activităţilor iresponsabile ale celor 3 000 de oameni uniţi în Uniunea Scriitorilor, din care 2 000 – cel puţin – nu au ce căuta în literatură“, s-a lamentat într-o scrisoare din 1936 Maksim Gorki, cel pe care Stalin l-a ales să conducă Uniunea Scriitorilor Sovietici.[11]

Stalin cunoştea sentimentele lui Gorki (a păstrat această scrisoare în dosarele lui personale), dar pe el nu îl deranja mediocritatea literară. El trăia şi respira putere politică, aşadar, operele de artă şi de literatură trebuiau să fie judecate în funcţie de utilitatea lor ideologică şi propagandistică. „Simplitatea“ şi „accesibilitatea“ erau calităţi literare esenţiale. El prefera operele care se puteau citi uşor şi cele care erau simple şi edificatoare din punct de vedere politic, fără trucuri pretenţioase. „Intelectualitatea creativă“ era chemată să zugrăvească o realitate care era idealizată („corectă“, „socialistă“), nu obiectivă. Ea trebuia să aducă în faţa maselor nu ceea ce era, ci ceea ce trebuia să fie, distrăgându-le atenţia de la greutăţi şi proslăvind virtutea de a aşeza partidul şi statul deasupra interesului personal.

Înregistrarea conversaţiilor care aveau loc în timpul proiecţiilor de filme la cinematograful de la Kremlin oferă o perspectivă interesantă asupra gusturilor lui Stalin.[12] El critica filmele difuzate exclusiv din perspectiva utilităţii politice, care, credea el, necesita o producţie de filme edificatoare şi antrenante, „captivante, vesele şi distractive“. „Nu-i băgaţi pe toţi în depresie, într-un labirint psihologic. Nu e nevoie ca oamenii să se angajeze în filosofări fără sens“, a spus el în timpul unei proiecţii. A aprobat din toată inima musicalul exuberant *Colţu' vesel*, varianta sovietică a comediilor hollywoodiene. Filmul nu era profund şi nu avea un scop politic evident, dar, aşa cum a spus Stalin, le oferea oamenilor o „distracţie interesantă şi antrenantă“. Comentariile lui verbale tratau ceea ce se întâmpla pe ecran ca şi cum s-ar fi petrecut în realitate. Câteva filme favorite au fost vizionate de nenumărate ori. *Ceapaev*, despre eroul Războiului Civil care purta acest nume, de exemplu, a fost vizionat de 38 de ori, între sfârşitul lui 1934 şi începutul lui 1936.

Gusturile lui Stalin în materie de teatru şi muzică erau la fel de conservatoare. L-a criticat pe regizorul Vsevolod Meyerhold, cunoscut pentru experimente provocatoare, acuzându-l că făcea „clovnerii“ şi „kitschuri“.[13] *Vojd*-ul însuşi a iniţiat o campanie împotriva noilor forme muzicale, precum cele care erau create de marele compozitor Dmitri Şostakovici.[14] Astfel de inovaţii erau numite peiorativ „formaliste“. Stalin, care se ducea regulat la reprezentaţii, prefera teatrul, opera şi baletul clasice. Nenumărate recepţii oficiale de la Kremlin erau acompaniate de concerte cu un repertoriu strict tradiţional.[15]

Poate că a existat o legătură între preferinţele literare ale lui Stalin şi maniera lui de a scrie. S-a observat, deseori, că nu era un orator talentat, o judecată ce poate fi confirmată cu uşurinţă ascultând înregistrările discursurilor sale. Dar textele sale scrise sunt mult mai

coerente decât discursurile improvizate. Ca scriitor, el căuta claritatea şi concizia, ceea ce dădea aparenţa unei simplificări exagerate. Îi plăcea să accentueze ceva prin repetiţii numeroase, ca şi cum ar fi bătut cu ciocanul o idee în capul auditoriului. Neavând darul de a ţine discursuri publice strălucite (pe care îl posedau mulţi alţi bolşevici şi scriitori), Stalin, pur şi simplu, desconsidera această artă. Textele lui sunt monotone, dar uşor de înţeles. Era un maestru al lozincilor şi al clişeelor. Într-o societate în care educaţia devenea tot mai accesibilă, dar nu mai profundă, mai ales în domeniul ştiinţelor umaniste, un astfel de stil oratoric era destul de eficient.

În copilărie, Stalin folosise numai limba georgiană, limba în care compusese versuri şi articole revoluţionare în tinereţea lui. A mai folosit limba georgiană din când în când mai târziu în viaţă. La vârsta de opt sau nouă ani, viitorul dictator a început să studieze rusa şi a reuşit să ajungă la un nivel avansat, aproape până la punctul la care rusa devenise o a doua limbă nativă. Dar, până la sfârşitul vieţii sale, el a vorbit cu un accent puternic. Acest „accent“ se poate simţi şi în textele lui scrise. Stilul lui Stalin de a scrie în rusă este corect gramatical şi expresiv, dar, ocazional, lăsa să se strecoare gafe stilistice stridente şi deformări ale expresiilor idiomatice. Cei care au studiat limbajul lui Stalin au reuşit să adune destul de multe exemple din operele lui publicate.[16] Astfel de exemple se găsesc şi în scrierile lui zilnice, care nu erau destinate publicării. Ca secretar general al Comitetului Central, Stalin revizuia rezoluţiile Biroului Politic înainte de finalizarea lor şi deseori făcea modificări. În mai multe cazuri, faptul că nu era un vorbitor nativ de rusă ducea la erori şi ambiguităţi.[17]

Există puţine informaţii referitoare la cunoaşterea altor limbi străine de către Stalin. A călătorit în străinătate de câteva ori, înainte de Revoluţie (la Berlin, Stockholm, Londra, Viena şi Cracovia), dar este puţin probabil să fi avut timpul sau nevoia să studieze serios limbile vorbite în acele oraşe. Aceste călătorii au fost făcute în interes de partid, iar el şi-a petrecut vremea în special cu tovarăşii de partid. Lucrarea lui din 1913 despre chestiunea naţionalităţilor, pentru care a folosit surse în germană, a fost scrisă la Viena cu ajutorul unei persoane care ştia limba. Când s-a aflat în exil în ţinutul Turuhansk, între 1913 şi 1917, el a manifestat dorinţa de a-şi îmbunătăţi cunoaşterea limbilor străine. A cerut să-i fie trimise cărţi de autori germani (deşi nu este clar dacă cerea originalele sau traducerile). În februarie 1914, a scris unei societăţi din Paris, care oferea sprijin exilaţilor ruşi, solicitând un dicţionar francez-rus şi nişte ziare englezeşti. Într-o scrisoare din mai 1914, pe care i-a scris-o lui

Zinoviev, i-a solicitat acestuia să trimită „vreun ziar englezesc (local) (vechi, nou, nu contează – să citesc, deoarece aici nu e nimic în engleză şi mă tem că, dacă nu exersez, am să uit şi engleza pe care am învăţat-o)“. În noiembrie 1915, le-a scris din nou camarazilor săi: „Bănuiesc că nu mi-aţi putea trimite ceva interesant în franceză sau în engleză?“[18] În 1930, în timp ce îşi petrecea vacanţa în sud, i-a cerut soţiei lui să-i trimită un manual pentru învăţarea limbii engleze.[19] Cât de serioasă a fost intenţia lui Stalin de a studia limbile străine? Cât de mult a avansat? Nu putem răspunde la aceste întrebări. Din câte ştim, nu a încercat niciodată să arate că stăpâneşte limbile străine la nici una dintre întâlnirile lui nenumărate cu lideri străini.

În cele din urmă, faptul că Stalin a fost autodidact, experienţa lui politică şi caracterul său au format o minte care în multe feluri era respingătoare, dar perfect adecvată menţinerii puterii. Simplificarea exagerată a realităţii, pe care o opera el şi care explica fenomenele în termeni de conflict istoric – între clase, între capitalism şi socialism –, a supravieţuit sistemului său. Oricare ar fi fost originile acestei viziuni simpliste asupra lumii – educaţia lui religioasă, îmbrăţişarea versiunii de marxism a lui Lenin –, caracterul ei unidimensional a simplificat viaţa dictatorului. Un model al lumii bazat pe principiul luptei de clasă i-a permis să ignore complexitatea şi să-şi dispreţuiască victimele. A permis ca şi cele mai odioase crime ale regimului să fie considerate o expresie naturală a legilor istorice, iar nişte erori inofensive să fie considerate crime. A permis ca unor oameni care nu plănuiseră şi nu comiseseră nici o crimă să le fie atribuite intenţii şi acţiuni criminale. Într-o ţară relativ needucată, simplificarea a fost un instrument excelent de manipulare socială.

Modelul teoretic al lumii dezvoltat de Stalin a fost, de fapt, şubred şi nestatornic. Excesiv de simplu şi de ineficient, el a generat contradicţii şi eşecuri nenumărate. Dar Stalin a văzut orice ajustare a sistemului ideologic, de pe urma căreia ţara ar fi putut beneficia, ca pe o ameninţare la adresa stabilităţii regimului său. Aşa că a răspuns la problemele vieţii printr-un dogmatism ideologic şi politic rigid şi a acceptat câteva mici schimbări numai în cazuri extreme, când crizele au ajuns la un punct limită. Ferindu-se de realitate, el s-a retras – şi a încercat să-i ia şi pe alţii cu el – în hăţişurile dogmatismului ideologic. Conţinutul arhivei sale personale, care arată ce considera el că merita să fie păstrat la îndemână, nu include aproape nici un document care să prezinte vreo perspectivă externă, a unui expert. Între timp, o ţară imensă s-a angajat în studiul serios al opiniilor „experte“ ale lui Stalin asupra unor domenii diverse, de la lingvistică până la economie

politică. A urmat ordinele lui de a nimici „formaliştii“ şi „cosmopoliţii“. Temându-se de schimbare şi de influenţa dăunătoare a Occidentului, Stalin a respins o serie de progrese ştiinţifice, precum genetica.[20] El credea numai în ceea ce „puteai să atingi“, în ceea ce înţelegea şi socotea că prezenta siguranţă politică.

Acest dogmatism şi această respingere a complexităţii au pus obstacole serioase în calea dezvoltării ţării. Dar, până la sfârşitul vieţii sale, Stalin nu a avut nici o intenţie să schimbe sistemul politic care îi adusese puterea, un sistem pe care l-a construit metodic de a lungul anilor 1930.

Capitolul 3
Revoluţia lui

La sfârşitul lui 1928, zdrobirea „opoziţiei de stânga“ fusese transformată în victoria personală a lui Stalin. Coeziunea din rândul majorităţii Biroului Politic, care fusese uşor de menţinut în timpul luptei împotriva lui Troţki şi a lui Zinoviev, a început să se deterioreze. Criza socio-economică în creştere a fost însoţită de o criză la nivelul eşaloanelor superioare ale puterii, un amestec volatil care a pus în pericol sistemul de guvernare. Această situaţie politică explozivă a luat foc, în cele din urmă, din cauza eşecului statului de a colecta provizii suficiente de cereale în 1927, unul dintre numeroasele semnale că NEP nu funcţiona.

Modelul de dezvoltare NEP era condamnat la eşec de o serie de factori. A permite forţelor pieţei să guverneze relaţia dintre ţărani şi stat încălca principiile fundamentale ale doctrinei bolşevice. În pofida experienţelor tragice din perioada comunismului de război, partidul conducător a continuat să predice socialismul radical şi să pedepsească iniţiativa economică privată. De asemenea, agricultura sovietică era, pur şi simplu, incapabilă să producă imediat resursele de care guvernul avea nevoie ca să sprijine industrializarea. Toate taberele din cadrul partidului conducător – dreapta, stânga şi centru – erau conştiente de necesitatea de a ajusta NEP şi de a încuraja industrializarea. Problema consta în a găsi modalitatea cea mai bună de a modifica sistemul. Bătălia aprigă pentru putere a redus cumplit opţiunile disponibile. Economia cădea din nou victimă conflictului politic şi necesităţii de respectare a dogmei şi nimeni nu era mai

vinovat decât Stalin pentru aşezarea utilităţii politice deasupra nevoilor economiei.

Conducerea ţării cunoştea perfect cauzele crizei de la sfârşitul lui 1927. Printre alţi factori, erorile politicii de stabilire a preţurilor şi investiţiile disproporţionate în industrie slăbiseră interesele ţăranilor de a vinde cereale statului şi perturbaseră echilibrul economic general. În anii anteriori, liderii găsiseră reţete de succes pentru depăşirea unor crize asemănătoare. Era din nou nevoie de o astfel de reţetă. La început, Biroul Politic a căutat soluţii ca un colectiv unit. Cu toate că au luat în considerare stimulii economici, membrii au hotărât, de această dată, să încerce să crească presiunea asupra ţăranilor prin mijloace „administrative“. Acest lucru a însemnat o campanie de expropriere forţată a proviziilor de cereale, iar un element esenţial l-au reprezentat vizitele liderilor ţării în regiunile producătoare de cereale, cu scopul de a inspira oficialităţile locale să depună eforturi mai mari. Molotov, care a fost trimis în Ucraina, i-a raportat lui Stalin în prima zi a anului 1928:

> Dragă Koba! Este a patra zi pe care o petrec aici, în Ucraina – şi oamenii spun că fac treabă bună. I-am umplut de energie pe haholii leneşi [termen peiorativ pentru ucraineni]. [...] Am reuşit să-i fac pe „şefii“ ucraineni şi pe cei de la „centru“ din Ucraina să se deplaseze în localităţi şi să promită că vor lucra din greu. Acum mă plimb prin Melitopol (o mină de aur!) şi, de asemenea, am aranjat un pogrom aici, cu toate înjurăturile de rigoare care însoţesc colectarea cerealelor. [...] Am o grămadă de impresii noi; sunt foarte bucuros să fiu cu picioarele pe pământ. Îţi spun totul când mă întorc. Salutări tuturor.[1]

Tonul scrisorii lui Molotov – mai degrabă voios decât dogmatic – a reflectat parţial starea de spirit relativ paşnică ce continua să domine Biroul Politic. Molotov încă nu „demasca oportuniştii“ şi nu îi înfiera pe „chiaburi“ şi pe „sabotori“. I-a cerut lui Stalin să dea Ucrainei un bonus din colectările de cereale ale ţării care să-i îngăduie să achiziţioneze utilaje agricole din străinătate: „Este nevoie urgentă de acest lucru pentru încurajare (şi, în plus, pentru a stimula producţia), fiind un lucru util din toate punctele de vedere“.

Stalin nu era la fel de jovial: el îşi petrecea timpul punând la cale moduri de a iniţia politici extreme. Ce l-a determinat pe Stalin să adopte o schimbare bruscă, schimbare care avea să-l poziţioneze mult la stânga lui Troţki şi a lui Zinoviev? Ce anume a provocat opoziţia lui neaşteptată faţă de NEP: credinţa că o direcţie ultrastângistă era cu

adevărat inevitabilă sau nişte calcule politice care îi slujeau interesele? Dovezile sugerează existenţa unei combinaţii complexe de motive. Unele dintre contradicţiile NEP trăgeau, într-adevăr, treptat întreaga conducere de vârf către stânga şi duceau la o restructurare a NEP care favoriza o industrializare mai rapidă. Stalin s-a numărat printre cei care au manifestat cel mai mare zel faţă de această nouă direcţie. Temperamentul lui politic şi managerial l-a predispus la măsuri violente. În plus, el nu avea absolut nici o competenţă în ceea ce priveşte abordarea economiei şi probabil credea sincer că aceasta putea fi modelată cu faţa în orice şablon, după cum dicta politica. Măsurile economice extreme pe care le-a ordonat au servit nişte scopuri politice evidente. Mizând pe o direcţie radicală, Stalin distrugea intenţionat sistemul conducerii colective. Lupta din interiorul Biroului Politic care a urmat i-a permis să creeze o nouă facţiune majoritară care se afla, fără nici o îndoială, sub controlul lui.

În esenţă, Stalin adopta strategia revoluţionară a lui Lenin, care a atras după sine excese stângiste deosebit de stimulante, subminându-i pe „moderaţi“ şi mobilizându-i pe radicali prin politici extremiste. Ca să-şi lanseze asaltul revoluţionar, Lenin fusese nevoit să vină la Petrograd din emigraţie, în aprilie 1917. Stalin a pornit către Siberia la începutul lui 1928 cu un scop asemănător: să transforme această regiune îndepărtată şi enormă într-un teren experimental pentru noi transformări. Călătoria pare să reflecte nişte planuri de-ale lui. Mai exact, troica de la vârful Biroului Politic – Stalin, Rîkov şi Buharin – a rămas la Moscova ca să supravegheze guvernul, dar Stalin a profitat de starea proastă a sănătăţii lui Ordjonikidze ca să se ducă în locul lui în Siberia. Probabil l-a însărcinat pe Ordjonikidze să se ducă în Siberia, de la bun început, pentru că şi-a dat seama că nu se va putea duce, dată fiind starea lui proastă de sănătate de la sfârşitul anului 1927. Însuşi faptul că Stalin – căruia nu-i plăcea să călătorească – a făcut o călătorie atât de lungă arată seriozitatea intenţiilor lui. După 1928, călătoriile lui oficiale au fost rare. A făcut câteva opriri în drumul lui către sudul unde îşi petrecea vacanţele; în iulie 1933, a vizitat Canalul Marea Albă – Marea Baltică şi s-a deplasat o dată pe front, în timpul celui de-al Doilea Război Mondial şi de trei ori ca să se întâlnească cu Roosevelt şi Churchill la Teheran, Ialta şi Potsdam. În mod clar, avea motive puternice să se ducă în Siberia în 1928.

A fost nevoie de trei zile ca să ajungă la Novosibirsk cu trenul. Secretarul general a petrecut trei săptămâni, în total, în Siberia în cea de a doua jumătate a lui ianuarie şi în primele zile ale lui februarie. A petrecut cea mai mare parte a timpului întâlnindu-se cu *aktiv*-ul (şefii

şi elementele cele mai devotate ale organizaţiei de partid locale). Stalin a obţinut de la acest colectiv promisiunea de a îndeplini un plan ambiţios de aprovizionare a ţării cu cereale din Siberia. Le-a spus oficialilor siberieni cum anume aveau să îndeplinească acest obiectiv ambiţios, declanşând planul de a dezlănţui întreaga forţă a statului poliţienesc asupra chiaburilor şi de a-i acuza de infracţiunea de „speculă“.[2] În esenţă, acest plan reprezenta revenirea la comunismul de război. Mulţi lideri siberieni au ridicat obiecţii. Schimbarea de direcţie a fost atât de bruscă, încât unii chiar şi-au permis să se certe cu el. Pe 19 ianuarie, şeful filialei siberiene a Băncii Agricole, Serghei Zagumenni, i-a scris lui Stalin pentru a-şi exprima îngrijorările, spunând că avea îndoieli cu privire la eficienţa politicii de a-i trata pe ţărani drept criminali pentru faptul că refuzau să vândă cereale statului. Ţăranii aveau să vadă acest lucru ca pe o revenire la politica de vânzări obligatorii ale surplusului de cereale către stat, practicată în primii ani ai guvernării sovietice. Această măsură putea să înrăutăţească lucrurile. „Mie mi se pare că este o cotitură prea bruscă“, a scris el. Numeroasele însemnări făcute de Stalin pe marginile scrisorii lui Zagumenni (sublinieri şi comentarii batjocoritoare) demonstrează cât de tare l-a iritat.[3]

Stalin a continuat să pună presiuni asupra oficialilor siberieni şi a insistat asupra eficienţei represiunii. În acelaşi timp, a păstrat o anumită cumpătare în interacţiunile lui. Vorbind despre eşecurile achiziţionării de cereale, s-a abţinut să ameninţe şi a îmbinat autoritatea încrezătoare şi fermă cu manifestările de camaraderie. La o reuniune din Novosibirsk, ca reacţie la o afirmaţie că prinsese nişte oficiali ai ţinutului făcând greşeli, Stalin a dat o explicaţie împăciuitoare: „Nu, nu încercam să prind pe nimeni“. Chiar şi critica exprimată la adresa lui Zagumenni a fost destul de blândă.[4] Această combinaţie de cruzime faţă de „duşmani“ – în acest caz, chiaburii care ascundeau cerealele – şi bunăvoinţă faţă de tovarăşii lui de partid reprezintă un aspect al strategiei care l-a ajutat să urce în vârful ierarhiei politice. Acest comportament a făcut neîndoielnic o impresie favorabilă asupra oficialilor de partid de pe plan local şi a reprezentat un mod eficient prin care Stalin i-a liniştit pe cei care ar fi putut avea îndoieli privitoare la natura schimbătoare a partidului sub conducerea lui.

Prin presiune şi persuasiune, Stalin a obţinut ce a vrut. Îmbrăcat cu un cojoc nou făcut pentru el la un atelier local, Stalin a petrecut câteva săptămâni traversând marile întinderi ale Siberiei. Peste tot cerea acelaşi lucru: daţi-ne cereale. Aşa cum a scris într-o telegramă către

Moscova, „am prostit şi am pus la treabă pe toată lumea“.[5] Într-o telegramă ulterioară, trimisă pe 2 februarie, în ajunul întoarcerii la Moscova, a raportat triumfător că „Începe o schimbare a procesului predării cerealelor. Între 26 şi 30 ianuarie, s-au obţinut 2,9 milioane de puduri [aproximativ 52 400 de tone] de cereale, în locul normei de 1,2 milioane. Acesta este un punct de cotitură important.“[6] Stalin şi-a exprimat, de asemenea, speranţa că ritmul colectării de cereale avea să continue să crească. Într-o singură lună, Siberia predase, chipurile, mai mult de o treime din cota sa anuală de cereale.

În spatele acestor cifre se ascundea o brutalitate tot mai mare în satele siberiene. Bande de agenţi împuterniciţi să folosească o mână de fier când cereau să li se dea cerealele au măturat regiunile rurale. Nesinchisindu-se să arate nici măcar un devotament prefăcut faţă de ideea de legalitate, aceşti agenţi au urmat un principiu exprimat deschis de unul dintre ei: „Ce fel de birocraţie e asta? Tovarăşul Stalin ne-a dat mottoul – presaţi, bateţi, smulgeţi.“[7] Regiunile rurale erau prinse în cleştele percheziţiilor şi al arestărilor. Au fost confiscate cantităţi atât de mari de cereale, încât familiile de ţărani au fost ruinate. Sub influenţa lui Stalin, Siberia a avut parte de un tratament mai necruţător decât celelalte regiuni producătoare de cereale din ţară, deşi probabil nu cu mult mai necruţător. Presiunea din partea Moscovei şi implicarea activă a emisarilor cu funcţii înalte au supus peste tot satele violenţei şi nelegiuirii. Dar precedentul extremismului ale cărui baze s-au pus în Siberia a avut o semnificaţie specială. Venind direct de la secretarul general, ordinul de a purta un război împotriva chiaburilor a fost văzut ca o autorizaţie universală.

Ca spectacol politic, călătoria siberiană a lui Stalin a avut un subtext complex. Primul lucru pe care l-a făcut a fost să schimbe cadrul ideologic al crizei. Ignorând linia oficială conform căreia guvernul făcuse greşeli (un punct reiterat în numeroase directive ale Biroului Politic), Stalin a mutat accentul pe demascarea acţiunilor ostile ale chiaburilor şi ale forţelor antisovietice, deschizând, astfel, uşa utilizării extinse a măsurilor represive. La sugestia lui (contribuţia lui creativă la rechiziţiile de cereale din 1928), confiscarea nu a fost executată, ca mai înainte, ca urmare a unor împrejurări extraordinare, ci a făcut parte dintr-un efort neîntrerupt de aplicare a codului penal. „Speculanţii“ erau daţi pe mâna tribunalelor pentru faptul că refuzau să vândă cerealele pe care ei înşişi le plantaseră, le îngrijiseră şi le recoltaseră. Asemenea acţiuni au făcut din justiţie o batjocură, însă au oferit o bază legală măsurilor extraordinare şi le-au transformat în ceva obişnuit şi permanent. În esenţă, Stalin propunea să arunce

peste bord principiile care, în timpul NEP, guvernaseră interacţiunile dintre stat şi regiunile rurale. În sfârşit, călătoria lui Stalin de la un capăt la altul al Siberiei a pus aparatul economic al guvernului – şi pe Rîkov personal, în calitate de premier – faţă în faţă cu o provocare serioasă. Partidul, întruchipat de Stalin, lua în propriile mâini problema politică şi economică cea mai importantă a ţării şi îşi afirma astfel întâietatea.

Stalin ştia că unii dintre colegii lui aveau să ridice obiecţii împotriva măsurilor violente pe care el le instigase în Siberia. Dar provoca un conflict pe baza unor calcule atente. Călătoria în Siberia i-a permis să-i înfrunte pe colegii săi din conducere dintr-o poziţie de putere, ca un lider energic care avusese succes pentru că aplicase metode revoluţionare pentru nişte probleme presante. Rezultatele au aruncat moderaţia într-o lumină deloc măgulitoare şi au făcut radicalismul să arate mai eficient. Fisurile din cadrul Biroului Politic au început să se ivească imediat după revenirea lui Stalin la Moscova, în februarie 1928. Dar se pare că nu era destul de pregătit pentru un război total. Unui observator extern i s-ar putea părea că Stalin lăsa să-i scape din mână un prilej excepţional prin faptul că nu a reuşit să forţeze o confruntare finală, dar probabil că el nu a privit astfel lucrurile. Nu exista atunci nici o dovadă clară că avea să iasă victorios. Acesta a fost un moment central în campania lui pentru dobândirea puterii unice, iar Stalin a transformat-o într-o operaţiune de gherilă, folosind minciuna, răbdarea şi tacticile subversive.

Deplasarea către extrema stângă

Stalin a fost împiedicat de circumstanţe să îşi afirme rapid şi deschis întâietatea în faţa colegilor lui din Biroul Politic – şi să-i oprească pe ei, în schimb, să îi ceară socoteală pentru nesocotinţa lui. Din punctul de vedere al intereselor lui politice, conducerea putea fi împărţită în două grupuri. Primul era alcătuit din potenţiali adversari, lideri care aveau o anumită independenţă şi influenţă şi care se opuneau venirii lui la putere. Din acest grup făceau parte Aleksei Rîkov, preşedintele Consiliului Comisarilor Poporului (prim-ministrul ţării); Nikolai Buharin, principalul ideolog al partidului şi redactorul-şef al ziarului *Pravda*; Mihail Tomski, liderul sindicatelor sovietice; Nikolai Uglanov, secretar de partid la Moscova; şi Mihail Kalinin, preşedintele Sovietului Suprem, parlamentul ţării.[8] Aceşti lideri, susţinători ai conducerii colective şi ai unei transformări graduale a NEP, nu erau încântaţi de ambiţiile sau de politicile extreme ale lui Stalin. Membrii celui de-al doilea grup – doar o minoritate în cadrul Biroului Politic – aveau legături personale

apropiate cu Stalin: Viaceslav Molotov, secretarul Comitetului Central; Kliment Voroşilov, şeful comisariatului forţelor armate; Grigori Ordjonikidze, şeful Comisiei Centrale de Control a partidului; şi Anastas Mikoian, şeful comisariatului comerţului. Ei avuseseră multă consideraţie pentru Stalin şi îl urmaseră încă din perioada Revoluţiei şi a Războiului Civil. Dar nici măcar prietenii lui nu erau dispuşi să-i sprijine incontestabil eforturile de a distruge conducerea colectivă şi de a se declara conducător unic. La începutul lui 1928, „facţiunea pro-Stalin“ putea fi adunată şi se putea conta pe ea numai în caz de război.

Un asemenea război era complicat şi riscant. Cei patru ani de impas febril cu opoziţia generaseră o dorinţă profundă de unitate. Opozanţii fuseseră aspru criticaţi şi categorisiţi drept schismatici care îşi puseseră ambiţiile politice personale deasupra intereselor partidului. Orice lider care ameninţa deschis unitatea nou-descoperită a partidului se plasa într-o poziţie nepopulară. Cum putea Stalin să lupte pentru dominaţie fără să submineze unitatea? Nu exista decât o soluţie: să provoace pe ascuns un clivaj şi apoi să se prezinte drept un susţinător lezat al unităţii, iar pe duşmanii lui drept schismatici. Acesta este scenariul pe care l-a urmat Stalin.

O altă îngrijorare era aceea că măsurile radicale pe care le propunea Stalin, măsuri pe placul stângiştilor din partid, aveau un uriaş potenţial distructiv. Două pericole erau imediat vizibile. Primul era acela că ţăranii, ştiind că recolta avea să le fie confiscată, puteau, pur şi simplu, să cultive mai puţin. Al doilea era acela că existau nişte semnale îngrijorătoare care veneau din partea Armatei Roşii. Scrisorile din partea rudelor de acasă, care se plângeau de nedreptăţi, alimentau sentimentele antiguvernamentale în cazărmi. Tinerii recruţi ţărani făceau pregătire militară la baze care nu erau departe de casă şi din sate până în cazărmi curgea un val de emisari care implorau ajutor.

Neavând suficientă putere politică pentru a ascunde, pur şi simplu, sub preş astfel de realităţi, Stalin a fost silit să mai aştepte. Dovezile din perioada de după revenirea lui din Siberia arată faptul că era pregătit de compromisuri. Deşi exprimau aprobarea faţă de măsurile extreme întreprinse deja, rezoluţiile adoptate în acea perioadă condamnau „distorsiunile şi excesele“. Modul în care Stalin a manevrat obiecţiile faţă de tacticile utilizate în Siberia a prefigurat tipul de război politic pe care avea să-l prefere în anii care au urmat, înainte să obţină victoria totală. În esenţă, abordarea lui consta în „a consimţi şi a ignora“. Dorind să evite o confruntare finală, el şi-a pus

nădejdea în manipularea secretă a aparatului birocratic şi în remanierea strategică a personalului.

Totul depindea de gruparea forţelor în Biroul Politic. În 1928, cu ajutorul intrigilor politice, Stalin a reuşit să slăbească grupul Rîkov–Buharin şi să întărească unitatea grupului său de prieteni. A profitat şi de pe urma greşelilor prosteşti ale oponenţilor lui – mai ales ale lui Buharin – şi, probabil, de pe urma folosirii şantajului. Se poate să fi folosit dovezi compromiţătoare recent descoperite împotriva lui Mihail Kalinin şi a lui Ian Rudzutak, dezgropate din arhivele poliţieneşti prerevoluţionare în 1928, dar care nu fuseseră scoase vreodată la lumină. Într-o stenogramă a unui interogatoriu al poliţiei din februarie 1900, Kalinin declară: „Fiindcă am fost chemat la interogatoriu în urma unei cereri pe care am depus-o, doresc să depun o mărturie sinceră despre activităţile mele ilegale“. Stenograma arată că Nikolai Kalinin a dat poliţiei informaţii detaliate despre operaţiunile organizaţiei sale ilegaliste. Arhivele poliţiei au arătat, de asemenea, că Rudzutak, care fusese condamnat la zece ani de muncă silnică în 1909, furniza, după câte se pare, anchetatorilor numele şi adresele unor membri ai organizaţiei sale. Poliţia a efectuat apoi percheziţii şi a confiscat arme şi literatură propagandistică.[9] Rămâne de descoperit dacă Stalin a folosit materiale compromiţătoare asemănătoare împotriva altor membri ai conducerii de vârf.

Cu toate că nu există dovezi clare care să demonstreze că Stalin a folosit aceste descoperiri în căutarea de susţinători loiali, relaţia lui cu poliţia secretă era de asemenea natură încât ar fi fost aproape cu siguranţă informat de existenţa acestor materiale, iar folosirea instrumentului grosolan, dar puternic, al şantajului i-ar fi stat pe deplin în caracter. Chiar şi prietenii lui din Biroul Politic au înţeles motivele clivajului în rândurile acestuia. Opiniile dogmatice ale lui Stalin despre „ameninţarea venită dinspre dreapta“ nu i-au mascat intenţia de a dobândi dominaţia asupra Biroului Politic. Războiul pe care îl purta era categoric unul personal. Încercând să reconcilieze părţile, vechiul prieten şi susţinător fidel al lui Stalin, Ordjonikidze, i-a scris o scrisoare sinceră lui Rîkov în toiul conflictelor din toamna lui 1928:

> Dacă se mai duc lupte în interiorul partidului, se va ajunge inevitabil la răsturnări incredibil de dureroase. Acesta trebuie să fie punctul nostru de plecare. Sunt absolut convins că vom trece peste asta. În ce priveşte cerealele şi alte astfel de chestiuni, putem să dezbatem şi să luăm decizii, dar nu ar trebui să ajungem la lupte. [...] Nu există dezacorduri fundamentale şi acesta este lucrul cel mai important. [...] Se pare că relaţia dintre Stalin şi

> Buharin chiar s-a deteriorat, dar trebuie să facem tot ce ne stă în putinţă ca să-i împăcăm. Se poate.[10]

E prea puţin probabil ca Ordjonikidze să fi încercat să-l mintă pe Rîkov ca să-l ajute pe Stalin. El doar descria starea de spirit şi opinia majorităţii, inclusiv a multora dintre susţinătorii lui Stalin. Conducerea colectivă a Biroului Politic era încă o instituţie viabilă şi funcţională. Chiar şi un bolşevic autoritar ca Ordjonikidze a înţeles că era mai bine să „se dezbată şi să se ia decizii“ decât să se recurgă la jigniri politice. Toţi liderii sovietici au recunoscut nevoia de a revizui politica economică în favoarea accelerării industrializării. Numai detaliile provocau controverse. Nu exista nici un motiv ca fricţiunile din interiorul Biroului Politic să ducă la o ruptură totală – atât timp cât nici un membru al conducerii colective nu nutrea ambiţii de a dobândi puterea unică.

În acord cu starea de spirit predominantă, Stalin s-a declarat formal în favoarea unităţii, folosindu-i, în acelaşi timp, pe alţii ca să-şi submineze oponenţii. În 1928, a organizat rebeliuni în interiorului organizaţiei sindicale a lui Tomski şi al organizaţiei de partid de la Moscova a lui Uglanov. Punând la cale revolte în interiorul acestor organizaţii, Stalin a reuşit să-i priveze pe ambii lideri de „patrimoniile“ lor. În plus, forţa oponenţilor lui a fost slăbită de o eroare politică fatală a lui Buharin, care s-a întâlnit în secret, în iulie 1928, cu Kamenev, care fusese, la rândul lui, umilit, şi i-a făcut o relatare onestă a conflictelor ce tulburau Biroul Politic. Relatarea acestei conversaţii scrisă de Kamenev a fost furată şi trimisă susţinătorilor lui Troţki, care, dispreţuindu-i şi pe Stalin şi pe Buharin, au fost mai mult decât bucuroşi s-o tipărească pe foi volante pe care le-au distribuit public. Adevărata poveste tot nu este pe de-a-ntregul clară, dar, chiar dacă Stalin şi poliţia secretă, care se afla deja sub controlul lui, nu au avut nimic de a face cu furtul notiţelor, nu există nici un dubiu că el a făcut tot ce a putut ca să se asigure că foile volante erau larg răspândite.[11] Buharin şi susţinătorii lui erau absolut compromişi.

În timp ce îl stigmatiza pe Buharin ca un schismatic ce fraternizase cu opoziţia nimicită pe la spatele colegilor lui din Biroul Politic, Stalin şi-a pregătit artileria grea. La mijlocul lui 1928, inginerii de la o mină de cărbune din Donețk au fost supuşi unui proces-spectacol pe baza unor acuzaţii fabricate – aşa-numita „Afacere Şahtî“. Ei au fost acuzaţi de sabotaj, iar procesul lor a fost însoţit de o campanie puternică de propagandă. Între timp, în vreme ce colectarea de cereale din 1928 era transformată într-un nou război împotriva chiaburilor, Stalin a anunţat oficial o nouă teorie (având grijă să fie confirmată): cu cât

progresa mai mult construcţia socialismului, cu atât mai aprigă avea să devină lupta de clasă, căci duşmanii socialismului îşi sporeau rezistenţa. Ei aveau, de asemenea, să-şi exercite influenţa asupra partidului, a avertizat el ameninţător. Stăruitor şi metodic, a introdus în documentele şi propaganda de partid ideea „pericolului dinspre dreapta“ şi dinspre agenţii influenţei inamice din interiorul partidului. Exercitarea unei presiuni constante asupra „duşmanului“, distrugerea lui şi a aliaţilor lui „de la dreapta“ din interiorul partidului – acestea erau modalităţile prin care aveau să se obţină, în cele din urmă, victoria socialismului şi mult aşteptata depăşire a dificultăţilor şi a conflictelor. Poate că aceste teorii sinistre trezeau interesul funcţionarilor de partid needucaţi, dar ele nu corespundeau cu ceea ce se întâmpla în ţară.

După ce izolase grupul Buharin–Rîkov, Stalin le-a dat ultima lovitură învinuindu-i pe cei doi de „deviaţionism de dreapta“ în interiorul partidului. Într-o atmosferă de isterie politică şi de radicalism tot mai mare, forţele mai moderate din cadrul partidului au fost constrânse să rămână tăcute. Când au fost forţaţi să se declare de partea cuiva, majoritatea membrilor Biroului Politic – fiecare din propriile motive – au ales să-l susţină pe Stalin. Întregul Birou Politic a devenit un fel de facţiune pro-Stalin. În 1929 şi 1930, Buharin, Tomski, Uglanov şi Rîkov au fost daţi afară unul după altul din Biroul Politic şi au primit statutul de funcţionari de rang inferior. Nici unul nu a supravieţuit Terorii.

Victoria lui Stalin în Biroul Politic s-a datorat intrigilor politice şi erorilor oponenţilor săi. Secretarul general a folosit cu pricepere vasta experienţă a consolidării şi exercitării puterii şi influenţei pe care le dobândise în anii de luptă împotriva lui Troţki, Zinoviev şi Kamenev. Nu a fost lipsită de importanţă puterea lui Stalin, ca secretar general, de a influenţa numirile. El ştia cum să manipuleze oamenii, cum să aştepte momentul potrivit şi să lovească exact cu atâta forţă câtă era necesară, ca să nu-i intimideze pe potenţialii susţinători sau pe cei şovăielnici. Ascunzându-şi adevăratele intenţii, s-a prezentat drept un politician rezonabil şi un membru loial al comunităţii partidului, neîndurător numai cu duşmanii. În numai câţiva ani, totul avea să fie complet diferit. Mulţi dintre cei care îl sprijiniseră pe Stalin s-au căit amarnic pentru alegerea lor când le-a venit rândul să fie distruşi. Acesta era geniul lui Stalin: să se asigure că victimele lui începeau să aibă regrete abia când era prea târziu.

Un rezultat al victoriei facţiunii pro-Stalin a constat în aprobarea şi implementarea politicii Marelui Salt. În mare măsură datorită influenţei lui Stalin, „lupta de clasă“ şi „spiritul revoluţionar“ au fost introduse în

sfera economică. Constrângerile socio-economice au fost ignorate pe motiv că erau prostii. Nu s-a pus nici o limitare obiectivă planurilor industriale sau investiţiilor de capital în fabrici – industria primea orice avea nevoie. S-a mizat enorm pe achiziţiile pe scară largă de echipament occidental şi chiar de fabrici întregi, cu speranţa că aceste resurse aveau să fie puse rapid pe picioare şi să funcţioneze, producând bunuri din abundenţă. Circumstanţele istorice erau prielnice. Cum economiile lor stagnau din pricina Marii Crize, ţările occidentale erau mai dispuse să coopereze cu URSS decât ar fi putut fi în vremuri de abundenţă.

Obiectivele ambiţioase de creştere economică stabilite pe un termen de cinci ani şi adoptate în aprilie 1929 au fost respinse imediat pentru că erau prea modeste. Obiectivele au fost mărite cu 50%, apoi dublate şi triplate. Planul cincinal a fost transformat într-un plan de patru şi chiar de trei ani. Încercând să se depăşească unul pe altul în acest delir, funcţionarii de partid şi funcţionarii economici scoteau din pălărie cifre tot mai mari. „În cel mult zece ani“, a recomandat Stalin, „trebuie să ajungem din urmă ţările capitaliste avansate. [...] Unii pretind că este greu să stăpâneşti tehnologia. Nu e adevărat! Nu există fortăreaţă pe care noi, bolşevicii, să nu o putem cuceri.“[12]

Tratarea economiei drept o fortăreaţă ce trebuia cucerită a aruncat ţara înapoi în starea comunismului de război din perioada Războiului Civil. Campaniile politice, o minoritate entuziastă şi constrângerea majorităţii au luat aproape total locul stimulentelor economice şi al practicilor care îşi dovediseră eficienţa în industria prelucrătoare şi în gestionarea forţei de muncă. Dezorganizarea sistemului financiar şi comercial, ca şi creşterea vertiginoasă a inflaţiei au fost explicate ca obstacole previzibile în calea către socialism, către dispariţia relaţiilor dintre bunuri şi bani şi către introducerea schimbului de produse între oraşe şi regiunile rurale. După cum au anticipat liderii mai moderaţi ai partidului, această cursă dementă a industrializării nu a lăsat loc pentru urmărirea indicatorilor economici esenţiali. În decembrie 1930, noul şef al industriei sovietice, Grigori Ordjonikidze, a raportat că până şi şantierele industriale importante precum Combinatele siderurgice din Magnitogorsk şi Kuznețk, Fabrica de automobile de la Nijni Novgorod şi Combinatul chimic Bobrikov erau construite fără a avea proiecte finalizate. În multe cazuri, a scris el într-un memorandum, „banii sunt cheltuiţi fără să existe vreun buget. [...] Contabilitatea este excepţional de slabă şi de neclară. Nimeni nu a putut să spună până acum cât a costat construcţia uzinei de tractoare de la Stalingrad.“ Stalin a citit acest memorandum; însemnările lui superficiale

demonstrează lipsa oricărei dorinţe de a schimba modul în care se făceau lucrurile.[13] O asemenea umflare extravagantă a industriei necesita resurse materiale şi muncitori. Ambele au fost luate din regiunile rurale.

Războiul împotriva ţăranilor

Costisitorul salt înainte al lui Stalin a fost plătit prin reducerea crâncenă a standardului de trai al întregii populaţii, însă suferinţa provocată populaţiilor rurale a fost de-a dreptul crâncenă.[14] Regiunile rurale au fost tratate ca o colonie cucerită bună de exploatat şi nu au fost privite ca sprijinul de bază al ţării. La început, nu s-a îndoit nimeni că, într-o ţară preponderent agrară, ţărănimea avea să fie aceea care achita nota de plată pentru industrializare. Singurele dezacorduri au fost legate de mărimea notei de plată şi de modalitatea în care avea să se facă plata. Bolşevicilor nu le plăceau ţăranii – îi considerau o clasă pe cale de dispariţie –, dar, în timpul NEP, cunoscând importanţa economică a agriculturii, guvernul a încercat să menţină relaţii rezonabile cu regiunile rurale, chiar dacă acest lucru a însemnat să închidă ochii la fenomene dezgustătoare din punct de vedere politic, precum utilizarea extinsă a loturilor de pământ private. La sfârşitul anilor 1920 însă, guvernul a abandonat un asemenea liberalism. Creşterea investiţiilor de capital în industrie – o politică pe care a susţinut-o toată conducerea colectivă – necesita modificarea relaţiei dintre stat şi ţărănime. La sfârşitul lui 1927 şi începutul lui 1928, Biroul Politic, încă unificat, şi-a continuat direcţia stângistă, combinând represiunea şi tacticile violente cu stimulentele economice care fuseseră puse deja în aplicare pentru a sprijini agricultura. Cât de bine ar fi putut funcţiona această abordare mixtă nu se va şti niciodată, întrucât Stalin a preluat iniţiativa şi a transformat această direcţie stângistă într-un salt brusc. Exproprierea radicală a cerealelor a început să semene foarte mult cu confiscările care se efectuau în timpul stării de război.

Aşa cum avertizaseră oponenţii lui Stalin, aceste măsuri au dat rezultate neîntârziate, dar nesustenabile. Confiscările au anulat stimulentele economice ale ţăranilor şi au dus la o scădere a producţiei. Fiecare recoltă era mai proastă decât cea de dinainte, ceea ce i-a determinat pe colectorii de cereale să folosească metode tot mai brutale. Acest cerc vicios al măsurilor extraordinare a fost marcat de crize politice, inclusiv de agitaţii în masă în rândul ţăranilor, care s-au extins şi în rândurile armatei. Cei care se ocupau de aceste probleme la faţa locului şi-au îndreptat privirile către Stalin, care deja

dobândise o poziţie de conducere în cadrul Biroului Politic, ca să le arate o cale de ieşire din acest cerc vicios.

Opţiunile lui Stalin erau însă limitate de diversele politici ultrastângiste pe care le susţinuse atunci când se luptase cu cei de dreapta. A ales ceea ce pentru el, personal, era calea cea mai simplă şi mai sigură, oricât de dezastruoasă ar fi putut fi pentru ţară. Lupta împotriva chiaburilor şi confiscarea proprietăţilor ţăranilor au fost duse până la concluzia lor logică: pământurile au fost confiscate, iar ţăranii au fost transformaţi în muncitori la întreprinderi agricole administrate de stat. Metoda prin care s-au obţinut aceste schimbări, numită „colectivizare“, a implicat mutarea forţată pe scară largă a ţăranilor în ferme colective – colhozuri. Anulând decizia anterioară a partidului de a face o asemenea tranziţie treptat, Stalin a declarat, în noiembrie 1929, că măsura colectivizării va fi aplicată universal şi iminent. În decembrie, a apărut decizia lui de a distruge şi clasa socială a chiaburilor.

În esenţă, triumfătorul *vojd* provoca intenţionat un nou val mortal al Revoluţiei în regiunile rurale. Fluturând lozinci despre necesitatea urgentă de a-i nimici pe chiaburi, el a dat mână liberă celor mai loiali membri ai organizaţiilor de partid locale. Regiunile rurale au fost prinse ca într-un cleşte de efortul febril şi violent de colectivizare, chiar înainte ca noul proiect al colhozurilor să fie dezbătut serios sau să fie concretizat în anumite directive. Printr-o mişcare tipic stalinistă, partidul s-a văzut pus în faţa unui fapt împlinit. Colectivizarea a început, chipurile, „de jos“, nelăsând altă opţiune decât sprijinirea şi extinderea mişcării de înfiinţare a colhozurilor, indiferent ce forme monstruoase putea să capete aceasta. Mulţi carierişti şi radicali din sânul partidului au simţit puterea şi hotărârea lui Stalin şi au răspuns cu entuziasm apelului său. La Moscova curgeau rapoartele despre succesul colectivizării.

Un plan finalizat de colectivizare a fost adoptat la începutul lui 1930, în timpul unei reuniuni speciale a comisiilor Comitetului Central înfiinţate în vederea stabilirii detaliilor. Membrii comisiilor – funcţionari cu totul obedienţi faţă de Stalin – îşi exprimaseră iniţial o anumită ezitare. Deşi erau gata, în principiu, să sprijine efortul de colectivizare în masă al lui Stalin, ei au recomandat ca acest proces să se petreacă în decursul câtorva ani. În ciuda atmosferei de isterie în privinţa luptei de clasă, care domnea în ţară, comisarii au încercat să uşureze soarta a milioane de chiaburi, socotind că, deşi erau, bineînţeles, duşmanii întregului sistem al colhozurilor, aceştia nu trebuiau să fie puşi la zid. Represiunea trebuia să fie rezervată acelora care se opuneau în mod

activ. Ceilalţi trebuiau să fie acceptaţi în colhozuri, dar cu anumite restricţii. Adoptând această abordare relativ moderată, membrii comisiilor au făcut sugestii organizaţionale importante – de exemplu, ca ţăranilor să nu le fie confiscată toată proprietatea, ci să le fie permisă păstrarea unor loturi mici pentru uzul personal.[15]

Propunerile făcute de comisiile Comitetului Central au avut o foarte mare importanţă practică şi probabil nu se putea obţine altceva mai bun în contextul realităţilor politice din 1930. Ele i-au domolit întrucâtva pe extremiştii din partid, făcându-le, în acelaşi timp, ţăranilor nişte concesii semnificative. Aşa cum a arătat istoria ulterioară a Uniunii Sovietice, faptul de a le permite muncitorilor din colhozuri să aibă loturile lor a salvat sistemul, ţăranii şi întreaga ţară. În esenţă, aranjamentul i-a adus pe ţărani înapoi la statutul de şerbi din Rusia de dinaintea perioadei de emancipare, aceştia plătind tribut, în calitate de vasali ai statului, prin munca lor la fermele colective, dar putând să păstreze puţin pământ pentru folosinţă personală. Acest lucru le-a permis să se hrănească – şi să hrănească o mare parte din ţară – în pofida randamentului scăzut al colhozurilor.

Stalin a preferat un alt model: ideea lui era să transforme ţăranii în sclavi ai statului, pe deplin dependenţi de slujbele lor de la stat. El a favorizat confiscarea totală a proprietăţii ţărăneşti şi încorporarea satelor într-o economie de stat în care forţele pieţei nu erau lăsate să aibă nici o influenţă. A criticat aspru concluziile comisiilor şi şi-a luat angajamentul să corecteze numeroasele lor erori.[16] Când a terminat, planul de colectivizare semăna cu o campanie militară împotriva modului tradiţional de viaţă al ţăranilor. În primul rând, Stalin a scurtat drastic perioada stabilită pentru îndeplinirea procesului de colectivizare. În câteva dintre cele mai importante regiuni agricole, sarcina trebuia să fie îndeplinită până în toamna lui 1930, iar tonul directivelor lui le-a dat clar de înţeles funcţionarilor locali că nu era nici o clipă de pierdut. În al doilea rând, a încheiat rapid toate discuţiile despre integrarea chiaburilor în colhozuri. Un asemenea pas era categoric interzis. Chiaburii şi familiile lor trebuiau să fie exilaţi în zone izolate din URSS, arestaţi, duşi în lagăre sau împuşcaţi. În sfârşit, a pus capăt tuturor propunerilor potrivit cărora colhozurile puteau să existe laolaltă cu micile loturi de pământ private ale ţăranilor. Clauzele ce prevedeau ca ţăranii să păstreze totuşi nişte loturi au fost eliminate ferm din versiunea iniţială a directivelor. În cele din urmă, „comunele“ – utopiile agrare şi sociale, invenţia fanaticilor socialişti – au fost declarate forma ideală şi scopul colectivizării. În aplicarea sovietică a acestui ideal, proprietăţile ţărăneşti au fost transformate în

proprietatea comunităţii, inclusiv găinile din gospodărie şi bunurile personale.

Aceste planuri nebuneşti şi inevitabil sângeroase au reflectat întru totul ideile şi intenţiile lui Stalin. Accelerând ritmul colectivizării şi distrugând segmentul cel mai prosper şi mai influent din sânul ţărănimii, Stalin urmărea mai multe obiective deodată. Proprietăţile chiaburilor aveau să furnizeze pământ şi echipament fermelor colective, iar colhozurile aveau să servească, la rândul lor, drept canale prin care resursele puteau fi extrase rapid şi eficient din regiunile rurale şi dirijate către industrie. Un factor pe care Stalin l-a inclus în calculele lui a fost credinţa sa (împărtăşită de mulţi funcţionari de partid) că o formă de socialism fără bani, bazată pe schimbul de bunuri, era chiar după colţ. În condiţiile industrializării forţate, banii aveau să înceteze să mai fie un mijloc de intermediere în economie – stângiştii din partid abia aşteptau să scape de ei.

Stalin a fost încurajat să poarte acest război primejdios împotriva ţărănimii în parte pentru că socotea că acest segment de populaţie, deşi era cel mai mare din ţară, nu avea puterea să aducă nici o ameninţare serioasă statului. Această presupunere a fost confirmată numai parţial. Nu exista termen de comparaţie, ca forţă şi eficienţă, între ţărănime şi statul totalitar, totuşi cea dintâi a opus o rezistenţă serioasă colectivizării şi i-a dat lui Stalin destul de multă bătaie de cap.

Ca să împlinească viziunea unui sistem masiv de colhozuri, pe care o avea Stalin, conducerea partidului a mobilizat şi a împuternicit zeci de mii de oameni trimişi din oraşe, precum şi membrii cei mai loiali ai organizaţiilor de partid locale. Stimulând competiţia între regiuni, ziarele partidului (*Pravda*, în primul rând) dădeau glas unei singure dorinţe: cât de repede posibil şi prin orice mijloace necesare, băgaţi ţăranii în colhozuri. În pofida optimismului oficial, conducerea nu-şi făcea iluzii că procesul colectivizării avea să fie dus la bun sfârşit în mod voluntar. Unul dintre principalele instrumente care l-au împins înainte a constat în arestarea şi exilarea chiaburilor. Temându-se să nu aibă soarta locuitorilor din satele vecine, care erau supuşi represiunii, ţăranii scrâşneau din dinţi şi se alăturau detestatelor colhozuri.

Fluturând ameninţarea „deschiaburirii“ şi a arestării, autorităţile au obţinut rezultate uluitoare în procesul de colectivizare – cel puţin pe hârtie. Dacă pe 1 octombrie 1929, doar 7,5% din gospodăriile ţărăneşti din ţară făceau parte din colhozuri, pe 20 februarie 1930, acest procentaj ajunsese la 52,7%.[17] În spatele acestei statistici se găsea o realitate înfricoşătoare şi tragică. Oamenii trimişi de la oraş

sau mobilizaţi din rândul populaţiei locale să ducă la îndeplinire colectivizarea s-au purtat ca nişte hoarde cuceritoare faţă de un duşman învins. Oricine refuza să intre în colhoz era arestat şi bătut. Jefuirea proprietăţilor „deschiaburite“ şi violarea femeilor erau la ordinea zilei. Bisericile au fost închise şi membrii clerului arestaţi. Membri „înflăcăraţi“ ai Comsomolului – Uniunea Tineretului Comunist – profanau bisericile şi ţopăiau îmbrăcaţi în veşminte preoţeşti.

Acest abuz şi această umilire au determinat regiunile rurale, de obicei docile, să se revolte. Un val de revolte ţărăneşti a străbătut ţara. În timp ce, în toată perioada dintre 1926 şi 1927, autorităţile au identificat numai 63 de rebeliuni ţărăneşti antiguvernamentale de amploare, în 1929, s-au înregistrat peste 1 300 de astfel de incidente, la care au participat 244 000 de oameni. Numai în lunile ianuarie şi februarie 1930, s-au înregistrat aproximativ 1 500 de incidente, cu 324 000 de participanţi.[18] Deşi a fost neîndoielnic informat despre intensificarea agitaţiilor, Stalin nu a răspuns de îndată. Era, probabil, sigur că valul de rebeliune reprezenta doar rezistenţa inevitabilă a unei „clase învechite“. La sfârşitul lui februarie însă, a început să se gândească mai bine.[19] Întâi a sosit, pe 26 februarie, un raport de la Harkov, pe atunci capitala Ucrainei. Acesta conţinea veşti despre agitaţiile din raionul Şepetovka, de lângă graniţa cu Polonia. Mase de ţărani cereau redeschiderea bisericilor şi desfiinţarea colhozurilor. Activiştii de partid au fost bătuţi. Alte relatări care au ajuns la Moscova cam în acelaşi timp au descris incidente asemănătoare în Kazahstan, Voronej şi chiar în apropierea capitalei. Revoltele au izbucnit pe 21 februarie, în zona Pitelinski din raionul Riazan de lângă Moscova. Ţăranii şi-au luat vitele şi bunurile lor din colhozuri şi le-au înapoiat chiaburilor proprietăţile. Au bătut clopotele bisericilor şi au fost trimise delegaţii în satele învecinate, ca să-i adune şi pe alţii în jurul acestei cauze. Ţărani înarmaţi cu bâte au încercat să împiedice arestările chiaburilor. Un poliţist a fost ucis şi opt activişti au fost răniţi. Agenţii OGPU au răspuns cu focuri de armă care s-au soldat cu trei ţărani răniţi şi şase ucişi, potrivit rapoartelor oficiale.[20]

Intensificarea tulburărilor şi ameninţarea că însămânţările de primăvară puteau fi perturbate au forţat autorităţile să bată în retragere. Pe 28 februarie 1930, Biroul Politic a adoptat o rezoluţie prin care îi solicita lui Stalin să vorbească despre colectivizare în presă.[21] Faimosul articol intitulat „Beţia succesului“ a fost publicat pe 2 martie. Acesta conţinea o estimare optimistă a „paşilor uriaşi“ făcuţi în procesul colectivizării şi anunţa „cotitura radicală a regiunilor rurale către socialism“. În acelaşi timp, Stalin condamna „tendinţele anti-

leniniste“ individualiste – răspândirea comunelor; confiscarea totală a proprietăţilor ţărăneşti pentru a fi utilizate în comun; încălcările „principiului voluntarismului şi al cunoaşterii circumstanţelor locale“ şi scoaterea clopotelor bisericilor –, dând vina pentru aceste excese pe oficialii locali. Pe 10 martie, s-au trimis nişte directive secrete ale Comitetului Central care cereau înapoierea unor proprietăţi expropriate ţăranilor (păsări de curte, vite, terenurile din apropierea imediată a caselor lor), corectarea „greşelilor“ făcute în timpul procesului de deschiaburire şi oprirea creării de comune şi a închiderii de biserici.[22] Aceasta a fost o retragere temporară menită să calmeze ţăranii şi să le permită să-şi semene culturile.

Articolul lui Stalin şi directivele Comitetului Central nu au reuşit cu prea mult succes să calmeze spiritele. Nici unele nu au fost în stare să ofere ceea ce se dorea mai mult: o explicaţie referitoare la ce urma să se întâmple cu colhozurile care existau deja. Ţăranii au luat această problemă în propriile mâini. Au distrus fermele colective, au luat înapoi proprietăţile şi seminţele confiscate şi au restabilit graniţele abolite dintre proprietăţi. Semnalele contradictorii din partea Moscovei nu au făcut decât să aţâţe flacăra sentimentelor anticolhoz şi au provocat şi mai multe revolte ţărăneşti, lăsându-i pe activiştii locali nesiguri cu privire la cum să procedeze mai departe. În luna martie 1930, războiul din regiunile rurale a ajuns la apogeu: au existat peste 6 500 de cazuri de revolte în masă, aproape jumătate din totalul revoltelor ce au avut loc în decursul întregului an. În total, aproximativ 3,4 milioane de ţărani au participat la acte de rebeliune în 1930.[23] Pe baza acestui număr, se poate presupune că, în martie, s-au revoltat între un milion şi jumătate şi două milioane de persoane. Cifra mai mare este mai verosimilă deoarece poliţia politică era interesată să subestimeze participarea la revoltele antiguvernamentale. Unele lupte au fost bine organizate; ţăranii au alcătuit detaşamente şi au pus stăpânire asupra unei suprafeţe însemnate de teren.

Răscoalele au fost răspândite mai ales în Ucraina, scena de desfăşurare a aproape jumătate dintre revoltele din martie. Autorităţile au fost neliniştite mai ales de rebeliunile din regiunile de graniţă. Începând cu 16 martie, 15 din cele 17 unităţi administrative din raionul Tulcin s-au aflat în stare de insurecţie. Reprezentanţii guvernului sovietic au fost scoşi afară din 50 de sate şi înlocuiţi cu starosti, bătrânii satului. Colhozurile au fost desfiinţate în aproape toate satele din raion. Rebelii au bătut membri ai Partidului Comunist şi ai Comsomolului şi i-au alungat din sate. În unele locuri, rebelii înarmaţi au tras în detaşamentele represive ale OGPU.

Agitaţiile de a lungul graniţei vestice a Ucrainei i-au trezit Moscovei teama unei intervenţii poloneze. Pe 19 martie, Stalin l-a muştruluit pe şeful Administraţiei Politice de Stat a Ucrainei, Vsevolod Baliţki, cerându-i să înceteze „să ţină discursuri şi să acţioneze mai hotărât". Jignit, Baliţki a răspuns că se ducea personal în „zonele aflate în pericol" şi că nu stătea doar să se uite la lupte „din tren".[24] Totuşi, a îndeplinit ordinele lui Stalin. Ordjonikidze, care s-a dus în Ucraina în inspecţie, a scris că tulburările din regiunile de graniţă erau reprimate cu ajutorul „forţelor armate care folosesc mitraliere şi, în unele locuri, tunuri. Sunt 100 de morţi şi câteva sute de răniţi".[25]

Fiind foarte slab înarmaţi, ţăranii nu au putut ţine piept detaşamentelor OGPU bine înarmate şi comuniştilor mobilizaţi. Tentativele lor izolate de a-şi uni forţele – trimiţând mesageri şi delegaţii în satele vecine sau bătând clopotele bisericilor în semn de alarmă – s-au dovedit ineficiente. Revoltele au rămas dispersate şi necoordonate. Asemenea slăbiciuni au uşurat sarcina detaşamentelor represive mobile şi le-au permis să controleze zone vaste deodată. Arestările în masă ale căpeteniilor răscoalelor, ale chiaburilor şi ale intelectualităţii rurale, alături de brutalitatea demonstrativă a forţelor guvernamentale, au subminat mişcarea de rezistenţă. De asemenea, comportamentul ţăranilor era mult mai civilizat decât al reprezentanţilor guvernului. Ei nu-i ucideau, în general, pe călăii lor, ci doar îi alungau din sate. Drept consecinţă, forţele guvernamentale au suferit puţine pierderi, parţial datorită promisiunilor false. Un alt factor important în scăderea intensităţii agitaţiilor l-a reprezentat însămânţările de primăvară. Ţăranii nu prea aveau timp de răzmeriţe când trebuiau plantate culturile. Recolta de toamnă – de care depindea viaţa însăşi – nu avea să apară dacă ei nu lăsau totul deoparte şi nu se duceau pe câmp. Până la recolta din 1930, colectivizarea brutală fusese reluată, iar majoritatea ţăranilor fuseseră siliţi să intre în colhozuri.

Colectivizarea a fost piatra de temelie a dictaturii lui Stalin şi toate celelalte trăsături ale sistemului stalinist pot fi văzute ca derivate ale acesteia. Actele de violenţă în masă comise împotriva celei mai numeroase clase din ţară necesitau existenţa unui aparat represiv extins, completat de un sistem de lagăre şi locuri de exil. În afara faptului că a arătat clar că teroarea era principalul instrument de guvernare, colectivizarea a distrus complet şi aproape imediat nenumărate legături sociale tradiţionale, a accelerat atomizarea societăţii şi a făcut manipularea ideologică mult mai uşoară. Extragerea nestingherită şi nemiloasă a resurselor materiale şi umane

din regiunile rurale a facilitat urmărirea unor obiective economice absurd de ambiţioase.

Colectivizarea forţată şi industrializarea ineficientă au dat ţării o lovitură de pe urma căreia nu şi-a mai revenit complet niciodată. Între 1930 şi 1932, sute de mii de „sabotori“ şi de „chiaburi“ au fost împuşcaţi sau închişi în lagăre şi peste două milioane de chiaburi, împreună cu membrii familiilor lor, au fost trimişi în exil.[26] Mulţi dintre cei exilaţi au fost sortiţi pieirii în aceeaşi măsură ca şi cei care au fost împuşcaţi. Familiile de chiaburi au fost trimise să locuiască în barăci care nu îndeplineau condiţiile unei locuinţe, iar uneori, pur şi simplu, cădeau din picioare. Condiţiile de trai înfiorătoare, munca istovitoare şi înfometarea au pricinuit dezastre de proporţii, mai ales în rândul copiilor.[27]

Situaţia ţăranilor care nu au fost arestaţi sau exilaţi nu era cu mult mai bună. Satul sovietic, distrus de colectivizare, a cunoscut o degradare gravă. Producţia agricolă a scăzut brusc, iar sectorul creşterii animalelor domestice a fost greu lovit. Între 1928 şi 1933, numărul cailor a scăzut de la 32 de milioane la 17 milioane, cel al bovinelor a scăzut de la 60 de milioane la 33 de milioane, iar cel al porcilor de la 22 de milioane la 10 milioane.[28] În ciuda unui asemenea declin al productivităţii, statul extrăgea din regiunile rurale o cotă tot mai mare din producţia locală. Şi totuşi, în decursul perioadei sovietice, colhozurile nu au reuşit să hrănească ţara în mod satisfăcător. Majoritatea cetăţenilor sovietici au supravieţuit cu raţii mici. Multe perioade au fost marcate de foamete. Una dintre cele mai rele astfel de perioade a fost foametea din 1931–1933, rezultatul previzibil al Marelui Salt al lui Stalin.

Foametea

Când a venit vremea să anunţe rezultatele Primului Plan Cincinal, Stalin a fost nevoit să fie creativ. Folosindu-se de privilegiul puterii, nu a dat nici o singură cifră reală, ci, pur şi simplu, a declarat că împăratul era cât se poate de îmbrăcat. Planul Cincinal, a spus el, fusese realizat înainte de termen![29] Investirea unor resurse vaste şi tonele de echipament achiziţionat din Occident au dat, bineînţeles, rezultate. S-au construit multe uzine moderne, iar producţia industrială chiar a crescut considerabil. Dar nu s-a întâmplat nici o minune. Obiectivele de neatins pe cinci ani nu au fost atinse, aşa cum era de aşteptat. Adevăratele cifre ale producţiei erau departe de cele prevăzute: 6,2 milioane de tone de fontă, în 1932, în loc de cele 17 milioane cerute; 21,4 milioane de tone de ţiţei, în loc de 45 de

milioane; 48 900 de tractoare, în loc de 170 000; 23 000 de automobile în loc de 200 000.[30] În ceea ce priveşte bunurile de consum, situaţia era în mod deosebit lamentabilă.

Însă principala problemă cu Primul Plan Cincinal a fost că acesta a pus bazele unei abordări distrugător de ineficiente a industrializării. Sume şi resurse enorme au fost folosite pentru nişte lucrări de construcţii care nu au fost finalizate niciodată; pentru echipamente cărora nu li s-a găsit niciodată utilizare, achiziţionate din exterior cu rezerve de aur sovietice; pentru reproiectări extravagante, rezultatul inevitabil al grabei excesive; şi pentru bunuri produse atât de prost încât erau inutilizabile. Sarcina de a aprecia cu aproximaţie aceste pierderi le revine istoricilor. Mult mai bine cunoscute sunt statisticile pentru un alt rezultat tragic al Marelui Salt – pierderile pricinuite de Marea Foamete.

Această foamete, al cărei apogeu a fost atins în iarna dintre 1932 şi 1933, a secerat între 5 şi 7 milioane de vieţi omeneşti.[31] Multe alte milioane de oameni au rămas cu infirmităţi pentru tot restul vieţii. Într-o perioadă de pace şi de vreme relativ normală, regiunile agricole bogate au fost distruse şi pustiite. Cu toate că foametea a fost un fenomen complex, posteritatea are tot dreptul s-o numească Foametea lui Stalin. Politica stalinistă a Marelui Salt a fost principala ei cauză; mai mult, deciziile luate de Stalin în 1932 şi în 1933 au fost cele care, în loc să uşureze tragedia, au înrăutăţit-o.

Foametea a fost rezultatul inevitabil al industrializării şi al colectivizării. Sub aspectul productivităţii, colhozurile au reprezentat un substitut de slabă calitate pentru fermele distruse ale celor care fuseseră etichetaţi drept „chiaburi“. Singurul avantaj al colhozurilor a fost acela că ele ofereau statului un mijloc convenabil de extragere a resurselor din regiunile rurale. Exploatarea excepţională a ţăranilor a avut două efecte: muncitorii agricoli erau slăbiţi fizic de foame şi nu aveau nici un interes să muncească, lucru care a provocat deznădejde şi apatie. Ei ştiau dinainte că tot ce creşteau urma să fie luat de stat, fiind astfel condamnaţi la o stare de semiinaniţie, în cel mai bun caz. Câţiva ani de punere în practică a acestei politici au dus la o scădere graduală a productivităţii. În 1932, culturile nu au fost bune şi, de asemenea, au fost prost recoltate.

Interesele statului şi cele ale ţăranilor erau diametral opuse. Politica statului de a extrage din regiunile rurale cât mai multe resurse cu putinţă era extrem de agresivă. Ţăranii, asemenea victimelor foametei din întreaga lume, au folosit „armele celui slab“.[32] Ei sabotau îndeplinirea obligaţiilor faţă de stat şi încercau să ascundă provizii ca

să se hrănească. Stalin era foarte conştient de ostilitatea regiunilor rurale colectivizate forţat, dar a pus vina în totalitate pe umerii ţăranilor. Ei declaraseră război guvernului sovietic, a anunţat el.

Ameninţarea crizei era evidentă pentru toată lumea, inclusiv pentru Stalin, cu mult înainte ca foametea să ajungă în faza sa cea mai critică. Se puteau lua măsuri evidente care, dacă nu puneau capăt cu totul foametei, cel puţin ar fi putut să-i diminueze impactul. Prima ar fi fost stabilirea unor norme fixe pentru livrările de cereale către stat – cu alte cuvinte, înlocuirea sistemului de confiscare cu sistemul de taxe. Această măsură le-ar fi oferit ţăranilor un imbold să crească producţia. Stalin însă a respins această abordare.[33] El a preferat să extragă cât de mult posibil din regiunile rurale, fără nici o constrângere. O altă măsură pentru combaterea foametei ar fi putut fi aceea de a reduce exporturile de cereale sau chiar de a cumpăra cereale din afară. Astfel de achiziţii se făcuseră în mod limitat în primăvara anului 1932, deci ele erau posibile în principiu.[34] Dar Stalin a refuzat să facă în continuare astfel de achiziţii. Orice concesii care sugerau lipsa de chibzuinţă a Marelui Salt erau contrare caracterului său şi un pericol politic la adresa dictaturii sale. Pentru a uşura presiunea pusă pe ţărani, ar fi trebuit să se reducă ritmul creşterii industriale. Stalin a acceptat totuşi în silă o asemenea temporizare în 1933, însă lentoarea cu care a acţionat a costat milioane de vieţi.

În toamna lui 1932, întârzierile critice, încăpăţânarea şi cruzimea îl aduseseră pe Stalin însuşi într-un impas. Nu mai rămăsese nici o opţiune bună. Recolta produsă de regiunile rurale devastate în 1932 a fost şi mai proastă decât recolta slabă din 1931. Între timp, industrializarea a continuat în ritm rapid, iar datoria externă a Uniunii Sovietice pentru achiziţiile de echipament şi materii prime a atins noi cote. Date fiind aceste circumstanţe, exista doar un spaţiu restrâns de manevră. Guvernul putea să mobilizeze toate resursele disponibile sau să intre în rezerve ori să facă apel la ajutorul internaţional, aşa cum făcuseră bolşevicii în timpul foametei din 1921–1922.[35] Aceste măsuri ar fi fost însoţite de costuri economice şi politice, dar erau posibile. Probabil că Stalin nici nu le-a luat în considerare. În schimb, statul a pus şi mai multă presiune pe regiunile rurale.

Documentele descoperite în ultimii ani zugrăvesc un tablou înspăimântător. Toate proviziile de hrană au fost confiscate de la ţăranii care mureau de foame – nu doar cerealele, ci şi legumele, carnea şi produsele lactate. Grupuri de prădători, alcătuite din oficiali locali şi activişti din oraşe, căutau proviziile ascunse în aşa-numitele *iama* (ascunzători în pământ), unde ţăranii îşi păstrau cerealele,

potrivit tradiţiei străvechi, ca un fel de asigurare pentru vremuri de foamete. Ţăranii înfometaţi erau torturaţi ca să spună unde erau *iama* şi alte depozite de alimente, care erau singura salvare a familiilor lor în faţa morţii. Erau bătuţi, ţinuţi fără haine afară la temperaturi sub zero grade, arestaţi sau exilaţi în Siberia. Tentativele ţăranilor care mureau de foame de a fugi în zone unde situaţia era mai bună au fost curmate cu brutalitate. Refugiaţii erau forţaţi să se întoarcă în satele lor, condamnaţi la o moarte lentă sau arestaţi. La mijlocul lui 1933, în jur de două milioane şi jumătate de oameni se aflau în lagăre de muncă, în închisori sau în exil.[36] Mulţi dintre ei au dus-o mai bine decât cei care au fost lăsaţi să moară de foame „în libertate“.

La apogeul său, la sfârşitul lui 1932 şi începutul lui 1933, foametea a lovit o zonă populată de peste 70 de milioane de oameni: Ucraina, Caucazul de Nord, Kazahstanul şi unele provincii ruseşti. Aceasta nu înseamnă că restul populaţiei sovietice, de 160 de milioane de oameni, se hrănea normal. Multe persoane din regiunile care nu erau afectate oficial de foamete trăiau la limita inaniţiei. Toată ţara a fost lovită de epidemii, în primul rând de tifos. Milioane de oameni au fost afectaţi de boli grave, au rămas infirmi sau au murit la câţiva ani după foamete din cauza agresiunii la care le fusese supus corpul. Şi nici o statistică nu poate să măsoare degradarea morală pe care a pricinuit-o foametea. Rapoarte secrete ale OGPU şi ale partidului (*svodka*), mai ales din primele luni ale lui 1933, sunt pline de relatări despre practici răspândite de canibalism. Erau mame care îşi ucideau copiii, iar activişti dementi jefuiau şi chinuiau populaţia.

Deşi întreaga ţară a suferit din cauza foametei şi a represiunii în masă, Ucraina şi Caucazul de Nord au fost zonele cele mai afectate.[37] În aceste două regiuni importante din URSS, politica punitivă de confiscare a cerealelor şi teroarea s-au aplicat cu cea mai mare brutalitate. Două motive având legătură între ele explică concentrarea lui Stalin asupra acestor zone. Primul ar putea fi descris ca fiind de natură economică. Ucraina şi Caucazul de Nord furnizau nu mai puţin de jumătate din totalitatea cerealelor colectate de stat. Dar, între 1932 şi 1933, aceste regiuni au furnizat cu peste 40% mai puţin decât în anul precedent. Cu toate că diminuarea a fost compensată parţial de regiunile ruseşti producătoare de cereale, care, deşi înfometate, îşi îndepliniseră cu mult peste aşteptări planurile, aceste regiuni nu puteau să compenseze în totalitate deficitul. În 1932, statul colectase cu aproape 20% mai puţine cereale decât în 1931.[38] Aceste cifre explică parţial cererile impuse de Stalin Ucrainei şi Caucazului de

Nord. El „îşi“ voia cerealele şi îl înfuria faptul că aceste regiuni nu i le dădeau.

În al doilea rând, Stalin vedea criza din 1932 drept continuarea războiului împotriva ţărănimii şi drept un mijloc de consolidare a rezultatelor colectivizării şi nu greşea. Într-o scrisoare către scriitorul sovietic Mihail Şolohov, din 6 mai 1933, el declara: „Stimaţii cultivatori de cereale purtau practic un război «tăcut» împotriva puterii sovietice. Un război prin înfometare.“[39] Fără îndoială, el socotea că ţărănimea din Ucraina şi din Caucazul de Nord era avangarda acestei armate ţărăneşti care se lupta cu guvernul sovietic. Aceste regiuni fuseseră dintotdeauna focare de sentimente antisovietice, iar Ucraina se aflase în prima linie a mişcării împotriva colhozurilor în 1930. Numeroase cazuri de agitaţii au izbucnit şi în Ucraina şi în Caucazul de Nord în 1931–1932. Un alt motiv de îngrijorare îl reprezenta graniţa Ucrainei cu Polonia. Stalin se temea că Polonia, care era ostilă URSS, putea să exploateze criza ucraineană.[40] Per ansamblu, aşa cum arată Hiroaki Kuromiya, Stalin era suspicios faţă de toţi ţăranii, dar „ţăranii ucraineni erau de două ori mai suspecţi, atât pentru că erau ţărani, cât şi pentru că erau ucraineni“.[41]

Declarând colectarea de cereale drept un război, Stalin îşi dădea mână liberă lui însuşi şi le dădea şi celor care îi duceau la îndeplinire ordinele. Baza ideologică a acestui război era mitul stalinist conform căruia „greutăţile în materie de hrană“ erau rezultatul actelor de sabotaj ale „duşmanilor“ şi ale „chiaburilor“. Orice aluzie la existenţa unei legături între criză şi politica guvernamentală era respinsă categoric. Dând vina pentru întreaga penurie de hrană pe „duşmani“ şi pe ţărani, susţinând, de asemenea, în acelaşi timp, ideea că dimensiunile foametei erau exagerate din răutate, Stalin s-a despovărat atât pe sine, cât şi guvernul central, de vreo obligaţie de a-i ajuta pe cei flămânzi. O declaraţie făcută de secretarul general, în februarie 1933, la un congres al muncitorilor din brigăzile de şoc din cadrul colhozurilor, arată profunzimea cinismului său: „Una dintre realizările noastre este aceea că masele mari de ţărani săraci, care înainte trăiau la limita inaniţiei, au devenit acum, în cadrul fermelor colective, ţărani mijlocaşi, au dobândit siguranţă materială. [...] Este o realizare cum nu s-a mai văzut până acum în lume, cum nu a mai făcut nici un alt stat din lume până acum.“[42] Această declaraţie a fost făcută într-o perioadă în care, în fiecare zi, mureau mii de oameni.

Stalin nu putea să înşele pe toată lumea. În mai 1933, când foametea făcea ravagii, el s-a întâlnit cu colonelul Raymond Robins, un progresist american care simpatiza Rusia Sovietică. Robins era

renumit pentru întâlnirile lui cu Lenin, ca membru al misiunii Crucii Roşii în Rusia, între 1917 şi 1918. Contând pe ajutorul lui Robins în vederea consolidării relaţiilor cu Statele Unite, Stalin a fost prietenos cu americanul şi a adoptat un ton sincer. El ştia că Robins era bine informat cu privire la realităţile sovietice şi nu a îndrăznit să nege faptul că ţara lui era chinuită de foamete. Ca răspuns la o întrebare directă despre recolta proastă din 1932, Stalin a recunoscut, după o lungă divagaţie, că „unii ţărani mor de foame în prezent“. Motivele pe care le-a invocat pentru explicarea foametei erau pline de o inventivitate şi o imaginaţie impresionante. Ţăranii înclinaţi să fie leneşi, care se alăturaseră târziu colhozurilor şi nu câştigau nimic de aici, erau cei care mureau de foame, a afirmat el. Ţăranii independenţi, care nu lucrau propriile loturi de pământ, ci trăiau pe seama furtului de cereale de la colhozuri, erau, de asemenea, „grozav de înfometaţi“. Ei nu au mai avut chipurile ce mânca după ce se introduseseră pedepse aspre pentru furt.[43] Ca să fie tacâmul complet, Stalin l-a asigurat pe Robins că statul ajuta victimele foametei, chiar dacă membrii colhozurilor erau împotriva unui astfel de ajutor: „Colhoznicii sunt foarte furioşi pe noi – leneşii nu ar trebui să fie ajutaţi, n-au decât să moară. Aşa sunt ei.“[44] Robins nu a fost, probabil, convins, însă, ca un diplomat ce era, nu l-a presat pe Stalin.

Deşi e greu de ştiut cât anume credea Stalin din propriile explicaţii, conversaţiile lui cu Robins ne spun ceva despre modul lui de gândire. În primul rând, ştia, după câte se pare, de foamete şi a recunoscut-o ca pe un fapt real, nu ca pe o ficţiune inventată de „duşmani“. În al doilea rând, nu pare să dea multă importanţă propriilor relatări despre complotul viclean al duşmanilor şi al sabotorilor. Nu menţionează această „problemă“ nici măcar o dată în discuţiile lui cu Robins, ceea ce poate sugera că ştia adevăratele cauze ale foametei şi legăturile ei cu colectivizarea. Dar este îndoielnic faptul ca el să fi recunoscut vreodată vreo greşeală, chiar şi în faţa celor mai apropiaţi tovarăşi ai lui. Numai explicaţiile mitice ale realităţii îi slujeau scopul. Afirmaţiile despre duşmani, despre sabotajul ţăranilor sau despre greşelile responsabililor locali îi permiteau să se despovăreze de vină şi să osândească milioane de oameni fără să şovăie.

Comentariile lui Stalin nu dezvăluie exact ceea ce ştia el despre foamete. La ce se gândea el când a recunoscut în faţa lui Robins că unii ţărani erau „grozav de înfometaţi“? Avea el oare în faţa ochilor minţii imagini cu schelete ambulante; cu oameni disperaţi care căutau resturi de animale îngropate; cu mame înnebunite de foame care îşi ucideau propriii copii? Probabil că nu. El se întâlnea cu oamenii

obişnuiţi numai la evenimente aranjate, iar Moscova, pe care o vedea, de obicei, de la fereastra maşinii lui era faţada relativ bine hrănită a puterii sovietice. Rapoartele OGPU care au fost descoperite de curând oferă o descriere detaliată a foametei, a canibalismului şi a răspândirii sentimentelor antisovietice în rândul maselor.[45] Dar nu ştim dacă Stalin citea aceste rapoarte. Un document convingător pe care ştim cu siguranţă că l-a citit este scrisoarea lui Mihail Şolohov din 4 aprilie 1933.[46] Scriitorul îngrozit a descris cu detalii înfricoşătoare ce se petrecea în apropierea casei lui din Veşenskaia, în Caucazul de Nord:

> Am văzut lucruri pe care le voi ţine minte cât voi trăi [...]. În timpul nopţii – cu un vânt straşnic şi cu temperaturi sub zero grade, când până şi câinii se ascund de frig – familiile date afară din casele lor [pentru că nu au reuşit să predea cotele de cereale] au făcut focuri în aer liber pe drumurile de ţară şi s-au aşezat lângă ele. Şi-au înfăşurat copiii în cârpe şi i-au aşezat pe pământul care fusese încălzit de foc. Plânsetul necurmat al copiilor se auzea peste tot pe aceste drumuri [...]. La colhozul Bazkovski au scos afară o femeie cu un copil. Ea şi-a petrecut noaptea umblând prin sat şi rugându-se să fie primită înăuntru împreună cu copilul ei, ca să se încălzească. Nimeni nu a primit-o [se dădeau pedepse severe pentru ajutorarea „sabotorilor“]. Până dimineaţă, copilul murise de frig în braţele mamei.

Scrisoarea lui Şolohov descrie cum erau forţaţi să dea cerealele cei care erau suspectaţi că strângeau produse pe furiş: prin bătăi în masă, prin înscenarea unor execuţii, prin însemnarea cu fierul încins şi prin spânzurarea de gât, astfel încât să se provoace asfixierea parţială în timpul interogatoriilor, printre alte metode. Scriitorul nu a încercat să ascundă faptul că abuzurile criminale săvârşite în raionul Veşenski făceau parte dintr-o campanie intenţionată a autorităţilor regionale – nu erau „devieri“ ale fanaticilor locali. Dar, din motive evidente, el nu a insistat asupra acestui punct.

Stalin a primit veştile cu lejeritate. A ordonat ca raionul Veşenski să primească mai multe cereale ca ajutor şi să se efectueze o anchetă în privinţa abuzurilor descrise de Şolohov. În general însă, el a sprijinit autorităţile locale. Într-un răspuns către Şolohov, l-a acuzat pe scriitor că era părtinitor şi că închidea ochii în faţa acţiunilor de sabotaj ale ţăranilor. Membrii conducerii locale, dintre care unii fuseseră iniţial condamnaţi la pedepse grele pentru abuzuri, au fost achitaţi, în cele din urmă. La ordinele lui Stalin, au fost doar înlăturaţi din funcţiile lor şi mustraţi. Nu au fost nici măcar daţi afară din partid.[47] Stalin nu avea

de gând să se retragă din războiul său împotriva ţăranilor, indiferent cât de multe vieţi nevinovate piereau pe parcursul acestuia.

„Moderatul“

Victoria asupra ţăranilor avea toate trăsăturile unei înfrângeri. În ciuda cruzimii extreme a campaniei, planul de colectare a cerealelor nu a fost îndeplinit. Iar deficitul de 20%, în ceea ce priveşte colectările de cereale, dintre recolta slabă din 1931 şi cea dezastruoasă din 1932, oricât ar fi fost de prost, a pălit în comparaţie cu decimarea animalelor domestice. Dacă măsurile brutale nu puteau să stoarcă hrană din regiunile rurale, ce era de făcut mai departe? Continuarea politicii de confiscare – *prodrazverstka* – nu ar fi făcut decât să ucidă mai departe populaţia. Şi politica industrializării forţate se dovedea nesustenabilă. Valul nebun de investiţii de capital în industria grea îşi atinsese limita. Apelul lui Troţki de a declara anul 1933 „un an al refacerii economice“ a avut ecou în rândul oponenţilor lui Stalin, care i-au solicitat să reducă ritmul de creştere.[48]

Chiar şi neobositul aparat al terorii începea să scârţâie. În 1933, reţeaua vastă de lagăre şi de închisori nu mai putea să gestioneze şuvoiul tot mai mare de arestaţi. Guvernul a adoptat măsuri urgente pentru crearea unor aşezări izolate, care să găzduiască două milioane de deportaţi interni, dar acest program a eşuat din cauza lipsei de resurse. În cele din urmă, numai aproximativ 270 000 de oameni au fost trimişi în exil intern.[49] Capacitatea aparent nelimitată de distrugere şi de izolare a „duşmanilor“ a avut, după câte se pare, limitele ei. Şi, deşi execuţia, arestarea şi deportarea unui număr uriaş de persoane au ajutat guvernul să menţină controlul, chiar şi Stalin vedea că teroarea submina funcţionarea lină a sistemului în aceeaşi măsură în care o consolida.

Toate aceste disfuncţionalităţi au slăbit URSS într-o perioadă de creştere a tensiunilor internaţionale. Unul dintre primele semne ale iminenţei războiului a fost ocuparea Manciuriei de către Japonia, la sfârşitul lui 1931. „Japonezii se pregătesc în mod sigur (în mod sigur!) pentru un război împotriva URSS, iar noi trebuie să fim gata de orice (trebuie!)“, i-a scris Stalin lui Ordjonikidze, în iunie 1932.[50] În Extremul Orient sovietic a fost iniţiată o campanie urgentă de comasare de trupe militare. Dar şi Europa era în fierbere. În ianuarie 1933, în timp ce Uniunea Sovietică era în chinurile foametei, naziştii veneau la putere în Germania. Strategia bolşevicilor pe plan european, care era axată pe consolidarea relaţiilor cu Republica de la Weimar, trebuia să fie revizuită imediat. Confruntat cu ameninţări tot mai mari dinspre Est

şi dinspre Vest, Stalin a fost silit să încerce să încheie alianţe cu democraţiile occidentale. Pe 19 decembrie 1933, Biroul Politic a adoptat o rezoluţie strict secretă privitoare la posibila intrare a URSS în Liga Naţiunilor şi la încheierea unui tratat regional de apărare reciprocă împotriva Germaniei cu mai multe ţări occidentale, inclusiv cu Franţa şi Polonia.[51] Stalin a înţeles că această nouă politică externă nu era posibilă decât dacă transmitea semnale clare că URSS stalinistă era o ţară „normală“, şi nu doar un duşman avantajos al fascismului. Regimul sovietic avea nevoie să-şi îmbunătăţească reputaţia. Nu era nevoie ca liderii sovietici să-şi schimbe haina militară cu un frac, dar trebuiau, cel puţin, să-şi încheie nasturii.

Stalin îi adusese pe bolşevici într-o fundătură. Resursele care făcuseră posibil Primul Plan Cincinal fuseseră epuizate. Prea târziu pentru nenumăratele victime ale politicilor lui, a acceptat măsuri care puteau şi ar fi trebuit să fie adoptate cu ani buni înainte.

Primele dintre aceste măsuri au fost unele concesii minore, dar cruciale, acordate ţărănimii. Cu toate că statul stalinist a continuat să se bazeze în primul rând pe constrângerea regiunilor rurale, au existat schimbări importante. Recunoscând în esenţă răul colosal provocat de confiscările nelimitate, guvernul a introdus, în ianuarie 1933, cote fixe pentru livrările de cereale (o taxă plătită în natură, sau *prodnalog*, în limbajul sovietic oficial). Ţăranilor li s-a promis că aveau să se fixeze cote previzibile pentru cantitatea de produse care urma să fie luată şi că aveau să primească dreptul de a-şi vinde surplusul. Decizia care prevedea această schimbare nu a fost pusă în practică niciodată, dar a reprezentat o piatră de hotar în tranziţia de la comunismul de război, din timpul lui Stalin, care a caracterizat Primul Plan Cincinal, la NEP din timpul lui Stalin, care a caracterizat cel de-al Doilea Plan Cincinal. În cadrul acestei tranziţii au fost adoptate alte decizii, mai practice şi mai eficiente.

Stalin le-a permis cu greu ţăranilor să deţină mici loturi private de pământ pe care puteau să le cultive pentru propriul câştig, o concesie de mare importanţă pentru supravieţuirea regiunilor rurale şi a ţării în ansamblu. La primul congres al „colhoznicilor udarnici“ (muncitori din brigăzile de şoc de la fermele colective), din februarie 1933, el a promis că statul avea să ajute fiecare gospodărie din colhoz să capete o vacă în decursul următorilor doi ani.[52] Treptat, au intrat în vigoare legi care garantau posesia de loturi pentru cultivarea pământului. Această expansiune a agriculturii private a fost extrem de importantă, netezind calea către un nou compromis între stat şi ţărani. Ţăranii, care nu câştigau aproape nimic lucrând la fermele colective, aveau să

poată acum s-o scoată la capăt cultivând propriile loturi de pământ. Cu toate că ţăranii trebuiau să plătească taxe exorbitante pentru aceste loturi, ele erau excepţional de productive. Deşi agricultura privată reprezenta o parte minusculă în comparaţie cu pământurile colhozurilor, statisticile oficiale din 1937 arată că ea furniza 38% din zarzavatul şi cartofii din ţară, ca şi 68% din carnea şi produsele lactate.[53] Când a venit o altă perioadă de foamete, în urma recoltei proaste din 1936, agricultura privată a fost cea care a ajutat ţara să supravieţuiască, subliniind din nou cât de greşit fusese planul iniţial de colectivizare. Dacă graba dementă în vederea colectivizării totale ar fi fost ajustată astfel încât să permită existenţa loturilor private, ţăranii (şi agricultura sovietică) nu ar fi fost complet distruşi peste noapte.

La fel de întârziate şi inevitabile au fost schimbările din politica industrială. Primele semne firave că statul era obligat să pună capăt politicii distructive a industrializării forţate şi represiunii împotriva celor care dirijau economia sovietică au apărut în 1931–1932. La şedinţa plenară a Comitetului Central din ianuarie 1933, Stalin a venit cu un nou set de lozinci care să însoţească noile politici. Deşi a anunţat că se întrevedeau noi lupte de clasă, el a promis totuşi că ritmul construcţiei industriale din timpul celui de-al Doilea Plan Cincinal avea să fie redus semnificativ. Spre deosebire de multe alte lozinci, aceasta nu s-a dovedit a fi una goală de conţinut. Pe lângă creşterea redusă a investiţiilor de capital în industrie, în 1934–1936, s-au introdus diverse experimente şi reforme care aveau ca scop sporirea independenţei economice a întreprinderilor şi regenerarea stimulentelor financiare pentru forţa de muncă. Ideea unei economii bazate pe schimbul de bunuri fusese deja respinsă definitiv ca una „stângistă“, „banii“ şi „comerţul“ nu mai erau cuvinte murdare, iar necesitatea de a întări rubla era un subiect fierbinte. Faptul că Stalin schimba orientarea economică a devenit clar în comentariile lui în timpul unei discuţii despre abolirea sistemului de raţii, de la şedinţa plenară din noiembrie 1934:

> De ce abolim sistemul de raţii? În primul rând pentru că vrem să întărim economia bazată pe numerar. [...] Economia bazată pe numerar este unul dintre puţinele aparate economice burgheze pe care noi, socialiştii, trebuie să le folosim din plin. [...] Este foarte flexibilă; avem nevoie de ea. [...] Ca să extindem schimbul comercial, ca să extindem comerţul sovietic, ca să întărim economia bazată pe numerar – acestea sunt principalele motive pentru care iniţiem această reformă. [...] Banii vor începe să

circule, banii vor fi la modă, ceea ce nu s-a întâmplat de ceva timp; economia bazată pe numerar va fi consolidată.[54]

La baza acestei liberalizări s-a aflat recunoaşterea importanţei intereselor personale şi a stimulentelor materiale. Predicile despre ascetism, apelurile la sacrificiu şi ostilitatea faţă de salariile mari, care caracterizaseră Primul Plan Cincinal, au fost înlocuite de concentrarea pe „cultură şi o viaţă prosperă“. În locul imaginilor mitice ale unui viitor al socialismului îmbelşugat, care fuseseră promovate odată cu Primul Plan Cincinal, poporului sovietic, mai ales populaţiei urbane, i se oferea acum perspectiva unor bunuri pământeşti tangibile: o cameră proprie, mobilă, îmbrăcăminte, un regim alimentar acceptabil şi mai mult timp liber. Posibilitatea îmbunătăţirii standardului de viaţă era utilizată în mod deliberat pentru a motiva forţa de muncă.

Îmbunătăţirea calităţii vieţii după recolta bogată din 1933 a fost, bineînţeles, remarcabilă numai prin contrast cu foametea în masă din anii precedenţi. În magazinele din oraşele mari, rafturile începeau să se umple, în timp ce zonele rurale continuau să fie înfometate. Dar, în comparaţie cu anii 1932–1933, aceste zone care cunoşteau foamea erau „o nimica toată“, la fel cum arestările şi deportările care continuau puteau fi considerate drept „o nimica toată“ în comparaţie cu cele din anii anteriori. Pentru o vreme, teroarea de stat a continuat într-un ritm scăzut şi previzibil. Această scădere în intensitate a început cu o directivă specială semnată de Stalin în mai 1933, care cerea eliberarea unora dintre cei arestaţi pentru „infracţiuni minore“ din închisorile suprapopulate şi interzicea poliţiei secrete să mai efectueze arestări şi deportări în masă.[55]

Stalin a continuat să manifeste respect faţă de „legalitatea socialistă“. La îndemnul lui, Biroul Politic a votat, în februarie 1934, desfiinţarea odiosului OGPU şi plasarea poliţiei politice în subordinea nou- înfiinţatului Comisariat al Poporului pentru Afaceri Interne (NKVD), combinând-o cu birourile mai inofensive pentru aplicarea legii şi siguranţă publică. Pe hârtie, s-au extins drepturile oamenilor în cadrul sistemului judiciar obişnuit, iar puterea organismelor extrajudiciare – instrumentele terorii în masă – a fost limitată.[56] Tratarea anumitor chestiuni de drept, în care Stalin a jucat, în mod clar, un rol, a fost deosebit de semnificativă. În cadrul sistemului politic sovietic, aceste semnale din partea *vojd*-ului erau cele care le arătau demnitarilor guvernamentali drumul înainte.

Unul dintre primele astfel de semnale a fost legat de condamnarea lui Aleksei Seliavkin. În timpul vânătorii de vrăjitoare de la începutul anilor 1930, Seliavkin, un înalt oficial din domeniul industriei grele şi

veteran decorat al Războiului Civil, fusese condamnat la zece ani pentru că vânduse documente militare secrete. Într-o petiţie trimisă din lagărul de muncă, Seliavkin afirma că anchetatorii lui îi dictaseră o mărturisire falsă şi că îl forţaseră să o semneze, ameninţându-l cu împuşcarea.[57] Această petiţie a sosit la momentul potrivit. Stalin (fără permisiunea căruia Seliavkin nu ar fi fost niciodată arestat, în primul rând) dădea acum semne de indulgenţă. Nu este surprinzător că, în urma unei investigaţii, a reieşit că poliţia secretă fabricase dovezile. În 5 iunie 1934, Biroul Politic a anulat condamnarea lui Seliavkin şi a cerut „atenţie faţă de deficienţele serioase ale modului în care a fost tratat cazul de către anchetatorii OGPU“.[58]

Anularea condamnării lui Seliavkin a fost numai începutul. În septembrie 1934, Stalin a ordonat Biroului Politic să înfiinţeze o comisie care să investigheze alte câteva dosare deschise împotriva „sabotorilor“ şi „spionilor“. A cerut comisiei să-i elibereze pe cei nevinovaţi, să epureze din OGPU adepţii anumitor „tehnici de investigare“ şi să-i pedepsească „fără favoritisme“. „În opinia mea“, a scris el, „aceasta este o chestiune serioasă şi trebuie să fie dusă până la capăt.“ Documentele care au supravieţuit arată faptul că această comisie chiar şi-a luat în serios treaba, adunând dovezi ale abuzurilor poliţiei secrete. Nu duceau lipsă de astfel de cazuri.[59]

Apoi a avut loc asasinarea şefului de partid de la Leningrad, Serghei Kirov. Comisia nu şi-a încheiat niciodată sarcina.

Dacă nu ar fi fost asasinarea lui Kirov, ar fi existat oare un efort serios de a pune capăt abuzurilor poliţiei secrete? Dovezile sugerează altceva. Deşi s-au înregistrat mai puţine arestări în 1934, numărul victimelor represiunii tot era de ordinul sutelor de mii. Stalin însuşi trimitea semnale contradictorii. În septembrie 1934, la apogeul campaniei pentru „legalitatea socialistă“, Biroul Politic a aprobat execuţia unui grup de angajaţi de la Combinatul Metalurgic Stalin din Siberia, care au fost acuzaţi de spionaj în favoarea Japoniei. Stalin a fost cel care a instigat la arestarea lor, scriind: „Toţi cei care sunt prinşi că spionează pentru Japonia trebuie să fie împuşcaţi“.[60] Au existat şi alte exemple. Temelia sistemului de opresiune a lui Stalin nu a fost demantelată niciodată. „Moderaţia“ din 1934 nu a fost nimic altceva decât o ajustare temporară a gradului terorii.

Deşi această moderaţie a fost inconsecventă şi limitată, ea sugera totuşi recunoaşterea faptului că Marele Salt fusese nechibzuit. Teoretic, această schimbare forţată de direcţie ar fi putut să-l arunce pe Stalin într-o lumină nefavorabilă şi să trezească nemulţumiri faţă de el. Astfel de deducţii aparent logice i-au făcut pe istorici să susţină

existenţa unor comploturi şi intrigi împotriva lui Stalin în rândurile partidului. Un punct central al acestor teorii îl reprezintă Serghei Kirov, un tovarăş apropiat al lui Stalin şi şeful de partid de la Leningrad. Confuzia care învăluie circumstanţele asasinării lui Kirov şi represiunile care au urmat după aceasta i-au făcut pe unii să ajungă la concluzia că în spatele noii moderaţii politice s-a aflat, de fapt, Kirov, transformându-l într-o persoană în jurul căreia se putea grupa o mişcare antistalinistă. Această speculaţie, vehiculată foarte mult, se bazează numai pe memoriile unor oameni care aveau informaţii din surse secundare sau terţe despre datele principale legate de această chestiune.[61]

Dacă lăsăm la o parte numeroasele discrepanţe ce apar în aceste relatări ale „martorilor oculari“, rămânem cu următoarea imagine. În timpul celui de-al XVII-lea Congres al Partidului, mai mulţi înalţi oficiali din partid (sunt menţionate diverse nume) au discutat posibilitatea înlăturării lui Stalin din funcţia de secretar general şi a înlocuirii lui cu Kirov. Kirov a refuzat această propunere, dar Stalin a aflat ceva despre planuri. Potrivit unor relatări, Kirov însuşi i-a spus lui Stalin ce puneau la cale ceilalţi. La alegerile pentru Comitetul Central, din cadrul acestui congres, mulţi delegaţi au votat, după câte se presupune, împotriva lui Stalin. Se spune că, atunci când a aflat acest lucru, Stalin a ordonat eliminarea tuturor buletinelor de vot de pe care numele lui era tăiat. Peste zece luni, a pus la cale asasinarea lui Kirov ca să elimine un rival periculos. Aceste relatări contradictorii nu au inspirat niciodată multă încredere, iar acum, când s-au deschis arhivele, ele par să fie şi mai puţin convingătoare. O serie de cercetări minuţioase nu au reuşit să scoată la iveală nici măcar dovezi incidentale ale unui complot împotriva lui Stalin.

Detaliile carierei lui Kirov în rândurile partidului oferă puţine dovezi în favoarea faptului că el s-ar fi bucurat de o poziţie politică independentă şi mai multe în favoarea contrariului. Asemenea altor membri ai Biroului Politic, în anii 1930, Kirov era omul lui Stalin. Iniţiativele lui se limitau la nevoile Leningradului – solicitări pentru lucruri precum noi investiţii de capital şi resurse sau pentru deschiderea de noi magazine. El venea rar la Moscova ca să participe la reuniunile Biroului Politic şi participa la fel de rar la votarea rezoluţiilor sau a membrilor acestuia. Nu numai că Serghei Kirov nu era un reformator, dar documentele disponibile nici măcar nu arată că el avea un rol important în dezvoltarea sau implementarea deciziilor politice la nivel înalt. Era tovarăşul de luptă fidel al lui Stalin şi aşa a rămas până la sfârşit. În interiorul partidului, el nu a fost privit

niciodată ca un lider politic pe picior de egalitate cu Stalin şi nu a susţinut vreun program politic diferit de cel al lui Stalin.[62] Moartea lui a avut un efect incomparabil mai mare asupra dezvoltării ţării decât viaţa lui. Aşa cum se întâmplă adesea, Kirov a devenit, prin moarte, o legendă.

Asasinarea

Kirov a fost ucis pe 1 decembrie 1934, la sediul principal al bolşevicilor din Leningrad, de la Institutul Smolnîi, o clădire în stil neoclasic care, odinioară, fusese sediul primei instituţii de învăţământ pentru fete din Rusia. În cele şapte decenii care s-au scurs între atentatul din 1918 la viaţa lui Lenin şi sfârşitul regimului sovietic, aceasta a fost singura tentativă de asasinat reuşită împotriva unui înalt oficial sovietic. Dar nu asta a atras atenţia istoricilor. Focurile trase în Institutul Smolnîi au fost urmate de o nouă intensificare a represiunii, care este considerată adesea drept un pas către Marea Teroare din 1937 şi 1938 şi consolidarea finală a dictaturii lui Stalin. Avantajul politic evident pe care Stalin l-a obţinut de pe urma asasinării lui Kirov i-a făcut pe istorici să suspecteze că el s-ar fi aflat în spatele acesteia. Astfel de suspiciuni chiar au făcut parte din propaganda oficială din timpul efortului de destalinizare al lui Hruşciov şi din timpul perestroikăi lui Gorbaciov. Cu toate că rareori este util ca politicienii să se implice în interpretarea evenimentelor trecute, se poate ca acest caz să fie o excepţie. Numeroasele comisii înfiinţate de Hruşciov şi de Gorbaciov au strâns şi au studiat o mulţime de probe, care ne oferă o imagine destul de completă a ceea ce s-a petrecut la Leningrad pe 1 decembrie 1934 şi după crimă.[63]

În seara de 1 decembrie, a fost programată o întrunire a membrilor de bază ai partidului, ce trebuia să aibă loc la Palatul Taurida din Leningrad. Kirov trebuia să ţină un discurs despre rezultatele şedinţei plenare a Comitetului Central care avusese loc la Moscova în ziua anterioară. Tema discutată a fost desfiinţarea, în viitorul apropiat, a sistemului de raţii, o schimbare care avea să afecteze practic întreaga populaţie a ţării. În ziare se publicase deja un anunţ despre întrunire, iar Kirov şi-a petrecut toată ziua pregătindu-şi discursul. În jurul orei patru, a chemat o maşină şi s-a îndreptat către cabinetul lui de la Smolnîi. A folosit intrarea principală a clădirii şi a urcat la etajul al treilea, unde se aflau cabinetul lui şi birourile comitetului regional. A străbătut coridorul principal de la etajul al treilea şi a luat-o la stânga pe un coridor mai mic care ducea la cabinetul lui. Era sarcina body-guardului său, Mihail Borisov, să-l păzească pe şeful de partid în

interiorul clădirii. Borisov mergea la o distanţă mică în urma lui Kirov. Când Kirov a intrat pe coridorul mic ce ducea către cabinetul lui, Borisov a continuat să înainteze pe coridorul principal. L-a pierdut din vedere pe Kirov pentru câteva clipe.

Leonid Nikolaev, membru de partid şi fost angajat al Comitetului Regional din Leningrad, se pregătea să-l împuşte pe Kirov în seara aceea la Palatul Taurida. Ca să poată intra, avea nevoie de o invitaţie şi venise până la Smolnîi ca să obţină una, bizuindu-se pe ajutorul unor cunoştinţe care lucrau acolo. Deoarece avea carnet de membru de partid, nu a întâmpinat dificultăţi la intrarea în clădire. Când umbla pe coridoarele acesteia, Nikolaev l-a văzut dintr-odată pe Kirov venind înspre el. Nikolaev s-a întors şi l-a lăsat pe Kirov să treacă. Întrucât nu era nimeni între el şi ţinta lui, Nikolaev a hotărât să-şi ducă la îndeplinire planul imediat. L-a urmat pe Kirov pe coridorul care ducea către cabinetul lui, a alergat spre el şi l-a împuşcat în ceafă. Nikolaev a încercat apoi să se împuşte în tâmplă, dar a fost împiedicat să facă acest lucru. Borisov şi câţiva membri ai personalului de la Smolnîi veniseră în fugă atunci când au auzit împuşcătura şi l-au văzut pe Kirov zăcând plin de sânge pe podea. Totul s-a terminat într-o clipă.

Doctorii şi şefii NKVD de la Leningrad au fost chemaţi la Smolnîi. Lui Stalin i s-a telefonat la cabinetul lui de la Kremlin. Imediat ce a aflat de moartea lui Kirov, secretarul general a convocat o serie de întruniri. În dimineaţa următoare, de 2 decembrie, devreme, a sosit la Leningrad cu un tren special. În aceeaşi zi, s-a alăturat altor membri ai echipei de la Moscova care îl interoga pe Nikolaev. Era imposibil ca Stalin să nu fi observat că Nikolaev nu era un terorist tipic motivat ideologic.

În decembrie 1934, Leonid Vasilievici Nikolaev avea 30 de ani. El s-a născut într-o familie din clasa muncitoare din Sankt-Petersburg şi şi-a pierdut tatăl la o vârstă fragedă. Familia lui s-a zbătut în sărăcie, iar Leonid nu a putut să meargă până la vârsta de 11 ani din cauza rahitismului. Dosarul recrutării sale pentru instrucţie militară oferă o descriere detaliată a trăsăturilor fizice pe care le avea la vârsta de 20 de ani: braţe lungi, care ajungeau până la genunchi, un bust alungit şi o înălţime de aproximativ un metru şi jumătate. Nikolaev era deseori bolnav şi era certăreţ, totuşi la începutul vieţii lui profesionale a avut destul de mult succes. Întrucât avea origini sociale „adecvate“, a reuşit să obţină o slujbă la Comsomol şi să se înscrie în partid, paşi care i-au deschis calea către alte poziţii avantajoase, inclusiv la Comitetul Regional din Leningrad, unde lucra în aceeaşi clădire în care mai târziu avea să îl ucidă pe Kirov. Dar, fiind înclinat să intre în conflicte, el nu a putut păstra prea mult timp nici o slujbă. A fost

şomer în lunile de dinaintea asasinatului şi şi-a petrecut timpul depunând plângeri pe la diverse instituţii şi punând la cale răzbunări. Numeroasele jurnale, scrisori şi alte scrieri, care au fost confiscate după arestarea lui, arată faptul că era labil psihic. În plângerile lui, relata diverse nedreptăţi pe care le sesizase, cerea o slujbă şi bilete la staţiune, adopta un ton ameninţător şi lua atitudinea unui erou al cărui nume avea să rămână în istorie alături de cele ale marilor revoluţionari din trecut.

Un alt factor ce a contribuit la starea de spirit a lui Nikolaev a fost relaţia cu soţia lui, Milda Draule, pe care a întâlnit-o când lucrau amândoi la Comsomol. Draule, care, în 1934, avea 33 de ani, pare să fi fost o femeie atrăgătoare, a cărei carieră, spre deosebire de cea a lui Nikolaev, era promiţătoare. În 1930, prin nişte relaţii vechi, a obţinut o poziţie în secretariatul birourilor Comitetului Regional din Leningrad. Se zvonea, înainte de moartea lui Kirov, că Draule avea o relaţie cu acesta, iar speculaţiile despre o legătură amoroasă au persistat de atunci.[64] Există motive să credem că mariajul lui Kirov, din care nu s-au născut copii, a fost unul nefericit. Soţia lui, cu patru ani mai în vârstă decât el, era deseori bolnavă şi petrecea luni de zile departe de casă, în sanatorii sau în case de odihnă. Deşi nu există probe clare care să dovedească existenţa unor legături intime între Kirov şi Draule, această posibilitate trebuie să fie luată în calcul. Chiar dacă Nikolaev nu credea aceste zvonuri, nu putem presupune decât că ele i-au cultivat animozitatea faţă de Kirov.

Acesta era omul adus în faţa lui Stalin la Smolnîi, pe 2 decembrie. *Vojd*-ul a fost informat pe scurt, fără îndoială, cu privire la munca şi la istoricul lui Nikolaev în cadrul partidului, care nu excelau, şi poate că i s-au adus la cunoştinţă discret şi zvonurile despre Kirov şi Draule. Aspectul lui Nikolaev a venit în sprijinul ideii că asasinatul a fost actul unui om singuratic plin de resentimente, cu abilităţi mintale îndoielnice. El a fost adus în faţa comisiei de la Moscova imediat după o criză gravă de isterie pricinuită de crimă şi de propria tentativă eşuată de suicid. Molotov, care era împreună cu Stalin, şi l-a amintit pe Nikolaev după cum urmează: „Sfios. [...] Mic şi costeliv. [...] Cred că trebuie să-l fi înfuriat ceva [...] şi arăta ca şi cum ceva îl jignise.“[65]

Stalin a văzut probabil acelaşi lucru pe care şi-l aminteşte Molotov, dar nu-i servea la nimic să-l trateze pe Nikolaev ca pe un singuratic dezechilibrat. Chiar înainte să plece la Leningrad, fusese pusă la punct o relatare oficială despre asasinarea lui Kirov. În ziua următoare, ziarele sovietice au anunţat că moartea lui Kirov fusese provocată „de mâna trădătoare a unui duşman al clasei muncitoare“. Această

interpretare era pe deplin previzibilă. De mâna cui altcuiva putea să fie ucis un membru al Biroului Politic? Ceva atât de mărunt precum crima comisă de un soţ gelos era de neconceput. Acest rol i s-ar fi potrivit numai unui duşman viclean al poporului. Orice altă interpretare arunca întregul regim, nu numai pe Kirov, într-o lumină nefavorabilă, făcându-l să pară incapabil să-şi protejeze liderii de singuraticii bolnavi mintal. Naraţiunea asupra căreia s-a convenit s-a potrivit cu suspiciunea extremă a lui Stalin şi cu setea lui de putere.

Înainte să revină la Moscova, în seara de 3 decembrie, Stalin a ordonat să se fabrice un dosar care să arate că Nikolaev făcea parte dintr-o organizaţie alcătuită din foşti opozanţi, adepţi ai lui Zinoviev, care exercitase puterea în Leningrad în anii 1920, ca şef al administraţiei locale. Această sarcină le-a revenit anchetatorilor NKVD-işti de la Moscova şi comisarilor politici ai lui Stalin – Nikolai Ejov şi Aleksandr Kosarev, care au rămas la Leningrad. Doi ani mai târziu, la şedinţa plenară din februarie-martie 1937, Ejov a spus următoarele despre sarcina care îi fusese încredinţată: „Tov. Stalin [...] ne-a chemat pe mine şi pe Kosarev şi a spus: «Căutaţi asasini printre adepţii lui Zinoviev»“.[66] Această sarcină necesita, bineînţeles, creativitate şi încălcarea legii. Nu numai că Nikolaev nu fusese vreodată membru al vreunui grup de opoziţie, dar NKVD nu dăduse niciodată peste cele mai neînsemnate dovezi ale unor simpatii faţă de opoziţie. Singura cale prin care se putea stabili o legătură între Nikolaev şi adepţii lui Zinoviev era să se inventeze dovezi, aşa că exact asta au făcut cekiştii sub privirile vigilente ale lui Stalin. În timpul investigaţiei, lui Stalin i s-au trimis aproximativ 260 de procese-verbale ale interogatoriului deţinutului şi multe rapoarte. El s-a întâlnit cu membri importanţi ai NKVD, cu procuratura şi cu colegiul militar de la Curtea Supremă, ca să discute despre anchetă şi despre proces. Documentele istorice arată că a aranjat personal şedinţele de la tribunal şi a adunat grupurile de acuzaţi din cazul Kirov.[67]

În conformitate cu ordinele lui Stalin, au avut loc mai multe procese la sfârşitul lui 1934 şi începutul lui 1935. Zeci de foşti opozanţi, despre care anchetatorii au spus că aveau legături cu Nikolaev, au fost condamnaţi la moarte prin împuşcare sau întemniţaţi.[68] Responsabilitatea politică şi morală pentru asasinarea lui Kirov a fost pusă pe umerii foştilor lideri ai opoziţiei, Zinoviev şi Kamenev, care au fost, de asemenea, aduşi în faţa tribunalului. Dovezile pe baza cărora au fost condamnaţi au fost fabricate într-un mod strigător la cer. Stalin îşi regla conturile cu vechii săi rivali politici şi îi acuza de crime pe care aceştia nu le comiseseră.

Modul în care Stalin a exploatat asasinarea lui Kirov a dat naştere multor suspiciuni de a lungul anilor. Mulţi l-au acuzat pe Stalin că organizase el însuşi asasinatul. Primele tentative serioase de cercetare a unor astfel de acuzaţii au fost întreprinse în timpul dezgheţului lui Hruşciov şi au continuat, cu mici întreruperi, până la începutul anilor 1990. Aceste investigaţii au scos la iveală câteva probe indirecte referitoare la implicarea lui Stalin, dar nici o dovadă. În acest moment, nu este verosimil că se va mai găsi vreuna.

Până la începutul anilor 1990, majoritatea teoriilor despre un complot al lui Stalin împotriva lui Kirov au urmat acelaşi fir principal al naraţiunii. Nemulţumit de popularitatea tot mai mare a lui Kirov, Stalin a hotărât să se ocupe de această situaţie şi, apoi, să folosească asasinatul ca pretext pentru represiunea în masă. Cu acest scop în minte, secretarul general l-a însărcinat, fie direct, fie indirect, pe Ghenrih Iagoda, pe atunci şeful NKVD, să se ocupe de această chestiune.[69] Iagoda a trimis un protejat de încredere, pe Ivan Zaporojeţ, în funcţia de adjunct al filialei NKVD de la Leningrad, unde putea să pună la cale acest presupus „act terorist“. Nikolaev a fost ales să ducă la îndeplinire fapta şi a fost înarmat şi luat sub protecţia lui Zaporojeţ. Când a fost arestat de agenţii NKVD, după ce a încercat să comită asasinatul înainte de 1 decembrie, Zaporojeţ a aranjat eliberarea lui. După asasinarea lui Kirov, cei implicaţi în conspiraţie l-au omorât pe bodyguard, Mihail Borisov, pentru că ştia prea multe. Pe 2 decembrie, el a fost ucis într-un accident înscenat în timp ce era dus la Stalin într-un camion, pentru interogatoriu. Acesta este firul principal al naraţiunii propus de cei care suspectează că Stalin a fost complice la moartea lui Kirov.

Această teorie nu rezistă la o examinare atentă. În primul rând, nu este clar de ce Stalin s-ar fi implicat într-o conspiraţie atât de riscantă, dat fiind că Serghei Kirov era un protejat loial, şi nu un rival politic. Nici dovezile nu sunt convingătoare. Din capul locului, argumentul că Nikolaev nu ar fi putut să facă rost de o armă de foc fără ajutor este eronat. Restricţiile cu privire la posesia de arme, care au fost introduse în anii de mai târziu ai deceniului (parţial ca reacţie la asasinarea lui Kirov), nu existau încă. Nikolaev şi-a procurat revolverul în 1918, când ţara era plină de arme de foc, şi a avut drept legal de posesie asupra armei timp de 16 ani.[70] O asemenea posesie nu era deloc ceva neobişnuit, mai ales pentru un membru de partid.

În ce priveşte faptul că Nikolaev fusese reţinut de mai multe ori de NKVD înainte de 1 decembrie şi fusese eliberat „miraculos“, documentele arată că există numai un astfel de incident, nu mai

multe, aşa cum pretind unii autori. Pe 15 octombrie 1934, Nikolaev a fost reţinut de agenţi NKVD în apropiere de casa lui Kirov, dar a fost eliberat la scurt timp, după ce i-au fost verificate documentele. Conform propriei mărturii a lui Nikolaev, în ziua aceea, el l-a întâlnit întâmplător pe Kirov, care era împreună cu câţiva tovarăşi, şi i-a urmărit până la casa acestuia, dar nu a avut curajul să vorbească cu el. „Atunci nu mă gândeam să comit crima“, a declarat Nikolaev în timpul interogatoriului său din 2 decembrie. După crimă, acest incident, care a fost înregistrat în registrul dedicat al NKVD, a fost investigat în mod special. Agenţii NKVD care l-au eliberat pe Nikolaev au avut o explicaţie simplă şi convingătoare: el le arătase carnetul de membru de partid, precum şi un act vechi de identitate, prin care a demonstrat că lucrase la Smolnîi. Dorinţa lui de a-l aborda pe Kirov ca să-l întrebe de posibilitatea unei slujbe era „firească şi nu a trezit suspiciuni“.[71]

O piatră de temelie a teoriilor conform cărora asasinarea lui Kirov a făcut parte dintr-un complot o reprezintă moartea bodyguardului Borisov. În cea de a doua jumătate a anului 1933, garda personală a lui Kirov era formată din 15 oameni, fiecare având propria îndatorire. Borisov era însărcinat să-l întâmpine pe Kirov la intrarea Institutului Smolnîi, să-l însoţească până la cabinetul lui, să aştepte în zona de primire cât timp lucra şi să-l conducă afară din clădire când acesta pleca. Un alt membru al echipei – un agent NKVD asemenea lui Borisov – a fost N.M. Dureiko, care îl păzea pe Kirov când acesta se deplasa dintr-o parte în alta a etajului al treilea al Institutului Smolnîi.[72] Când s-a tras focul, Dureiko se îndrepta către Kirov pe coridorul mic care ducea către cabinetul lui. Se putea spune că Dureiko a fost la fel de vinovat ca Borisov pentru faptul că nu a împiedicat crima. Totuşi, cei care au susţinut ideea unui complot nu au manifestat niciodată interes faţă de Dureiko. Dacă aceia care au complotat au considerat că era necesar să scape de Borisov, de ce l-au lăsat în viaţă pe Dureiko?

S-a acordat o mare importanţă faptului că Borisov nu l-a urmat pe Kirov când acesta s-a îndreptat către cabinetul lui, permiţându-i, astfel, lui Nikolaev să ducă la capăt asasinatul, însă comportamentul lui Borisov nu este atât de sinistru pe cât l-au făcut să pară teoreticienii conspiraţiei. Dacă ne punem în locul acestui bodyguard în vârstă de 53 de ani, care-l protejase pe Kirov de când venise la Leningrad în 1926, comportamentul lui pare pe deplin normal. În toţi aceşti ani, trebuia să stea de dimineaţă până seara aproape de un om care, potrivit multor relatări, nu era uşor de păzit. După cum se spune,

pe Kirov îl enerva când bodyguarzii stăteau prea aproape şi uneori chiar fugea de ei. Având o îndelungată experienţă de lucru în slujba lui Kirov, Borisov cunoştea, cu siguranţă, toanele şefului său şi încerca să nu-l enerveze. În ziua de 1 decembrie, la Smolnîi, a păstrat distanţa obişnuită. De asemenea, în timp ce înainta pe coridor, Kirov s-a oprit de câteva ori ca să poarte scurte conversaţii. Discreţia impunea ca Borisov să se dea la o parte în astfel de situaţii. Nu a fost nimic neobişnuit în legătură cu comportamentul lui.

Pe 2 decembrie, comisia de la Moscova a hotărât să-l interogheze pe Borisov. El a fost escortat la Smolnîi de alţi doi agenţi NKVD. Pentru că nu era nici o maşină disponibilă (ceea ce nu era surprinzător, având în vedere numărul mare de demnitari care veniseră deodată la Leningrad de la Moscova), Borisov a fost adus într-un camion care s-a dovedit a fi într-o stare proastă. Şoferul a pierdut controlul vehiculului şi a intrat într-o clădire. Borisov s-a lovit cu capul de un zid al clădirii şi a murit la spital, fără să-şi mai recapete cunoştinţa. Aceasta este succesiunea evenimentelor stabilită în urma investigaţiilor şi a estimărilor specialiştilor, realizate în momente diverse, şi nu există probe care să dovedească contrariul.[73] Cei care susţin existenţa unui complot resping ideea că vehiculul s-a făcut praf accidental şi pretind că Borisov a fost omorât.

Ideea că Stalin s-a aflat în spatele asasinării lui Kirov are toate caracteristicile unei teorii conspiraţioniste. Asemenea teorii tind să se sprijine pe ideea că, dacă un eveniment este avantajos pentru o anumită persoană rău intenţionată, atunci acea persoană trebuie să-l fi provocat. Ele tind să nege posibilitatea unor întâmplări arbitrare şi ignoră faptul că astfel de lucruri se petrec tot timpul. Ideea că Stalin a conspirat ca să-l omoare pe Kirov a avut parte de mult prea multă atenţie. Chiar dacă a avut totuşi un amestec în moartea lui Kirov, această posibilitate nu schimbă cu aproape nimic felul în care îl înţelegem pe el sau epoca lui. În analele crimelor dictatorului, asasinarea lui Kirov ar fi fost una dintre cele mai puţin odioase.

Repetiţie pentru Marea Teroare

Potrivit rudei lui Stalin Maria Svanidze, asasinarea lui Kirov l-a întors pe dos extrem de tare. „S-a făcut palid şi s-a tras la faţă, iar în privirea lui se vedea o suferinţă ascunsă.“ „Mă simt aşa de singur“, i s-a confesat el, după câte se spune, cumnatului său Pavel Alliluev.[74] Nu există nici un motiv să ne îndoim de aceste relatări. Tiranii îmbină deseori o cruzime excepţională şi o indiferenţă absolută faţă de moartea a milioane de oameni cu un sentimentalism excesiv faţă de

cei apropiaţi lor. Asasinarea lui Kirov a trezit în Stalin ambele extreme. Modul în care a folosit moartea prietenului său ca pe un pretext pentru o nouă campanie de teroare este mai mult decât cinic. Opozanţii acuzaţi pe nedrept că au pus la cale crima comisă de Nikolaev nu au fost singurii măturaţi de torentul Kirov, care s-a transformat în apele turbate ale Marii Terori. Mii şi mii de leningrădeni (aşa-numiţii „foşti“ – foşti membri ai nobilimii şi ai clerului, dar şi foşti demnitari şi ofiţeri ţarişti, printre alţii) au fost trimişi în exil şi în lagăre. S-au făcut epurări în interiorul partidului, iar articolele din codul penal care prevedeau arestarea oricui era suspectat de „activităţi contrarevoluţionare“ au fost aplicate din plin.

Mult timp s-a crezut că această campanie a marcat începutul valului de represiune care s-a năpustit asupra ţării în a doua jumătate a anilor 1930. Însă o privire mai atentă asupra succesiunii evenimentelor sugerează un tablou puţin diferit. În 1935 şi 1936, teroarea a coexistat cu rămăşiţe ale politicilor „moderate“. Pe 31 ianuarie 1935, chiar la apogeul „represiunii Kirov“, Biroul Politic a adoptat, la îndemnul lui Stalin, decizia de a promulga o nouă constituţie sovietică.[75] O caracteristică centrală a acestui document a constituit-o acordarea de drept de vot unor grupuri numeroase care, anterior, fuseseră lipsite de acest drept pe motiv că erau „elemente străine“. Acum alegerile aveau să fie directe, iar votul secret, şi nu deschis, aşa cum fusese până atunci. Aceste schimbări sugerau adoptarea unui model constituţional mai democratic, care să-l înlocuiască pe cel „revoluţionar“ care excludea oamenii cu apartenenţe de clasă suspecte. Stalin a scris într-un memorandum care însoţea proiectul rezoluţiei Biroului Politic referitor la noua constituţie:

> În opinia mea, această chestiune a unei constituţii pentru Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste este mult mai complicată decât ar putea părea la o primă vedere. În primul rând, sistemul electoral trebuie să fie schimbat nu doar în sensul de a face votul mai direct. Trebuie să fie schimbat şi în sensul de a înlocui votul deschis cu votul închis (secret). Putem şi trebuie să ducem această chestiune la bun sfârşit şi să nu ne oprim la jumătate de drum. Situaţia şi gruparea forţelor din ţara noastră sunt de asemenea natură, încât nu putem decât să beneficiem, din punct de vedere politic, de pe urma lor. Nici nu vorbesc de faptul că nevoia unei astfel de reforme este dictată de interesele mişcării revoluţionare internaţionale, întrucât o asemenea reformă va fi, în mod categoric, o armă puternică în lupta împotriva fascismului internaţional.[76]

Acest memorandum sugerează că, şi după asasinarea lui Kirov, Stalin s-a bizuit pe exploatarea avantajelor direcţiei „moderate“, atât pe plan intern, cât şi pe plan internaţional. Consideraţiile internaţionale au fost probabil principala forţă care i-a determinat interesul faţă de liberalizare. Ameninţarea în creştere din partea Germaniei şi a Japoniei apropia URSS tot mai mult de democraţiile occidentale. În mai 1935, Uniunea Sovietică a semnat un tratat de asistenţă reciprocă cu Franţa şi Cehoslovacia. Al VII-lea Congres Mondial al Cominternului, desfăşurat în acea vară, a luat în considerare cooperarea cu guvernele socialiste şi a sprijinit ideea unui front popular atotcuprinzător împotriva fascismului. Sperând ca ţările vest-europene să vireze către stânga şi să simpatizeze mai mult cu Uniunea Sovietică, Stalin a simţit nevoia de a îmbunătăţi imaginea „patriei socialismului“ şi de a o prezenta ca pe o ţară prosperă şi democratică.

Promisiunea de a reda dreptul de vot celor etichetaţi drept străini din punct de vedere social a stat în miezul unei politici de reconciliere. În mintea lui Stalin, în afară de masele uriaşe din ţară pe care el le vedea ca pe nişte adevăraţi duşmani, mai erau şi numeroase victime mai mult sau mai puţin nevinovate ale luptei nemiloase de clasă. Mai ales tinerii trebuiau să fie aduşi de partea regimului. Continuarea discriminării pe baza originilor familiale ameninţa să crească rândurile potenţialilor oponenţi ai guvernului. Un semnal important în campania de reconciliere l-a reprezentat spectacolul politic dat de Stalin la o întrunire a operatorilor de combine, de la începutul lui decembrie 1935. Când un colhoznic başkir, pe nume A. Tilba, a declarat de la tribună: „Chiar dacă sunt fiu de chiabur, am să lupt onorabil pentru cauza muncitorilor şi a ţăranilor şi pentru construirea socialismului“, Stalin a strecurat o propoziţie care a devenit faimoasă: „Fiul nu este răspunzător pentru părinte“.[77] În realitate, fiii şi fiicele au fost răspunzători pentru părinţii lor şi părinţii pentru copiii lor, însă „elementele străine“ aveau acum o şansă mai bună să-şi croiască drumul în societatea sovietică. Promisiunea drepturilor egale de vot a fost însoţită de alte campanii de liberalizare. De exemplu, sute de mii de oameni condamnaţi pentru infracţiuni nonpolitice au fost eliberaţi din închisoare sau reabilitaţi.

Era necesar un grad de stabilitate pentru a asigura şi a promova curentele economice pozitive care au început să apară la sfârşitul lui 1933 şi au continuat în 1934. Stalin învăţase din experienţa nefericită a crizelor anterioare care era preţul economic pentru fiecare nouă campanie de represiune. În 1935, a făcut cea mai importantă concesie

ţărănimii de la începutul colectivizării: dreptul de a cultiva loturi private a fost legiferat şi întrucâtva extins. Acest pas a permis o îmbunătăţire a situaţiei alimentare din ţară. Îmbunătăţiri asemănătoare s-au văzut în sectoarele industriale, în 1935–1936. În noiembrie 1935, Stalin a inventat o lozincă nouă: „Viaţa e mai bună, viaţa e mai veselă!“ În acel an, sistemul de raţii a început să fie redus treptat şi au fost eliminate anumite limitări ale creşterilor salariale. Stimulentele financiare au crescut productivitatea. Aceştia au fost ani buni pentru economia sovietică.

S-ar putea crede că roadele moderaţiei aveau să-l inspire pe Stalin să încerce mai multe politici moderate. Nu a fost aşa şi un nou val de teroare a prins tot mai clar contur. Istoricii încă se străduiesc să înţeleagă motivele lui pentru amplificarea represiunii într-o perioadă de stabilitate socială şi de îmbunătăţire a economiei. Credea oare Stalin cu adevărat că ţara era ameninţată de conspiraţii teroriste? Se temea el într-adevăr pentru viaţa lui? Există destul de multe probe care dovedesc contrariul. Stalin a ordonat NKVD să găsească dovezi că foştii opozanţi intraseră în ilegalitate şi alcătuiseră organizaţii teroriste, dar, oricât s-ar fi străduit, NKVD nu a fost în stare de aşa ceva. Dosarele care au fost deschise nu păreau verosimile, iar Stalin a înţeles, în mod sigur, că fuseseră fabricate. În orice caz, nu a făcut nici o schimbare în viaţa de zi cu zi care să indice o nelinişte în legătură cu siguranţa lui. Îşi păstrase programul zilnic de lucru, se ducea în vacanţe în sud şi, din când în când, ieşea printre oameni ca să-şi demonstreze solidaritatea.

În seara de 22 aprilie 1935, nişte rude de-ale lui Stalin şi colegi de la Biroul Politic s-au adunat în apartamentul lui de la Kremlin. Stalin era împreună cu copiii. Fiica lui, Svetlana, a cerut permisiunea să facă o călătorie cu metroul, care abia se deschisese. Fiind într-o dispoziţie bună, Stalin a hotărât să organizeze o excursie. Întrucât nu se făcuse nici o pregătire pentru această ieşire, el şi tovarăşii lui au fost înconjuraţi de mulţimi de pasageri la fiecare staţie. Maria Svanidze a scris în jurnalul ei: „A fost o agitaţie de neînchipuit şi oamenii se înghesuiau să-l salute pe *vojd*, strigau «Ura!» şi alergau după noi. Am fost despărţiţi unii de alţii şi eu aproape că am fost strivită de o coloană. […] A fost bine că poliţia şi bodyguarzii sosiseră deja.“ Fiul lui Stalin, în vârstă de 14 ani, Vasili, „era cel mai agitat dintre toţi“. Dar Stalin „era vesel şi i-a pus nenumărate întrebări conducătorului de lucrări, care a apărut de nicăieri“. La staţia următoare, Stalin a coborât din nou pe peron, dar rudele lui, inclusiv fiica lui Svetlana, au rămas în metrou, „îngrozite de bucuria nestăpânită a mulţimii, care, în

entuziasmul său, a răsturnat într-o staţie un stâlp de iluminat din fontă, nu departe de *vojd*“. După ce a vizitat metroul, Stalin s-a dus la vila lui. Vasili, traumatizat de mulţime, „s-a aruncat pe patul lui şi a plâns isteric“ de îndată ce a ajuns acasă. Rudele adulte au luat sedative.[78]

Un om care trăieşte cu frica serioasă a unui atac s-ar aventura – ca să nu mai spunem că s-ar delecta – într-o astfel de excursie? Intensificarea represiunii, care a avut loc la sfârşitul lui 1934, a fost determinată de calcule mai complexe. Asasinatul lui Kirov a oferit un pretext ideal pentru tipul de acţiune pe care se bazează orice dictatură ca să-şi sprijine îndatorirea centrală: consolidarea puterii dictatorului. Fireşte, la sfârşitul lui 1934, Stalin era deja dictator, însă dictaturile, ca orice sistem instabil de guvernare, depind de zdrobirea continuă a ameninţărilor. În această perioadă, Stalin s-a confruntat cu două asemenea ameninţări, care, la o primă vedere, nu par să aibă legătură. Prima a fost rămăşiţa sistemului „conducerii colective“ din cadrul Biroului Politic, iar cea de a doua a fost supravieţuirea unui număr considerabil de foşti opozanţi. Aceste ameninţări ţineau de ceea ce s-ar putea numi tradiţia bolşevică. Ele atârnau deasupra capului lui Stalin ca sabia lui Damocles, amintind că existau alternative la guvernarea unui dictator unic. Colegii lui din Biroul Politic se bucurau de o independenţă administrativă, dacă nu chiar politică, semnificativă. Ei conduceau diversele departamente ale guvernului şi aveau o armată de protejaţi în cadrul partidului şi al aparatului de stat. Pe lângă vestigiile conducerii colective şi ale democraţiei intrapartinice, legăturile create de devotamentul instituţional şi de clan erau ultimele obstacole în faţa puterii unice şi incontestabile.

Într-un discurs ţinut la începutul lui 1937, Stalin a împărţit înalţii oficiali în mai multe categorii. Pe unii i-a numit „generalii partidului“ (cei mai înalţi 3 000 sau 4 000 de oficiali) şi pe alţii „ofiţerii partidului“ (între 30 000 şi 40 000 de oficiali de rang inferior).[79] Până la jumătatea anilor 1930, vechea gardă a partidului deţinuse un loc de onoare în aceste două grupuri, dar Stalin avea motive să nu aibă încredere în aceste personalităţi respectate. Orice puteau acestea să spună de la tribună, oricât de sincer i-ar fi jurat credinţă, el ştia: aceşti mai-mari ai partidului îşi aminteau bine că testamentul lui Lenin aproape că pusese capăt, la un moment dat, carierei politice a lui Stalin şi că el rămăsese la putere numai cu sprijinul lui Zinoviev şi Kamenev; că, la sfârşitul anilor 1920, Stalin reuşise să înfrângă grupul Rîkov–Buharin numai cu sprijinul Comitetului Central; şi că politica de partid din anii

1930 adusese eşecuri catastrofale. În 1937, funcţionarii de partid aveau toate motivele să-l vadă pe Stalin ca fiind „primul între egali“, dar, nu cu mult timp înainte, acesta se numărase printre cei mulţi care căutaseră să obţină o poziţie. Stalin ştia că vechea gardă îşi amintea foarte limpede vremea aceea.

În lungii ani de colaborare, vechii bolşevici stabiliseră legături apropiate între ei. Stalin amesteca din când în când cărţile, dar era greu să rupă reţelele de loialitate personală care se formaseră în jurul acestor oficiali la diverse niveluri. Liderii îşi luau cu ei „oamenii lor“ când se mutau dintr-o funcţie în alta. Oamenii din aceste reţele aveau loialităţi împărţite: îl slujeau pe dictator, dar aveau şi proprii lor protectori în Biroul Politic sau în alte organisme de la nivel înalt. Desigur, toate aceste grupuri erau lipsite de coeziune oficială şi de putere politică. Nimeni nu a găsit până acum dovezi referitoare la vreun efort serios din partea lor de a-i opune rezistenţă lui Stalin. Cel mult, îşi exprimau nemulţumirea în privat. Dar, ca orice dictator, Stalin bănuia ce era mai rău. Se aştepta să fie înjunghiat pe la spate în clipa în care situaţia de pe plan intern sau internaţional se înrăutăţea. Înlocuirea vechii gărzi cu adepţi mai tineri absolut devotaţi a fost un aspect crucial al programului său de consolidare a propriei poziţii. Ameninţarea tot mai mare a războiului a trezit anxietatea *vojd*-ului şi dorinţa lui de a-şi proteja puterea în cazul în care se întâmpla neprevăzutul. „Ca să aibă linişte, cuceritorul trebuie să-i omoare pe cei cuceriţi.“ Această zicală, atribuită lui Ginghis Han, a fost subliniată într-una dintre cărţile din biblioteca lui Stalin.[80]

Cei cuceriţi – foştii opozanţi pocăiţi şi umiliţi – alcătuiau, într-adevăr, un subgrup îngrijorător în cadrul comunităţii vechilor bolşevici. Cu toate că poliţia secretă îi supraveghea îndeaproape, foştii opozanţi erau încă membri de partid cu o poziţie bună. Mulţi deţineau funcţii în cadrul guvernului şi chiar în aparatul de partid sau aveau poziţii înalte în întreprinderi economice importante. Majoritatea vechilor bolşevici îşi aminteau rolul pe care îl jucaseră opozanţii în zilele glorioase ale Revoluţiei. Asasinarea lui Kirov şi dosarul fabricat care pretindea că adepţii lui Zinoviev şi ai lui Kamenev erau implicaţi într-un complot terorist au schimbat totul. Foştii opozanţi au fost transformaţi peste noapte din camarazi care făcuseră cândva nişte gafe politice în „duşmani“ şi „teroriştі“.

Foştii opozanţi nu au fost singurii afectaţi de această transformare subită. În rândul vechii gărzi, era greu de găsit cineva care să nu fie legat de ei în vreun fel. O parte semnificativă dintre generalii sovietici luptaseră sub comanda lui Troţki, care înfiinţase Armata Roşie şi o

condusese mulţi ani. Mulţi funcţionari promiţători „greşiseră“ în tinereţea lor. În anii 1920, fie pentru că încă nu erau siguri încotro bătea vântul, fie pentru că îşi urmau, pur şi simplu, inima, mulţi sprijiniseră la un moment dat opoziţia. Alţii au dezvoltat prietenii cu viitori membri ai opoziţiei în vremea când fuseseră în ilegalitate şi în timpul Revoluţiei sau când luptaseră cot la cot în timpul Războiului Civil. Unii colaboraseră de curând cu opozanţii pocăiţi. Pe scurt, dând o lovitură foştilor opozanţi, Stalin a provocat un cutremur uriaş în rândurile partidului. Acest lucru i-a permis deopotrivă să se ocupe de oponenţii politici care stăteau poate la pândă în umbră şi să epureze tot aparatul de partid, inclusiv să scape de unii dintre tovarăşii lui din Biroul Politic.

Între 1935 şi începutul lui 1937, persecuţia foştilor opozanţi a fost însoţită de convulsii în rândul celor mai înalte eşaloane ale partidului. Trei tineri întreprinzători şi-au văzut poziţia consolidată în urma asasinării lui Kirov: Nikolai Ejov, Andrei Jdanov şi Nikita Hruşciov. Promovarea lui Ejov a avut o importanţă deosebită. Lui i-a încredinţat Stalin responsabilitatea directă pentru dirijarea epurării. După ce şi-a îndeplinit cu bine datoria de a fabrica dosare în timpul „Afacerii Kirov“, Ejov a primit o nouă însărcinare – „Afacerea Kremlin“. La începutul lui 1935, mai mulţi membri ai personalului auxiliar care lucrau în birourile guvernamentale de la Kremlin – femei de serviciu, bibliotecari şi membri ai personalului conducătorului de la Kremlin – au fost arestaţi şi acuzaţi că au complotat împotriva lui Stalin. Printre cei arestaţi s-au numărat câteva rude ale lui Lev Kamenev, care a fost acuzat că pusese la cale complotul.[81] Arestaţii se aflau sub autoritatea vechiului prieten al lui Stalin, Avel Enukidze, care supraveghea buna funcţionare a întregii infrastructuri a Kremlinului, iar el a fost acuzat că fusese complice la complot.[82] Stalin a arătat foarte mult interes faţă de „Afacerea Kremlin“. Arhivele arată că el primea şi citea în mod regulat procesele-verbale ale anchetării deţinuţilor, făcea însemnări pe marginea lor şi dădea instrucţiuni speciale NKVD.[83]

Deşi Enukidze nu era membru al Biroului Politic, făcea parte indirect din conducerea colectivă, fiind prieten apropiat cu mulţi înalţi oficiali, inclusiv cu Stalin însuşi. Stalin l-a folosit practic pe Enukidze ca să testeze rezistenţa sistemului conducerii colective. Aceasta a fost prima lovitură importantă pe care dictatorul a dat-o cercului apropiaţilor săi. Rezultatele testului au fost încununate de succes. Biroul Politic nu a opus decât o rezistenţă slabă, iar Enukidze a fost concediat, arestat şi împuşcat. O vreme, Stalin a acţionat cu atenţie, îndeplinind operaţiunea pas cu pas, dar, treptat, epurarea din rândul

nomenclaturii de la vârf şi-a sporit ritmul. Un punct de cotitură a fost primul-proces spectacol de la Moscova al foştilor lideri ai opoziţiei, din august 1936. După ce au fost torturaţi, acuzaţii, între care se numărau Kamenev, Zinoviev şi alte personalităţi renumite din partid, au fost declaraţi terorişti şi spioni şi apoi au fost împuşcaţi.

În timpul procesului din august, vânătoarea de duşmani a atins noi niveluri ale isteriei. Stalin l-a numit pe Ejov în fruntea NKVD şi, sub îndrumarea *vojd*-ului, acesta a început să pregătească noi procese şi a intensificat epurarea în rândul partidului şi al aparatului de stat. În ianuarie 1937, s-a desfăşurat un al doilea proces-spectacol, de data aceasta, al foştilor opozanţi care deţinuseră funcţii înalte de supraveghere a economiei şi a întreprinderilor industriale. Ei au fost acuzaţi de sabotaj şi spionaj. Tovarăşii apropiaţi ai lui Stalin, compromişi de legăturile cu presupuşi duşmani, au cedat. Numai Ordjonikidze nu a vrut ca subordonaţii lui din sectorul industriei grele să fie arestaţi, provocând un conflict cu Stalin, care s-a încheiat cu sinuciderea lui Ordjonikidze.[84] Acest act disperat arată cât de neputincioşi se simţeau membrii Biroului Politic în faţa lui Stalin, care devenise o forţă de nestăvilit ca urmare a controlului său asupra poliţiei secrete. Vechii tovarăşi de luptă ai *vojd*-ului, ca să nu mai vorbim de funcţionarii de rang inferior, erau o forţă înfrântă. Se înghesuiau să intre în graţiile lui Stalin, fiecare sperând să-şi salveze pielea.

Aceasta era starea de fapt când rândurile deja subţiate ale nomenclaturii s-au adunat la şedinţa plenară a Comitetului Central, din februarie-martie 1937. În timpul şedinţei, Stalin a ordonat continuarea represiunii, iar Ejov a ţinut un discurs în care a cerut să se deschidă un dosar împotriva liderilor „deviaţionismului de dreapta“, Nikolai Buharin şi Aleksei Rîkov (colegul lor „de dreapta“ Mihail Tomski se sinucisese deja în august 1936). Plenul a aprobat, bineînţeles, propunerea lui Ejov. Buharin şi Rîkov au fost arestaţi, iar, în martie 1938, în timpul celui de-al treilea proces-spectacol de la Moscova, au fost condamnaţi la moarte prin împuşcare. Asemenea celorlalte procese, acesta a fost urmat de un val de condamnări bazate pe probe false în toată ţara.

Represiunea care a tulburat partidul şi aparatul de stat s-a năpustit cu o forţă deosebită asupra „structurilor puterii“, mai exact, asupra NKVD şi armatei – organizaţii despre care Stalin credea că reprezentau cea mai mare ameninţare la adresa dictaturii lui. De îndată ce Ejov a preluat conducerea NKVD, el l-a distrus pe predecesorul său, Iagoda, şi pe mulţi dintre tovarăşii săi. În iunie 1937, după ce au fost torturaţi, foarte mulţi ofiţeri cu grade superioare, printre care şi comisarul

adjunct al poporului pentru apărare, Mihail Tuhacevski, au primit condamnări la moarte pe baza unor acuzaţii inventate, potrivit cărora ei făceau parte dintr-o „organizaţie militară troţkistă antisovietică“.[85] La scurt timp după aceea, un val de arestări a măturat întreaga armată. Cercetările academice ale arhivelor deschise recent pot pune capăt acum dezbaterii ce durează de decenii: Afacerea Tuhacevski şi toată campania antimilitară s-au bazat pe dovezi fabricate de NKVD, sub supravegherea directă a lui Stalin. Acuzaţiile aduse conducătorilor armatei nu au avut absolut nici o bază în realitate.[86]

La început, represiunea a avut ca ţintă membrii cei mai importanţi din guvern, partid, servicii secrete şi armată şi nu i-a afectat prea mult pe cetăţenii obişnuiţi. Dacă teroarea ar fi fost limitată la nomenclatura de partid şi de stat, am putea fi de acord cu aceia care au susţinut că principalul obiectiv al lui Stalin a fost să distrugă vechea gardă a partidului şi să instaleze o nouă generaţie de funcţionari care să-i fie devotaţi orbeşte. Fără discuţie, a urmărit acest obiectiv. Dar, în cea de a doua jumătate a anului 1937, teroarea a fost îndreptată asupra unei părţi mult mai mari din populaţia sovietică, iar această extindere a făcut-o să se numească „Marea Teroare“. În ceea ce priveşte proporţiile lor şi numărul de victime, aceste operaţiuni ulterioare le-au eclipsat mult pe cele care i-au vizat în primul rând pe demnitari. După ce a împuşcat o parte considerabilă din nomenclatură, Stalin şi-a adus teroarea până la concluziile sale logice. După ce a consolidat puterea la vârf, a început să epureze ţara de o posibilă Coloană a Cincea. Ameninţarea unui război de proporţii a exacerbat paranoia lui Stalin. Sute de mii de oameni nevinovaţi au suportat consecinţele.

AGITAŢIE ÎN CERCUL APROPIAŢILOR LUI STALIN

Sosirea iniţială a celor patru la *dacea* din afara Moscovei, în primele ore ale dimineţii de 2 martie 1953

Bodyguardul a intrat ducând corespondenţă în camerele lui Stalin şi a început să-l caute. După ce a traversat câteva camere, l-a găsit în sfârşit pe *vojd* în camera mică de zi. Priveliştea trebuie să fi fost extrem de neplăcută. Stalin zăcea neputincios pe podea, care era udă sub el.[1] Acest ultim detaliu este important nu pentru a face haz de necazul lui sau ca un detaliu evocator, ci pentru că a afectat

evenimentele ulterioare. Bodyguardului i s-a părut că Stalin nu putea să vorbească, dar a făcut un gest uşor cu mâna, făcându-i semn să se apropie. Bodyguardul şi-a chemat colegii, care l-au ajutat să-l ridice pe Stalin pe canapea. Apoi au alergat să-i telefoneze superiorului lor ierarhic, ministrul Securităţii statului, Semen Ignatiev. Potrivit relatărilor ulterioare ale bodyguarzilor, Ignatiev a refuzat să ia vreo decizie şi le-a zis să le telefoneze membrilor conducerii de vârf: Beria şi Malenkov.

Reacţia lui Ignatiev era perfect de înţeles. El se comporta exact aşa cum o făcuseră bodyguarzii cu câteva ore mai devreme, când le fusese teamă să intre neinvitaţi în camerele lui Stalin. Ignatiev nu a vrut să-şi asume responsabilitatea pentru decizia de a chema doctorii să-l vadă pe *vojd*. Aceasta era o problemă dificilă pentru un om care, cu numai doi ani mai înainte, fusese smuls din poziţia destul de confortabilă de şef de departament în cadrul Comitetului Central şi însărcinat cu vânătoarea de duşmani ai poporului în calitate de ministru al Securităţii statului. Trebuie să fi regretat ziua în care Stalin îl alesese pe el pentru această sarcină, al cărei eşec costa mult. De atunci, trăise în frică. Atunci când a auzit că Stalin suferise un accident vascular cerebral, singura lui dorinţă a fost să lase responsabilitatea deciziei pe mâinile altcuiva.

Neizbutind să obţină nici un sfat din partea şefului lor, bodyguarzii au reuşit să-l găsească pe Malenkov, care i-a informat apoi pe ceilalţi membri ai Grupului celor Cinci: Beria, Hruşciov şi Bulganin. Acest lucru avea sens. Necunoscând foarte clar starea lui Stalin, Malenkov nu voia să se ducă la vilă singur sau să fie singurul care să aprobe chemarea doctorilor. Orice decizie trebuia să fie luată colectiv. Cei patru au căzut de acord să se întâlnească la vilă, ca să evalueze situaţia şi să se acopere unii pe alţii pentru acţiunile care urmau să fie adoptate, oricare ar fi fost acestea.

Atât memoriile lui Hruşciov, cât şi relatările bodyguarzilor descriu precauţia extremă a celor din conducerea de vârf după ce au sosit la vilă în toiul nopţii. Se temeau să nu cumva să facă ceva care să stârnească mânia lui Stalin, dacă acesta îşi revenea. Conform lui Hruşciov, nici nu au intrat iniţial în camerele lui Stalin, preferând, în schimb, să-i interogheze pe bodyguarzi. Ceea ce au auzit i-a făcut să fie şi mai neliniştiţi. Faptul că Stalin nu se putea mişca şi că, din câte se părea, făcuse pe el i-a pus pe lideri într-o poziţie dificilă. Ştiau că el nu ar fi vrut să-l vadă cineva într-o asemenea stare. Dacă acesta nu era decât un episod trecător? Stalin nu avea să privească cu ochi buni pe nimeni care asistase la neputinţa lui umilitoare. Potrivit descrierii

lui Hruşciov, când au aflat de la bodyguarzi că Stalin „părea să doarmă acum, ne-am gândit că, din moment ce era într-o stare aşa de proastă, ar fi fost nepotrivit să apărem lângă el şi să ne facem cunoscută prezenţa oficial. Aşa că ne-am dus înapoi la casele noastre.“[2]

Se pare că memoriile lui Hruşciov nu dezvăluie întreaga poveste. Potrivit bodyguarzilor, înainte să plece, cei patru i-au desemnat pe Malenkov şi pe Beria să intre în camerele lui Stalin şi să evalueze personal starea acestuia. Pentru o astfel de evaluare, era nevoie de doi oameni, din motive evidente. Dacă se duceau toţi patru, făceau prea mult zgomot şi riscau să-l trezească pe *vojd*. Şi nici unul dintre ei nu voia să intre acolo singur. Aşadar, Hruşciov şi Bulganin au aşteptat în camera bodyguarzilor în timp ce Beria şi Malenkov s-au strecurat pe furiş ca să se uite la Stalin, înspăimântaţi să nu-l trezească. Bodyguarzii şi-au amintit un detaliu caraghios: pantofii cei noi ai lui Malenkov scârţâiau, aşa că acesta şi i-a scos din picioare şi i-a luat sub braţ. Când cei doi bărbaţi s-au apropiat, l-au auzit pe Stalin sforăind uşor. După ce s-au întors, Beria i-a dojenit aspru pe bodyguarzi că făcuseră atâta zgomot pentru nimic. Stalin doar dormea. Bodyguarzii şi-au justificat acţiunile, explicând că situaţia fusese mult mai proastă cu câteva ore mai devreme.[3] Alungând neliniştile bodyguarzilor, cei patru bărbaţi s-au întors la Moscova.

Unii istorici şi comentatori au detectat unele indicii conspirative în acest episod şi pun moartea lui Stalin pe seama deciziei de a nu apela la ajutor medical. Această interpretare este îndoielnică. În primul rând, conform doctorilor care au efectuat autopsia, accidentul vascular cerebral al lui Stalin a fost rezultatul aterosclerozei care începuse să se dezvolte cu ani în urmă.[4] O intervenţie rapidă nu l-ar fi salvat. Pe de altă parte, colegii lui de la conducere nu aveau cum să ştie asta. Ei nu ştiau care erau implicaţiile asigurării sau privării de asistenţă medicală, iar faptul că nu chemaseră doctorii ar fi putut presupune o intenţie rea. Cu siguranţă, mulţi lideri sovietici nu-i doreau viaţă lungă conducătorului lor abuziv, în adâncul lor. Cu toate acestea, explicaţiile mai puţin sinistre trebuie să fie luate şi ele în considerare. Tovarăşilor lui Stalin le-a fost, pur şi simplu, frică să intervină. Nu erau obişnuiţi să ia iniţiativa şi cunoşteau prea bine firea suspicioasă şi capricioasă a lui Stalin. În acele zile de la începutul lui martie, toţi cei implicaţi – bodyguarzii, Ignatiev şi ceilalţi membri ai Grupului celor Cinci – s-au purtat exact aşa cum îi instruise Stalin să se poarte. Mergeau în vârful picioarelor, uitându-se mereu peste umăr şi încercând să paseze responsabilitatea cât de mult posibil pe umerii celorlalţi.

Mulţi ani, chiar şi tovarăşii şi prietenii cei mai apropiaţi ai lui Stalin, oameni cu care împărtăşise ani lungi de luptă, trăiseră cu ameninţarea constantă a eliminării fizice. Un dictator nu poate fi sigur de puterea lui decât dacă cei din jurul său sunt la mila lui. După ce i-a distrus pe foştii lideri ai opoziţiei, în 1937–1938, Stalin a mers mai departe şi a ordonat împuşcarea unei părţi semnificative dintre membrii Biroului Politic. Rudele apropiate ale unora dintre tovarăşii săi care au supravieţuit au fost, de asemenea, arestate sau ucise. Fratele membrului Biroului Politic Lazar Kaganovici s-a sinucis, iar soţia lui Kalinin a sfârşit într-un lagăr.[5] Această represiune a potenţialilor oligarhi a continuat după război. Afacerea Leningrad le-a adus sfârşitul lui Nikolai Voznesenski şi Aleksei Kuzneţov, doi membri ai generaţiei mai tinere care se evidenţiaseră în timpul lui Stalin.[6] Soţia lui Molotov a fost arestată cam în acelaşi timp. În ultimele luni de viaţă, Stalin i-a criticat aspru pe Molotov şi pe Mikoian, înlăturându-i practic de la putere. Moartea lui reprezenta singura garanţie că nu aveau să mai fie epurări.

Într-un anumit moment în carierele lor, practic toţi cei din conducerea sovietică de vârf au fost nevoiţi să îndure un ritual al umilirii şi al pocăinţei urmat de noi jurăminte de credinţă adresate *vojd*-ului. Stalin îşi arunca tovarăşii în dizgraţie numai ca să-i aducă mai târziu înapoi în turmă. Mustrările lui erau slobode şi îi plăcea să organizeze critici publice severe în presă şi la diverse întruniri. Iar, când îşi pierdea cumpătul, priveliştea era înfiorătoare. Ministrul Comerţului exterior, Mihail Menşikov, a povestit cum o dată a atras asupra lui mânia lui Stalin în timpul unei întruniri pentru că nu auzise bine întrebarea acestuia. „Mi-a aruncat o privire furioasă“, şi-a amintit Menşikov, „şi a aruncat cu un creion gros în mine cât de tare a putut, azvârlindu-l de a lungul mesei în direcţia mea. Pentru o clipă, toată lumea a îngheţat şi aştepta să vadă ce urma să se întâmple.“[7] După moartea lui Stalin, Ignatiev s-a plâns că era luat mereu la trei-păzeşte: „Tovarăşul Stalin mă ocăra folosind cel mai murdar limbaj pe care l-am auzit în viaţa mea şi mă făcea idiot“.[8] Când scriitorul Konstantin Simonov a asistat la şedinţa plenară a Comitetului Central, din octombrie 1952, a fost impresionat de tonul furios, „aproape feroce“ şi „nestăpânit“ al discursului lui Stalin în care îi denunţa pe Molotov şi pe Mikoian.[9] Caracterul irascibil şi imprevizibil al lui Stalin, mai ales din ultimii lui ani, s-a înrăutăţit odată cu declinul stării sale de sănătate.

Înalţii oficiali sovietici duceau o viaţă ca într-o colivie de aur. În timp ce-şi exercitau puterea de viaţă şi de moarte asupra subordonaţilor lor, se aflau mereu la mila şefului lor suprem. Paza lor, transportul,

corespondenţa primită şi trimisă, liniile telefonice speciale, vilele şi apartamentele lor – toate acestea erau în mâinile securităţii statului, care se afla cu totul sub controlul dictatorului. Un astfel de control însemna că Stalin ştia totul despre cum şi cu cine îşi petreceau timpul aceşti demnitari. Ca şi cum asta nu ar fi fost de ajuns, se pare că el a cerut poliţiei secrete să instaleze microfoane ca să spioneze anumiţi membri ai Biroului Politic.[10]

În ciuda persecuţiei celor din conducerea colectivă, manifestările periodice ale oligarhilor ameninţau inevitabil puterea unică a lui Stalin. Deşi erau la cheremul său, colegii lui de la conducere aveau totuşi o anumită autonomie administrativă în calitate de şefi ai unor instituţii guvernamentale importante şi luau independent multe decizii importante pentru mersul ţării. De asemenea, autoritatea lor s-a extins pe măsură ce slăbiciunea fizică a lui Stalin a determinat scăderea implicării sale în procesul decizional cotidian. Stalin era conştient de această ameninţare. Konstantin Simonov a consemnat un comentariu tipic al *vojd*-ului despre tovarăşii lui, aşa cum fusese povestit de un martor ocular:

> Chiar dacă diferendele persistă, ei ajung la o înţelegere pe hârtie şi îmi prezintă chestiunea în forma respectivă. [...] Şefii înţeleg că eu nu pot să ştiu totul; tot ce vor de la mine este o ştampilă şi semnătura mea. Da, nu pot să ştiu totul, aşa că sunt atent la diferende, la obiecţii şi încerc să înţeleg de ce apar, unde se află adevărata problemă. Şefii fac tot ce pot să ascundă lucrurile astea de mine; cad de acord când votează, dar ascund diferendele, totul ca să poată să obţină semnătura mea. Ce vor de la mine e semnătura mea.[11]

Metoda lui Stalin de a descoperi sistemele de apărare ale acestei societăţi de protecţie reciprocă poate fi descrisă cel mai bine ca aleatorie. Subalternii dictatorului nu ştiau niciodată ce chestiune l-ar putea interesa brusc. Nu ştiau niciodată dacă Stalin avea să reacţioneze la o anumită decizie şi, dacă da, cum sau când. Ameninţarea constantă a unui atac aleatoriu îi permitea să ţină atât aparatul, cât şi pe tovarăşii lui apropiaţi într-o stare de tensiune care compensa lipsa de control total asupra lor. Efortul *vojd*-ului de a-şi maximiza puterea asupra subordonaţilor lui era sprijinit de numeroasele canale prin care primea informaţiile. Cei din guvern şi din birocraţia de partid, din tribunale şi din cadrul securităţii statului, cu toţii se supravegheau unii pe alţii şi încercau constant să-şi

dovedească vigilenţa şi eficacitatea denunţându-se înaintea lui Stalin, demascând cu zel bubele altora, în timp ce şi le ascundeau pe-ale lor.

Represiunea, ameninţarea constantă a pedepsei, ca şi irascibilitatea şi toanele lui Stalin făceau ca viaţa înalţilor oficiali sovietici să fie aproape la fel de dificilă ca aceea a bărbatului sau a femeii de pe stradă, care nu aveau nici o putere. „Tovarăşii“ lui trăiau şi lucrau într-un stres continuu. Un diplomat sovietic, care a ocupat această funcţie mult timp, a lăsat următoarea mărturie despre ministrul de Externe al ţării, Andrei Vîşinski, unul dintre tovarăşii lui Stalin cei mai devotaţi şi mai plini de succes: „Vîşinski era îngrozit de Stalin. În fiecare joi se ducea şi îi dădea raportul şi cu mult înainte, anticipând această întâlnire, devenea ursuz. Cu cât se apropia mai mult ziua de joi, cu atât mai posomorât şi mai iritabil devenea. [...] Dar apoi, când totul rămânea în urmă, îşi permitea să se relaxeze o zi sau două. Oamenii cu experienţă ştiau că acesta era momentul oportun în care să-i comunice problemele cele mai complicate sau să-l abordeze cu solicitări de natură personală.“[12]

Stalin era un şef nemilos. Aştepta un devotament total din partea subordonaţilor lui şi prefera un stil milităresc de conducere: ordinele trebuiau îndeplinite fără discuţii şi cu orice preţ – fără scuze. În afară de pericolul constant al arestării şi de cantitatea excesivă de muncă, vieţile tovarăşilor apropiaţi ai lui Stalin erau îngreunate de stilul de viaţă nocturn al acestuia. Ca să ţină ritmul cu *vojd*-ul, cei din cadrul aparatului de stat lucrau şi noaptea, când Stalin era treaz, şi în timpul zilei, când restul ţării se trezea. Se pare că stresul de a lucra pentru Stalin i-a făcut pe unii mai puternici. Mai mulţi dintre tovarăşii lui cei mai apropiaţi au trăit ani îndelungaţi. Molotov şi Kaganovici, de exemplu, aproape că au ajuns la 100 de ani. Dar nu toată lumea avea o constituţie de fier şi adaptabilitatea necesare ca să supravieţuiască cerinţelor impuse de Stalin subordonaţilor săi. Într-un document al Comitetului Central, scris în 1947, s-a recunoscut că „o analiză a stării de sănătate a cadrelor din conducerea partidului şi a guvernului a arătat că mulţi indivizi, chiar şi dintre cei relativ tineri, suferă de boli de inimă şi de boli ale sistemelor circulator şi nervos suficient de serioase ca acest lucru să aibă un impact asupra capacităţii lor de muncă. O cauză a acestor boli este lucrul sub stres nu doar în timpul zilei, ci şi în timpul nopţii, iar deseori şi în zilele de odihnă.“[13] Câtă vreme Stalin era în viaţă, nu se putea face nimic în privinţa acestei probleme, dar la scurt timp după moartea lui s-a adoptat o rezoluţie prin care s-a impus ca birourile guvernamentale obişnuite să fie

închise noaptea, iar birocraţia a început să funcţioneze într-un mod mai normal.

Stalin se menţinea în centrul acestei maşinării uriaşe utilizate pentru manipularea oficialilor. El iniţia şi dirija represiunea, organiza toate marile schimbări de funcţii şi rotea constant oamenii, astfel încât să nu se instaleze nimeni prea confortabil într-o anumită poziţie. Ca orice dictator, a făcut tot posibilul să insufle teama, veneraţia şi un devotament instinctiv în subordonaţii lui. Viaceslav Molotov, un susţinător înrăit al dictatorului, l-a descris pe Lazar Kaganovici ca fiind un „stalinist absolut“.[14] Acesta era genul de oameni pe care Stalin încerca să-l cultive.

Un element-cheie al procesului prin care a fost „stalinizat“ guvernul sovietic – inclusiv conducerea de la cel mai înalt nivel – l-au reprezentat epurările în masă din anii 1930. În câteva luni, epurările au distrus vechea gardă a partidului şi au înlocuit-o cu feţe noi, care nu purtau povara faptului de a şti prea multe despre trecut sau de a avea idei despre cum putea fi condusă ţara altfel. „Noua generaţie“ a înlocuit demnitari care-şi câştigaseră poziţiile în guvernul sovietic după Revoluţie. În 1940, după ce teroarea scăzuse în intensitate, 57% din secretarii de partid din regiunile Rusiei şi din comitetele centrale ale republicilor Uniunii Sovietice aveau mai puţin de 35 de ani.[15] Mulţi miniştri, generali, directori de mari întreprinderi şi conducători ai asociaţiilor culturale aveau vârste între 30 şi 40 de ani.

Stalin le-a dat acestor parveniţi o putere colosală, permiţându-le să conducă propriile mici dictaturi. Destinele, chiar vieţile, a milioane de oameni erau în mâinile lor. Repartizarea unor resurse considerabile şi funcţionarea unor întreprinderi gigantice depindeau de ei. Şi-au format propria castă, care trăia după propriile legi şi se bucura de propria lume a privilegiilor. Membrii acestei caste nu cunoşteau foamea sau nevoile materiale. Ei nu erau afectaţi de criza catastrofală de locuinţe sau de înapoierea sistemului de sănătate. Ei locuiau în apartamente spaţioase şi în vile, protejaţi de gărzi. Maşinile lor treceau în viteză pe lângă autobuzele şi troleele supraaglomerate. Oricine le făcea cumpărăturile nu trebuia să stea la cozi ore în şir în faţa magazinelor goale. Salariile lor şi indemnizaţiile suplimentare neimpozitate (cunoscute ca „plicuri“) depăşeau de zeci de ori salariul mic al cetăţenilor obişnuiţi. Onorariile plătite scriitorilor sovietici, care aveau privilegiul de a face parte din nomenclatură, ajungeau la sute de mii de ruble, în unele cazuri generând venituri anuale de până la un milion de ruble, de mii de ori mai mult decât banii cu care supravieţuia un ţăran sovietic.[16] Orbiţi de sentimentul apartenenţei la o corporaţie guvernamentală

atotputernică şi de propria importanţă, erau cu totul lipsiţi de compasiune, umilinţă sau înţelegere a „celuilalt“.

Stalin era cel care controla accesul în lumea nomenclaturii. Acesta putea fi câştigat numai cu bunăvoinţa şi sprijinul lui. În ceea ce-i priveşte pe norocoşii care au supravieţuit, destinele groaznice ale predecesorilor lor şi represiunea continuă nu au făcut decât să le sporească recunoştinţa faţă de dictator. Stalin era de două ori mai în vârstă decât mulţi membri ai acestei noi generaţii de demnitari. Mulţi dintre ei nu ştiau mai nimic despre perioada revoluţionară a partidului sau despre foştii lideri care erau catalogaţi acum drept duşmani. Pentru ei, Stalin era autoritatea ultimă, liderul Revoluţiei, generalissimul victorios şi un teoretician aflat pe picior de egalitate cu fondatorii marxismului.

Stalin s-a căznit în nenumărate feluri să hrănească imaginea aceasta. A cultivat un complex de inferioritate în tovarăşii lui apropiaţi: „Sunteţi orbi ca pisoii. Dacă n-aş fi eu, imperialiştii v-ar sugruma.“[17] Treptat, şi-a însuşit dreptul exclusiv de a înainta orice iniţiativă importantă, lăsând detaliile operaţionale pe seama tovarăşilor lui. Discursurile, conversaţiile şi scrisorile lui erau ca nişte prelegeri pe care le împodobea cu profunzimi artificiale. Îi plăcea să dea semnificaţii evenimentelor şi să-şi etaleze cunoştinţele bogate şi înţelegerea profundă a problemelor. Tonul plin de încredere al dogmatismului său înfăţişa într-o lumină falsă superficialitatea şi artificialitatea raţionamentelor lui. Dar cine îndrăznea să-l înfrunte? Pentru majoritatea funcţionarilor, cărora le lipsea, în general, rafinamentul, enunţurile lui Stalin aveau un caracter aproape sacru. Dar nu numai monopolul său asupra dogmelor conferea autoritate vocii *vojd*-ului. El era citit şi avea o memorie bună, precum şi talent la aforisme pline de miez. Petrecea timp pregătindu-se pentru întâlnirile sale, iar acest lucru îi permitea să dea dovadă de o cunoaştere impresionantă a detaliilor. O asemenea cunoaştere a lăsat o impresie puternică asupra multora care au asistat la aceste spectacole.

Motivul principal pentru care fiecare enunţ al lui Stalin avea o asemenea greutate era că acestea erau cuvintele unui dictator cu o putere enormă, care inspira deopotrivă oroare şi veneraţie. Ca să promoveze această imagine, a adoptat stilul unui judecător şi stăpân al destinelor. În timpul conferinţelor, nu se purta colegial cu ceilalţi participanţi, ci se plimba tacticos de colo-colo, cu pipa în mână. În faţa privirilor fermecate ale spectatorilor, medita cu voce tare ca şi cum ar fi cântărit decizii grele. Stalin nu vorbea niciodată în public despre sine ca despre un om măreţ. Era suficient că propaganda oficială îi striga

măreţia până la absurd. Conştient că strălucirea iese frumos în evidenţă pe un fundal de modestie, Stalin se prezenta pe sine ca simplu discipol al lui Lenin şi slujitor al partidului şi al poporului. Profita de fiecare ocazie ca să scoată în evidenţă această „smerenie“. Se prefăcea iritat sau chiar stingherit când era salutat cu veşnicile ovaţii în picioare. Îşi presăra discursurile cu autoironii şi cu umor popular. Le-a ţinut hainele câtorva persoane care au venit în vizită la *dacea* lui. După ce a ajuns la o recepţie organizată de Mao Zedong în timpul vizitei liderului chinez la Moscova, în ianuarie 1950, Stalin l-a salutat pe omul de la garderobă, dar i-a refuzat serviciile. „Mulţumesc, dar e ceva de care chiar şi eu par să fiu în stare.“ După ce şi-a dat jos haina, a agăţat-o singur în cuier.[18] Această modestie afectată nu-l împiedica pe Stalin să-şi afirme valoarea atunci când considera că era necesar. În 1947, şi-a editat personal biografia oficială, inserând următoarele rânduri: „Îndeplinind cu măiestrie funcţia de *vojd* al partidului şi al poporului şi bucurându-se de tot sprijinul poporului sovietic, Stalin nu a lăsat, cu toate acestea, să se strecoare nici o urmă de infatuare, de îngâmfare sau de autoadmiraţie în tot ceea ce a făcut“. S-au tipărit 13 milioane de exemplare ale acestei biografii.[19]

Probabil că Stalin a crezut că, dacă ţinea cu dinţii de putere, trebuia să fie considerat infailibil. Ocazional recunoştea că se făceau greşeli, dar ele nu puteau niciodată să fie ale lui. Deciziile şi acţiunile proaste erau atribuite „guvernului“, demnitarilor sau – cel mai adesea – complotului duşmanilor. Ideea că era posibil ca el să poarte responsabilitatea personală pentru nenorocirile din ţară era respinsă fără ezitare. Era însă gata să-şi asume laurii realizărilor. Puterea nelimitată i-a dat, în mod inevitabil, ca în cazul oricărui dictator, convingerea că era înzestrat cu o clarviziune remarcabilă. Dar, spre deosebire de Hitler, care avea înclinaţii mistice şi credea că urma o chemare mai înaltă, credinţa lui Stalin în propria infailibilitate avea probabil de a face mai degrabă cu firea lui bănuitoare şi cu temerile sale. Era convins că singura persoană în care putea avea încredere era el însuşi. În jurul lui roiau duşmani şi trădători. Uneori, această paranoia politică a fost cauza unor tragedii fără margini. Cum s-a întâmplat în cazul evenimentelor din 1937–1938.

Capitolul 4
Teroarea şi războiul iminent

Pe parcursul anului 1937, valul de represiuni împotriva membrilor nomenclaturii şi a foştilor opozanţi a continuat să crească. În august, acest val s-a transformat într-un tsunami, numărul celor asupra cărora s-a extins represiunea ridicându-se de la câteva zeci de mii de oficiali la sute de mii de cetăţeni sovietici obişnuiţi. Acesta a fost momentul în care represiunea din 1937–1938 a dobândit denumirea pe care i-a dat-o Robert Conquest: „Marea Teroare“.[1]

După ce s-au deschis arhivele, am aflat că Marea Teroare a fost formată, de fapt, dintr-o serie de operaţiuni aprobate de Biroul Politic, care au avut ca ţintă diferite grupuri. Cea mai vastă dintre aceste operaţiuni – cea împotriva „elementelor antisovietice“ – a îndeplinit ordinul NKVD nr. 00447, aprobat de Biroul Politic în 30 iulie 1937, şi a fost planificată pentru perioada dintre august şi decembrie. Toate regiunile şi republicile au primit norme specifice de execuţii şi internări în lagăre. Cotele de distrugere a vieţilor omeneşti au fost foarte asemănătoare cu cele de producţie a cerealelor sau a metalului. În prima etapă, aproximativ 200 000 de oameni trebuiau să fie trimişi în lagăre şi peste 70 000 trebuiau să fie împuşcaţi. Totuşi, Ordinul nr. 00447 permitea o oarecare flexibilitate: demnitarii locali aveau dreptul să ceară Moscovei să crească numărul permis de arestări şi de execuţii. Era clar pentru toată lumea implicată că acest drept era, de fapt, o datorie. După ce atingeau prompt obiectivele iniţiale, autorităţile locale trimiteau la Moscova noi „sarcini amplificate“, care erau aproape întotdeauna aprobate. Cu încurajarea Moscovei, planul iniţial de distrugere a „duşmanilor“ a fost îndeplinit de câteva ori mai mult.

Primele „elemente antisovietice“ afectate de această operaţiune au fost chiaburii care, conform Ordinului nr. 00447, îşi continuaseră „activităţile subversive antisovietice“ după ce se întorseseră din lagăre şi din exil. Ordinul nr. 00447 a pus atât de mult accent pe chiaburi, încât deseori a fost numit „ordinul chiaburilor“. Acesta este totuşi un termen impropriu, deoarece ordinul a prevăzut arestarea şi execuţia multor altor grupuri de populaţie: foşti membri ai partidelor care se opuseseră bolşevicilor, foşti membri ai Armatei Albe, demnitari ţarişti care supravieţuiseră, „duşmani“ care îşi executaseră sentinţele şi fuseseră eliberaţi şi prizonieri politici care încă se aflau în lagăre. Spre sfârşitul listei apăreau infractorii de drept comun.

Această listă sugerează că scopul operaţiunii a fost exterminarea sau întemniţarea oricărei persoane considerate de conducerea stalinistă drept o ameninţare reală sau potenţială. Acest scop a fost şi mai clar în operaţiunile privitoare la „naţionalităţi“, care au fost

efectuate în paralel cu operaţiunea privitoare la „elementele antisovietice“. Operaţiunile privitoare la „naţionalităţi“ au fost, de asemenea, planificate la Moscova şi reglementate prin ordine speciale NKVD aprobate de Biroul Politic. Acestea au avut un impact catastrofal asupra etnicilor polonezi, germani, români, letoni, estoni, finlandezi, greci, afghani, iranieni, chinezi, bulgari şi macedoneni din Uniunea Sovietică. Conducerea sovietică a socotit că toate aceste grupuri erau numai bune de recrutat de puterile străine ostile. O operaţiune specială a fost efectuată, de asemenea, împotriva angajaţilor sovietici de la Calea Ferată Chineză de Răsărit, care se întorseseră în URSS din Harbin după ce calea ferată fusese vândută Japoniei în 1935.

Cele două campanii, operaţiunea împotriva „elementelor antisovietice“ şi cea privitoare la „naţionalităţi“, au alcătuit Marea Teroare. A fost un efort deosebit de centralizat demarat în vara anului 1937 şi încheiat în noiembrie 1938. Pe baza celor mai recente informaţii, aproximativ 1,6 milioane de oameni au fost arestaţi, iar 700 000 dintre aceştia au fost împuşcaţi.[2] Un număr necunoscut de oameni au pierit în camerele de tortură ale NKVD. Timp de aproximativ un an şi jumătate, cât a durat Marea Teroare, au fost omorâţi zilnic aproximativ 1 500 de „duşmani“. Nici una dintre celelalte crime ale lui Stalin împotriva populaţiei sovietice nu a egalat Marea Teroare, nici în termeni de proporţii, nici în termeni de cruzime, iar în istoria umanităţii puţine episoade sunt comparabile cu aceasta.

Aceste cifre explică de ce Marea Teroare a ajuns simbolul dictaturii şi al cruzimii personale ale lui Stalin. Faptul că Stalin însuşi a fost forţa din spatele Terorii nu a fost niciodată pus la îndoială de cercetătorii serioşi, iar, după deschiderea arhivelor, s-au descoperit dovezi suplimentare ale implicării lui, care au dezvăluit cât de îndeaproape a dirijat Moscova operaţiunile. După ce au dat la o parte orice dubii, care încă mai existau, faţă de ideea că Stalin a fost iniţiatorul şi organizatorul Marii Terori, istoricii s-au aplecat acum asupra sarcinii de a reconstitui planurile şi calculele lui din timpul acelor luni sângeroase. Cercetătorii au dezbătut ani de zile raţiunile lui Stalin. Natura abominabilă a faptelor lui i-a făcut pe unii să creadă că era posibil să fi fost nebun. Un examen clinic care să dovedească o astfel de posibilitate este evident imposibil acum, dar avem numeroase dovezi ale stării mentale a lui Stalin din această perioadă. Pentru prima dată în mulţi ani, el nu plecase în vacanţa sa obişnuită în sud, rămânând la Moscova ca să supravegheze operaţiunea. Mai grăitoare sunt numeroasele însemnări şi instrucţiuni pe care le-a lăsat scrise pe

marginea proceselor-verbale ale anchetelor şi corpul uriaş de corespondenţă dintre el şi NKVD în această perioadă.

Tov. Ejov: Foarte important. Trebuie să treci prin republicile Udmurtia, Mari, Ciuvaş şi Mordov; treci prin ele cu mătura.[3]

Bate-l pe Unşliht pentru că nu a numit agenţii polonezi pentru fiecare regiune.[4]

Tovarăşe Ejov: Foarte bine! Continuă să sapi şi să cureţi mizeria asta cu spionii polonezi.[5]

Nu trebuie să „verifici“, trebuie să arestezi.[6]

Valter (un neamţ). Bate-l pe Valter.[7]

*

O sursă importantă pentru înţelegerea furiei lui Stalin dezlănţuite între 1937 şi 1938 o reprezintă stenogramele complete ale discursurilor şi ale comentariilor lui din această perioadă; acestea au devenit accesibile de curând. Extraordinar de întortocheate şi de incoerente, ele sunt pline de referinţe la conspiraţii şi la duşmani omniprezenţi. În comentariile de la o reuniune a consiliului comisarului apărării, din 2 iunie 1937, Stalin a afirmat: „Toţi membrii de partid, toţi oamenii cinstiţi care nu sunt membri de partid şi toţi cetăţenii Uniunii Sovietice au nu numai dreptul, ci şi obligaţia de a raporta orice greşeală pe care o observă. Chiar şi dacă numai 5% din aceste observaţii sunt adevărate, tot merită osteneala.“[8] Altă dată, Stalin le-a zis muncitorilor celor mai productivi din industria metalurgică şi a mineritului, în timp ce-i onora cu o recepţie specială la Kremlin, pe 29 octombrie 1937, că nu era sigur dacă putea să aibă încredere nici măcar în ei: „Nici măcar nu sunt sigur dacă toţi cei prezenţi, vă cer sincer scuze, sunteţi de partea poporului. Nu sunt sigur dacă şi printre voi, vă cer încă o dată scuze, nu cumva sunt persoane care lucrează pentru guvernul sovietic, dar care, în acelaşi timp, s-au pus bine cu vreo agenţie de informaţii secrete din Occident – japoneză, germană sau poloneză –, ca să se asigure.“ Aceste cuvinte, care cu siguranţă trebuie să-i fi surprins pe cei prezenţi, au fost scoase din înregistrarea oficială a recepţiei.[9]

Aceste exemple, care sunt numeroase, sunt în concordanţă cu o afirmaţie făcută de comisarul pentru comerţ exterior, Arkadi Rozengolţ, şi inclusă în dosarul său de la NKVD. Rozengolţ, care îl cunoştea bine pe Stalin, l-a descris ca fiind „suspicios până la nebunie“ şi i s-a părut că, în 1937, se schimbase. În trecut, a observat Rozengolţ, oricând îi raportase ceva lui Stalin, *vojd*-ul semnase calm orice documente care aveau nevoie de semnătura lui. Acum izbucnea într-o „criză, o criză turbată de furie“.[10] Această furie a reprezentat, fără îndoială, un factor important în ceea ce priveşte dimensiunile uriaşe şi brutalitatea Marii Terori. Totodată însă, starea agitată a lui Stalin nu explică întru totul deciziile pe care le-a luat în această perioadă. Întrebări esenţiale rămân fără răspuns. Pe cine era Stalin aşa de furios şi de ce această furie apăruse tocmai atunci?

Ca să înţelegem natura lui Stalin şi a regimului său, este important să reţinem că Uniunea Sovietică s-a născut în urma războiului. Ţara a luat fiinţă ca urmare a Primului Război Mondial, s-a consolidat în urma victoriei în Războiul Civil – o victorie care a presupus înfrângerea intervenţiei străine – şi se pregătea veşnic pentru următorul război. Întrucât veniseră la putere numai şi numai prin război, liderii bolşevici au crezut întotdeauna că puterea le putea fi luată prin eforturile coordonate ale unui duşman străin şi ale forţelor contrarevoluţionare din interior. Pentru ei, faptul de a fi pregătiţi de război presupunea două aspecte: o economie militară puternică şi o ţară sigură. Cel din urmă aspect necesita distrugerea duşmanilor interni.

Orientarea treptată către teroare, în cea de a doua jumătate a anilor 1930, a coincis cu intensificarea tensiunilor pe plan internaţional şi cu creşterea ameninţării războiului. Pe lângă agresiunea japoneză de a lungul graniţelor Uniunii Sovietice din Extremul Orient, evenimentele din Europa erau tot mai alarmante: Hitler venise la putere, iar Polonia, care se afla între URSS şi Germania, părea, în opinia lui Stalin, că înclină în favoarea relaţiilor cu Germania în detrimentul celor cu URSS. Puterile occidentale duceau o politică împăciuitoristă faţă de nazişti, iar Renania fusese remilitarizată în 1936. Un alt factor care a influenţat politica externă a lui Stalin a fost Războiul Civil din Spania, care l-a convins că Anglia şi Franţa erau incapabile să înfrunte Germania. Oricum, nu avea aproape deloc încredere în democraţiile occidentale. Pentru conducerea sovietică, o politică nonintervenţionistă nu mai avea nici un sens şi, astfel, aceasta a decis să intre în război de partea republicanilor din Spania care se luptau cu aliatul lui Hitler, generalul Francisco Franco. Observând situaţia din Spania, Stalin a devenit tot mai convins că era nevoie de epurări în

ţară pentru ca aceasta să fie pregătită militar. Războiul Civil spaniol scotea la suprafaţă un amestec deja cunoscut de rele, inclusiv anarhie, război de gherilă, sabotaj, o linie de separaţie dinamică şi ambiguă între front şi populaţia civilă din spatele frontului şi tot soiul de trădări. Acesta a fost războiul care ne-a oferit conceptul de „Coloană a cincea“. În octombrie 1936, într-un moment critic, când patru coloane ale forţelor franchiste se apropiau de Madrid, generalul naţionalist Emilio Mola a declarat că are o „a cincea coloană“ în oraşul ocupat de republicani, care avea să se ridice şi să-i ajute forţele să preia controlul asupra oraşului. Acest termen a fost încorporat rapid în vocabularul liderului sovietic.

Războiul din Spania şi represiunea din URSS s-au înteţit în acelaşi timp. Când a izbucnit conflictul în Spania, pe 18 iulie 1936, liderii stalinişti cu reacţionat iniţial precaut. Însă înfrângerile catastrofale suferite de armata republicană i-au determinat să intervină. Pe 29 septembrie 1936, Biroul Politic a adoptat un plan de acţiune.[11] (Se poate să fie semnificativ faptul că decizia aceasta a coincis cu numirea lui Ejov în fruntea NKVD.) Înfrângerile spaniole se petreceau în paralel cu dificultăţile întâmpinate în Europa şi în Extremul Orient. Pe 25 octombrie 1936, Italia a semnat un tratat cu Germania, urmat de Pactul Anti-Comintern din 25 noiembrie, încheiat între Germania şi Japonia. Toate aceste evoluţii păreau să sporească pericolul războiului.

Arhive accesibile de curând atestă faptul că Stalin a fost puternic implicat în problemele spaniole. Dovezile arată clar că el credea că înfrângerile republicane erau provocate de infiltrarea unor sabotori. A cerut să se ia măsuri ferme împotriva duşmanului din interior. Pe 9 februarie 1937, reprezentanţii sovietici de la Valencia şi Madrid au primit o telegramă în care se afirma că o serie de eşecuri de pe front fuseseră provocate direct de trădarea din interiorul comandamentului: „Folosiţi datele acestea, discutaţi-le, cu precauţie, cu cei mai buni comandanţi republicani... pentru ca ei să poată cere investigarea urgentă a capitulării oraşului Malaga, epurarea agenţilor lui Franco şi a sabotorilor din rândul comandamentului armatei. [...] Dacă aceste solicitări din partea comandanţilor principali nu produc de îndată rezultatele necesare, spuneţi... că le-ar putea fi imposibil consilierilor noştri să continue să lucreze în asemenea condiţii.“[12] Peste câteva zile, el a repetat aceste solicitări: „Vă spunem care este opinia noastră clară: că Statul Major şi alte comandamente trebuie să fie epurate complet de efectivul lor format din vechi specialişti care nu sunt capabili să înţeleagă condiţiile războiului civil şi, în afară de asta, nu sunt de încredere din punct de vedere politic. [...] Comandamentul

trebuie să fie întărit cu oameni noi, neşovăitori şi cu spirit de luptă. [...] Fără această măsură radicală, republicanii vor pierde fără îndoială războiul. Aceasta este credinţa noastră.“[13]

În timp ce Stalin trimitea telegrame în Spania, la Moscova se desfăşura fatidica şedinţă plenară a Comitetului Central din februarie-martie 1937, care a anunţat intensificarea represiunii. Citind o ciornă a discursului pe care Molotov plănuia să-l ţină în faţa acestui plen, Stalin a făcut nişte comentarii pe margini. A subliniat părţile în care Molotov vorbea despre faptul că Troţki le ordonase adepţilor lui din URSS „să-şi păstreze forţele pentru momentul cel mai important – pentru începerea războiului – şi în acel moment să lovească cu deplină hotărâre în punctele cele mai sensibile din economia noastră“.[14] Lângă cuvintele „cei care nu sunt în stare să se lupte cu burghezia, care preferă să-şi unească soarta cu cea a burgheziei mai degrabă decât cu cea a clasei muncitoare, au abandonat [partidul]“, Stalin a notat: „Asta e bună. Ar fi mai rău dacă ne-ar abandona pe timp de război.“[15] Tema pericolului deosebit reprezentat de sabotori şi de spioni pe timp de război a fost una recurentă în discursurile ţinute în faţa plenului, inclusiv în discursul lui Stalin: „Ca să câştigi o bătălie pe timp de război e nevoie de câteva trupe ale Armatei Roşii. Dar ca să anulezi acea victorie pe front e nevoie doar de câţiva spioni infiltraţi în comandamentul armatei sau chiar într-un comandament de divizie, care să fure planurile de luptă şi să le dea duşmanului. Ca să construieşti un mare pod de cale ferată, ai nevoie de mii de oameni. Dar ca să-l arunci în aer, e de ajuns o mână de oameni. Sunt zeci, sute de astfel de exemple.“[16]

Stalin s-a implicat activ în pregătirea unui articol pentru numărul din 4 mai 1937 al ziarului *Pravda*, intitulat „Unele tehnici perfide de recrutare utilizate de serviciile secrete străine“. Acest material lung, care s-a întins pe trei pagini, a reprezentat un element important al temeliei ideologice a Marii Terori. A fost retipărit în diverse publicaţii, folosit activ în propagandă şi discutat în cadrul grupurilor de studiu ale partidului. Putem vedea din materialul preliminar, pe care Stalin l-a pus în arhiva lui personală, că i-a modificat titlul, care iniţial era „Unele metode şi tehnici utilizate de serviciile secrete străine“, ca să-i dea un ton mai sinistru.

Spre deosebire de alte articole la scrierea cărora a contribuit Stalin, acesta nu era deloc teoretic. El descria situaţii precise (cel mai probabil născocite), în care cetăţeni sovietici, mai ales cei trimişi în străinătate însărcinaţi cu probleme de stat, fuseseră recrutaţi de agenţii străine de informaţii. Aceste exemple au făcut articolul să pară

credibil şi convingător. Stalin a contribuit cu aproape o pagină întreagă, unde a descris o situaţie în care un oficial sovietic care lucra în Japonia se întâlnea în mod regulat cu o „doamnă aristocrată“ într-un restaurant. În timpul unei astfel de întâlniri, a apărut un bărbat japonez în uniformă militară, a pretins că era soţul femeii şi a făcut o scenă. A mai apărut un japonez şi s-a oferit să ajute la rezolvarea problemei, dar numai după ce cetăţeanul sovietic a încuviinţat în scris să-l informeze cu privire la ce se petrecea în URSS. Acest „intermediar serviabil“ s-a dovedit a fi un agent secret japonez, iar cetăţeanul sovietic a devenit spion.[17]

În lunile care au urmat, suspiciunile lui Stalin au luat forma unor operaţiuni poliţieneşti masive. În primăvara şi vara lui 1937, apelul urgent de demascare a spionilor şi de dejucare a posibilelor trădări a devenit baza unui dosar împotriva unei organizaţii contrarevoluţionare din cadrul Armatei Roşii. Pe 2 iunie 1937, Stalin le-a explicat membrilor Consiliului Militar din subordinea comisarului apărării scopul complotului: „Au vrut să transforme URSS într-o altă Spanie“.[18] Zvonurile despre trădare şi anarhie în Spania au reprezentat o componentă importantă a campaniei propagandistice pentru „creşterea vigilenţei“ şi pentru lupta împotriva „duşmanilor“ din interiorul Uniunii Sovietice. În iunie şi iulie 1937, când guvernul se pregătea să lanseze operaţiuni pe scară largă împotriva elementelor antisovietice de pe plan intern, ziarele sovietice erau pline de articole despre arestări ale spionilor germani la Madrid şi ale troţkiştilor la Barcelona şi despre căderea capitalei basce Bilbao, cădere provocată de un comandant trădător din armata bască. Tot în vara aceea, guvernul republican spaniol a creat o agenţie specială de securitate care să contracareze activităţile de spionaj şi să combată „Coloana a Cincea“ – Servicio de Investigacion Militar (SIM), care şi-a întins tentaculele în toate părţile Spaniei republicane şi a reprimat cu brutalitate orice opoziţie. Metodele utilizate de această nouă structură au generat critici aprige chiar şi din partea simpatizanţilor stângişti din ţările occidentale. Represiunea intensificată din Uniunea Sovietică avea ecouri în Spania (inclusiv prin agenţii sovietici care acţionau acolo).[19] Poliţia republicană spaniolă şi poliţia secretă sovietică lucrau fiecare la zdrobirea „Coloanei a Cincea“ din interiorul lor.

În iulie, situaţia din Extremul Orient a devenit şi mai tensionată după ce Japonia a invadat China. Două evenimente importante s-au petrecut pe 21 august 1937. Întâi, URSS şi China, ambele cu ochii pe Japonia, au semnat un pact de neagresiune. Apoi, Consiliul Comisarilor Poporului şi Comitetul Central au adoptat o rezoluţie de „Expulzare a

populaţiei coreene din regiunile de graniţă de pe teritoriul aflat în Extremul Orient“. În toamna lui 1937, a fost iniţiată o operaţiune masivă de arestare şi de deportare a coreenilor din această regiune întinsă. Peste 170 000 de persoane au fost expulzate. Obiectivul clar exprimat a fost acela de a „împiedica pătrunderea spionilor japonezi pe teritoriul din Extremul Orient“.[20]

Ideea că ţara trebuia să fie epurată de o posibilă „Coloană a Cincea“, o temă recurentă de a lungul anilor 1930 în URSS, era o convingere puternic împărtăşită de tovarăşii apropiaţi ai lui Stalin. Chiar şi peste multe decenii, ei vorbeau despre acest lucru astfel:

> Evenimentele din 1937 au fost necesare. Dacă te gândeşti că după Revoluţie am lovit în stânga şi-n dreapta şi am ieşit victorioşi, dar au rămas duşmani de tot felul, care puteau să se unească văzând pericolul iminent al agresiunii fasciste. Faptul că nu am avut o „Coloană a Cincea“ în timpul războiului îl datorăm anului 1937.[21]

> Aceasta a fost o luptă împotriva unei „Coloane a Cincea“ a fascismului hitlerist care venise la putere în Germania şi se pregătea să intre în război cu ţara sovietelor.[22]

Nu există dubii că Stalin a încurajat aceste idei în rândul tovarăşilor săi din Biroul Politic. Din perspectiva lor îngustă, el avea un argument logic şi convingător. Guvernul sovietic avea mulţi duşmani interni care poate că stăteau în umbră pentru moment, dar erau gata să intre în acţiune de îndată ce Uniunea Sovietică era provocată de o putere străină. Vechea nomenclatură de partid relativ independentă, care încă avea legături cu armata şi cu NKVD, putea încerca să preia frâiele puterii. Foştii opozanţi erau, în mod sigur, nerăbdători să se răzbune după ani lungi de umilire şi de persecuţie. Chiaburii şi ţăranii aflaţi mereu în pragul inaniţiei puteau să se coalizeze cu foştii membri ai nobilimii, ai Armatei Albe şi ai clerului, urmând exemplul bolşevicilor în 1917 şi transformând războiul cu un duşman extern într-un război civil împotriva unui regim dispreţuit. Apoi, mai erau numeroasele minorităţi etnice din Uniunea Sovietică ce aveau legături cu ţările vecine – mai ales minorităţile germană şi poloneză – şi pe care Stalin le suspecta că ar colabora cu un duşman datorită legăturilor de sânge. Modalitatea de a elimina aceste pericole era să distrugă cât mai mulţi potenţiali duşmani şi colaboraţionişti cu putinţă. Aceasta a fost logica minţii crude şi nemiloase a lui Stalin în timp ce ameninţarea războiului

creştea. În imaginaţia febrilă a celor din cercul apropiaţilor lui, o astfel de „Coloană a Cincea“ punea la cale manevre de anvergură, mai ameninţătoare decât puteau fi în realitate. Ameninţările fantasmagorice eclipsau pericolele foarte reale cu care se confrunta Uniunea Sovietică.

A fost numai vina lui Ejov?

Stalin a pretins că nu a avut nimic de a face cu propriile atrocităţi. I-a spus renumitului inginer aeronautic sovietic Aleksandr Iakovlev că fusese numai vina lui Ejov: „Ejov era o bestie! Un degenerat. Telefonai după el la comisariat şi ţi se spunea: «S-a dus la Comitetul Central». Telefonai la Comitetul Central şi ţi se spunea: «S-a dus în cabinetul lui». Trimiteai pe cineva la el acasă şi iată că zace în pat beat mort. Multe vieţi nevinovate au pierit. De asta l-am împuşcat.“[23]

Domolirea Marii Terori, la sfârşitul lui 1938 şi începutul lui 1939, a fost însoţită de o campanie de deviere a suspiciunii de la adevăraţii autori ai Terorii. Înlăturarea lui Ejov şi demascarea publică a „defăimătorilor“ care denunţaseră oameni cinstiţi – chipurile o cauză majoră a represiunii – au sprijinit acest efort. Şi în ziua de azi unii sunt gata să susţină nevinovăţia lui Stalin, propunând teorii pseudoacademice conform cărora Marea Teroare a izbucnit spontan, la iniţiativa unor oficiali locali. Bineînţeles, după ce Moscova a emis ordinele, avântul generat nu putea decât să pară că se afla la originea evenimentelor. În limbajul birocratic din timpul lui Stalin, comportamentul oficialilor zeloşi era catalogat drept *pereghibî* (exces de zel). Dar nu excesele de zel au determinat dimensiunile şi ferocitatea Terorii. Dovezile documentare arată că operaţiunile pe scară largă rareori deviau de la ordinele lui Stalin.

După ce filialele NKVD din fiecare provincie *(oblast)* şi din fiecare ţinut (*krai*, un teritoriu asemănător provinciei, dar care cuprindea unităţi administrative semiautonome) primeau cotele de arestări şi de execuţii trimise de la Moscova, şeful regional al NKVD îi convoca pe şefii agenţiilor NKVD locale (la nivel municipal şi de district) la o reuniune, unde erau împărţite cotele regionale între entităţile administrative (districte, oraşe, sate, aşezări). Prima sursă utilizată pentru compilarea unei liste cu duşmani au constituit-o cartotecile, pe care le păstra poliţia politică, referitoare la „elementele antisovietice“ suspecte, precum şi orice alte materiale compromiţătoare care îi cădeau acesteia în mână. După arestarea unei victime, se efectua o investigaţie care să-i demaşte „legăturile contrarevoluţionare“ sau să dezvăluie existenţa „organizaţiilor contrarevoluţionare“.[24] „Dovezile“

necesare erau obţinute prin folosirea unei varietăţi de metode, cel mai adesea a torturii, care era aprobată oficial de conducerea de vârf a ţării. Formele de tortură erau brutale şi uneori provocau moartea deţinutului. Un obiectiv major al interogatoriului era acela de a obţine declaraţii care-i implicau şi pe alţii, generând, astfel, un al doilea val de arestaţi, care furnizau, la rândul lor, mai multe nume. Aceste operaţiuni ale poliţiei puteau continua teoretic la nesfârşit sau până când bazinul potenţial de victime ar fi fost complet epuizat. Astfel de operaţiuni nu au continuat numai pentru că Stalin deţinea controlul deplin asupra sistemului securităţii statului şi asupra aparatului de partid şi putea să închidă robinetul oricând voia. Fiecare decizie de a trimite un presupus duşman într-un lagăr de muncă sau de a-l condamna la moarte prin împuşcare era aprobată la Moscova.

Iniţial, s-a crezut că aceste operaţiuni pe scară largă aveau să se încheie la sfârşitul lui 1937. Treptat, termenul a fost mutat în noiembrie 1938. Pe 17 ianuarie 1938, Stalin i-a trimis noi ordine lui Ejov, şeful NKVD:

> Linia SR [Partidului Socialist Revoluţionar] (atât la stânga, cât şi la dreapta) nu a fost descoperită complet. [...] E important de ţinut minte că sunt încă mulţi eseri în armata noastră şi în afara armatei. Poate NKVD să dea lămuriri cu privire la („foştii“) eseri din armată? Aş vrea să văd imediat un raport. Poate NKVD să dea lămuriri cu privire la „foştii“ eseri din afara armatei (din instituţiile civile)? Aş vrea, de asemenea, un raport în două-trei săptămâni. [...] Ce măsuri s-au luat pentru demascarea şi arestarea tuturor iranienilor din Baku şi Azerbaidjan? Poate nu ştiai că eserii erau cândva foarte puternici în Saratov, Tambov şi Ucraina, în rândul (ofiţerilor) armatei, în Taşkent şi Asia Centrală, în general, şi la centralele electrice din Baku, unde şi-au consolidat poziţia şi au sabotat industria petrolieră. Trebuie să acţionăm mai prompt şi mai inteligent.[25]

Acest document se numără printre numeroasele dovezi că Stalin a jucat un rol decisiv în organizarea Marii Terori şi că Ejov îi urma ordinele. Documentele de arhivă arată clar că Stalin a fost iniţiatorul tuturor deciziilor-cheie privitoare la epurările din partid şi din instituţiile guvernamentale şi la operaţiunile în masă care au măturat cetăţeni obişnuiţi. El nu numai că a ordonat arestarea şi execuţia a sute de mii de oameni, dar s-a preocupat mult şi de detalii. A trimis telegrame referitoare la necesitatea de a face anumite arestări, a ameninţat cu urmări groaznice în caz de lipsă de vigilenţă şi a semnat

liste cu membri ai nomenclaturii care să fie executaţi şi întemniţaţi. În multe cazuri, a decis personal dacă o anumită persoană urma să fie împuşcată sau trimisă într-un lagăr de muncă.[26] Supravegherea operaţiunilor pe scară largă, ce aveau ca scop eliminarea duşmanilor, a consumat o parte semnificativă din timpul dictatorului între anii 1937 şi 1938. În decursul unei perioade de 20 de luni, din ianuarie 1937 până în august 1938, el a primit 15 000 de *speţsoobşcenii* (rapoarte speciale) care prezentau situaţia arestărilor şi starea diverselor operaţiuni ale poliţiei secrete sau care cereau aprobarea unei anumite acţiuni de represiune, de obicei însoţită de procesele-verbale (sau stenogramele) ale interogatoriilor. Într-o zi obişnuită, primea 25 de documente de la Ejov, dintre care unele se întindeau pe multe pagini.[27] De asemenea, lista cu cei care au trecut pe la cabinetul lui Stalin arată că, în perioada 1937–1938, Ejov l-a vizitat de aproape 290 de ori şi a petrecut în total 850 de ore cu el. Singura persoană care l-a vizitat mai des a fost Molotov.[28]

Ejov a fost un discipol capabil şi motivat. A organizat procesele foştilor opozanţi şi a supravegheat în permanenţă uriaşul aparat represiv. A participat personal la interogatorii şi a dat ordine privitoare la aplicarea torturii. Ca să-l mulţumească pe Stalin, care cerea mereu eforturi mai mari în lupta împotriva duşmanilor şi indica mereu noi ameninţări, Ejov îşi stimula subordonaţii să depăşească normele de arestări şi de execuţii în masă stabilite de Biroul Politic şi să inventeze noi uneltiri. Pentru încurajare, NKVD şi Ejov personal au fost copleşiţi de laude de a lungul anului 1937 şi aproape pe tot parcursul anului 1938. Ejov a primit toate distincţiile şi titlurile imaginabile şi a deţinut simultan mai multe funcţii-cheie în partid şi în guvern. Oraşe, întreprinderi şi colhozuri au fost numite după el.

În pofida acestor semne că Stalin era mulţumit de comisarul poporului pentru afaceri interne, există dovezi conform cărora *vojd*-ul păstra o anumită distanţă, chiar în timp ce Ejov şi subordonaţii lui erau copleşiţi de laude pentru excelenta lor muncă de demascare a duşmanilor. Inevitabil, Stalin a pus, în cele din urmă, capăt exterminării în masă şi i-a învinuit pe Ejov şi pe subordonaţii acestuia pentru „excese“ şi „încălcări ale legii“. Stalin a început procesul de înlăturare a lui Ejov treptat şi sistematic. În august 1938, l-a numit pe Lavrenti Beria, prim-secretar al partidului pentru Georgia, în funcţia de adjunct al lui Ejov. La suprafaţă, nimic nu se schimbase. Ejov părea să se bucure în continuare de putere şi de bunăvoinţa lui Stalin. Însă, acum, alături stătea un om pe care el nu l-ar fi ales niciodată. Câteva luni mai târziu, Ejov chiar a făcut aluzie la numirea lui Beria într-o

scrisoare către Stalin, înfăţişând-o ca pe ceva care indica „un factor de neîncredere faţă de mine“ şi mărturisind că vedea „numirea [lui Beria] ca pe o pregătire a înlăturării mele“.[29] A avut dreptate. Nefiind în stare să facă faţă presiunii situaţiei, a căzut în alcoolism şi a pierdut controlul atât asupra NKVD, cât şi asupra lui însuşi.

La două luni după numirea lui Beria, Stalin a luat mai multe măsuri în vederea înlăturării lui Ejov. Pe 8 octombrie 1938, Biroul Politic a înfiinţat o comisie care să redacteze o rezoluţie privitoare la NKVD. Subordonaţii lui Ejov au început să fie arestaţi. Oamenii de încredere ai lui Beria s-au pus pe treabă, scoţând cu forţa de la ei declaraţii împotriva lui Ejov, la fel cum făcuseră oamenii de încredere ai lui Ejov când fabricase un dosar împotriva predecesorului său, Ghenrik Iagoda. Pe 17 noiembrie, Biroul Politic a adoptat o hotărâre ipocrită şi mincinoasă pe faţă, în care a observat succesele înregistrate de NKVD în procesul de distrugere a „duşmanilor poporului şi a reţelelor de spionaj-sabotaj ale agenţiilor străine de informaţii secrete“, dar, totodată, a condamnat „deficienţele şi denaturările“ din activitatea NKVD.[30] Cerând în mod repetat intensificarea luptei împotriva duşmanilor, Stalin nu pusese niciodată la îndoială misiunea terorii în masă pe care o plănuise şi o încurajase el însuşi. Ejov şi NKVD erau acum acuzaţi de ceea ce le ordonase Stalin să facă. Dacă lui Ejov i s-ar fi îngăduit să se apere serios, el ar fi făcut acest lucru fără greutate. Dar, după cum ştia mai bine decât oricine, nu aşa funcţiona sistemul stalinist. Tot ce putea să facă era să spere şi să se căiască.

După ce îşi făcuse treaba, n-a mai fost nevoie de credinciosul Ejov. A fost arestat şi împuşcat ca şef al unei organizaţii contrarevoluţionare (inexistente) din cadrul NKVD. După câte se pare, Stalin nu a simţit nevoia să stârnească în mod excesiv furia publică, iar căderea lui Ejov a fost aranjată fără a se face prea mult caz. Modul prudent şi îngrijit în care a fost înlăturat acesta arată că Stalin nu voia să atragă atenţia publică asupra activităţilor NKVD şi a mecanismelor Marii Terori. Ejov a fost principalul ţap ispăşitor al lui Stalin. El a plătit preţul ultim pentru ca *vojd*-ul său să rămână deasupra oricărei suspiciuni. Pentru poporul sovietic, Teroarea a devenit „Ejovşcina“ – un termen care foloseşte un sufix rus ce sugerează un rău ieşit din comun.

Etapa finală a Marii Terori – relaxarea ei, pe care Stalin a controlat-o atent – i-a avut ca ţintă pe locotenenţii principali ai lui Ejov din cadrul NKVD. Un număr redus de cetăţeni obişnuiţi măturaţi de operaţiunile pe scară largă – în primul rând cei care căzuseră în ghearele NKVD în a doua jumătate a lui 1938 – au fost eliberaţi. Aparatul terorii a rămas în funcţiune, numai cu ajustări minore, iar represiunea nemiloasă a

continuat până la moartea lui Stalin. *Vojd*-ul nu a încetat niciodată să creadă că duşmanii erau peste tot sau să ceară să fie demascaţi, arestaţi şi torturaţi. Dar nu a mai recurs niciodată la o represiune de proporţiile văzute între 1937 şi 1938.

Stalin trebuie să fi fost conştient de consecinţele devastatoare ale Terorii, dar nu a pus niciodată la îndoială necesitatea acesteia, nici în public, nici în cercul apropiaţilor săi. Totuşi, nu se poate ca urmările să fi scăpat atenţiei lui. Cei responsabili cu dirijarea economiei sovietice fuseseră arestaţi într-un număr uriaş. Disciplina la locul de muncă a avut de suferit, iar inginerii se temeau să propună vreo schimbare sau vreo inovaţie pentru că puteau fi acuzaţi ulterior, în mod ticălos, de „sabotaj“. Teroarea a generat un declin considerabil al ratei creşterii în producţia industrială.[31] Şi armata a suferit o scădere a numărului de comandanţi experimentaţi şi competenţi şi un declin al disciplinei şi al responsabilităţii. Armata Roşie a fost atât de grav afectată de represiune, încât conducerea sovietică a fost silită să aducă înapoi în serviciul militar mulţi comandanţi arestaţi sau concediaţi mai înainte, cel puţin pe aceia pe care NKVD nu avusese încă timp să-i execute.[32]

Marea Teroare din 1937–1938 a pus o presiune uriaşă asupra societăţii sovietice şi a produs suferinţă la toate nivelurile. Milioane de oameni au fost afectaţi direct. Mulţi dintre cei care au scăpat de împuşcare, de lagărele de muncă sau de deportările în interiorul ţării şi-au pierdut slujbele sau au fost daţi afară din apartamentele lor sau chiar din oraşele lor pentru simplul fapt că aveau legături cu „duşmanii poporului“. Asemenea abuzuri şi transformări nu puteau fi iertate sau acceptate în mod pasiv. Cu toate că teama era un mijloc destul de eficient de a împiedica populaţia să-şi exprime nemulţumirea, s-au înregistrat plângeri. În 1937–1938, aceste plângeri au luat îndeosebi forma a milioane de reclamaţii care au invadat birourile guvernului şi ale partidului. Numai în ianuarie 1937, s-au depus 13 000 de reclamaţii la procuratură, iar, în februarie-martie 1938, numărul acestora a ajuns la 120 000.[33] Încă nu s-a stabilit câte scrisori şi petiţii i-au fost trimise lui Stalin însuşi în timpul Marii Terori sau câte chiar au ajuns pe biroul lui. Documentele fie sunt inaccesibile, fie nu au fost păstrate. Nu putem decât să presupunem că biroul lui Stalin a fost inundat de astfel de petiţii. *Vojd*-ul nu ar fi putut să se ascundă complet de disperarea, durerea şi dezamăgirea supuşilor săi.

Care a fost reacţia lui Stalin la suferinţa compatrioţilor lui? Documentele istorice nu oferă un răspuns clar la această întrebare, dar nu există vreo dovadă că a simţit vreo urmă de remuşcare sau de

milă. Cu toate acestea, nu putea să ignore total realităţile politice. Deşi dispreţuia în continuare duşmani imaginari sau se temea de uneltiri imaginare, nu a mai repetat vreodată experimentul său de teroare în masă. După 1938, represiunea a continuat pe o scară mai mică şi într-o manieră mai obişnuită.

Căutarea unor aliaţi

Marea Teroare a stricat reputaţia internaţională a Uniunii Sovietice. Stalin a înţeles neîndoielnic că oamenii din Occident, mai ales cei de stânga, au fost şocaţi când au aflat că revoluţionari renumiţi erau condamnaţi la moarte. Încercându-se minimalizarea impactului asupra opiniei publice, campania de represiune s-a desfăşurat în paralel cu o campanie energică de propagandă. Relatări ale proceselor de la Moscova – unde tovarăşii de luptă ai lui Lenin şi alţi vechi bolşevici recunoscuseră că puseseră la cale acte teroriste împotriva lui Stalin şi că avuseseră legături cu agenţiile străine de informaţii secrete – au fost traduse în limbi europene şi date publicităţii. Intelectuali şi personalităţi culturale occidentale de vază au fost invitate la Moscova. Scriitorul german Lion Feuchtwanger s-a întâlnit personal cu Stalin şi, apoi, a scris o carte în care a pus Uniunea Sovietică într-o lumină favorabilă. Prinşi între ciocanul nazismului şi nicovala stalinismului, mulţi au fost gata să se autoamăgească în privinţa adevăratei naturi a regimului. Factorii de decizie politică din Occident însă aveau toate motivele nu numai să nu aibă încredere în Stalin, dar şi să vadă isteria referitoare la presupuşii duşmani ca pe o dovadă de slăbiciune. Epurarea comandanţilor din Armata Roşie şi, mai ales, execuţia unor mareşali sovietici renumiţi au făcut regimul să pară instabil. În mod clar, Occidentul a văzut Teroarea cu totul altfel decât a văzut-o Stalin. Obsedat de ideea unei „Coloane a Cincea“, Stalin, pur şi simplu, nu a reuşit să înţeleagă faptul că acţiunile lui, în urma cărora foarte mulţi dintre propriii cetăţeni fuseseră arestaţi şi împuşcaţi, arătau mai mult a slăbiciune şi a instabilitate decât a putere.

Într-o anumită măsură, observatorii occidentali aveau dreptate. Semnele impactului devastator al Terorii asupra forţei armatei sovietice au devenit curând vizibile. În iunie 1938, generalul NKVD responsabil cu operaţiunile militare în Extremul Orient, Ghenrik Liuşkov, a trecut graniţa sovietică în Manciuria şi şi-a oferit serviciile japonezilor. Bineînţeles, acesta a fost un act de trădare, dar Liuşkov a fost împins în direcţia aceasta de Stalin. După ce a servit regimul cu loialitate şi a vărsat râuri din sângele altor oameni, şi-a dat seama că urma să-i vină şi lui rândul în curând. Când a fost convocat să vină să

dea raportul la Moscova, Liuşkov a hotărât că cea mai bună opţiune era să dezerteze. Şi avea foarte multe de oferit, dacă ne gândim la experienţa lui de ani de zile ca înalt oficial al NKVD la Moscova, experienţa de lucru faţă în faţă cu Stalin şi rolul lui de şef al poliţiei secrete într-o regiune a Extremului Orient foarte importantă din punct de vedere militar. Era bine informat cu privire la pregătirea militară din acea zonă şi la aranjarea şi amplasarea trupelor sovietice şi a împărtăşit duşmanului toate aceste informaţii. Stalin a slăbit şi mai mult capacitatea de luptă a armatei în Extremul Orient, ordonând încă un val de arestări în cadrul armatei. Între timp, în iulie şi august 1938, au avut loc ciocniri între Armata Roşie şi forţele japoneze lângă Lacul Hasan, o zonă apropiată de graniţele dintre Coreea, China şi Rusia. Stalin a urmărit îndeaproape acest conflict şi a cerut să se acţioneze ferm. Într-o conversaţie purtată cu comandantul frontului, mareşalul Vasili Bliuker (care îşi exprimase obiecţiile faţă de folosirea aviaţiei), Stalin a dat următorul ordin: „Nu înţeleg de ce te temi că bombardamentele ar putea să rănească populaţia coreeană sau de ce te temi că aviaţia nu va fi în stare să-şi îndeplinească misiunea din cauza ceţii. Cine ţi-a interzis să răneşti populaţia coreeană pe timp de război cu Japonia? De ce ţi-ar păsa ţie de coreeni când japonezii lovesc o grămadă dintre oamenii noştri? Ce contează câţiva nori pentru aviaţia bolşevică, dacă ea chiar vrea să apere onoarea Patriei sale?“[34]

Deşi Bătălia de la Lacul Hasan s-a încheiat în favoarea sovieticilor, ciocnirea a dezvăluit deficienţe semnificative ale capacităţii de luptă a trupelor Armatei Roşii şi ale structurilor de comandă. Ca de obicei, Stalin a presupus că rezultatele slabe ale armatei se datorau trădării. Mareşalul Bliuker a fost arestat şi a murit în închisoare după ce a fost torturat cu sălbăticie.

Represiunea şi percepţia slăbiciunii sovietice nu au fost cauzele principale ale deteriorării relaţiilor lui Stalin cu Occidentul. Arestările în masă doar s-au adăugat pe lista motivelor pentru care liderii occidentali nu aveau încredere în el. Apropierea dintre URSS şi Franţa, de la mijlocul anilor 1930, nu a fost de durată, în pofida ameninţării pe care o reprezenta ascensiunea rapidă a nazismului pentru ambele ţări. În Războiul Civil Spaniol, Uniunea Sovietică şi democraţiile occidentale au fost frecvent în dezacord. La baza acestor relaţii mai degrabă proaste, în ciuda preocupărilor lor comune pentru securitatea colectivă, se afla incompatibilitatea fundamentală dintre stalinism şi democraţia „burgheză“. În cea de a doua jumătate a anilor 1930, liderii occidentali au preferat mai degrabă să-i facă pe plac lui Hitler decât să încheie o alianţă cu Stalin, o orientare care şi-a atins punctul

culminant odată cu Acordul de la München. Pe 30 septembrie 1938, prim-ministrul Marii Britanii şi cel al Franţei, Neville Chamberlain şi Édouard Daladier, au semnat un acord cu Hitler şi Mussolini prin care Regiunea Sudetă, care aparţinea Cehoslovaciei şi era o zonă populată, în special, cu vorbitori de limbă germană, a fost cedată Germaniei. Cehoslovacia a fost silită să accepte acest pact devastator. Uniunea Sovietică a fost, pur şi simplu, ignorată, cu toate că aceasta şi Franţa semnaseră acorduri de asistenţă reciprocă cu Cehoslovacia. Stalin a fost exclus din politica marilor puteri europene.

Neîndoielnic, Stalin a luat o asemenea marginalizare ca pe o insultă personală. Acordul de la München nu a făcut decât să-i sporească teama că democraţiile şi fasciştii conspirau împotriva URSS şi plănuiau să canalizeze agresiunea nazistă către Est. El nu putea să răspundă de pe o poziţie de forţă. În afară de faptul că s-a declarat scandalizat, Stalin a ordonat, la sfârşitul lui septembrie, concentrarea trupelor Armatei Roşii de a lungul graniţei vestice a Uniunii Sovietice, o mişcare pur demonstrativă care, probabil, nu i-a îngrijorat pe nemţi. Oricum, peste numai câteva zile, la mijlocul lui octombrie, Biroul Politic a hotărât să demobilizeze unităţile de rezervă care fuseseră mobilizate ca reacţie la evenimentele din Cehoslovacia. În total, au fost eliberaţi din serviciul activ 330 000 de militari, 27 500 de cai şi 5 000 de vehicule.[35]

În termeni practici, Stalin nu prea avea ce face în ceea ce priveşte Acordul de la München în afară de a încerca să provoace discordie între democraţiile occidentale şi Hitler. În acest scop, a făcut o serie de afirmaţii prin care a condamnat Marea Britanie şi Franţa, deschizând, în acelaşi timp, uşa pentru îmbunătăţirea relaţiilor bilaterale cu Germania. Cea mai importantă deschidere către Germania a apărut în timpul unui discurs de la cel de-al XVIII-lea Congres al Partidului, din martie 1939, la care Stalin i-a avertizat pe englezi şi pe francezi că nu avea de gând să scoată „castanele din foc“ în locul lor (o expresie datorită căreia acest discurs a fost numit în Occident „discursul castanelor“) şi i-a acuzat că încercau să provoace un conflict între URSS şi Germania. A încredinţat Germania că puterile occidentale nu izbutiseră să „stârnească furia Uniunii Sovietice împotriva Germaniei, otrăvind atmosfera şi provocând un conflict cu Germania fără nici o bază serioasă“.[36] Aceste declaraţii oficiale vor dobândi o semnificaţie deosebită peste câteva zile, când pacea fragilă a Europei va fi distrusă. Hitler, convins că nimeni nu avea să-l oprească, a acaparat întregul teritoriu al Cehoslovaciei. Chiar şi cei mai optimişti observatori îşi dădeau seama acum că Acordul de la München făcuse inevitabil

războiul mondial. Ca terţi într-un conflict ale cărui proporţii creşteau, Stalin şi Uniunea Sovietică se aflau în poziţia de a alege de care parte să fie.

Primăvara şi vara anului 1939 au fost o perioadă de manevre diplomatice şi de negocieri de primă importanţă. Natura acestor eforturi şi a intenţiilor reale ale părţilor implicate era un lucru destul de dificil de înţeles pentru participanţii direcţi, ca să nu mai vorbim pentru istoricii contemporani. Nimeni nu avea încredere în nimeni şi toţi încercau să fie mai deştepţi decât adversarii şi partenerii lor la un loc. O asemenea confuzie a caracterizat, în mod sigur, discuţiile dintre Uniunea Sovietică şi puterile occidentale, Anglia şi Franţa. Progresul era dureros de lent, în pofida eforturilor comisarului sovietic pentru afaceri externe, Maksim Litvinov, care şi-a riscat reputaţia pentru a coaliza forţele antihitleriste.[37] La începutul lui mai 1939, Stalin l-a eliberat pe Litvinov de îndatoririle lui şi l-a numit pe Molotov responsabil cu afacerile externe. Această schimbare a fost, fără îndoială, menită să fie un gest de prietenie faţă de Germania, dar, de asemenea, a remodelat radical procesul decizional la nivel de politică externă. Noul aranjament i-a îngăduit lui Stalin să preia controlul deplin asupra afacerilor externe, nu numai în termeni de principii călăuzitoare (aşa cum făcuse dintotdeauna), ci şi în termeni de operaţiuni cotidiene. Molotov, cu care Stalin conversa aproape tot timpul, era o mână dreaptă mai convenabilă în termeni de politică externă decât Litvinov, care trecea rareori pe la cabinetul lui Stalin. Astfel de detalii practice erau importante pentru *vojd*. La nivelul cel mai înalt al puterii sovietice, alcătuirea guvernamentală a fost adaptată obişnuinţelor şi ritmului lui Stalin, iar alegerea lui Molotov pentru supravegherea afacerilor externe în această perioadă critică este un exemplu excelent al acestei adaptări.

Ce a preocupat mintea lui Stalin în această perioadă – să pună presiune asupra partenerilor săi occidentali sau să exploreze posibilitatea unei alianţe cu naziştii? Este tentant să presupunem că el hotărâse să se alieze cu Hitler cu mult înainte de evenimentele fatidice din 1939. Argumentele în favoarea acestei perspective includ ideea generală a unei afinităţi între regimurile totalitare şi neîncrederea lui Stalin faţă de democraţiile occidentale nestatornice, care păreau să fie înclinate să se retragă din faţa forţei brute. Însă fondarea unei alianţe între nazişti şi sovietici era, de fapt, nejustificată. Dovezile disponibile care ne permit să pătrundem în mintea lui Stalin sunt interpretabile. Pe de o parte, Mikoian a transmis că Stalin vorbise aprobator despre epurările lui Hitler din 1934.[38] Ştim, de asemenea, că

liderul sovietic a luat iniţiativa unor deschideri care aveau ca scop stabilirea unui contact direct cu Hitler.[39] Cel mai incriminator dintre toate a fost rezultatul: o dovadă impresionantă a „prieteniei“ sovieto-germane, în toamna lui 1939. Dar pe de altă parte, există dovezi convingătoare că Stalin nu prea avea încredere în Hitler ca potenţial aliat. Dacă ar fi avut încredere în liderul german, probabil nu ar fi existat o campanie antinazistă puternică în URSS sau o represiune în masă a etnicilor germani din URSS – ambele fiind realizate în pofida obiecţiilor puternice ale guvernului nazist. Atitudinea lui Stalin faţă de nemţi părea să alterneze între aprobare şi iritare. Răspunzând la un memorandum al NKVD din septembrie 1938, referitor la distrugerea unui cimitir pentru soldaţii şi ofiţerii germani din Regiunea Leningrad, ce data din timpul Primului Război Mondial, Stalin, în loc să dea obişnuitul său răspuns laconic „pentru“, a scris „Corect (demolaţi-l şi astupaţi-l)“.[40] Interpretul german prezent la negocierile purtate la Moscova cu ministrul german al Afacerilor Externe, Joachim von Ribbentrop, oferă, de asemenea, o înţelegere a concepţiei liderului sovietic. Se pare că Stalin a respins o ciornă a unui comunicat de presă optimist, spunând: „Nu credeţi că ar trebui să acordăm mai multă atenţie opiniei publice din ambele ţări? Ne împroşcăm cu noroi de ani de zile.“[41]

Oricare ar fi fost adevăratele înclinaţii ale lui Stalin, Hitler a fost cel care a luat iniţiativa creării unui pact de nonagresiune sovieto-german. De îndată ce cancelarul german a hotărât că invazia lui în Polonia, programată pentru 1 septembrie, necesita cooperare din partea URSS, el a luat măsuri în vederea susţinerii unei apropieri între cele două ţări. Pe 21 august, Stalin a primit scrisori personale din partea lui Hitler, care făceau aluzii destul de transparente la planurile lui referitoare la Polonia şi exprimau dorinţa presantă de a încheia un pact de nonagresiune în câteva zile. Hitler a cerut ca Stalin să-l primească pe von Ribbentrop la Moscova chiar în ziua următoare sau cel mai târziu pe 23 august. Pe 21 august, Molotov i-a înmânat ambasadorului german la Moscova răspunsul lui Stalin. Von Ribbentrop putea să vină la Moscova în ziua de 23 august.[42]

Stalin şi Molotov l-au întâmpinat împreună pe ministrul de Externe german. Întâlnirea a fost cordială, chiar amicală. Fiecare parte a primit ce voia. În afară de pactul de nonagresiune, Stalin a insistat asupra elaborării unui protocol secret care prevedea ca Germania şi Uniunea Sovietică să împartă Europa de Est. Partea estică a Poloniei (care includea atunci teritoriile vestice ale Ucrainei şi Belarusului), Letonia, Estonia şi Finlanda au fost recunoscute ca aparţinând sferei sovietice.

Germania a sprijinit, de asemenea, pretenţiile Uniunii Sovietice asupra Basarabiei. Vestul Poloniei şi Lituania urmau să intre în sfera de influenţă a Germaniei. În urma negocierilor ulterioare, Lituania a fost dată sovieticilor. Înţelegerea a ajuns să fie un fel de Tratat de la Brest-Litovsk în sens invers. Hitler avea nevoie de o graniţă fără probleme cu URSS şi era dispus să plătească pentru ea prin concesii teritoriale.

Stalin ţinea în propriile mâini frâiele negocierilor sovieto-germane. Singura persoană care mai era implicată era Molotov. Ceea ce istoria numeşte Pactul Ribbentrop-Molotov a fost, de fapt, o înţelegere între Stalin şi Hitler. Stalin şi-a asumat întreaga responsabilitate pentru „prietenia“ cu Germania şi, fără îndoială, a avut motive foarte precise să intre în această alianţă riscantă. Natura acestor motive reprezintă una dintre cele mai importante chestiuni cu care se confruntă biografii lui.

Pe primul loc se aflau aspectele politice şi morale ale problemei. Asemenea succesorilor săi, Stalin era pe deplin conştient de caracterul indezirabil, din punct de vedere politic şi moral, al acordurilor. Putem să deducem acest lucru din stăruinţa cu care Uniunea Sovietică a negat existenţa unui protocol secret. Când au ieşit la iveală copiile, liderii sovietici le-au declarat falsuri. Stalin a înţeles că trecerea bruscă de la ura faţă de nazişti la prietenie avea să fie derutantă din punct de vedere ideologic, atât în URSS, cât şi în cadrul mişcării comuniste mondiale. Această problemă era secundară însă şi putea fi explicată printr-o lozincă: pactul era în interesul suprem al socialismului. În URSS, scepticii puteau fi trataţi în mod obişnuit. Chestiunea morală a dobândit, de fapt, o greutate mai mare mai târziu, după înfrângerea Germaniei, când comunitatea internaţională a condamnat nazismul drept răul absolut.

În 1939, chiar şi cei mai democraţi politicieni occidentali au avut o abordare flexibilă în raportarea faţă de nazişti – orice pentru a evita războiul. Marea Britanie şi Franţa nu se puteau mândri cu aceste politici şi ar fi naiv să presupunem că Stalin simpatiza cu abordarea lor. Nimeni nu refuza să aibă relaţii cu Hitler din principiu; era vorba de ce acorduri anume erau realizabile şi acceptabile. În termeni de pragmatism politic, comportamentul lui Stalin nu a fost cu nimic mai rău decât cel al părţilor occidentale când au semnat Acordul de la München. Semnând Acordul de la München, Marea Britanie şi Franţa nu s-au pus doar la adăpost de agresiunea lui Hitler – sau aşa au crezut –, dar au pus în pericol o serie de ţări mici, nu numai Regiunea Sudetă. Stalin şi-a urmat interesul şi a mers mai departe, participând la împărţirea Europei de Est. El era sigur că Acordul de la München

împinsese agresiunea lui Hitler către Est, aşa că avea sens pentru el să-l liniştească pe Führer în privinţa Estului şi să încerce să-l întoarcă înspre Vest. Din perspectiva sovietică, Stalin nu încerca decât să ia înapoi ceea ce aparţinea de drept Rusiei. Îndreptarea unei nedreptăţi istorice prin reintegrarea unor părţi din Imperiul Rus, care fuseseră luate cu forţa atunci când ţara fusese slăbită de război şi de Revoluţie, trebuie să fi fost unul dintre factorii raţionamentului dictatorului sovietic. Această cauză a atras simpatie nu numai în URSS, ci şi în rândurile unor străini.

Este dificil de spus cât de puternice au fost considerentele emoţionale şi morale în gândirea lui Stalin. În mod sigur, acestea au fost mult eclipsate de riscul imediat al războiului. Există o varietate mare de opinii cu privire la motivele geostrategice pentru încheierea acordului cu Germania. De o parte se află cei care indică discursul pe care Stalin se presupune că l-a ţinut în faţa Biroului Politic pe 19 august 1939, chiar înainte de semnarea pactului. O versiune a acestui discurs, publicată în Franţa, la sfârşitul anului 1939, a făcut senzaţie, apărând ca o presupusă expunere a aşteptărilor lui Stalin referitoare la ce însemna războiul pentru URSS. Publicaţia franceză citează următoarea justificare pe care o dă Stalin pentru pactul cu Hitler: „Suntem pe deplin convinşi că, dacă încheiem o înţelegere prin care să ne aliem cu Franţa şi Marea Britanie, Germania ar fi obligată să renunţe la Polonia şi să caute un *modus vivendi* cu puterile occidentale. Războiul ar fi evitat, iar cursul ulterior al evenimentelor s-ar dovedi periculos pentru noi.“[43]

După cum sugerează presupusul său discurs, Stalin considera că războiul era necesar pentru a slăbi Occidentul, pentru a extinde graniţele Uniunii Sovietice şi pentru a contribui la răspândirea comunismului în Europa. Aceste presupuse remarci l-au compromis pe Stalin în ochii lui Hitler şi au făcut ca Partidul Comunist Francez să pară un agent al forţelor ostile. Publicarea acestui document „strict secret“ a servit, în mod clar, interesului cuiva.

Majoritatea istoricilor nu au acordat niciodată multă importanţă acestui fals. Nici în arhiva Biroului Politic, nici în dosarele personale ale lui Stalin nu se află măcar vreo dovadă circumstanţială a unui astfel de discurs – sau măcar a faptului că Biroul Politic s-ar fi reunit pe 19 august. Acest lucru nu e surprinzător. Pe baza a ceea ce se cunoaşte despre dictatura lui Stalin de la sfârşitul anilor 1930, este greu de crezut că le-ar fi vorbit atât de deschis tovarăşilor săi din Biroul Politic, ale căror opinii – şi chiar a căror existenţă – nu însemnau nimic pentru el. „Stenograma discursului lui Stalin“, asemenea multor altor falsuri

bine cunoscute, promovează un anumit punct de vedere în privinţa lui Stalin şi a acţiunilor lui. Potrivit acestei viziuni extreme, Stalin a încheiat un pact cu Hitler pentru că voia un război în Europa, pe care îl vedea ca pe un mijloc de a-şi duce la îndeplinire planurile.

Opiniile reflectate în discursul fals sunt clar diferite de afirmaţiile lui Stalin, pentru care chiar avem o sursă de încredere. Gheorghi Dimitrov, şeful Cominternului la acea vreme, a notat în jurnalul lui următoarele comentarii ale lui Stalin, făcute la o reuniune din 7 septembrie: „Am fi preferat să ajungem la o înţelegere cu aşa-zisele ţări democrate, de aceea am purtat negocieri. Dar englezii şi francezii au vrut să ne folosească drept mână de lucru, şi asta, fără să ne plătească! Noi nu aveam de gând, bineînţeles, să fim mână de lucru, mai ales dacă nu eram plătiţi.“[44] Nimeni nu trebuie să se simtă obligat să ia de bune vorbele lui Stalin. Însă posibilitatea ca el să fi fost împins către pactul lui cu Hitler de izolarea ţării sale şi de sentimentul că era subestimat de aliaţii lui occidentali merită o atenţie serioasă.

Diversitatea opiniilor referitoare la raţiunile lui Stalin din august 1939 reflectă complexitatea evenimentelor şi abundenţa intrigilor internaţionale în perioada premergătoare celui de-al Doilea Război Mondial. De curând însă, au devenit accesibile unele dovezi istorice care clarifică situaţia. Negocierile dintre Uniunea Sovietică, Anglia şi Franţa au fost pline de probleme şi atât sovieticii, cât şi părţile occidentale au fost de vină pentru faptul că nu au înregistrat vreun progres. Stalin a văzut în încăpăţânarea naţiunilor occidentale o confirmare în plus a intenţiei lor de a-l împăca pe Hitler pe seama URSS. Cel mai probabil, el se gândea că războiul dintre Germania şi Polonia era inevitabil oricare ar fi fost poziţia celorlalte puteri şi probabil că avea dreptate. Era dificil de anticipat cum avea să-i afecteze ţara un astfel de război. Naziştii aveau să ajungă direct la graniţele sovietice. Hitler era pregătit să plătească un preţ considerabil pentru un pact prin care Uniunea Sovietică să-şi dea binecuvântarea pentru acest aranjament. Pentru Stalin, pactul oferea o expansiune a teritoriului sovietic aproape lipsită de riscuri şi un prilej de a crea o zonă-tampon între ţara lui şi războiul care era pe cale să se dezlănţuie în Europa.

Apoi, mai erau şi japonezii. În primăvara lui 1939, izbucneau deja ciocniri între trupele sovietice şi cele japoneze în Mongolia. Primele bătălii nu s-au sfârşit cu bine pentru Armata Roşie, însă, până în momentul negocierilor cu von Ribbentrop, sovieticii obţinuseră victorii semnificative. Acestea i-au consolidat poziţia lui Stalin în dialogul lui cu Germania. Semnarea pactului a fost o lovitură diplomatică pentru

Japonia. Cel puţin pe termen scurt, aceasta nu putea să se bazeze pe aliatul său german în confruntarea cu URSS. Nu există nici un argument serios împotriva ipotezei că Stalin ar fi fost condus de toate aceste considerente.

În august 1939, Stalin avea toate motivele să considere că era în ascensiune. Încheiase un acord cu cea mai mare putere militară din lume şi evitase războiul cu ea, cel puţin pentru moment şi posibil pentru mult timp de acum înainte. Recâştigase o mare parte din teritoriul pierdut de Rusia cu două decenii în urmă. Putea să se aştepte să culeagă beneficii în calitate de terţă parte pe măsură ce ţările europene aflate în război creau un nou echilibru al puterilor pe continent. Pactul cu Germania şi protocolul secret au fost dezgustătoare din punct de vedere moral şi au slăbit reputaţia Uniunii Sovietice în ochii progresiştilor din întreaga lume, dar acestea erau preocupări relativ minore. Privea oare Stalin în viitorul îndepărtat şi punea la cale crearea unui imperiu comunist care să se extindă asupra unei mari părţi din Europa? O astfel de perspectivă trebuie să fi fost greu de imaginat în 1939. A încheiat el pactul ca să provoace un război în Europa? Dată fiind agresiunea nazistă, o asemenea provocare nu pare să fi fost necesară. Este cu totul altceva faptul că nu vom şti niciodată cum s-ar fi desfăşurat războiul dacă Stalin nu ar fi semnat acordul cu Hitler şi ar fi continuat să facă front comun cu Anglia şi Franţa.

De asemenea, nu vom şti niciodată cum ar fi arătat astăzi pactul Ribbentrop-Molotov şi protocolul secret dacă Stalin ar fi folosit aceste documente numai ca să limiteze Germania şi să extindă sfera de influenţă sovietică. În cazul acela, posteritatea ar fi văzut înţelegerea sovieto-germană ca pe o manevră de prost gust, dar de înţeles şi pragmatică, efectuată de un politician experimentat. Dar Stalin era conducătorul cu mână de fier al unui sistem totalitar. El a folosit înţelegerea nu doar ca să-i ţină pe nazişti departe de ţările mici aflate la graniţa cu URSS, ci şi ca să asimileze noi teritorii. Iar asimilarea, în lumea lui Stalin, însemna agresiune şi epurare brutală a societăţii.

Dezlănţuirea războiului

Germania a invadat Polonia pe 1 septembrie 1939. Aliaţii Poloniei, Marea Britanie şi Franţa, au răspuns printr-o declaraţie de război, iar cel de-al Doilea Război Mondial era pe cale să înceapă. Naziştii au trecut prin Polonia aproape fără să întâmpine rezistenţă. Forţele britanice şi franceze care au venit în apărarea Poloniei s-au adunat prea lent şi nu păreau să se grăbească să lupte. Intrarea Armatei Roşii

în Polonia şi linia de împărţire a acestei ţări între Germania şi URSS fuseseră stabilite în timpul negocierilor purtate cu von Ribbentrop la Moscova, cu o lună înainte, dar Stalin nu se grăbea nici el să înceapă acţiunile militare. Invazia sovietică a început abia pe 17 septembrie, după ce rezultatul campaniei germane împotriva Poloniei era cât se poate de clar. Bineînţeles, Stalin a preferat să aştepte până când riscul unei invazii a fost minim, astfel încât agresiunea sovietică să nu pară că ar fi fost coordonată cu cea a Germaniei. Armata Roşie a ocupat întâi vestul Ucrainei şi vestul Republicii Belarus, pe care Polonia le luase în stăpânire în 1921. Propaganda oficială pretindea că acţiunile sovietice erau efectuate în numele popoarelor ucrainean şi belarus şi descria invazia drept un act de „eliberare“. Această interpretare le-a convenit politicienilor occidentali, care încă mai sperau să-l câştige pe Stalin de partea lor.

Realitatea nu semăna prea mult cu imaginea promovată de propaganda sovietică. Alipirea teritoriilor vestice ale Ucrainei şi Belarusului de către sovietici nu a fost o unificare fericită a unor naţiuni divizate. În decursul primului an şi jumătate de sovietizare, noile teritorii au trecut prin aceeaşi inginerie socială violentă pe care Uniunea Sovietică o experimenta deja de decenii. Scopul era acela de a le aduce cu forţa în matriţa sovietică: distrugerea sistemului economic capitalist, inocularea unei noi ideologii şi distrugerea oricăror focare reale sau imaginare de opoziţie faţă de regim. S-au folosit metodele tradiţionale. Persoanele „suspecte“ au fost împuşcate, trimise în lagăre de muncă sau exilate în interiorul Uniunii Sovietice; proprietatea privată a fost expropriată; iar fermele au fost integrate în sistemul de colhozuri. Regimul stalinist a încercat să elimine, în numai câteva luni, orice potenţial de colaborare antisovietică. O componentă importantă a acestui efort sângeros a fost faimosul masacru de la Katyn. Pe 5 martie 1940, Biroul Politic a adoptat decizia de a condamna la moarte mii de polonezi care erau ţinuţi în lagăre pentru prizonierii de război sau în închisori obişnuite, din teritoriile vestice ale Ucrainei şi Belarusului. Victimele erau, în mare parte, membri ai elitei poloneze: ofiţeri din armată şi din poliţie, foşti demnitari guvernamentali, proprietari de pământ, industriaşi şi membri ai intelectualităţii poloneze. În aprilie şi mai 1940, au fost împuşcate în total 21 857 de persoane.[45] Exterminându-i pe aceşti oameni, Stalin încerca, în mod evident, să prevină orice mişcare de restaurare a conducerii poloneze de dinainte de război.

Stalin a acţionat cu mai multă prudenţă şi treptat în statele baltice, care fuseseră recunoscute de Pactul Ribbentrop–Molotov ca parte a

sferei sovietice de influenţă. Imediat după împărţirea Poloniei şi rezolvarea diverselor controverse cu Germania, la sfârşitul lui septembrie şi în octombrie 1939, conducerea sovietică a forţat Estonia, Letonia şi Lituania să accepte baze militare sovietice pe teritoriul lor, inclusiv în porturile de la Marea Baltică. Molotov şi Stalin şi-au asumat personal sarcina de a-şi intimida vecinii baltici în timpul negocierilor de la Kremlin. Aceste întâlniri au fost tensionate. Când reprezentanţii guvernelor baltice au insistat să-şi păstreze suveranitatea şi neutralitatea, Molotov i-a ameninţat cu războiul şi a refuzat să facă şi cea mai mică concesie. Stalin a folosit o abordare mai blândă şi a oferit câteva compromisuri nesemnificative, reducând, de exemplu, numărul de trupe care urmau să staţioneze în ţările baltice. Intransigenţa reprezentanţilor baltici l-a enervat evident, dar şi-a păstrat calmul. Potrivit ministrului de Externe leton, Stalin scria, mâzgălea, se plimba tacticos prin cameră şi lua câte o carte sau câte un ziar în timp ce alţii vorbeau. În momente critice, îi întrerupea şi schimba subiectul, expunând pe larg probleme etnografice sau istorice absconse.[46]

Evident, avantajul era de partea sovieticilor. Unităţi ale Armatei Roşii erau deja poziţionate de a lungul graniţelor statelor baltice. Germania – singura forţă care o contrabalansa pe cea sovietică – acţiona la unison cu URSS. Stalin nu s-a grăbit totuşi să-şi distrugă victimele, luând, în schimb, puţin câte puţin, ceea ce voia. Până când trupele sovietice au intrat în Letonia, Lituania şi Estonia, Stalin a aplicat o tactică pe care i-a împărtăşit-o lui Dimitrov, şeful Cominternului: „Nu e bine să te-arunci cu capul înainte!... Trebuie să se folosească lozinci care să se potrivească cu etapa respectivă a războiului. [...] Credem că tratatele de asistenţă reciprocă (Estonia, Letonia, Lituania) sunt o formă de a aduce o serie de ţări în sfera de influenţă a Uniunii Sovietice. Dar, pentru aceasta, trebuie să ne abţinem – să le respectăm cu stricteţe regimurile interne şi independenţa. Nu vom încerca să le sovietizăm. Va veni vremea când o vor face singure!“[47]

Predicţia pe care o face Stalin în ultima propoziţie a acestei explicaţii trădează ţelul lui ultim: acela de a sovietiza şi de a absorbi ţările şi teritoriile adăugate în sfera de influenţă a ţării sale prin Pactul Ribbentrop–Molotov. Dintr-un punct de vedere istoric, el putea să justifice acest ţel prin argumentul reconstituirii Imperiului Rus. Ca strategie militară, avea, cu siguranţă, sens să instituie un control puternic asupra zonelor din care putea veni un atac. Dar viitorul – subiectul, obiectul, timpul şi locul războiului iminent – era învăluit de

incertitudine, iar Stalin era silit să aştepte. Deocamdată, prefera să participe la un joc de echilibru şi s-a dat peste cap ca să evite să irite fără nici un rost Marea Britanie şi Franţa sau, mai ales, pe Führer. Au existat multe semne discrete ale prudenţei lui Stalin în această perioadă. O vedem, de exemplu, în reacţia lui faţă de un raport din Belarus despre un discurs susţinut în faţa parlamentului republicii de către comandantul grupului de armate, Vasili Ciuikov. Îmbătat de victoria pe care o obţinuse cu uşurinţă în Polonia, Ciuikov a spus publicului în discursul său, care s-a difuzat la radio: „Un cuvânt din partea partidului şi vom mărşălui pe muzica pe care o cântă – întâi Varşovia, apoi Berlinul!“ Furios, Stalin i-a scris şefului lui Ciuikov, Voroşilov: „Tov. Voroşilov. Ciuikov e evident cel puţin prost, dacă nu un element duşmănos. Zic că ar trebui scuturat. Cel puţin.“[48] Deşi se pare că Vasili Ciuikov a supravieţuit, mulţi alţi cetăţeni sovietici care şi-au exprimat sentimente antinaziste nu au fost atât de norocoşi. Din august 1939 până la începutul războiului dintre Germania şi URSS, exprimarea sentimentelor antihitleriste a fost tratată ca o crimă împotriva Uniunii Sovietice.

Abordarea secretă a lui Stalin faţă de expansiune nu putea să nu se lovească de un obstacol, în cele din urmă, iar acel obstacol a fost Finlanda. În octombrie 1939, după ce a câştigat concesiile pe care le voia de la Letonia, Lituania şi Estonia, dictatorul sovietic şi-a îndreptat atenţia către vecinul său nordic, pe care naziştii îl recunoscuseră ca parte a sferei sovietice de influenţă. Finlanda a fost pusă în faţa unor cereri mult mai dure decât ţările baltice. În afară de amplasarea bazelor militare sovietice în Finlanda, URSS a cerut o porţiune mare din teritoriul finlandez de lângă Leningrad, în schimbul unui teritoriu în regiuni de graniţă mai puţin populate. La suprafaţă, aceste cereri păreau perfect rezonabile. URSS voia să poată să apere Leningradul – cea de a doua capitală a ţării şi un centru important al producţiei de echipamente de apărare – şi împrejurimile oraşului de la Marea Baltică. Însă Finlanda, o fostă provincie a Imperiului Rus, care devenise independentă în 1917, suspecta URSS că avea ambiţii imperialiste. Finlandezii şi-au amintit ororile războiului civil din 1918, care fusese provocat, în mare parte, de vecinul lor comunist. Remarcaseră şi exemplul recent al Cehoslovaciei, care renunţase la Regiunea Sudetă numai ca să fie ocupată în întregime de Hitler. Finlanda a refuzat categoric cererile Uniunii Sovietice. Stalin a hotărât să utilizeze forţa.

Armata Roşie a invadat Finlanda la sfârşitul lui noiembrie, având toate motivele să creadă că această campanie avea să fie scurtă şi

încununată de succes. Finlanda era o ţară micuţă care nu avea mai mult de patru milioane de locuitori – o populaţie de 40 de ori mai mică decât cea sovietică. Teritoriul, resursele economice şi forţa militară ale celor două ţări nu erau comparabile. Cele 26 de tancuri cu care Finlanda a intrat în război trebuiau să ţină piept celor 1 500 de tancuri sovietice. În plus, URSS putea să trimită un număr considerabil de trupe şi de resurse suplimentare în luptă şi aşa a şi făcut când conflictul – cunoscut ca Războiul de Iarnă – nu s-a încheiat rapid, în mod neaşteptat. Bizuindu-se pe faptul că forţa copleşitoare avea să-i asigure succesul, Stalin a decis să transforme Finlanda în terenul primului său experiment de preluare a controlului într-un alt mod decât cel utilizat în statele baltice. Armata Roşie a adus cu sine „guvernul popular al Finlandei“, alcătuit din comunişti aleşi la Moscova. Acesta era guvernul care urma să fie instalat la conducerea unei Finlande învinse.

Dar guvernul popular al Finlandei nu a preluat niciodată puterea. Finlandezii au dat dovadă de o rezistenţă încrâncenată şi eficientă în faţa Armatei Roşii. Pe măsură ce războiul trena, în restul lumii se răspândea un puternic sentiment antisovietic. URSS a fost eliminată din Liga Naţiunilor, iar Franţa şi Anglia se pregăteau să intervină de partea finlandezilor. Stalin a decis să nu-şi forţeze norocul. În pofida unei serii de victorii care s-a datorat unei concentrări importante de forţe, în martie 1940, el a semnat un tratat de pace cu Finlanda. Planurile de sovietizare a vecinului nordic al Uniunii Sovietice au fost lăsate la o parte. Finlandezii au sfârşit prin a pierde o parte însemnată din teritoriul şi din economia lor, dar şi-au păstrat independenţa. Armata Roşie a pierdut aproximativ 130 000 de soldaţi, unii au fost ucişi în luptă, alţii au murit din cauza rănilor sau a bolilor, iar alţii au dispărut în misiune. Peste 200 000 au fost răniţi sau au degerat. Pierderile finlandezilor au fost semnificativ mai mici: 23 000 de soldaţi morţi sau dispăruţi în misiune şi 44 000 de răniţi.[49] Războiul, o înfrângere simbolică majoră pentru URSS şi pentru Stalin personal, a dezvăluit slăbiciuni în fiecare componentă a aparatului militar sovietic. Istoricii au sugerat că acest conflict a fost cel care l-a determinat pe Hitler să grăbească momentul programat pentru invadarea Uniunii Sovietice.

Eşecul sovietic în Finlanda se afla într-un contrast ameninţător cu avansul triumfător al lui Hitler. La scurt timp după Războiul de Iarnă, între lunile aprilie şi iunie 1940, Germania a ocupat mai multe ţări occidentale, forţând Franţa să capituleze în numai câteva săptămâni. Trupele britanice au fost evacuate de pe continent, iar Italia a intrat în

război de partea Germaniei. Căderea rapidă şi umilitoare a Franţei a schimbat radical situaţia în lume. Hruşciov a descris mai târziu cât de supărat şi de îngrijorat fusese Stalin după înfrângerea Franţei, deplângând incapacitatea acestei ţări de a lupta.[50] Cu toate că relatarea lui Hruşciov are beneficiul retrospectivei, nu avem nici un motiv să ne îndoim de sentimentul general de panică al lui Stalin. Liderul sovietic îşi pierduse spaţiul de manevră pe care-l deţinuse anterior între părţile beligerante. Dintr-odată, se alesese praful de strategia care păruse de necombătut. Acum, nu mai exista o cale facilă de ieşire printr-un tratat avantajos pentru ambele părţi. Asupra Uniunii Sovietice plana o ameninţare uriaşă. Naţiunea care fusese singurul său aliat, chiar dacă unul nesigur, începuse să arate ca un duşman ce reprezenta un pericol mortal.

Stalin a reacţionat febril. În timp ce Germania îşi consolida controlul asupra Europei Occidentale în vara anului 1940, Letonia, Lituania şi Estonia erau încorporate în URSS, ca şi Basarabia şi o parte din Bucovina, ambele fiind luate României. Pentru conducerea sovietică, o prioritate de maximă importanţă era sovietizarea rapidă a acestor noi posesiuni. Exproprierea pe scară largă a proprietăţii private a fost însoţită de o epurare masivă a populaţiei. Represiunea s-a abătut acum asupra regiunilor vestice nou-integrate. Ca de obicei, pe lângă arestarea şi execuţia cetăţenilor „care nu prezentau încredere“, mulţi au fost exilaţi în zone îndepărtate ale spaţiului sovietic. În timpul celor patru campanii de relocare din 1940 şi prima jumătate a lui 1941, aproximativ 370 000 de oameni au fost mutaţi din vestul Ucrainei, din vestul Republicii Belarus, din statele baltice şi din Basarabia în interiorul Uniunii Sovietice. Aceasta a fost o cifră uriaşă, dat fiind numărul mic al populaţiei din aceste regiuni.[51]

Deşi era ocupat cu acţiunile împotriva sutelor de mii de persoane „suspecte“ din zonele proaspăt sovietizate, Stalin nu a uitat de duşmanii de departe. În august 1940, Lev Troţki a fost ucis în Mexic la ordinele lui. Un agent NKVD care pătrunsese în cercul apropiaţilor lui Troţki l-a ucis pe fostul lider al opoziţiei cu un cuţit de spart gheaţa. Stalin îl pândise de mult pe inamicul său cel mai crunt, mai energic şi mai elocvent. A fost el oare împins de o sete personală de răzbunare sau de îngrijorarea că troţkiştii din URSS se puteau uni pe timp de război? Cel mai probabil, ambii factori au jucat un rol.

După ce a îngenuncheat teritoriile convenite a trece sub control sovietic în acordurile lui cu Hitler, Stalin s-a confruntat cu întrebarea: Şi mai departe? Pe de o parte, succesul aparatului de război german a făcut ca prietenia cu Hitler să fie mai importantă ca oricând. Pe de altă

parte, ameninţarea crescândă pe care o reprezenta agresiunea nazistă pentru URSS făcea tot mai periculoasă o asemenea prietenie. Interesele sovietice şi germane se aflau în conflict în Finlanda, unde Germania, care ocupase deja Norvegia, făcea incursiuni, în urma rezultatului Războiului de Iarnă. Cele două puteri se aflau, de asemenea, în conflict în Balcani din cauza faptului că Hitler avea nevoie disperată de petrolul românesc. Stalin spera, de asemenea, să obţină o parte din România şi din Bulgaria şi să realizeze un vechi ţel al Imperiului Rus: să capete controlul asupra strâmtorilor Turciei.

Pentru Stalin, semnarea Pactului Tripartit de către Germania, Italia şi Japonia, pe 27 septembrie 1940, a fost o veste proastă. Cele trei ţări agresoare cădeau de acord să se ajute una pe alta să-şi împartă restul lumii. Germaniei şi Italiei le era recunoscută dominaţia în Europa, iar Japoniei îi era recunoscută dominaţia în Asia. Teoretic, acest acord avea drept ţintă Marea Britanie şi Statele Unite. Dar Stalin avea toate motivele să se îngrijoreze.

Considerând că era necesar, în această etapă, să evite exacerbarea tensiunilor cu Uniunea Sovietică, Hitler a făcut un gest conciliator în noiembrie 1940 şi l-a invitat pe Molotov la Berlin. În timpul negocierilor cu Hitler şi von Ribbentrop, ministrul sovietic de Externe a insistat să fie recunoscute interesele ţării sale în Finlanda, în Balcani şi în strâmtorile Turciei. Hitler a fost la fel de hotărât, mai ales când a venit vorba de pretenţiile sovietice asupra Finlandei şi României. Deşi a evitat să facă promisiuni clare, Hitler a sugerat ca URSS să devină un al patrulea partener în Pactul Tripartit, să participe la împărţirea Imperiului Britanic şi să stabilească sfere sovietice de influenţă precise prin negocieri ulterioare.[52] Aparent ambele ţări încercau să vadă ce putea să ofere un astfel de aranjament. A fost, vreodată, o posibilitate reală această alianţă a celor patru? Pe de o parte, ştim că, în timp ce se desfăşurau negocierile, Hitler urzea deja planurile de invadare a URSS. Ştim, de asemenea, că Stalin era pe deplin conştient de ameninţarea reprezentată de Germania. Pe de altă parte, în august 1939, când se încheia Pactul Ribbentrop–Molotov, Uniunea Sovietică şi Germania erau la fel de fundamental ostile una alteia. Totul s-a schimbat într-o clipă, de îndată ce Stalin şi Hitler au găsit un punct comun de interes.

Pe 25 noiembrie 1940, la scurt timp după întoarcerea sa de la Berlin, Molotov i-a transmis ambasadorului german la Moscova condiţiile sovietice pentru un pact al celor patru. În acest caz, Stalin recurgea din nou la tactica ce-i adusese succes în august 1939. În schimbul sprijinului acordat partenerilor săi (şi cu înţelegerea ca Germaniei să i

se furnizeze cantităţi semnificative de materii prime sovietice), el a formulat patru cereri precise. În primul rând, trupele germane trebuiau să se retragă din Finlanda. În schimb, el garanta că Finlanda rămânea în relaţii prieteneşti cu Germania şi îi furniza lemn şi nichel, un punct asupra căruia Hitler insistase în mod deosebit în timpul discuţiilor lui cu Molotov. În al doilea rând, Stalin a revendicat dreptul de a aduce Bulgaria în sfera de influenţă sovietică, inclusiv de a încheia un tratat de asistenţă reciprocă şi de a amplasa baze militare sovietice în strâmtorile Turciei. În al treilea rând, cei trei parteneri trebuiau să recunoască dreptul Uniunii Sovietice de a se extinde către sud, prin Iran şi Turcia, până la Golful Persic. În al patrulea rând, Japonia trebuia să renunţe la pretenţiile asupra huilei şi petrolului din Sahalinul de Nord, în schimbul unei „compensaţii convenabile“.[53] Acest program, care reflecta îndeaproape aspiraţiile Imperiului Rus, includea probabil tot ceea ce voia Stalin, care era, fără îndoială, pregătit să negocieze. Transmiterea acestor condiţii Berlinului sugera, probabil, disponibilitatea lui de a intra în alianţă cu ţările agresoare.

S-a afirmat însă că Stalin nu a luat niciodată serios în considerare propunerea lui Hitler de a încheia un pact al celor patru şi că cererile trimise Berlinului pe 25 noiembrie au reprezentat o tactică de tergiversare, fiind intenţionat concepute astfel încât să fie inacceptabile pentru Germania. Cea mai importantă dovadă menţionată de susţinătorii acestei viziuni este o relatare a unei reuniuni a Biroului Politic din 14 noiembrie 1940, în timpul căreia Molotov a dat raportul, după cum se presupune, despre negocierile sale de la Berlin. Potrivit acestei relatări, Stalin ar fi afirmat că nu se putea avea încredere în Hitler şi că sosise vremea ca Uniunea Sovietică să se pregătească de război împotriva Germaniei. Dar nu există nici o dovadă a unei asemenea reuniuni a Biroului Politic, nici a faptului că Stalin a făcut acest comentariu. Singura sursă a acestei informaţii este Iakov Ceadaev, şeful administraţiei Sovnarkom (Sovet Narodnîh Komissarov; Sovietul Comisarilor Poporului – cabinetul sovietic), care a pretins că fusese prezent la această reuniune şi că luase notiţe.[54]

Există câteva motive să punem la îndoială relatarea lui Ceadaev. În primul rând, Molotov nu putea să fie la Moscova pe 14 noiembrie, întrucât aceasta este ziua în care a luat trenul către casă de la Berlin. În plus, e greu de înţeles de ce ar fi vrut Stalin să organizeze o astfel de reuniune, mai ales una la care erau prezente persoane care nu erau membre ale Biroului Politic.[55] Majoritatea celorlalte decizii importante de politică externă din anii anteriori războiului (inclusiv

Pactul sovieto-nazist din 1939) nu fuseseră supuse votului Biroului Politic. Stalin îşi ţinea cărţile politicii externe strâns la piept, consultându-se cel mult cu Molotov. Discuţiile care analizau posibilitatea aderării la Pactul Tripartit constituiau un secret de stat bine păzit.

O altă dovadă care aruncă dubii asupra existenţei acestei reuniuni o reprezintă registrul în care erau înscrişi cei care treceau pe la cabinetul lui Stalin, care arată că nu a existat nici o activitate între 6 şi 14 noiembrie. Este aproape sigur, aşadar, că Stalin şi-a petrecut aceste zile la *dacea* sa.[56] În sfârşit, nu există nici o dovadă a existenţei vreunei reuniuni a Biroului Politic în noiembrie şi, chiar dacă ar fi, nu e verosimil ca lui Ceadaev să i se fi permis accesul, ca să nu mai vorbim de posibilitatea de a lua notiţe. În calitate de şef al administraţiei Sovnarkom, el a avut intrare liberă la Stalin abia după ce *vojd*-ul a devenit preşedintele cabinetului sovietic, în mai 1941. Realitatea este că, pe 25 noiembrie 1940, Stalin a răspuns rapid şi substanţial la propunerea lui Hitler de lărgire a alianţei. Berlinul nu a reacţionat la condiţiile puse de Stalin, în ciuda insistenţelor Moscovei. La scurt timp după ce Molotov a părăsit Berlinul, Ungaria, România şi Slovacia – trei ţări complet dependente de voinţa lui Hitler – au aderat la acest pact, fiind urmate, în martie 1941, de Bulgaria, pe care Stalin o solicitase insistent în sfera lui de influenţă. În aprilie, Germania a ocupat Grecia şi Iugoslavia.

În decembrie 1940, Hitler a aprobat planurile de invadare a URSS în mai 1941. Singurul aliat care-i mai rămăsese lui Stalin era propriul popor. *Vojd*-ul şi-a petrecut ultimele luni înainte de intrarea lui Hitler în URSS consolidându-şi puterea şi depunând eforturi extraordinare pentru a întări puterea militară a ţării.

Consolidarea puterii supreme

Un rezultat important al Marii Terori a fost transformarea dramatică a echilibrului de puteri în cadrul Biroului Politic. Rămăşiţe ale conducerii colective au supravieţuit până la mijlocul anilor 1930, însă, la sfârşitul lui 1937, Biroul Politic era pe deplin supus voinţei lui Stalin. Teroarea i-a dus puterea pe noi culmi. El era acum un dictator cu drepturi depline, în ale cărui mâini se aflau nu doar vieţile cetăţenilor obişnuiţi, ci şi cele ale celor mai stimaţi colegi ai săi de la conducere. Cinci membri ai Biroului Politic (Stanislav Kosior, Vlas Ciubar, Robert Eikhe, Piotr Postîşev şi Ian Rudzutak) au fost împuşcaţi şi unul (Grigori Petrovski) a fost expulzat din eşaloanele superioare şi a supravieţuit numai pentru că Stalin a ales să-i arate indulgenţă. Un alt nume de pe

lista victimelor lui Stalin din ierarhia superioară a fost Grigori Ordjonikidze, care a fost împins la suicid de cruzimea lui Stalin. Dar chiar şi liderii de la vârf care şi-au păstrat funcţiile se găseau într-o poziţie neputincioasă şi degradantă, fiind siliţi să păşească atent pe hotarul dintre putere şi moarte şi incapabili să-şi protejeze subordonaţii cei mai de preţ sau chiar prietenii apropiaţi şi rudele. Numele liderilor de la vârf apăreau inevitabil în nenumăratele mărturisiri pe care NKVD le smulgea prin tortură. Lui Stalin îi revenea decizia privitoare la care denunţuri şi acuzaţii trebuiau să fie luate în serios. Oricine putea să fie catalogat dintr-odată drept duşman.

Pe măsură ce vechii camarazi ai lui Stalin au dispărut din conducerea de vârf, figuri mai tinere le-au luat locul. Aşa cum am observat, aceste înlocuiri au reprezentat un element important al consolidării puterii sale. Lipsindu-le autoritatea revoluţionară a generaţiei mai vechi, aceşti lideri tineri îi datorau direct lui Stalin poziţiile lor şi erau complet dependenţi de el. În martie 1939, Andrei Jdanov şi Nikita Hruşciov, membri ai acestei a doua generaţii, au primit calitatea de membri deplini ai Biroului Politic. În acelaşi timp, un membru al celei de a treia generaţii, Lavrenti Beria, a fost numit candidat la calitatea de membru. În februarie 1941, au fost adăugaţi alţi trei membri din cea de a treia generaţie: Nikolai Voznesenski, Gheorghi Malenkov şi Aleksandr Şcerbakov.[57] Aceste numiri nu reprezentau, pur şi simplu, avansarea normală în carieră a unor lideri competenţi. Stalin a avut o deosebită grijă să plaseze demnitari tineri în funcţii importante, deseori ca forţe de neutralizare a colegilor lui mai în vârstă şi mai merituoşi.

Schimbările din alcătuirea Biroului Politic au reprezentat doar o manifestare a proceselor care au avut loc sub suprafaţă şi care au distrus, în cele din urmă, aspectele formale ale conducerii colective şi au pus în loc noi instituţii neoficiale sau semioficiale adaptate nevoilor administrative şi politice ale dictaturii lui Stalin, ca şi stilului său de viaţă. Deteriorarea rolului semnificativ al Biroului Politic a ajuns la finalul său logic atunci când acesta a încetat, în esenţă, să mai funcţioneze ca o instituţie oficială. În anii Marii Terori, Biroul Politic a fost înlocuit de un grup mai restrâns din cadrul conducerii, mereu prezidat de Stalin. La începutul lui 1938, s-a format „Grupul secret al celor Cinci“, alcătuit din Stalin, Molotov, Voroşilov, Mikoian şi Kaganovici. Deşi nu era un organ oficial, acest grup a luat în mare măsură locul Biroului Politic. Singurul vot care conta era cel al lui Stalin. Pe lângă deliberările lui din timpul reuniunilor Celor Cinci, Stalin rezolva multe chestiuni în urma discuţiilor individuale cu membrii

conducerii. Aceste mecanisme decizionale ad-hoc nu aveau prea multe în comun cu structurile sau procedurile constituţionale şi depindeau complet de voinţa *vojd*-ului. Respectând obiceiurile şi stilul de viaţă nocturn ale lui Stalin, aceste reuniuni luau formele cele mai variate. Problemele de stat puteau fi decise ziua sau noaptea, în biroul de la Kremlin al lui Stalin sau la vila lui, în cinematograf sau de a lungul orelor lungi petrecute la cină.

Următorul nivel al piramidei puterii era alcătuit din organisme guvernamentale cărora Stalin le-a acordat autoritate specială, menţinându-şi, în acelaşi timp, controlul general. Acest sistem a apărut întâi în cadrul aparatului Comitetului Central al partidului, a cărui misiune era difuzarea ideologiei şi selectarea şi numirea înalţilor oficiali în funcţiile de partid şi de stat. Aceste sfere esenţiale erau supravegheate personal de protejaţii lui Stalin, Jdanov şi Malenkov, care puteau să adopte singuri decizii relativ minore, dar pe cele mai importante trebuiau să le supună aprobării lui Stalin. În ianuarie 1941, Stalin a explicat noul mod de lucru al Comitetului Central: „Sunt patru sau cinci luni de când noi, cei din cadrul Comitetului Central, alcătuim Biroul Politic. Toate chestiunile sunt pregătite de Jdanov, de Malenkov şi de alţii, în cadrul unor întâlniri separate cu tovarăşi care au competenţa necesară, iar rezultatul nu este altul decât că procesul de guvernare merge mai bine.“[58]

În ceea ce priveşte guvernul, adaptarea comisariatelor, a departamentelor şi a comitetelor Sovnarkom la nevoile dictatorului era un lucru mai dificil. Sovnarkom supraveghea întreaga economie sovietică, care atunci suferea în chinurile pregătirilor urgente pentru război. Stalin a încercat să transforme birocraţia în ceva ce putea fi dirijat după bunul lui plac, însă lentoarea instituţiilor birocratice şi dificultatea de a le controla l-au făcut să-şi piardă cumpătul şi i-au provocat accese de mânie. Frustrarea sa a determinat numeroase încercări de reorganizare a modului în care sistemul era administrat de conducerea de vârf a ţării. În cele din urmă, în martie 1941, a fost creat un nou organism guvernamental: Biroul Guvernului Uniunii Sovietice (Sovnarkom), care era alcătuit din şeful Sovnarkom, Molotov, şi adjuncţii săi. Acest birou a fost creat ca un grup de conducere în cadrul Sovnarkom, fiind, în mare parte, asemănător grupului conducător din cadrul Biroului Politic.

Ca participant la intriga politică din jurul acestei reorganizări, Nikolai Voznesenski, care era relativ tânăr, a devenit prim-adjunct al şefului guvernului, Molotov. Numirea lui într-o funcţie atât de importantă, trecând peste membrii mai vechi ai Biroului Politic, precum Mikoian

sau Kaganovici, a sporit tensiunile din cadrul cercului apropiaţilor lui Stalin. Nici măcar în memoriile scrise după câteva decenii, Mikoian nu a putut să-şi ascundă sentimentele rănite: „Dar ceea ce ne-a uimit cel mai mult în ceea ce priveşte alcătuirea conducerii Biroului a fost faptul că Voznesenski a devenit prim-adjunct al şefului Guvernului. [...] Motivele lui Stalin pentru această promovare rapidă nu au fost totuşi clare. Iar Voznesenski, care era naiv, a fost foarte încântat de numirea lui.“[59] Dându-i această funcţie importantă lui Voznesenski, este posibil ca Stalin să fi intenţionat să-i întoarcă pe Voznesenski şi pe Molotov unul împotriva celuilalt, sugerând că şeful guvernului nu era în stare să-şi îndeplinească toate îndatoririle şi avea nevoie de un adjunct mai tânăr şi mai energic. În orice caz, întreaga reorganizare guvernamentală a venit la pachet cu o grămadă de observaţii şi de acuzaţii împotriva conducerii exercitate de Molotov ca şef al guvernului. Acesta era un semn clar că Stalin pregătea ceva.

Planurile lui au devenit clare la o lună după înfiinţarea Biroului Sovnarkom. Pe 28 aprilie 1941, Stalin a trimis un memorandum membrilor Biroului, explicând că acesta fusese creat cu scopul de a îndrepta operaţiunile guvernamentale şi de a pune capăt „haosului“ din cadrul conducerii economice, care continua să decidă asupra unor „chestiuni importante legate de edificarea economiei prin aşa-numita practică a «votării»“. Stalin a dat drept exemplu de utilizare necorespunzătoare a votului (practica potrivit căreia membrii unui comitet votau individual un document adus la cunoştinţa lor, în loc să se întâlnească şi să-l discute personal) proiectul unei rezoluţii privitoare la construirea unei conducte de petrol în zona Sahalinului. Molotov semnase documentul, a scris el revoltat, deşi acesta nu fusese discutat de Biroul Sovnarkom. Catalogând această practică drept „hârţogărie şi mâzgăleală“, el a dat un ultimatum: „Cred că acest tip de «conducere» nu mai poate să continue. Propun discutarea acestei chestiuni în cadrul Biroului Politic al Comitetului Central. Şi, pentru moment, sunt obligat să spun că refuz să-mi exprim votul individual asupra oricărui proiect de rezoluţie privitor la probleme economice de orice însemnătate, dacă nu văd semnăturile celor din Biroul Sovnarkom care să arate că proiectul a fost discutat şi aprobat de Biroul Guvernului URSS.“[60]

Această izbucnire trebuie să-l fi luat prin surprindere pe Molotov. Votul individual era practica obişnuită în procesul decizional sovietic. Chiar în ianuarie 1941, Stalin însuşi criticase guvernul pentru „parlamentarism“, referindu-se la faptul că membrii acestuia aveau prea multe întruniri. Aşa cum au observat cu siguranţă toţi cei

implicaţi, Stalin a oferit un singur exemplu de practică „incorectă“ de votare – şi nu unul deosebit de convingător, dat fiind că problema conductei de petrol din Sahalin nu a necesitat, probabil, discuţii detaliate în cadrul unei reuniuni a Biroului. Acuzaţiile aduse în memorandumul din aprilie păreau frivole, iar Molotov şi ceilalţi membri ai Biroului Politic trebuie să fi înţeles că ele reprezentau un pretext. Discuţia memorandumului lui Stalin a dus la o decizie a Biroului Politic, din 4 mai 1941. O parte a acesteia arăta astfel:

> I. În interesul unei coordonări depline a organizaţiilor sovietice şi de partid şi al asigurării necondiţionate a unităţii în activitatea lor de conducere, precum şi pentru a consolida mai mult autoritatea organelor sovietice, dată fiind situaţia internaţională actuală tensionată, care necesită ca instituţiile sovietice să depună toate eforturile posibile pentru apărarea ţării, Biroul Politic decide în unanimitate:
>
> 1. Să îl numească pe Tov. I.V. Stalin în funcţia de Şef al Consiliului Comisarilor Poporului [Sovnarkom] al URSS.
>
> 2. Să îl numească pe Tov. V.M. Molotov în funcţia de adjunct al Guvernului URSS şi să plaseze în responsabilitatea sa politica externă a URSS, Tov. Molotov rămânând în funcţia de Comisar al Poporului pentru Afaceri Externe.
>
> 3. Întrucât Tov. Stalin, care, la insistenţa Biroului Politic al Comitetului Central, îşi păstrează poziţia de prim-secretar al ŢK VKP(b) [Comitetul Central al Partidului Comunist al întregii Uniuni (bolşevicii)], nu va putea să aloce suficient timp activităţii Secretariatului ŢK, să îl numească pe Tov. A.A. Jdanov adjunctul Tov. Stalin la Secretariatul ŢK, eliberându-l, astfel, de obligaţiile lui de a supraveghea Direcţia ŢK VKP(b) pentru Propagandă şi Agitaţie.[61]

Nu s-au găsit documente sau memorii care să arunce lumină asupra discuţiilor ce au dus la această rezoluţie, însă formularea acesteia oferă nişte indicii, echivalând reorganizarea cu revenirea la modelul de conducere revoluţionar leninist. Liderul partidului şi al ţării, se afirmă în rezoluţie, trebuie să fie şeful guvernului, mai ales într-o perioadă în care războiul este inevitabil. Dacă Stalin ar fi subscris întru totul la raţionamentul conform căruia era importantă respectarea modelului

sovietic iniţial, ar fi trebuit să renunţe la poziţia de secretar al Comitetului Central, întrucât Lenin a fost fondatorul şi liderul partidului, dar nu a deţinut respectiva poziţie. Dar el a ales să deţină singur atât funcţia de lider al partidului, cât şi pe cea de şef al guvernului.

În sfârşit, sistemul dictatorial de guvernare era desăvârşit. În vârful ierarhiei se afla dictatorul însuşi. Adăugând titlul de secretar general al partidului la cel de şef al guvernului, el a oficializat puterea supremă pe care o exercitase de ceva timp. Grupul de conducere al Biroului Politic – un subgrup alcătuit din unii dintre membrii acestuia, selectaţi de Stalin – avea să fie organismul lui consultativ. Cu o treaptă mai jos pe scara ierarhică se aflau două organe de conducere: secretariatul Comitetului Central al partidului, condus de Jdanov, şi Biroul Sovnarkom, condus de Voznesenski. Aceste două organisme erau braţele dictatorului. Ele aveau grijă de guvernarea cotidiană a ţării şi supuneau aprobării lui Stalin chestiunile importante.

Această reorganizare a fost motivată, fără îndoială, de mai mult decât de o dorinţă de eficienţă. Decizia lui Stalin de a-şi atribui lui însuşi, ca lider al partidului, şi titlul de şef al guvernului a transmis ţării şi lumii că, într-o vreme de instabilitate internaţională, Uniunea Sovietică îşi consolidase conducerea. Din nou, personalitatea lui Stalin trebuie să fie luată, de asemenea, în considerare – setea lui de a poseda nu numai puterea reală, ci şi toate formele acesteia, ca şi tendinţa lui de a-i privi cu suspiciune chiar şi pe tovarăşii lui cei mai apropiaţi. Această din urmă calitate a fost, cu siguranţă, un factor în decizia lui de a accelera promovarea generaţiei mai tinere şi de a-i pune pe Jdanov şi pe Malenkov la conducerea aparatului Comitetului Central. Voznesenski – nu Molotov, care ar fi fost alegerea logică – a fost numit prim-adjunctul lui Stalin, ca şef al guvernului. Beria, un alt membru al noii generaţii, supraveghea reţeaua de agenţii de securitate. Vechii tovarăşi ai lui Stalin, chiar şi cei care au rămas în eşaloanele superioare ale puterii, au suferit pierderi semnificative de poziţie pe măsură ce le-au făcut loc colegilor lor mai tineri.

Molotov a fost o ţintă specială a nemulţumirii lui Stalin. După ani îndelungaţi de serviciu devotat şi de apropiere excepţională de *vojd*, Molotov nu a mai primit funcţia de şef al guvernului şi nu a fost nici măcar numit prim-adjunctul lui Stalin. Stalin a folosit fiecare prilej ca să-şi arate dispreţul faţă de Molotov. Una dintre ultimele manifestări consemnate ale iritării sale faţă de tovarăşul său de-o viaţă s-a petrecut nu cu mult înainte de izbucnirea războiului. În mai 1941, la o reuniune a Biroului Sovnarkom proaspăt constituit, Stalin l-a luat la

rost pe Molotov. Iakov Ceadaev, şeful administraţiei guvernamentale, care scria procesul-verbal al reuniunii, îşi aminteşte:

> Stalin nu şi-a ascuns nemulţumirea faţă de Molotov. A ascultat foarte nerăbdător răspunsurile destul de plictisitoare ale lui Molotov la comentariile membrilor Biroului. [...] Părea că Stalin îl ataca pe Molotov ca pe un adversar şi că făcea acest lucru de pe o poziţie de putere. [...] Molotov a început să respire mai sacadat şi, din când în când, scotea un oftat adânc. Se foia pe scaunul lui şi murmura ceva pentru sine. La sfârşit, nu a mai putut suporta:
>
> „Mai uşor de spus decât de făcut“, a declarat Molotov cu o voce joasă, dar tăioasă. Stalin a continuat vorbele [lui Molotov].
>
> „Se ştie de mult“, a spus Stalin, „că cel care se teme de critică e un laş.“
>
> Molotov a tresărit, dar a tăcut – ceilalţi membri ai Biroului Politic stăteau tăcuţi, cu nasul în documente. [...] La această reuniune m-am convins încă o dată de puterea şi de măreţia lui Stalin. Tovarăşii lui Stalin se temeau de el ca de dracu’. Ziceau ca el practic în toate privinţele.[62]

Ce se afla în spatele acestui tratament abuziv al unui coleg fidel? Poate că Stalin îşi descărca frustrările referitoare la starea relaţiilor externe sovietice. Sau poate că, în perioada premergătoare războiului, îl dădea ca exemplu pe vechiul său tovarăş ca să ţină în frâu restul conducerii. În orice caz, rezultatul a fost o centralizare şi mai mare a puterii şi o conducere căreia îi era teamă să-şi exprime dezacordul. Chestiunile critice legate de război şi de pace, care priveau destinele a milioane de oameni, au rămas întru totul în mâinile dictatorului.

O lovitură preventivă?

Pe 5 mai 1941, în ziua de după numirea lui în funcţia de şef al guvernului, Stalin s-a dus la Kremlin să se întâlnească cu membri ai armatei sovietice la o recepţie tradiţională pentru absolvenţii academiilor militare. La un eveniment similar petrecut cu şase ani în urmă, pe 4 mai 1935, Stalin venise cu sloganul „Cadrele rezolvă tot!“. De această dată, lozinca pe care *vojd*-ul le-a împărtăşit-o invitaţilor săi militari a fost secretă şi nu a apărut în presă. În mai 1941, cu numai şase săptămâni înainte de izbucnirea războiului cu Germania, el a

cerut trecerea de la o poziţie defensivă la una ofensivă, sprijinită de o Armată Roşie puternică.[63]

Deşi aceste comentarii au atras în mod deosebit interesul cercetătorilor, este important de remarcat faptul că el mai făcuse comentarii asemănătoare în trecut. În octombrie 1938, de exemplu, a spus următoarele în faţa unei adunări:

> Bolşevicii nu sunt, pur şi simplu, nişte pacifişti care doresc pacea şi pun mâna pe arme numai dacă sunt atacaţi. Nu e adevărat. Vor veni vremuri când bolşevicii vor fi invadatorii; dacă războiul este drept, dacă situaţia este corectă şi condiţiile sunt favorabile, vor fi ei înşişi în ofensivă. În nici un caz nu sunt împotriva invaziei, împotriva oricărui război. Faptul că noi strigăm acum în favoarea defensivei – ăsta e un paravan, un paravan. Toate ţările îşi ascund adevărata natură: „Dacă trăieşti cu lupii, trebuie să urli ca lupii“. [Râsete.] Ar fi stupid să spui tot ce ştii şi să dai cărţile pe faţă.[64]

În aprilie 1940, când a vorbit în faţa consiliului militar, după Războiul de Iarnă, Stalin a continuat să abordeze acest subiect. A petrecut mult timp explicându-le ofiţerilor că „o armată care a fost instruită nu în scopul atacului, ci în scopul defensivei pasive“, nu poate fi numită modernă.[65]

Evident, când Stalin a făcut aceste afirmaţii, în 1938 şi la începutul lui 1940, el nu avea de gând să invadeze Germania. Dar aşa cum au arătat anumiţi istorici şi comentatori, în 1941, situaţia era foarte diferită. Este foarte posibil ca faptul că armata germană era concentrată de a lungul graniţei sovietice şi pregătită să se dezlănţuie împotriva URSS să-l fi convins pe Stalin de utilitatea unei lovituri preventive. S-au adus diverse argumente şi dovezi (deşi circumstanţiale) pentru susţinerea acestui punct de vedere.[66] Pentru un biograf al lui Stalin, această chestiune nu e nicidecum secundară. În 1941, vedem oare un „alt fel de Stalin“ – nu prevăzătorul care putea fi atras în luptă numai când se simţea într-o poziţie de putere, ci un lider îndrăzneţ care credea că Armata Roşie era pregătită să înfrunte Wehrmachtul? O astfel de ipoteză se află într-un conflict fundamental cu viziunea tradiţională asupra lui Stalin de dinainte de război, care se bazează pe amintirile mareşalilor sovietici şi pe dovezile poziţiilor lui fluctuante în lunile premergătoare războiului. Dovezile convingătoare că Stalin era ferm hotărât să înceapă o ofensivă nu au ieşit încă la suprafaţă. Nu există nici o bază serioasă pentru revizuirea viziunii

tradiţionale conform căreia Stalin a fost nehotărât în mod fatal şi chiar confuz în faţa creşterii ameninţării naziste.

Este totuşi adevărat că, în 1940 şi 1941, Stalin s-a străduit din greu să consolideze Armata Roşie şi să pregătească ţara pentru transformările aduse de război. În 1940, pentru al patrulea an consecutiv, el nu s-a mai dus în vacanţă în sud. Principala lui grijă o constituiau armata şi industria de armament. Dezvoltarea accelerată a industriei grele şi a ramurilor ei de apărare fusese o prioritate de la sfârşitul anilor 1920. Abordarea stalinistă a industrializării a făcut ca această dezvoltare să fie deosebit de costisitoare, dar, până la urmă, sacrificiul a milioane de ţărani aduşi în sapă de lemn şi de sclavi din Gulag, ca şi cheltuirea uriaşelor resurse importante ale ţării au avut, într-adevăr, un rezultat militar şi economic. Când a izbucnit războiul cu Germania, Uniunea Sovietică avea peste 25 000 de tancuri şi 18 000 de avioane de luptă, de trei-patru ori mai multe decât Germania.[67] Asemenea cifre i-au făcut pe susţinătorii teoriei „războiului preventiv“ să afirme că Uniunea Sovietică era pregătită să lupte împotriva Germaniei. Dar statisticile mint deseori. În cazul sovietic, adevărata poveste era adesea una a armamentului de proastă calitate şi a cifrelor false, acestea fiind înrăutăţite de deficitul de personal militar bine instruit. În orice caz, Stalin şi conducerea militară nu credeau că tot acest echipament militar era suficient. Prezenţa unei ameninţări militare chiar la uşa lor impunea măsuri speciale. Zvonurile ameninţătoare despre puterea armatei germane şi despre calitatea armamentului ei ajungeau în URSS dinspre Europa înfrântă. În perioada de dinaintea războiului, Uniunea Sovietică a făcut o încercare disperată de creştere a producţiei şi de modernizare, în acelaşi timp. În 1940, producţia militară a ajuns de două ori şi jumătate mai mare decât fusese în 1937.[68] A fost vorba de o creştere extraordinară. S-a pus un accent deosebit pe producţia unor noi tipuri de arme, mai ales de tancuri şi avioane moderne. Esenţiale în acest efort de modernizare au fost achiziţiile de echipament militar din Germania, care au fost posibile prin Pactul Ribbentrop–Molotov.

În pofida energiei investite în această dezvoltare, progresul era lent. Există exemple bine cunoscute din industria producătoare de tancuri şi de avioane. Din cele 25 000 de tancuri din arsenalul sovietic, de la începutul lui iunie 1941, numai 1 500 erau modele moderne şi numai un sfert din aeronavele militare sovietice erau noi.[69] Aceasta nu înseamnă că restul tancurilor şi al avioanelor erau nefolositoare. Dar arată că activitatea de modernizare a armatei sovietice era departe de a fi încheiată. Conducerea ştia acest lucru.

Stalin înţelegea problemele care năpăstuiau economia militară sovietică mult mai bine decât le înţeleg susţinătorii actuali ai teoriei războiului preventiv, care se concentrează exclusiv asupra statisticilor producţiei industriale de armament. Armata şi industria de armament făceau parte dintr-un aparat socio-economic uriaş, cu un număr uriaş de componente interdependente. Exista o limită pentru cât de mult se putea cheltui pentru dezvoltarea militară, mai ales întrucât anii de dinaintea războiului au coincis cu o altă încetinire a economiei sovietice, asociată cu un dezechilibru între investiţii şi resurse. Resursele cruciale, ca metalul şi electricitatea, erau în cantităţi reduse, iar canalizarea unor investiţii foarte mari către producţia militară însemna reducerea resurselor deja neîndestulătoare destinate satisfacerii nevoilor de bază ale cetăţenilor sovietici. Preţurile şi taxele creşteau, cea mai mare parte a populaţiei supravieţuia cu raţii foarte mici şi în unele zone rurale existau semne de foamete. La sfârşitul lui 1939, s-a pus o interdicţie asupra vânzării de făină şi pâine în zonele rurale. Ţăranii înfometaţi au dat năvală în oraşe ca să cumpere aceste bunuri, care aici nu se prea găseau. Conducerea de la Moscova era asaltată de rugăminţi disperate de ajutor. În 1940, o femeie a scris din Urali: „Iosif Vissarionovici, a început ceva foarte înspăimântător. [...] Aşa de mult m-am ofilit încât nu ştiu ce o să fie cu mine.“ Cineva din Stalingrad a scris către Comitetul Central: „Nu mai avem timp să dormim. La două dimineaţa oamenii încep să se aşeze la coadă pentru pâine şi pe la cinci sau şase deja sunt 600–700–1 000 de oameni care stau în faţa magazinelor. [...] Poate vreţi să ştiţi ce le dau să mănânce muncitorilor în cantine. Ce dădeau înainte la porci, acum ne dau nouă.“[70]

Conducerea de vârf a ţării cunoştea perfect situaţia. Biroul Politic a făcut încercări repetate de a aborda problema deficitelor, acordând prioritate oraşelor mari şi întreprinderilor industriale. Criza hranei a exacerbat problemele rotaţiei şi absenteismului cadrelor care chinuiseră dintotdeauna economia sovietică. Pe măsură ce ţara s-a mobilizat pentru război, s-au introdus măsuri aspre pentru combaterea acestor probleme. Pe 26 iunie 1940, când Franţa ceda în faţa naziştilor, Uniunea Sovietică a adoptat o nouă lege care a prelungit durata zilei de muncă şi a săptămânii de muncă şi a declarat infracţiune întârzierea sau părăsirea locului de muncă fără permisiune. Ţăranii sovietici îşi pierduseră libertatea de mişcare cu mult timp în urmă. Acum şi-au pierdut-o şi muncitorii din fabrici şi birouri. În anul ce s-a scurs între momentul adoptării acestei legi şi începutul războiului, ea a fost folosită pentru a condamna peste trei milioane de oameni.[71]

Din aceştia, 480 000 au ispăşit perioade de detenţie de până la patru luni.[72] Ceilalţi, deşi nu au fost închişi, au fost obligaţi să îndeplinească munci forţate până la şase luni. Condamnaţii au fost deseori lăsaţi să îşi păstreze slujbele, însă au pierdut o mare parte din salariul lor şi aşa mic, ei şi familiile lor fiind condamnaţi la foamete.

Astfel de legi extreme şi declinul nivelului de trai au făcut ravagii în societatea sovietică, a cărei suferinţă nu a făcut decât să sporească teama adânc înrădăcinată a lui Stalin de o „Coloana a Cincea“. Dacă epurările din anii de dinaintea războiului avuseseră drept ţintă principală zonele vestice recent anexate de URSS, Stalin a început acum să se îngrijoreze, şi avea motive, că oamenii din întreaga societate sovietică se puteau dovedi lipsiţi de loialitate faţă de el pe timp de război. Prea mulţi avuseseră de suferit de pe urma guvernului; prea mulţi muriseră de foame sau duseseră o existenţă precară. Afirmaţiile propagandistice privitoare la unitatea de monolit atât în rândul armatei, cât şi al populaţiei civile erau destinate poporului, duşmanilor din exterior şi posterităţii credule. Stalin nu se număra printre cei creduli.

Propaganda sovietică descria Armata Roşie ca fiind din carnea şi sângele poporului – şi aşa era. În cadrul Armatei Roşii, caracteristicile şi contradicţiile unice ale sistemului stalinist se manifestau într-o formă concentrată. Din ianuarie 1939 până în iunie 1941, dimensiunile forţelor armate sovietice au crescut mai mult decât dublu. Această creştere rapidă a venit la pachet cu problema fundamentală care a creat dificultăţi „salturilor“ staliniste, în general, mai ales industrializării rapide de la începutul anilor 1930. Tentativele ambiţioase de a calcula exact ce echipament – chiar şi câte fabrici întregi – trebuia să fie achiziţionat din Occident eşuaseră lamentabil. Muncitorii sovietici tineri, neexperimentaţi, au fabricat produse defecte, periclitând, în cadrul acestui proces, utilajele. Felul în care a înţeles Stalin interdependenţa complexă dintre progresul tehnic şi cel social s-a reflectat în transformarea sloganului „Cadrele rezolvă tot!“ în „Tehnologia rezolvă tot!“. Armata Roşie care creştea rapid avea nevoie nu numai să fie înarmată, ci şi instruită. E dificil de spus ce sarcină era mai grea.

Între 1937 şi 1940, corpul ofiţerilor sovietici a crescut de mai mult de două ori şi jumătate. Drept rezultat, o parte considerabilă dintre comandanţi nu aveau cunoştinţele şi experienţa necesare. În timpul războiului, Stalin i-a reproşat unuia dintre generalii lui calitatea slabă a ofiţerilor: „Voi, cei din armată, aţi distrus armata la timpul vostru, trimiţând tot felul de proşti la academii şi în administraţie“.[73] Ca de

obicei, el dădea vina pe alţii pentru problemele care erau, în primul rând, consecinţa greşelilor lui. La iniţiativa lui, zeci de mii de comandanţi, oameni care ar fi fost capabili să-şi servească ţara cu distincţie, fuseseră daţi afară, trimişi în lagăre sau împuşcaţi din motive politice în anii 1930. Dar prejudiciul adus Armatei Roşii nu s-a măsurat numai în cifre. Până la izbucnirea războiului (şi, într-o măsură mai mică, şi în timpul acestuia), represiunea denaturase procesul decizional, inclusiv promovările, făcând posibil ca nişte incompetenţi oportunişti, pricepuţi numai să-şi exprime loialitatea, să îşi croiască chiar cariere de succes. Ea a descurajat, de asemenea, cea mai importantă calitate a unui comandant – disponibilitatea de a lua iniţiativa – şi a încurajat, în schimb, precauţia excesivă. Aşa cum se ştia bine din timpul campaniilor purtate împotriva sabotorilor, represiunea a slăbit autoritatea celor de la conducere şi a subminat disciplina. S-au intensificat problemele legate de încălcarea regulilor şi de beţii, care creaseră dintotdeauna dificultăţi Armatei Roşii.

Conducerea sovietică vedea că erau probleme în armată. Cel mai clar semnal fusese Războiul de Iarnă din Finlanda. Înfrângerea neaşteptată a Armatei Roşii de către un inamic incomparabil mai slab a dat reputaţiei armatei sovietice o lovitură uluitoare, care nu ar fi putut să pice într-un un moment mai prost. După semnarea Tratatului de pace, Stalin a făcut o analiză ca să afle ce mersese prost. S-au descoperit nenumărate deficienţe ale modului în care erau înarmaţi şi instruiţi soldaţii, în afară de problemele din sistemul de comandă. Stalin l-a înlăturat pe vechiul său prieten Kliment Voroşilov din funcţia de comisar al poporului pentru apărare şi a înlocuit o mare parte din conducerea armatei. Aceste schimbări au adus puţine îmbunătăţiri. În aprilie 1941, la aproximativ un an după restructurare, Biroul Politic a studiat accidentele aviaţiei militare. S-a dovedit că şi pe timp de pace două sau trei avioane se prăbuşeau în medie, în fiecare zi. Furios, Stalin a pus toată vina pe umerii conducerii forţelor aeriene.[74] Chiar în ajunul războiului, un nou val de arestări a zdruncinat conducerea militară.

Stalin nu a lăsat ca faptul că se concentrase pe Armata Roşie să-i distragă atenţia de la urmărirea forţelor adversarului său. Eficienţa nemiloasă a Wehrmachtului era extrem de alarmantă. Delegaţiile experţilor sovietici în materie de armament, care au vizitat fabricile germane de armament în baza unui acord de cooperare sovieto-german, s-au întors acasă cu rapoarte extrem de laudative. Membrii delegaţiilor nu au reuşit să ascundă cât de impresionaţi au fost şi au scris despre succesele industriei germane de armament. Potrivit

proverbului rus „Frica are ochi mari“, serviciile secrete sovietice, conducerea militară şi cea economică exagerau în mod constant puterea duşmanului. În 1940, noul comisar al poporului pentru producţia de aeronave, Aleksei Şahurin, i-a comunicat lui Stalin că industria de aviaţie a Germaniei avea o forţă de două ori mai mare decât cea sovietică. Rapoartele pe care le-a primit Stalin de la agenţiile lui de informaţii secrete au exagerat considerabil atât potenţialul industriei Germaniei, cât şi dimensiunile forţelor armate ale acesteia.[75] Consecinţa acestor supraestimări a fost că inamicul arăta mult mai impunător decât era în realitate.

Cauzele anxietăţii pe care o simţea Stalin înainte de război sunt un subiect vast, care nu poate fi pe deplin abordat în cadrul acestei cărţi. În mod clar, avea motive puternice să se teamă de un război cu Germania. Ar fi putut să reacţioneze la această teamă cu dorinţa (pe care mulţi spun că a simţit-o) de a amâna începutul războiului pentru ca Uniunea Sovietică să aibă timp să-şi consolideze puterea militară şi cu speranţa ca evenimentele internaţionale să capete o turnură favorabilă. În mod sigur, avea motive să spere că războiul se va amâna. Unul dintre motivele cele mai convingătoare era ideea că Hitler nu avea să fie atât de nesăbuit încât să-şi împotmolească trupele pe două fronturi intrând în război cu Uniunea Sovietică, în timp ce Marea Britanie şi Statele Unite, care erau tot mai active, îi ameninţau spatele. Stalin nu era singurul care judeca astfel. Hitler, care ştia foarte bine cât de plină de sens era această teorie, a avut grijă s-o exploateze. Convins că păstra elementul-surpriză, el a riscat totuşi şi a intrat în lupta cu duşmanii pe două fronturi – în mare parte pentru că duşmanii lui considerau că o astfel de mişcare era imposibilă. Propaganda nazistă a dezinformat ca să perpetueze această idee eronată. Stalin a ajuns să fie victima faptului că crezuse în instinctul de autoconservare al lui Hitler.

Câţiva factori periferici i-au întărit lui Stalin convingerea că Hitler nu se grăbea să atace Uniunea Sovietică. Întâi, cooperarea economică sovieto-germană înflorea. Exporturile sovietice alimentau apetitul Germaniei pentru materii prime. Bunurile importate de Germania din trei ţări diferite traversau teritoriul sovietic, aşadar, războiul cu URSS avea să submineze unele dintre legăturile economice importante ale Germaniei. Rapoartele serviciilor secrete, care ajungeau pe biroul lui Stalin, erau contradictorii. Înclinaţia lui de a crede că Hitler nu avea să lanseze în curând un atac a influenţat agenţiile de informaţii, care preferau să-i spună lui Stalin ce voia el să audă. Un asemenea raport între cauză şi efect nu e unic în istoria lumii.[76]

Reacţia lui Stalin la un raport al serviciilor secrete, din 17 iunie 1941, în care se afirma iminenţa unui atac, este bine cunoscută. Cu numai câteva zile înainte de invazia efectivă, el i-a scris comisarului securităţii statului: „N-ai decât să-ţi trimiţi «sursa» din statul major al aviaţiei germane în p**** mă-sii. Asta e dezinformare, nu o «sursă».“[77] Chiar dacă este posibil ca Stalin să fi avut dreptate în cazul acesta, în mod clar, astfel de reacţii i-au înspăimântat pe demnitarii din domeniul serviciilor secrete şi i-au descurajat să-şi spună părerea, ceea ce i-a făcut mult mai puţin eficienţi. Era mai sigur să spună ce voia Stalin să audă, sau să tacă, iar cei care se ocupau de securitatea ţării şi de pregătirea militară au optat tot mai mult pentru varianta sigură. Stalin a primit ce a vrut. Numai el avea dreptul să aibă o opinie. Toată lumea aştepta să vadă ce avea de zis dictatorul, sperând că ştia ce face. Din nefericire, nu a ştiut.

PACIENTUL NUMĂRUL 1

Convocarea doctorilor la *dacea* din afara Moscovei, în dimineaţa zilei de 2 martie 1953

Beria, Hruşciov, Bulganin şi Malenkov s-au întors la casele lor, lăsându-l pe Stalin în pat, fără asistenţă medicală. Poate din teamă sau poate dintr-un sentiment ambivalent nemărturisit faţă de însănătoşirea lui, tovarăşii lui Stalin au respins ideea că aveau de a face cu o urgenţă medicală. După ce Malenkov şi Beria au fost să vadă ce face *vojd*-ul şi l-au găsit dormind, ei au respins ceea ce le spuseseră bodyguarzii despre simptomele lui. Chiar avusese vreo criză? Bodyguarzii nu erau doctori. Imaginaţia ar fi putut să le joace feste. Colegii lui şi-au amintit probabil şi că Stalin îşi acuzase de curând doctorii că erau criminali. Cine să-şi asume responsabilitatea să cheme un doctor (sau să cheme un criminal, aşa cum ar fi putut interpreta *vojd*-ul), dacă nu era absolut sigur că era nevoie? O simplă nevoie de asistenţă medicală de urgenţă a fost transformată într-o problemă politică multidimensională.

Bodyguarzii lui Stalin şi-au petrecut restul nopţii într-o stare de anxietate. Fără îndoială îngrijoraţi că puteau fi traşi la răspundere dacă Stalin murea, ei au cerut din nou indicaţii de sus şi au raportat că şeful nu părea să fie bine. De data aceasta, cei patru tovarăşi au

hotărât să trimită o echipă de doctori la *dacea*. Înainte să facă acest lucru însă, au convocat Biroul Prezidiului Comitetului Central[1], astfel încât convocarea eminenţelor medicale să pară o decizie colectivă luată de conducerea partidului. Dacă Stalin se însănătoşea, mânia lui se revărsa pe toată lumea deodată. În dimineaţa zilei de 2 martie, doctorii au ajuns la căpătâiul lui Stalin.

Renumitul cardiolog sovietic Aleksandr Miasnikov, unul dintre medicii specialişti chemaţi să-l trateze pe Stalin, oferă o descriere detaliată a acestei vizite în memoriile lui. „Diagnosticul“, a scris el, „a fost clar pentru noi, slavă Domnului: hemoragie în emisfera cerebrală stângă a creierului provocată de hipertonie şi ateroscleroză.“[2] Doctorii i-au administrat lui Stalin doze generoase din diverse medicamente întăritoare, dar fără vreo speranţă reală că ar fi putut împiedica moartea iminentă. Din perspectivă medicală, starea lui nu era un mister. Autopsia a confirmat diagnosticul iniţial, descoperind o hemoragie cerebrală extinsă şi afectarea severă a arterelor cerebrale provocată de ateroscleroză.[3] Stalin fusese un bătrân suferind. Ar fi împlinit 75 de ani mai târziu, în anul acela.

În regimurile totalitare, prea multe lucruri depind de personalitatea dictatorului. Din momentul în care venise la putere, sănătatea lui Stalin fusese un subiect de interes mondial. În timpul vieţii sale, presa occidentală speculase periodic că era bolnav sau chiar pe moarte. Oamenii din Uniunea Sovietică şopteau zvonuri asemănătoare. Cercetătorii şi comentatorii au văzut în starea de sănătate fizică şi mintală a lui Stalin posibile explicaţii pentru înţelegerea personalităţii şi a brutalităţii dictaturii sale. Mult timp, speculaţiile din jurul stării de sănătate a lui Stalin s-au bazat pe nişte ipoteze nefondate. Abia recent am dobândit acces la documentele medicale ale lui Stalin, la cele care s-au păstrat, şi la mărturiile doctorilor care i-au monitorizat sănătatea şi l-au examinat după moarte.

Singurul dintre cei trei copii ai familiei Djugaşvili care a ajuns la maturitate, viitorul dictator a suferit de o mulţime de boli pe parcursul copilăriei. La o vârstă fragedă, Ioseb s-a îmbolnăvit de variolă, care i-a lăsat cicatrici permanente pe faţă. A avut şi o criză de malarie.[4] Apoi, în urma unui accident, despre care nu s-au aflat niciodată detalii clare (unii spun că a fost lovit de o căruţă trasă de cai), şi-a vătămat grav braţul stâng. Vătămarea a provocat atrofierea braţului, făcându-i probleme tot restul vieţii. În 1898, Ioseb i-a scris rectorului Seminarului Teologic de la Tbilisi, cerând voie să lipsească de la o reexaminare „din cauza unei boli în piept care mă sâcâie de mult timp şi care s-a agravat în timpul examinărilor“.[5] A încercat să obţină

eliberarea din arestul poliţiei în octombrie şi noiembrie 1902, pe baza „predispoziţiei sale către tuberculoză pulmonară“ şi a înrăutăţirii tusei.[6] Se pare că tuberculoza lui din tinereţe a dispărut cu timpul, iar el nu a mai prezentat semne ale acestei boli mai târziu în viaţă.

Ca revoluţionar de profesie, Stalin a fost nevoit să îndure multe greutăţi: închisoarea, exilul şi o existenţă tulburată chiar şi în perioadele de libertate. În timpul unui exil s-a îmbolnăvit de tifos.[7] Cea mai grea încercare a sa a fost ultimul exil din ţinutul Turuhansk, care a durat trei ani. S-a adaptat cu greu la clima aspră, la condiţiile de trai austere, la izolarea de „lumea largă“ şi la lipsa forţată de activitate, iar în scrisorile trimise prietenilor se plângea de o „tuse suspectă“ provocată de „frigul tot mai mare (minus 37)“ şi de o „stare generală de sănătate proastă“.[8] În ansamblu însă, guvernul ţarist a fost incomensurabil mai îngăduitor faţă de condamnaţi decât dictatura stalinistă. Dacă tânărul Stalin ar fi trebuit să îndure atât de multe întemniţări şi exiluri în sistemul de Gulag pe care îl crease chiar el, cel mai probabil nu ar fi supravieţuit.

Revoluţia şi Războiul Civil nu doar că au băgat milioane de oameni în groapă, dar au afectat, de asemenea, profund partidul bolşevic şi au slăbit sănătatea conducătorilor acestuia. În martie 1921, Stalin a suferit o operaţie de apendicită.[9] Pe 23 aprilie 1921, din grijă pentru starea lor de sănătate, Biroul Politic a votat să le acorde lui Stalin, Kamenev, Rîkov şi Troţki vacanţe prelungite.[10] La sfârşitul lui mai, Stalin a plecat în Caucazul de Nord şi s-a întors la Moscova abia pe 8 august, aproape două luni şi jumătate mai târziu. În 1922, nu şi-a mai luat vacanţă, dar în iulie Biroul Politic l-a silit să petreacă trei zile pe săptămână în afara oraşului.[11] După încheierea Războiului Civil, cei din conducerea bolşevică de vârf se obişnuiseră să-şi petreacă timpul în aerul proaspăt al suburbiilor pline de verdeaţă din jurul Moscovei, unde se aflau vilele lor. Stalin şi familia lui au pus stăpânire pe casa de ţară a unui fost industriaş din domeniul petrolului. Mai târziu, după moartea soţiei sale, *vojd*-ul şi-a construit o nouă vilă, mai aproape de Moscova. Această faimoasă casă de ţară (*dacea* „din afara Moscovei“ de la Volînsk) a fost reşedinţa principală a lui Stalin timp de aproape două decenii şi va fi mereu asociată cu el. Aici a murit.

Stalin îşi petrecea timpul la vilă împreună cu membrii apropiaţi ai familiei şi cu alte rude sau se întâlnea cu tovarăşii lui. Pe lângă cinele festive cu mult alcool (descrise mai sus), la *dacea* lui Stalin se jucau şi jocuri, ca biliard sau *gorodki* (un joc rusesc asemănător cu jocul de popice), deşi dictatorul nu era un mare iubitor de activităţi fizice. „Prefera să stea întins pe un şezlong, cu o carte sau cu documentele

lui sau cu ziarele în mână. Şi putea să stea cu orele la masă cu invitaţii lui“, şi-a amintit fiica lui, Svetlana.[12] Această înclinaţie către sedentarism s-a accentuat cu vârsta.

O altă parte semnificativă din viaţa lui Stalin o reprezentau vacanţele lui în staţiuni din sudul Rusiei. Şi-a petrecut mult timp în sud, în fiecare an, între 1923 şi 1936 şi între 1945 şi 1951.[13] Aceste vacanţe erau călătorii de lucru. Primea un şuvoi constant de documente şi întreţinea o corespondenţă activă cu tovarăşii lui de la Moscova, o practică ce a generat informaţii inestimabile pentru istorici. Dar era şi timp pentru odihnă şi relaxare. Când se afla în sud, Stalin îşi trata numeroasele boli: artrită reumatoidă, crize de amigdalită, tulburări intestinale de lungă durată şi neurastenie.[14] Suferinţele îi erau calmate şi de băile terapeutice. „Mă însănătoşesc. Apele de Maţesta (de lângă Soci) sunt bune pentru vindecarea sclerozei, revigorarea sistemului nervos, dilatarea inimii şi vindecarea sciaticii, a gutei şi a reumatismului“, i-a comunicat el lui Molotov pe 1 august 1925.[15]

Dar Stalin nu era un pacient conştiincios. Suferinţele lui cronice erau exacerbate de stilul său de viaţă şi de obiceiurile proaste: fumatul, băutura, mâncărurile grase şi munca în exces. Ca majoritatea oamenilor, Stalin oscila între îngrijirea corpului său şi înrăutăţirea stării acestuia. În mai 1926, a plecat într-o vacanţă în Caucaz. După o scurtă oprire la Soci, a stabilit cu Mikoian să călătorească prin Georgia, unde şi-a vizitat oraşul natal, Gori, înainte să se ducă să stea cu Ordjonikidze în Tbilisi. Scrisorile trimise de şeful gărzii personale a lui Stalin, cu baza la Soci, M. Gorbaciov, sugerează că aceasta a fost o călătorie agitată. O dată, când era „ameţit“, aşa cum s-a exprimat Gorbaciov, Stalin l-a chemat brusc de la Soci la Tbilisi, dintr-un moft, dar apoi a uitat că făcuse asta. Când a apărut Gorbaciov, Stalin a fost surprins să-l vadă. După ce a devenit clar ce se întâmplase, toată lumea „s-a bucurat de o porţie bună de râs“. Gorbaciov a fost silit să se întoarcă în grabă la Soci, parcurgând distanţa mare cu viteza vântului.[16] Continuându-şi vacanţa, Stalin a petrecut mult timp mergând cu maşina prin Caucaz şi s-a întors, în sfârşit, la Soci într-o formă proastă. „M-am întors la Soci azi, 15 iunie“, le-a comunicat el lui Molotov şi lui Buharin. „La Tbilisi m-a luat o durere de stomac (am făcut o intoxicaţie alimentară de la nişte peşte) şi acum îmi revin cu greu.“[17] Gorbaciov i-a scris asistentului lui Stalin, Ivan Tovstuha: „Per ansamblu, şeful a sfârşit prin a plăti un preţ măricel, în termeni de sănătate, pentru călătoria lui de la un capăt la celălalt al Caucazului. Mikoian şi Sergo [Ordjonikidze] l-au întors pe dos.“[18] Stalin a chemat un

doctor, s-a apucat să ţină o dietă şi a început să bea din apele acelea regulat.[19] Doctorul care îl tratase la Soci, I.A. Valedinski, şi-a amintit că pacientul lui se plânsese de dureri în braţ şi în muşchii piciorului. Când doctorii i-au interzis să bea, Stalin întrebase: „Dar coniac am voie?“ Valedinski a răspuns că „sâmbăta puteţi să vă dezlănţuiţi, duminica ar trebui să vă odihniţi, iar luni puteţi să mergeţi la lucru cu capul limpede“. „Lui Stalin i-a plăcut răspunsul şi următoarea dată a aranjat un «*subbotnik*» [un cuvânt folosit în general pentru munca «voluntară» obligatorie din timpul duminicilor], a fost memorabil pentru mine“, a scris Valedinski, deşi nu a explicat ce anume făcuse această întâlnire de neuitat.[20]

Menţiuni la sănătatea lui şubredă apar, de asemenea, răzleţ prin toată corespondenţa de mai târziu a lui Stalin. Când era în vacanţă, în iulie 1927, el i-a scris lui Molotov: „Sunt bolnav şi zac în pat, aşa că am să fiu succint“.[21] Conform lui Valedinski, în anul acela el s-a plâns şi de dureri în braţ şi în muşchii piciorului. Băile terapeutice erau urmate de obişnuitul *subbotnik*. Stalin îşi invita doctorii să cineze împreună cu el „şi era atât de generos cu coniacul“, a scris Valedinski mai târziu, „încât ajungeam acasă abia în ziua următoare, duminica“.[22] În 1928, înainte de a face tratamente cu băi la Soci, Stalin s-a plâns din nou de dureri în braţ şi în picioare. Artrita reumatoidă care îi afecta braţul stâng progresa.[23] În timpul unei vacanţe din august 1929, Stalin i-a scris lui Molotov că „încep să îmi revin la Soci după boala pe care am căpătat-o la Nalcik“.[24] În 1930, în timp ce urma tratamentul la Soci, a suferit încă o criză de angină. Îl dureau şi dinţii. În septembrie 1930, i-a scris soţiei lui că dentistul îi „ascuţise“ opt dinţi deodată, aşa că „nu se simţea foarte bine“.[25] În 1931, a făcut din nou băi terapeutice. „Am petrecut vreo zece zile la Ţhaltubo. Am făcut 20 de băi. Apa era splendidă acolo, într-adevăr de mare preţ“, i-a scris el lui Ienukidze.[26] În luna septembrie a acelui an i-a scris soţiei lui că îşi petrecea vacanţa la Soci cu Kirov. „M-am dus o dată (numai o dată!) la mare. Am făcut baie. A fost foarte bine! Cred că am să mă duc din nou.“[27] În mod clar, a folosit cuvântul rusesc pentru „baie“ pentru că nu ştia să înoate.

Vacanţa pe care a petrecut-o Stalin în 1932 a fost una dintre cele mai lungi vacanţe ale sale. Registrul vizitatorilor la biroul lui de la Kremlin arată că nu a primit pe nimeni acolo între 29 martie şi 27 august – aproape trei luni. Motivul clar pentru o pauză atât de lungă a fost sănătatea şubredă. În primăvara următoare, presa străină încă specula că Stalin era grav bolnav. Pe 3 aprilie, *Pravda* a făcut un pas fără precedent şi a publicat un răspuns al lui Stalin la nişte semne de întrebare ridicate de Associated Press: „Aceasta nu este prima dată

când în presa burgheză circulă zvonuri false că eu sunt bolnav. Evident, sunt oameni care au tot interesul ca eu să cad grav bolnav şi pentru mult timp, dacă nu şi mai rău. Poate că nu sunt plin de tact, dar, din nefericire, nu am nici o informaţie care să-i satisfacă pe aceşti domni. Oricât ar fi de trist, realitatea este că sunt perfect sănătos.“[28] În spatele acestui răspuns batjocoritor tipic, se afla o iritare pură. Simptomele lui Stalin erau reale, iar odihna şi relaxarea în clima prielnică din sudul Rusiei nu au părut să le aline. „Se pare că n-am să mă însănătoşesc prea curând“, i-a scris Stalin lui Kaganovici în iunie 1932, pe când era în sud. „O stare generală de slăbiciune şi o senzaţie efectivă de oboseală devin abia acum clare. Tocmai când cred că mă însănătoşesc, se dovedeşte că mai am mult până acolo. Nu am simptome de reumatism (au dispărut undeva), dar starea generală de slăbiciune nu dispare.“[29] Peste scurt timp însă, s-a simţit îndeajuns de bine ca să facă o călătorie de 370 de kilometri pe Marea Neagră, într-o ambarcaţiune cu motor.[30]

Călătoriile regulate în sud l-au inspirat pe Stalin să construiască noi case de vacanţă acolo. Aceste proiecte de construcţie au început în 1930 şi au continuat tot restul vieţii sale. „Am construit o căsuţă splendidă aici“, a scris el, în august 1933, despre noua sa vilă de lângă Soci. Peste o lună, a scris despre o altă reşedinţă: „Azi am vizitat noua vilă de lângă Gagri. A ieşit (numai ce au terminat construcţia ei) o *dacea* minunată.“[31]

În 1933, Stalin a lipsit din cabinetul lui de la Kremlin din 17 august până pe 4 noiembrie. Pe 18 august, a plecat din Moscova înspre sud împreună cu Voroşilov. Călătoria – cu trenul, vaporul şi automobilul – a durat şapte zile, timp în care au vizitat mai multe regiuni din ţară. Stalin şi-a petrecut restul vacanţei călătorind (inclusiv pe mare), primind oaspeţi şi, inevitabil, muncind. După câte se pare, această vacanţă a fost printre cele mai plăcute. Situaţia din ţară se stabilizase întrucâtva după foametea devastatoare, ceea ce contribuise la starea de spirit bună a conducerii sovietice. De asemenea, Stalin se bucura de o sănătate relativ bună. „Koba s-a simţit excelent tot timpul“, i-a scris Voroşilov lui Ienukidze. Singura problemă de sănătate pe care-a avut-o a fost o durere de dinţi.[32]

Vacanţa lui Stalin din anul următor a fost mai puţin izbutită. În 1934, s-a îmbolnăvit de gripă şi s-a întors la Moscova mai slab.[33] Nici Kirov, care l-a însoţit pe Stalin în vara aceea, nu s-a simţit bine. „Întâmplarea a făcut să ajung la Soci“, a scris Kirov, „ceea ce nu mă încântă – căldura de aici nu e tropicală; e infernală. [...] Chiar regret că am venit la Soci.“[34] Lucrurile nu au mers bine nici în 1935: Stalin s-a îmbolnăvit

iar de gripă şi s-a lovit când şeful echipei lui de pază i-a trântit accidental uşa maşinii peste deget. Oprindu-se la Tbilisi către sfârşitul acestei vacanţe ca să-şi viziteze mama, a căpătat şi o durere de stomac.[35] În perioada august-octombrie 1936, scrisorile trimise de Stalin tovarăşilor lui de luptă de la Moscova sunt succinte, aspre şi deseori scrise pe un ton morocănos. Nu conţin nici o informaţie cu caracter personal, numai ordine. În mare parte, sunt dedicate subiectului „duşmanilor poporului“, mai ales subiectului aranjamentelor pentru primul proces-spectacol de la Moscova împotriva lui Zinoviev şi Kamenev.

Anul 1937 a avut un început sumbru atât pentru ţară, care trecea printr-o altă rundă de represiune, cât şi pentru Stalin, care începea anul cu o criză de amigdalită. (Pe 5 ianuarie, îşi revenise suficient încât să se bucure de o cină împreună cu tovarăşii şi doctorii lui, urmată de dans pe muzica discurilor de gramofon.[36])În ciuda faptului că sănătatea continua să-i fie şubredă, pentru prima dată după mulţi ani, el nu a plecat din Moscova în vacanţă. Decizia de a rămâne s-a datorat neîndoielnic implicării sale serioase în epurarea societăţii sovietice. A rămas, de asemenea, la Moscova în următoarele câteva veri. După potolirea Marii Terori, iminenţa războiului l-a împiedicat să plece în sud ca să se relaxeze. În 1939, de exemplu, a petrecut luna august prins în negocieri dificile cu puterile occidentale şi apoi cu naziştii, care au avut ca rezultat pactul cu Hitler. Împlinise de curând 60 de ani, iar starea de sănătate nu i se îmbunătăţise. În documentele din februarie 1940, Valedinski menţionează încă un episod de amigdalită şi o răceală serioasă.[37]

Izbucnirea războiului, în vara lui 1941, a forţat limitele liderului care deja muncea din greu. Desigur, spre deosebire de mulţi cetăţeni sovietici, el nu era înfometat, nici nu îndura zile lungi de muncă istovitoare, însă cantitatea de muncă şi responsabilităţile suplimentare au pus o presiune mai mare asupra sănătăţii sale. În timpul discuţiilor din septembrie 1944 cu ambasadorul Statelor Unite la Moscova, Averell Harriman (care încerca să aranjeze o întâlnire între liderul sovietic şi Roosevelt şi Churchill), Stalin a explicat că nu putea să părăsească ţara din cauza unor „boli tot mai frecvente“. Conform unei relatări a acestor discuţii: „În trecut, Tov. Stalin avea gripă o zi sau două, dar acum gripa dura o săptămână şi jumătate sau două. Vârsta îşi spunea cuvântul.“[38] Se poate ca Stalin să fi dramatizat mai mult decât era cazul problemele lui de sănătate atunci când a refuzat categoric să călătorească cu avionul, dar nu cu mult. O serie de relatări descriu starea fragilă de sănătate a lui Stalin din anii

războiului. Oricând situaţia de pe front îi permitea, dictatorul se retrăgea la *dacea* lui şi lucra de acolo.

În octombrie 1945, la scurt timp după capitularea Japoniei, Stalin a plecat pentru prima dată după câţiva ani într-o vacanţă în sud.[39] Către sfârşitul vieţii lui, aceste călătorii au fost mutate în perioada de toamnă-iarnă, de obicei, începând în august sau septembrie şi încheindu-se în decembrie. După câte se pare, prefera să se bucure de apogeul verii în vila lui din afara Moscovei şi să plece în sud când vremea se răcea în nord. De asemenea, vacanţele lui au devenit mai lungi. Între 1946 şi 1949, durata lor a ajuns să fie de până la trei luni sau trei luni şi jumătate, iar, în 1950 şi 1951, a petrecut patru luni şi jumătate în afara oraşului.[40] Când se afla la reşedinţele lui din sud, Stalin se ocupa mai mult sau mai puţin de aceleaşi activităţi ca la Moscova. Îşi petrecea timpul citind corespondenţa din ziua respectivă şi scriindu-le tovarăşilor săi. De asemenea, primea vizitatori, deşi în număr mai mic decât la Moscova. Ca şi la Moscova însă, îi plăcea să prezideze cine festive şi să joace biliard. Dar unele activităţi erau specifice stilului său de viaţă din timpul vacanţelor. În timpul vacanţelor lui în staţiunile Rusiei, făcea băi terapeutice, plimbări şi călătorii. În 1947, şi-a exprimat dorinţa de a merge cu maşina din Moscova până în Crimeea, cu toate că starea proastă a drumurilor i-a permis să ajungă numai până la Kursk, de unde a luat trenul. Călătoriile lungi cu maşina erau, în mod evident, neprielnice reumatismului său. Mai multe memorii relatează că prefera totuşi scaunele rabatabile, care erau mai puţin confortabile decât scaunele cu perne din spate.[41] Rareori stătea într-un singur loc foarte mult timp când se ducea în sud, mutându-se dintr-o vilă în alta, din colecţia lui de vile care creştea continuu.[42] Uneori îi invita la el pe fiica şi pe fiul lui, organizând un fel de reuniune de familie care, din diverse motive, nu se putea organiza la Moscova.

După război, aceste vizite în sud au alternat cu perioade lungi în care Stalin nu îşi părăsea aproape deloc vila din Moscova. Vizitele la cabinetul de la Kremlin s-au rărit tot mai mult, în primul rând din cauza deteriorării stării sale de sănătate. Suferea în continuare de dureri de stomac şi de tulburări intestinale, însoţite de febră, probleme ale gâtului, răceli şi gripă. Ateroscleroza lui avansa.[43] În pofida tentativelor răzleţe de a-şi schimba stilul de viaţă sedentar, deja nu mai putea doar să schimbe ceva. În mod sigur, mâncarea copioasă servită la cinele pe care le organiza des şi care se întindeau până târziu în noapte nu era bună pentru el. Conform lui Milovan Djilas, care l-a vizitat pe Stalin la vila lui de câteva ori în anii 1940: „Varietatea de

mâncare şi băutură era uriaşă, punându-se accent pe felurile de mâncare cu carne şi pe băuturile spirtoase“.[44] Liderul Partidului Comunist Ungar, Mátyás Rákosi, şi-a amintit următoarele:

> Atmosfera din timpul acestor cine era degajată şi confortabilă; oamenii spuneau glume – deseori chiar unele porcoase – în râsetele zgomotoase ale tuturor celor prezenţi. Odată au încercat să mă îmbete, dar pe mine vinul nu mă îmbată, lucru care mi-a câştigat apreciere şi i-a surprins puţin pe cei care asistau. Ultima noastră cină împreună a fost în toamna lui 1952. Când Stalin a părăsit camera la ora trei dimineaţă, eu le-am zis membrilor Biroului Politic: „Stalin are deja 73 de ani; astfel de cine, care se întind până târziu în noapte, nu-i fac rău la sănătate?“ Tovarăşii lui m-au asigurat că Stalin îşi cunoştea limitele.[45]

Stalin aducea tot mai des în discuţie vârsta lui şi importanţa formării unei noi generaţii de lideri.[46] În adâncul lui însă, trebuie să fi sperat în mai bine. În noiembrie 1949, când liderul albanez Enver Hodja şi-a exprimat dorinţa ca Stalin să trăiască până la 100 de ani, liderul sovietic a glumit: „Nu e de-ajuns. La mine în Georgia sunt oameni bătrâni care încă trăiesc la 145 de ani.“[47] Aşa cum a confirmat fiica lui Stalin, Svetlana, „în ultimii ani, voia să fie sănătos în continuare şi să trăiască mai mult“.[48]

În 1952, Stalin nu a plecat în sud. Deşi a rămas la Moscova, s-a dus la cabinetul lui de la Kremlin doar de 50 de ori, în medie mai puţin de o dată pe săptămână. Pe 21 decembrie 1952, cu ocazia celei de a 73-a aniversări a lui, fiica sa Svetlana a venit pentru ultima dată la *dacea* tatălui ei. „M-am îngrijorat când am văzut cât de prost arăta“, şi-a amintit ea. „Probabil că simţea că se apropia boala. Poate îşi dădea seama că avea hipertensiune, căci renunţase dintr-odată la fumat şi era foarte mândru de asta. [...] Fumase timp de 50 sau 60 de ani.“[49] Ateroscleroza lui era deja într-un stadiu foarte avansat. Autopsia efectuată peste două luni şi jumătate a arătat că degradarea arterelor împiedicase sângele să ajungă la creier.[50]

În ce măsură a fost moartea lui Stalin grăbită de lipsa de îngrijire profesionistă? Se crede, în general, că nu a consultat nici un doctor în ultimele luni ale vieţii sale din cauza arestărilor ce au avut loc la spitalele de stat, în legătură cu „Complotul doctorilor“ (vezi Capitolul 6). Svetlana Allilueva scrie:

> Probabil că era conştient că îi crescuse tensiunea arterială, dar nu avea nici un doctor care să-l îngrijească. Vinogradov [un doctor

renumit care îl tratase pe Stalin], singurul în care avea încredere, fusese arestat, iar el nu voia să lase nici un alt medic să se apropie de el.

Într-un fel sau altul făcuse rost de nişte leacuri băbeşti şi lua nişte pastile sau turna câteva picături de iod într-un pahar cu apă. În plus, a făcut un lucru pe care nici un doctor nu l-ar fi îngăduit vreodată: la două luni după ce l-am văzut ultima dată şi cu numai 24 de ore înainte de accidentul său vascular cerebral, s-a dus la baia de lângă vilă şi a făcut o baie de aburi, aşa cum se obişnuise să facă de când fusese în Siberia.[51]

Mărturia Allilueveiei trebuie să fie privită cu rezerve. Ea îşi vedea rar tatăl şi nu ştia prea multe despre viaţa lui. Amintirile ei oferă o perspectivă subiectivă asupra evenimentelor. Nu s-au găsit documente arhivistice care să lămurească dacă Stalin se afla în îngrijirea medicilor în ultimele sale luni de viaţă. Nu s-a scris nimic despre calitatea îngrijirii medicale pe care o primise el atunci. Poate că nici un tratament din lume nu ar fi fost de folos.

La fel, nu ştim nimic despre o altă chestiune complexă: efectul pe care l-au avut suferinţele lui Stalin asupra deciziilor şi acţiunilor lui. În lipsa unor dovezi solide, nu putem decât să speculăm asupra acestui subiect. Ceea ce ştim totuşi este că Miasnikov, unul dintre doctorii chemaţi când era pe patul de moarte, a fost de părere că degradarea extinsă a arterelor cerebrale ale lui Stalin, descoperită în timpul autopsiei, îi afectase în mod sigur caracterul şi comportamentul:

Cred că neîncrederea şi cruzimea lui Stalin, teama lui de duşmani şi pierderea capacităţii de a evalua oamenii şi întâmplările, încăpăţânarea lui extremă – toate acestea au fost, într-o anumită măsură, consecinţa sclerozei arterelor din creierul său (sau, mai degrabă, ateroscleroza i-a accentuat aceste trăsături). În esenţă, statul era guvernat de un om bolnav. [...] Scleroza vaselor de sânge din creier s-a dezvoltat lent, pe parcursul multor ani. S-au descoperit la Stalin zone afectate de encefalomalacie, care debutase cu mult timp înainte.[52]

Aceste observaţii făcute de un medic renumit sunt perfect compatibile cu mărturiile colegilor lui Stalin. Chiar şi cel mai fidel dintre ei, Viaceslav Molotov, a recunoscut: „În opinia mea, Stalin nu era în deplinătatea facultăţilor mintale în ultimii lui ani“.[53] Un istoric nu ar întâmpina, de asemenea, nici o dificultate să prezinte „ciudăţenii“

sau reacţii nepotrivite observate în comportamentul politic al lui Stalin. Dar istoricii nu sunt medici. Deşi păstrează în memorie posibilele suferinţe ale subiecţilor lor, ei încearcă să nu stăruie asupra acestora.

Capitolul 5
Stalin în război

Atacul-surpriză din 22 iunie 1941 a sosit în urma multor avertismente. În seara de dinainte, conducerea militară de la Moscova a primit un raport: un sergent din armata germană trecuse graniţa cu vestea că, în dimineaţa următoare, avea să înceapă o invazie.[1] Stalin a fost informat imediat, iar liderii militari şi membrii Biroului Politic s-au adunat în cabinetul lui ca să decidă cum să reacţioneze. Comisarul poporului pentru apărare, Semen Timoşenko, şi şeful Statului Major al Armatei, Gheorghi Jukov, au cerut, conform memoriilor celui din urmă, o directivă care să le permită să ordone trupelor să fie gata de luptă.[2] Stalin era neîncrezător: „S-ar putea oare ca generalii germani să ne fi trimis acest trădător ca să provoace un conflict?“ După ce a ascultat ce au avut de spus conducătorii armatei lui, el a concluzionat: „Ar fi prematur să dăm un astfel de ordin. Problema încă ar putea fi rezolvată pe cale paşnică. Ar trebui să dăm un ordin scurt care să menţioneze că acţiunile provocatoare ale unităţilor germane ar putea declanşa o invazie. Pentru a evita escaladarea problemelor, forţele din districtele de frontieră nu trebuie să cedeze în faţa nici unei provocări.“[3] Ordinul a ajuns la trupe puţin după miezul nopţii.

Stalin şi membrii Biroului Politic au continuat să discute despre veştile alarmante până s-au despărţit, în cele din urmă, epuizaţi, pe la ora trei dimineaţa. La scurt timp după aceea, Jukov i-a telefonat lui Stalin ca să-i raporteze că trupele germane lansaseră o invazie. După ce a încercat succint să refuze să dea curs solicitării generalului de a-l chema pe *vojd* la telefon, şeful gărzii lui personale s-a dus până la urmă să-l trezească:

> După aproximativ trei minute, I.V. Stalin a venit la telefon.
>
> L-am informat cu privire la situaţie şi am cerut permisiunea să încep o ripostă militară. I.V. Stalin tăcea. Nu auzeam decât respiraţia lui grea.

– Aţi înţeles ce am spus?

Din nou, tăcere.

– Se vor da ordine? am stăruit eu.[4]

Memoriile lui Jukov par să sugereze că Stalin a refuzat să dea permisiunea de a răspunde la asalt şi doar le-a ordonat lui Jukov şi lui Timoşenko să vină la Kremlin. Dar, în 1956, Jukov a oferit un detaliu important al acestei conversaţii, care nu a fost niciodată inclus în memoriile sale. În timpul apelului telefonic, a spus el, Stalin a dat un ordin trupelor: „Aceasta e o provocare a armatei germane. Nu deschideţi focul ca să evităm dezlănţuirea unei acţiuni mai ample.“[5] Nu există nici un motiv să nu dăm crezare acestei relatări.

Conform lui Jukov, el şi Timoşenko au ajuns la cabinetul lui Stalin la ora patru şi jumătate dimineaţa, găsindu-i deja acolo pe membrii Biroului Politic. Această sincronizare este în contradicţie cu ceea ce apare în registrul invitaţilor în cabinetul lui Stalin, conform căruia prima vizită a lui Timoşenko şi a lui Jukov din 22 iunie a avut loc la 5.45.[6] O explicaţie simplă ar putea fi aceea că întâlnirea de la 4.30 nu a avut loc în cabinetul lui Stalin, ci în apartamentul lui de la Kremlin. Oricum, după ce a fost pus în temă de către conducătorii armatei sale, Stalin şi-a exprimat din nou dubiile: „Asta nu poate să fie numai o provocare a generalilor germani? [...] Cu siguranţă, Hitler nu ştie de asta.“ L-a trimis pe Molotov să se întâlnească cu ambasadorul german, Friedrich von der Schulenburg.[7] Potrivit descrierii lui Jukov, el şi Timoşenko i-au cerut lui Stalin să ordone o contralovitură, dar Stalin le-a zis să aştepte până la întoarcerea lui Molotov.

Ideea că atacurile erau o conspiraţie a generalilor germani şi că nu-i erau cunoscute lui Hitler s-a integrat perfect în raţionamentele lui Stalin. Comportamentul lui Molotov din timpul întâlnirii lui cu Schulenburg, care a început la ora cinci şi jumătate dimineaţa, poate fi o dovadă suplimentară a faptului că liderii sovietici îşi făceau iluzii serioase cu privire la Hitler. Respectând instrucţiunile primite din partea guvernului său, Schulenburg, în mod clar deranjat, i-a citit lui Molotov următoarea notificare scurtă: „Ţinând seama de ameninţarea intolerabilă de la graniţa de est a Germaniei reprezentată de concentrarea masivă şi de pregătirea de război a tuturor forţelor militare ale Armatei Roşii, guvernul german se vede obligat să ia contramăsuri militare“. Reacţia lui Molotov sugerează că el nu a înţeles ce se întâmpla de fapt. A început prin a contesta faptul că

forţele sovietice erau concentrate de a lungul graniţei şi a încheiat cu întrebarea aproape disperată: „De ce a mai încheiat Germania un pact de nonagresiune dacă avea de gând să-l încalce atât de uşor?“[8] A încercat să-l convingă pe Schulenburg că URSS nu era vinovată în această privinţă şi că Germania era cea perfidă, deşi trebuie să fi înţeles că, şi în cazul în care ambasadorul german îl credea, nu era nimic de făcut. Schulenburg nu era decât mesagerul.

Această întâlnire a avut loc chiar în interiorul Kremlinului, aşa că, la 5.45, Molotov s-a întors deja în cabinetul lui Stalin, alăturându-se lui Beria, Lev Mehlis, Timoşenko şi Jukov.[9] După cum descrie Jukov, când a auzit de la Molotov că Germania declarase război, Stalin „s-a cufundat tăcut în scaunul său şi s-a adâncit în gânduri. A urmat o pauză lungă şi dureroasă.“ Stalin a fost de acord să dea o directivă prin care să ordone distrugerea inamicului invadator şi a adăugat: „Atât timp cât trupele noastre, cu excepţia aviaţiei, nu trec graniţa germană în nici un punct, deocamdată“.[10] Acest ordin a fost transmis trupelor la 7.15 dimineaţa, la aproape patru ore după începerea invaziei.[11] Acest lucru arăta că cei din conducerea de vârf tot nu înţelegeau ce se petrecea. Stalin nu a semnat ordinul. Acesta a ieşit cu semnăturile lui Timoşenko, Malenkov şi Jukov.

În orele care au urmat, Stalin s-a consultat cu colegii lui din conducere asupra câtorva chestiuni. Printre cele mai presante era chestiunea privitoare la cum urmau să fie informaţi cetăţenii sovietici că ţara lor se afla în război. Nu era numai o problemă de declaraţie oficială, ci una privitoare la cum urma să fie prezentat războiul, ce lozinci politice urmau să fie folosite şi ce obiective trebuiau urmărite. Tovarăşii lui Stalin au crezut cu tărie că el trebuia să fie cel care să vorbească ţării, dar el a refuzat. Sarcina a căzut pe umerii lui Molotov. Sigur că Stalin a înţeles inconvenientele politice ale acestei decizii, dar, pur şi simplu, nu ştia ce să spună. Situaţia era extrem de incertă. În discursul lui, Molotov a anunţat că ţara era în război, a accentuat că Germania era agresorul şi şi-a exprimat încrederea că Uniunea Sovietică avea să iasă învingătoare. A sfârşit cu cuvintele: „Cauza noastră este dreaptă. Duşmanul va fi zdrobit. Victoria va fi a noastră.“ de a lungul acestui război îngrozitor, aceste lozinci au fost inscripţionate pe afişe şi bannere şi repetate la radio.

Arhivele conţin o versiune a discursului scris şi redactat de mâna lui Molotov.[12] Discursul pe care l-a ţinut în realitate a fost puţin diferit de această ciornă iniţială, adăugând aici referinţe la Stalin. A început cu afirmaţia introductivă: „Guvernul sovietic şi şeful acestuia, Tovarăşul Stalin, m-au rugat să fac următorul anunţ“. A fost adăugat un paragraf

la sfârşit, în care se făcea apel la oameni să „strângă rândurile“ în jurul partidului, al guvernului şi al „marelui nostru lider, Tovarăşul Stalin“. Aceste referinţe la Stalin au avut, fără îndoială, scopul de a înlătura orice dubii şi zvonuri cărora tăcerea lui le-ar fi putut da naştere.

Discursul lui Molotov dezvăluie o îngrijorare politică centrală care l-a preocupat pe Stalin la începutul războiului. Remarcile succinte au accentuat, în mod repetat, ideea că agresiunea germană nu a fost provocată în nici un fel şi că URSS încheiase cu meticulozitate pactul de nonagresiune. Aşa cum se menţiona în discurs, „guvernului german nu i s-au dat nici măcar o singură dată motive de a acuza URSS că nu respecta înţelegerea“. Molotov a subliniat că Germania „este partea invadatoare“ şi chiar i-a numit pe fasciştii germani „trădători“. În această alegere a cuvintelor era subînţeleasă ideea că între cele două ţări existase o înţelegere ce a putut fi trădată.

Istoricul englez John Erickson a sugerat că discursul lui Molotov a dezvăluit un sentiment de nelinişte şi chiar de umilinţă pe care îl experimenta conducerea sovietică.[13] Părea că Molotov lua de bună explicaţia Germaniei pentru invazie şi apăra Uniunea Sovietică împotriva acuzaţiilor de intenţie de agresiune. Oare această insistenţă asupra respectării pactului de către URSS era menită să ajungă la urechile lui Hitler în speranţa vagă că invazia fusese, într-adevăr, lansată de nişte generali fără scrupule? Sau ideea nevinovăţiei sovietice era menită să influenţeze opinia publică din Occident, în ochii căreia era brusc important ca Uniunea Sovietică să pară o victimă a nazismului, mai degrabă decât un partener al acestuia? Sau publicul-ţintă al discursului era pur şi simplu cel din interior, în încercarea de a amplifica indignarea faţă de un inamic trădător?

La cinci minute după prânz, Molotov l-a părăsit pe Stalin pentru 20 de minute, timp în care vocea lui s-a auzit la radio, iar oficialii sovietici intrau şi ieşeau din cabinetul lui Stalin. S-a anunţat o mobilizare generală a armatei. Situaţia a rămas ambiguă. Stalin a hotărât să trimită înalţi reprezentanţi pe front: Jukov, Şapoşnikov şi Kulik.[14] Folosirea unor plenipotenţiari care să-l reprezinte a rămas metoda preferată a lui Stalin de a urmări desfăşurarea războiului pe tot parcursul acestuia.

La 21.15, a fost trimisă încă o directivă forţelor sovietice, din nou numai cu semnăturile lui Timoşenko, Malenkov şi Jukov.[15] Rezultatele primei zile de luptă au fost edulcorate. Deşi recunoştea că forţele germane obţinuseră „victorii minore“ în câteva zone, directiva afirma că, în majoritatea sectoarelor de graniţă, „atacurile au fost respinse,

cu pierderi masive suferite de duşman“. În continuarea zugrăvirii acestui tablou optimist, directiva lămurise obiectivul: acela ca forţele sovietice să dea o contralovitură şi să distrugă inamicul. În memoriile sale, Jukov a notat dezaprobarea lui faţă de formularea acestei directive şi impresia sa că aceasta nu reflecta adevărata stare de lucruri.[16]

Într-adevăr, Stalin nu avea informaţii exacte despre prima zi de luptă. Comunicarea cu forţele de pe front căzuse, iar comandanţii de la toate nivelurile se temeau să-i dea veşti proaste. Stalin însuşi a contribuit la crearea unei imagini denaturate. Pe 23 iunie, s-a publicat în ziare prima prezentare generală a luptei făcută de Comandamentul Suprem al Armatei Roşii. *Vojd*-ul a lucrat el însuşi la formularea acestui rezumat. „După lupte crâncene“, se spunea în prezentare, „inamicul a fost respins şi a suferit pierderi mari.“ Chipurile nemţii putuseră să treacă dincolo de graniţă cu 10–15 kilometri în numai două puncte.[17] În realitate, prima zi de luptă a fost catastrofală. Conform surselor sovietice oficiale, Armata Roşie a pierdut, pe 22 iunie, 1 200 de avioane, dintre care multe au fost distruse când încă se aflau pe pistă. Datele germane înregistrează distrugerea a peste 1 800 de avioane sovietice, din care aproximativ 1 500 distruse la sol. Într-o zi, nemţii au avansat 60–80 de kilometri în statele baltice, 40–60 de kilometri în Belarus şi 10–20 de kilometri în Ucraina.[18]

În ciuda lipsei de informaţii exacte şi a dorinţei lui de înţeles de a spera că avea să fie bine, Stalin trebuie să-şi fi dat seama de gravitatea situaţiei. Conform martorilor, a fost şocat de izbucnirea războiului. Aşa cum descrie Jukov situaţia: „În prima zi, nu a fost în stare să-şi vină în fire cu adevărat şi să aibă un control ferm asupra evenimentelor. Şocul care i-a fost provocat lui Stalin de invazia inamică a fost atât de puternic, încât până şi vocea i s-a înmuiat, iar instrucţiunile privitoare la efortul militar nu au fost întotdeauna adecvate situaţiei.“[19] Ceadaev şi-a amintit mai târziu: „Pe 22 iunie, dimineaţa devreme, l-am zărit pe Stalin pe coridor. Venise la lucru după ce dormise puţin. Arăta obosit, epuizat şi abătut. Faţa lui ciupită de vărsat era trasă. Se vedea că era deprimat.“[20]

Şovăiala lui Stalin din primele ore ale războiului şi refuzul lui de a vorbi la radio pe 22 iunie arată clar că nu era el însuşi. A continuat să fie şovăitor şi în ziua următoare, când venise timpul să se stabilească un centru de comandă. A refuzat să ia în primire Cartierul General al Armatei, iar acea responsabilitate a fost preluată de comisarul apărării, Timoşenko. Oficial, Stalin era un membru al Cartierului General egal cu Molotov, Voroşilov, Semion Budionnîi,[21] Jukov şi

amiralul Nikolai Kuzneţov.[22] Mai mulţi alţi membri ai Biroului Politic şi lideri militari au primit statutul de consilieri ai Cartierului General.[23] Acest sistem a fost extrem de ineficient. Deşi responsabil în mod oficial cu efortul de război, Timoşenko avea, în realitate, foarte puţină autoritate în faţa colegilor săi. Conform lui Kuzneţov, membrii Cartierului General şi liderii din conducere „nu aveau de gând să se supună comisarului poporului pentru apărare. Cereau rapoarte şi informaţii de la el şi chiar îi cereau socoteală pentru acţiunile lui.“[24] Timoşenko era, fără îndoială, incapabil să treacă peste Stalin. Lanţul de comandă a devenit lung şi întortocheat, iar sistemul prin care se luau şi se implementau deciziile era foarte dezorganizat.

Strategia lui Stalin de prevenire a războiului eşuase. Nu reuşise să evite războiul şi, mai mult, acesta începuse mai prost decât şi-ar fi putut imagina cineva. Pe lângă catastrofa militară, orgoliul său suferise o lovitură devastatoare. Nimeni nu putea să-l critice pe faţă pentru erorile lui, dar el trebuie să fi ştiut că nu numai colegii săi din conducere, dar şi zeci de milioane de cetăţeni sovietici îi făceau reproşuri în gând.

Comitetul de stat pentru apărare

Acţiunile lui Stalin din primele zile ale războiului au fost frenetice, confuze şi reactive. Chiar dacă nu a înţeles foarte bine situaţia şi nu era calificat să conducă armatele, el a încercat să facă ceva, pur şi simplu, pentru că era imposibil să nu facă nimic. A încercat cu disperare (şi incompetenţă) să întoarcă loviturile nemţilor. Multe, dacă nu majoritatea, dintre aceste eforturi nu au făcut decât să înrăutăţească lucrurile.

Stalin a înţeles clar pericolele cu care se confrunta ţara sa. Există dovezi convingătoare că, încă din primele zile ale războiului, a încercat să dea porţiunile vestice din URSS la schimb pentru un armistiţiu. Beria a fost însărcinat să aranjeze o întâlnire între reprezentantul său şi ambasadorul bulgar, a cărui ţară era aliată cu naziştii. Ambasadorului bulgar i s-a cerut să precizeze ce condiţii ar fi fost acceptabile în vederea semnării unei păci cu Berlinul. Ce teritorii dorea Germania?[25] Cum anume exact s-a încheiat această iniţiativă, nu se ştie. Probabil că ambasadorul bulgar a ezitat să acţioneze ca mijlocitor. Dar tentativa în sine este extrem de grăitoare. Indiferent dacă Stalin era cu adevărat pregătit să renunţe la nişte teritorii sovietice sau dacă spera doar să întrerupă înaintarea ofensivei Germaniei, este clar că era mai mult decât neîncrezător în capacităţile Armatei Roşii.

Această tentativă de negociere nu a fost singurul semn al pesimismului lui Stalin. În paralel cu o mobilizare generală şi cu pregătirea unor noi linii de apărare în interior, el a ordonat o campanie masivă de evacuare în primele zile ale războiului. Nu numai că persoanele şi resursele materiale au fost mutate de lângă linia frontului, dar s-a început evacuarea în secret a capitalei, cu toate că nemţii erau încă departe. Pe 27 iunie, Biroul Politic a aprobat un ordin de a scoate urgent din Moscova (în trei zile) rezervele de metale şi pietre preţioase ale guvernului, Fondul de Diamante al URSS, şi obiectele valoroase din armurăria Kremlinului. Pe 28 iunie, s-a decis ca rezervele monetare păstrate la Banca Naţională Gosbank şi la Monetăria Goznak din Moscova să fie mutate imediat, iar, pe 29 iunie, s-a hotărât ca aparatul de lucru al comisariatelor şi al altor birouri guvernamentale de la cel mai înalt nivel să fie mutat. Pe 2 iulie, Biroul Politic a hotărât să mute sarcofagul lui Lenin din mausoleul său din Piaţa Roşie în Siberia şi, pe 5 iulie, a decis să mute arhivele guvernului şi ale Comitetului Central.[26]

Un demnitar convocat la cabinetul lui Stalin pe 26 iunie şi-a amintit mai târziu următoarele: „Stalin nu părea să fie el însuşi. Nu arăta doar obosit. Avea aerul cuiva care trecuse printr-o experienţă profund neliniştitoare. Până m-am întâlnit cu el, aveam sentimentul, bazat pe diverse dovezi circumstanţiale, că eram bătuţi bine de a lungul graniţelor. Poate că înfrângerea se întrevedea. După ce l-am văzut pe Stalin, am înţeles că se întâmplase deja tot ce era mai rău.“[27] Următoarele câteva zile nu au adus nici o schimbare. Stalin era tot mai conştient de inutilitatea ordinelor lui şi de cât de dificilă era conducerea armatei.

La numai o săptămână după începerea războiului, la Moscova au ajuns veşti alarmante despre situaţia gravă de pe Frontul de Vest şi despre faptul că Minskul, capitala Republicii Belarus, căzuse în mâinile inamicului. Comunicarea cu trupele se întrerupsese în mare parte. La Kremlin s-a instalat o pauză tensionată. Pe 29 iunie, pentru prima dată de la începutul războiului, nu s-a programat nici o întâlnire în cabinetul lui Stalin de la Kremlin. Conform lui Mikoian, Molotov, Malenkov, Beria şi el s-au adunat la Stalin în seara aceea, probabil în apartamentul de la Kremlin sau la *dacea* lui. Stalin i-a telefonat lui Timoşenko, dar comisarul apărării nu părea să ştie nimic.[28] Capii armatei nu erau stăpâni pe situaţie. Alarmat, Stalin a încălcat rânduiala şi le-a propus membrilor Biroului Politic să meargă cu toţii la comisariatul apărării.[29] Când i s-a confirmat aici că nenorocirea căpătase proporţii, el i-a copleşit pe generali cu reproşuri şi acuzaţii. Incapabil să facă faţă

tensiunii, Jukov, şeful Cartierului General, a izbucnit în lacrimi şi a fugit într-o încăpere învecinată. Molotov s-a dus să-l consoleze. Această scenă l-a dezmeticit evident pe Stalin. A înţeles că nu folosea la nimic dacă punea presiuni asupra conducerii militare. Potrivit lui Mikoian, în timp ce el şi Molotov părăseau comisariatul, Stalin a spus: „Lenin ne-a lăsat o mare moştenire. Noi, urmaşii lui, ne-am p.... pe ea.“[30] Limbajul vulgar nu era ceva neobişnuit pentru Stalin, dar în cazul acesta a dezvăluit o stare extremă de neliniște interioară. După ce a părăsit comisariatul, se pare că Stalin s-a dus la vila lui.

În ziua următoare, 30 iunie, Stalin nu a apărut în cabinetul lui de lucru de la Kremlin sau în altă parte din Moscova. Dată fiind criza tot mai acută, această părăsire a îndatoririlor lui a fost cu adevărat nesăbuită. Uriaşul aparat de guvernare fusese conceput special să nu poată funcţiona fără el; inevitabil, acesta a început să cedeze. Ceva trebuia făcut, iar Molotov a luat iniţiativa. El era membrul cel mai înalt din ierarhia neoficială a Biroului Politic. Potrivit diverşilor martori, după ce i-a pierdut urma lui Stalin, Molotov a început să-i telefoneze la *dacea*.[31] Nereuşind să primească un răspuns – sau, mai degrabă, după ce a suportat manifestările de furie ale lui Stalin –, a ajuns la concluzia că Stalin se chinuia cu adevărat. Conform lui Mikoian, Molotov a spus că „Stalin este atât de epuizat încât nu-i pasă de nimic; şi-a pierdut orice iniţiativă şi are o stare proastă“.[32] Relatarea a fost confirmată indirect, mulţi ani mai târziu, de Molotov însuşi, în nişte interviuri realizate de scriitorul Feliks Ciuev: „Nu a ieşit timp de două sau trei zile; era la vilă. În mod sigur suferea şi era puţin deprimat.“[33] Se pare că anumite detalii s-au şters din memoria lui Molotov: Stalin nu s-a izolat la *dacea* lui nici măcar două zile consecutive, ca să nu mai vorbim de trei zile, dar, date fiind circumstanţele dezastruoase, chiar şi o scurtă absenţă a conducătorului ţării trebuie să fi părut o eternitate.

Alarmat, Molotov a convocat o întâlnire cu Beria, Malenkov şi Voroşilov. Nu s-a pus în discuţie înlăturarea oficială a lui Stalin de la putere, nici măcar preluarea sarcinilor lui. În schimb, acest grup a încercat să găsească o cale de a-l ademeni pe Stalin să iasă din vilă şi de a-l determina să-şi facă treaba. Era o sarcină delicată. Nu puteai să apari, pur şi simplu, la vila lui Stalin fără o invitaţie şi, în circumstanţele actuale, îşi puteau imagina cum putea el reacţiona la o vizită neaprobată. În plus, nu le era uşor să explice motivul pentru care veneau să-l vadă. Nimeni nu voia să fie persoana care să-i spună lui Stalin că prăbuşirea lui emoţională punea în pericol întreaga ţară. Dar aceşti bărbaţi nu erau novici în materie de manevre politice şi au

pus la cale un plan genial. Au hotărât să meargă împreună (cu siguranţă, nimeni nu voia să meargă singur!) şi să-i prezinte lui Stalin propunerea de creare a unei autorităţi supreme care să supravegheze efortul de război: Comitetul de Stat pentru Apărare, care să fie condus de însuşi Stalin. În afară de el, comitetul urma să fie alcătuit din cei patru bărbaţi care veniseră cu ideea acestui plan. Molotov a fost numit prim-adjunct al preşedintelui comitetului.

Crearea Comitetului de Stat pentru Apărare a rezolvat mai multe probleme dintr-odată. Acum colegii lui Stalin puteau să-l viziteze la *dacea* lui fără să-i reproşeze implicit că nu şi-a făcut apariţia la Kremlin. Faptul că acest comitet era condus de Stalin demonstra că el se afla în continuare la conducere şi că se bucura de sprijinul puternic al Biroului Politic, iar faptul că era un comitet de mici dimensiuni, alcătuit din tovarăşii săi cei mai fideli, le permitea acestora să îl ajute în privat să ia decizii în timp ce el îşi recupera echilibrul psihic. În sfârşit, faptul că cei patru interacţionau cu toţii cu Stalin în acest moment delicat îi proteja pe fiecare dintre ei de forţa izbucnirilor acestuia.

După ce Molotov, Malenkov, Voroşilov şi Beria se puseseră de acord asupra ideii comitetului, Mikoian şi Voznesenski au fost chemaţi în cabinetul lui Molotov. Ei erau doi membri ai grupului conducător pe care cei patru bărbaţi hotărâseră să nu îi includă în comitet, dar era important ca şi ei să vină la *dacea* pentru a da dovadă de unitate.

Mikoian a lăsat o relatare despre ce s-a întâmplat când delegaţia a ajuns la vila lui Stalin pe 30 iunie, seara. *Vojd*-ul stătea într-un fotoliu în sufrageria mică. S-a uitat curios la vizitatorii lui neaşteptaţi şi a întrebat de ce veniseră. După descrierea lui Mikoian, „el arăta calm, dar oarecum ciudat“. După ce l-a ascultat pe Beria, purtătorul de cuvânt ales al delegaţiei, care a prezentat propunerea creării unui Comitet de Stat pentru Apărare, Stalin a ridicat o singură obiecţie: voia să fie incluşi şi Mikoian, şi Voznesenski. Beria avea pregătit argumentul împotriva extinderii comitetului: cineva trebuia să se afle la conducerea Consiliului Comisarilor Poporului. Stalin a fost înduplecat.[34]

Memoriile lui Mikoian au fost redactate de fiul său Sergo, care a făcut nişte modificări la textul original al tatălui său, păstrat în arhive.[35] Când a redactat relatarea tatălui său despre acest incident, Sergo a încercat, în mod clar, să creeze impresia că Stalin a fost speriat de vizita tovarăşilor lui, inserând consideraţii ca: „Atunci când ne-a văzut, el [Stalin] parcă s-a făcut mic în scaunul lui“ şi „eu [Mikoian] nu am

avut nici un dubiu: trăsese concluzia că noi eram acolo ca să-l arestăm“.[36]

Era Stalin cu adevărat speriat? Cum să interpretăm această întâlnire? Fără îndoială, a fost un moment excepţional în istoria dictaturii lui. Oricât de respectuos a fost comportamentul lor, colegii lui Stalin îi violaseră autoritatea supremă în cel puţin cinci moduri. (1) Veniseră nepoftiţi la *dacea* lui, (2) după ce elaboraseră o iniţiativă extrem de importantă pe la spatele lui, şi (3) au cerut ca propunerea lor să fie adoptată în forma asupra căreia căzuseră ei de acord. (4) Făcuseră oficial rolul lui Molotov de şef adjunct al guvernului, în pofida faptului că acesta ieşise din graţiile *vojd*-ului şi (5) hotărâseră să-l excludă pe Voznesenski din comitet, deşi, chiar în acel mai, când preluase conducerea Consiliului Comisarilor Poporului, Stalin îl preferase pe Voznesenski în funcţia de prim-adjunct al său, în locul lui Molotov. În esenţă, colegii cei mai apropiaţi ai lui Stalin îi aduceau la cunoştinţă că, în faţa unei ameninţări existenţiale, conducerea de după Marea Teroare trebuia să fie consolidată şi că el ar fi făcut bine să lase deoparte orice gând de continuare a epurărilor la vârf. Acesta a fost un episod unic; câtă vreme a fost la putere, Stalin nu mai fusese martor la aşa ceva nici înainte, nici după. Acest episod a semnalat o modificare temporară a naturii dictaturii sale şi apariţia unui compromis politic pe timp de război, o reaşezare a relaţiilor de putere în cadrul Biroului Politic, găsindu-se un punct de echilibru undeva între flexibilitatea de care dăduse dovadă Stalin la începutul anilor 1930, când îşi consolida pentru prima dată dictatura, şi tirania pe care o exercita când a izbucnit războiul. Acest aranjament a rezistat până aproape de sfârşitul războiului.

În ziua ulterioară întâlnirii de la *dacea*, s-a anunţat în ziare înfiinţarea Comitetului de Stat pentru Apărare. Faptul că acest comitet era alcătuit numai din Stalin, Molotov, Beria, Voroşilov şi Malenkov nu însemna că ceilalţi membri de la conducerea Biroului Politic îşi pierduseră influenţa. Mikoian şi Voznesenski jucau roluri importante de a menţine în funcţiune economia. Jdanov era concentrat pe apărarea Leningradului. Dată fiind natura critică a aprovizionării şi a evacuării pe timp de război, responsabilităţile lui Kaganovici în calitate de comisar al transportului feroviar erau esenţiale. În februarie 1942, Mikoian, Voznesenski şi Kaganovici au devenit şi ei membri ai comitetului.[37]

Înfiinţarea Comitetului de Stat pentru Apărare a fost prima dintr-o serie de modificări organizaţionale, care a plasat, în cele din urmă, conducerea supremă a efortului sovietic de război în mâinile lui Stalin.

Pe 10 iulie, Cartierul General al Armatei, care fusese condus de Comisarul Apărării, Timoşenko, a fost înlocuit cu un Comandament Suprem al Armatei, condus de Stalin. Pe 19 iulie, Biroul Politic a adoptat o rezoluţie prin care l-a numit pe Stalin comisar al poporului pentru apărare şi, pe 8 august, comandant suprem.[38] Ordinea obişnuită a fost reluată. Stalin era din nou unicul lider atât al poporului, cât şi al armatei, hotărât şi încrezător în victorie. Un moment important în „revenirea lui Stalin“ l-a reprezentat faimosul său mesaj radiofonic din 3 iulie.

Dacă Molotov se dusese în Clădirea Centrală a Telegrafului, aproape de Kremlin, ca să-şi ţină discursul difuzat la nivel naţional pe 22 iunie, Stalin a cerut să se instaleze echipamente radio chiar în Kremlin. Personalul tehnic, deja foarte aglomerat, responsabil cu serviciul de telegrafie nu a avut de ales şi a fost nevoit să se supună. S-au întins cabluri până în clădirea Consiliului Comisarilor Poporului. Stalin şi-a citit mesajul aşezat la o măsuţă cu microfoane şi cu o sticlă de apă minerală Borjomi în faţă.[39] De la bun început, a fost clar că mesajul nu era în stilul lui obişnuit. „Tovarăşi! Cetăţeni! Fraţi şi surori! Luptători ai armatei şi ai marinei noastre! Voi, prieteni, sunteţi cei cărora mă adresez!“[40] Discursul, diferit de oricare altul din cariera lui, a fost îndelung discutat şi amintit. Lipiţi de aparatele de radio sau studiindu-i cuvintele în ziar, oamenii au căutat un răspuns la cele mai presante întrebări: Ce le rezerva viitorul? Când avea să se termine războiul? Stalin nu a prea dat motive de linişte. Deşi a exagerat mult pierderile germane („Cele mai bune divizii ale inamicului şi cele mai bune unităţi ale aviaţiei sale au fost distruse“), el a fost silit să recunoască faptul că „aceasta este o chestiune de... viaţă şi de moarte pentru statul sovietic, pentru popoarele din URSS“. Ameninţător, le-a cerut oamenilor să înţeleagă „toată profunzimea pericolului care ne ameninţă ţara“, să organizeze o luptă de partizani în teritoriile ocupate de nemţi, să creeze detaşamente miliţieneşti şi să scoată sau să distrugă toate resursele materiale din teritoriile ameninţate să fie ocupate de inamic. A caracterizat războiul utilizând două cuvinte dificil de tradus: *vsenarodnîi* (întreaga naţiune) şi *otecestvennîi* (intern sau „care aparţine patriei“, dar deseori tradus ca „patriotic“ în contextul celui de-al Doilea Război Mondial). Oricine asculta putea să tragă o singură concluzie: războiul avea să fie lung şi greu.

Poporul şi, mai ales, armata meritau o explicaţie privitoare la ce anume mersese prost. Meritau ţapi ispăşitori şi căutarea lor nu a durat mult. Prăbuşirea bastioanelor sovietice a fost atribuită unor paşi greşiţi făcuţi sub conducerea generalului Dmitri Pavlov, comandantul

Frontului de Vest. El şi mulţi dintre subordonaţii săi au fost judecaţi şi împuşcaţi. Ordinele, semnate de Stalin, au fost larg distribuite în interiorul armatei.[41]

Nepriceputul Suprem

Potrivit statisticilor Statului Major General sovietic, de la începutul războiului până pe 1 ianuarie 1942, patru milioane şi jumătate de militari din Armata Roşie şi din Marină au fost ucişi, răniţi sau luaţi prizonieri. Din acest total, 2,3 milioane de soldaţi au fost consideraţi dispăruţi în misiune sau căzuţi prizonieri.[42] Aceste estimări au fost probabil modeste. Cu toate acestea, ele arată că o mare parte a armatei care a fost trimisă în luptă pe 22 iunie 1941, inclusiv un mare număr de unităţi proaspăt formate, a fost nimicită complet. Cauzele acestei catastrofe trebuie să fie studiate mai amănunţit. Printre ele s-au numărat, în mod evident, pregătirea insuficientă pentru război, pierderile masive provocate de utilizarea atacului-surpriză de către inamic şi avantajele militare şi organizaţionale ale Wehrmachtului. În ciuda nenumăratelor exemple de eroism şi de dârzenie, Armata Roşie a fost demoralizată. Un alt factor important a fost incompetenţa conducerii militare şi politice.

Nestăpânind cu fermitate situaţia, Moscova a luat deseori decizii prea lent şi multe dintre acestea au fost proaste. Legăturile din lanţul ierarhic, mai ales Statul Major General, nu erau pe deplin funcţionale şi a fost nevoie de mult timp pentru a stabili o comunicare sigură cu forţele de pe câmpul de luptă. Stalin îşi mustra subordonaţii spunându-le: „Până şi armatele chineză şi iraniană înţeleg importanţa comunicării când vine vorba de conducerea unei armate. Chiar stăm mai prost decât iranienii şi chinezii? Cum să conduci unităţile fără comunicaţii? [...] Nu mai putem să suportăm această absurditate, această ocară.“[43] În stadiile iniţiale ale războiului, Stalin a petrecut foarte mult timp într-o încăpere specială amenajată lângă cabinetul lui de la Kremlin, unde ţinea conferinţe prin telegraf. Acesta era un mijloc de comunicare greoi, iar cei care au beneficiat cel mai mult de pe urma lui sunt istoricii care au astăzi acces la înregistrările conversaţiilor. Armata şi societatea erau dirijate, în mare măsură, prin intermediul unor „ajutoare“ plenipotenţiare. Aceşti plenipotenţiari adunau informaţii pentru Stalin şi îl ajutau, cu mai mult sau mai puţin succes, să ia măsuri în privinţa blocajelor nesfârşite care creau probleme în transport, industrie şi în întregul efort de război. Acest sistem, aparent de neevitat în această perioadă de înfrângeri şi dezorganizare, a fost extrem de ineficient.

Stalin, care nu avea deloc experienţă la comanda unei armate moderne, a făcut tot ce i-a stat în putinţă, bazându-se, în mare măsură, pe bunul-simţ mai degrabă decât pe ştiinţa militară. Pe 27 august 1941, el a trimis conducerii de la Leningrad următorul sfat privitor la apărarea oraşului: „Poziţionaţi câte un tanc KV la aproximativ fiecare kilometru, în unele locuri la fiecare doi kilometri şi în alte locuri la fiecare 500 de metri, în funcţie de teren. În spatele acestor tancuri sau între ele plasaţi alte tancuri cu putere mai mică şi vehicule blindate. După această linie de tancuri, în spatele ei, poziţionaţi artileria grea. Diviziile de infanterie vor fi imediat în spatele tancurilor, folosind tancurile nu numai ca forţă de atac, ci şi ca scut.“[44] Pentru îndeplinirea acestui plan, Stalin era pregătit să aloce 100–120 de tancuri KV, cele mai noi şi mai bune tancuri grele din arsenalul sovietic, o forţă considerabilă în mâinile potrivite.

Implicarea lui Stalin în acţiunile tactice, uneori chiar şi la nivel de pluton, arată cât de dezorganizată era conducerea militară.[45] Primele luni ale războiului au oferit multe lecţii dureroase despre inutilitatea contraatacurilor necoordonate. Prost planificate, acestea provocau deseori pierderi uriaşe şi nu realizau mare lucru. Conducătorii Armatei Roşii aveau cunoştinţe reduse despre cum să contracareze o înaintare inamică sau să minimalizeze pierderile prin utilizarea retragerilor strategice către poziţii pregătite dinainte. Stalin insista să nu se piardă nici o bucăţică de teren, indiferent de cost. Retragerea a fost permisă abia când a fost prea târziu. Rezultatul a fost încercuirea armatelor sovietice şi distrugerea lor treptată, unitate cu unitate.

Văzând eşecuri peste tot pe câmpul de luptă, tendinţa lui Stalin de a suspecta că undeva există o trădare s-a accentuat. Întărindu-i suspiciunile, Gheorghi Jukov, care se afla atunci la comanda Frontului de Rezervă, i-a trimis lui Stalin, pe 19 august 1941, următorul raport: „Cred că inamicul cunoaşte foarte bine întregul nostru sistem defensiv, toate grupările operaţional-strategice ale forţelor noastre şi ştie ce posibilităţi avem la îndemână. Parcă inamicul ar avea oameni chiar printre înalţii noştri oficiali, oameni care au o cunoaştere directă a întregii situaţii.“[46] Zece zile mai târziu, Stalin însuşi i-a scris lui Molotov, care se afla atunci la Leningrad: „Ţi se pare că cineva le netezeşte intenţionat calea nemţilor?“[47] Cel mai probabil, această paranoia nu a avut nici o urmare gravă. Ştiind bine cât de periculos era să înceapă o vânătoare de vrăjitoare printre generalii sovietici în mijlocul războiului, Stalin s-a limitat la acuzaţii de laşitate. Puţini generali au fost arestaţi. De cele mai multe ori au fost privaţi de poziţia lor de comandă sau retrogradaţi şi repartizaţi în alte posturi.

Valorile nepalpabile, precum entuziasmul patriotic al sacrificiului de sine şi hotărârea de a apăra patria, puteau compensa parţial deficitul de armament, lipsa experienţei pe câmpul de luptă şi a priceperii tactice. Eroismul şi sacrificiul de sine de care au dat dovadă soldaţii sovietici au mers mână în mână cu demoralizarea provocată de forţa copleşitoare a asaltului german, iar Stalin primea din abundenţă dovezi ale ambelor manifestări.[48] El credea în importanţa acestor valori nepalpabile şi punea eşecurile Armatei Roşii pe seama panicii, a capitulării în masă a unităţilor sovietice, a dezertărilor în masă şi a lipsei unei comenzi ferme. Având puţină încredere în capacitatea armatei de a-şi întări rândurile, când a sosit timpul să se asigure că proprii comandanţi îşi însuşesc şi aplică ideile sale despre conducere şi disciplină, Stalin a recurs la metodele verificate. În iulie 1941, a readus la viaţă instituţia comisarului militar, alcătuită din reprezentanţi fideli şi cu ochi de vultur, care urmau să fie însărcinaţi să lucreze alături de fiecare comandant, la toate nivelurile.[49] Comisarii au primit puteri sporite, care trebuiau să fie exercitate prin intermediul departamentelor „speciale“ (poliţia secretă) din cadrul armatei. Potrivit statisticilor oficiale, de la izbucnirea războiului până pe 10 octombrie 1941, 10 201 de militari din Armata Roşie au fost împuşcaţi, 3 321 dintre ei în faţa unităţilor lor.[50] Nici măcar aceste cifre nu redau întreaga poveste a represiunii de pe şi din jurul fronturilor.

Ca să se asigure că trupele luptau până la moarte, Stalin a făcut în aşa fel încât să fie nu numai ruşinos, dar şi ilegal ca un soldat să fie luat prizonier. Prevederile prin care capturarea de către inamic era definită ca infracţiune au fost incluse în Ordinul nr. 270, de tristă faimă, emis de Comandamentul Suprem al Armatei pe 16 august 1941. Judecând după stil, ordinul a fost scris în cea mai mare parte (dacă nu în totalitate) de Stalin. Acesta cerea ca aceia care erau luaţi prizonieri să fie ucişi „prin orice mijloace, fie de la sol, fie din aer“. Familiile comandanţilor care intrau în rândul „dezertorilor duşmănoşi“ trebuiau să fie arestate. Familiile soldaţilor care permiteau să fie luaţi prizonieri erau private de pensiile lor de stat. Ordinul a fost citit cu voce tare în fiecare unitate a armatei.[51] Tratarea capturării drept trădare i-a condamnat pe foştii prizonieri de război sovietici la discriminare mult timp după încheierea războiului.

Folosind o combinaţie de ameninţări şi de promisiuni de a trimite întăriri, Stalin a încercat să inculce în militarii săi voinţa de a nu ceda. Pe 11 iulie 1941, când nemţii ajunseseră la periferia Kievului, Stalin i-a trimis lui Hruşciov, secretarul partidului în Ucraina, o telegramă în care spunea: „Te avertizez că, dacă faci un singur pas în vederea retragerii

trupelor tale către malul stâng al Niprului şi nu reuşeşti să aperi fortificaţiile de pe malul drept al Niprului, veţi fi cu toţii pedepsiţi fără milă ca laşi şi dezertori“.[52] Pe 16 iulie, el a semnat un ordin al Comitetului de Stat pentru Apărare care prevedea apărarea Smolenskului până la ultimul soldat. Orice intenţie de predare a oraşului era „criminală, un act de trădare făţişă comis împotriva Patriei“.[53] În timpul Bătăliei de la Smolensk, care a durat până în septembrie, Armata Roşie încercuită a luptat cu stăruinţă, întârziind înaintarea nemţilor prin Frontul Central către Moscova. Decizia lui Hitler de a muta o mare parte a forţelor sale de pe Frontul Central în Ucraina şi Leningrad a contribuit, de asemenea, la încetinirea înaintării naziştilor către capitală. În lunile iulie şi august, Stalin a continuat să spere că forţele sovietice aveau să menţină linia frontului în acelaşi loc. Dincolo de ea se aflau cele trei capitale sovietice importante: Leningradul la nord, Moscova în centru şi Kievul la sud. Timpul nu era de partea nemţilor. Venea toamna, cu drumurile ei noroioase, şi primele îngheţuri nu erau departe.

Faptul de a demonstra că Armata Roşie putea să se lupte cu dârzenie era important pentru negocierile lui Stalin cu aliaţii săi occidentali, Marea Britanie şi Statele Unite. Imediat după invazia germană, conducătorii acestor ţări şi-au exprimat sprijinul deplin faţă de lupta poporului sovietic împotriva naziştilor. Apoi, a început complicatul proces de îmbunătăţire a relaţiilor şi de discuţii pe tema formei acestui sprijin. Preşedintele Roosevelt l-a trimis pe consilierul său, Harry Hopkins, la Moscova, ca să obţină informaţii directe. Stalin i-a făcut lui Hopkins o primire excepţional de călduroasă şi a încercat să dea dovadă de hotărâre şi de încredere în victorie. Când discuţiile le-au fost întrerupte de un raid aerian, liderul sovietic l-a dus pe Hopkins cu propria maşină în adăpostul antiaerian de la staţia de metrou Kirovskaia, unde au fost întâmpinaţi de bodyguarzi şi de comisarul pentru afaceri interne, Beria. Un demnitar sovietic a lăsat în urmă o descriere a acestei scene:

> [Beria] l-a luat pe Stalin de braţ şi a încercat să-l ducă jos, făcând o remarcă referitoare la pericol. Stalin a răspuns tăios şi grosolan, aşa cum vorbea mereu când era nervos: „Pleacă de lângă mine, laşule!“ [...] Stalin stătea în mijlocul curţii întunecate şi se uita la avionul german de pe cerul negru, care se afla în luminile reflectoarelor. Hopkins stătea lângă el, privind, de asemenea. Apoi, s-a întâmplat ceva care nu se întâmpla foarte des în timpul raidurilor nocturne. Avionul de luptă german Junkers a început să coboare incontrolabil din cer – probabil că fusese

lovit. Şi chiar atunci artileria antiaeriană a lovit un al doilea avion. Stalin a spus, iar translatorul i-a transmis lui Hopkins:

– Asta i se va întâmpla oricui vine la noi cu sabia. Şi oricine vine în numele binelui va fi primit ca un oaspete drag.

L-a luat pe american de braţ şi l-a dus jos.[54]

Aliaţii occidentali au văzut în asemenea demonstraţii de dârzenie, alături de lupta aprigă a Armatei Roşii, ceva pentru care nutreau deja o speranţă arzătoare: blitzkriegului lui Hitler i se opunea rezistenţă. Puteau şi aveau datoria să-i ajute pe ruşi. Din 29 septembrie până pe 1 octombrie 1941, s-a desfăşurat la Moscova o conferinţă a celor trei puteri – URSS, Marea Britanie şi Statele Unite. Ministrul britanic al Aprovizionării, lordul Beaverbrook, a condus delegaţia Marii Britanii, iar Averell Harriman, ambasadorul Statelor Unite în URSS, a fost reprezentantul personal al preşedintelui Roosevelt. De partea sovietică, negocierile au fost conduse de Stalin şi Molotov. Conferinţa de la Moscova s-a încheiat cu acorduri specifice importante referitoare la sprijinirea efortului de război sovietic. Dimensiunile sprijinului au crescut treptat. Tancurile şi avioanele occidentale furnizate prin Legea de împrumut şi închiriere au avut o contribuţie semnificativă pe frontul sovieto-german. La sfârşitul războiului, Armata Roşie conducea în cea mai mare parte camioane fabricate în America. Legea de împrumut şi închiriere a jucat un rol crucial şi în furnizarea de echipament de comunicaţii, de locomotive, de vagoane de tren şi de hrană Uniunii Sovietice. „Dacă nu ar fost Legea de împrumut şi închiriere, victoria ar fi fost îngreunată foarte mult“, i-a zis Stalin lui Roosevelt în timpul întâlnirii lor din Crimeea, în februarie 1945.[55]

Noii aliaţi ai URSS erau evident îngrijoraţi de situaţia înfiorătoare de pe frontul sovieto-german. Nu cu mult înainte de Conferinţa de la Moscova, Frontul de Sud-Vest fusese lovit de dezastru, acolo purtându-se o bătălie încrâncenată pentru Kiev. Conform lui Jukov, el îl informase pe Stalin, la sfârşitul lui iulie, cu privire la situaţia dificilă şi a propus abandonarea Kievului şi concentrarea pe întărirea malului estic al Niprului pentru a-i împiedica pe nemţi să străpungă flancul drept al Frontului de Sud-Vest. Stalin a răspuns printr-un refuz brutal, l-a înlăturat la Jukov din funcţia de şef al Statului Major General şi l-a trimis pe Frontul de Vest.[56] Situaţia din Ucraina a continuat să se înrăutăţească. La începutul lui august, Armatele a 6-a şi a 12-a – de aproximativ 130 000 de oameni – s-au văzut complet încercuite de

nemţi lângă oraşul Uman.[57] Pe 8 august, după înaintarea trupelor germane, Stalin l-a chemat pe comandantul de pe Frontul de Sud-Vest, generalul Mihail Kirponos, ca să se consulte cu el prin telegraf. A început întâlnirea în modul manipulator obişnuit, atribuindu-i lui Kirponos intenţii pe care acesta nu şi le exprimase deschis, dar care ar fi putut fi de aşteptat. „Am primit informaţii că forţele de pe front au decis să predea Kievul inamicului fără nici o grijă, chipurile din cauza deficitului de unităţi capabile să apere Kievul. E adevărat?“ Kirponos l-a asigurat pe Stalin: „Aţi fost dezinformat. Consiliul Militar al Frontului şi cu mine luăm toate măsurile pentru a nu permite în nici o circumstanţă predarea Kievului.“[58] Stalin i-a ordonat să rămână ferm pe poziţie şi i-a promis că-i va trimite ajutoare în câteva săptămâni.

Era evident că forţele sovietice din apropierea Kievului erau în pericol să fie încercuite. La începutul lui septembrie, comandamentul Frontului de Sud-Vest, sprijinit de Statul Major General din Moscova, a propus ca forţele să fie retrase urgent. Stalin a refuzat categoric. „Numai menţiunea necesităţii de a abandona Kievul a fost suficientă ca să-l facă pe Stalin să turbeze şi să-şi piardă pentru o clipă calmul“, a scris Aleksandr Vasilevski în memoriile sale.[59] Pe 14–15 septembrie, nemţii au închis cercul, înconjurând aproximativ 452 700 de soldaţi sovietici la est de Kiev[60], cea mai grea înfrângere din război până atunci. Pe 20 septembrie, Kirponos şi restul comandamentului Frontului de Sud-Vest au fost ucişi în luptă. Ocazia de a preda Kievul, dar de a păstra armata, fusese pierdută. Distrugerea acestei forţe uriaşe a întărit şi mai mult avantajul strategic al nemţilor.

Istoricii de orice orientare, chiar şi cei favorabili lui Stalin, pun pe umerii lui cea mai mare parte din vina pentru această catastrofă. Jukov pretinde că Stalin şi-a recunoscut implicit vina. Când l-a numit pe Jukov responsabil de Frontul Leningrad, în septembrie 1941, Stalin a adus în discuţie avertismentul generalului cu privire la ameninţarea de pe Frontul de Sud-Vest şi a spus: „Raportul tău de atunci a fost corect, dar eu nu l-am înţeles foarte bine“.[61]

Înfrângerea din Ucraina a sporit pericolul de care era ameninţat Leningradul. Pe 8 septembrie, oraşul a fost încercuit complet. În ziua următoare, nemţii au lansat o nouă ofensivă care a adus prima linie a frontului în pragul oraşului. Pe 11 septembrie, Jukov l-a înlocuit pe Voroşilov în funcţia de comandant al Frontului Leningrad.[62] Aşa cum i-a declarat Jukov mai târziu scriitorului Konstantin Simonov, Stalin considera inevitabilă căderea Leningradului.[63] Pe 13 septembrie, *vojd*-ul l-a primit pe comisarul marinei, Nikolai Kuzneţov, în cabinetul lui de la Kremlin, unde au discutat despre scufundarea navelor ancorate în

portul Leningrad, dacă oraşul era capturat. Chiar în ziua aceea, Stalin a aprobat un plan de distrugere a flotei.[64] În următoarele două săptămâni, luptele din suburbiile Leningradului au devenit deosebit de brutale. În timp ce nemţii luptau cu sălbăticie înaintând către oraş, soldaţii sovietici se băteau pe viaţă şi pe moarte pentru a le respinge atacurile, dând dovadă de un eroism în masă. La sfârşitul lui septembrie, înaintarea s-a oprit. A început Asediul Leningradului, unul dintre episoadele cele mai înspăimântătoare ale celui de-al Doilea Război Mondial şi una dintre mărturiile cele mai uluitoare ale forţei morale a poporului sovietic. În timpul asediului, sute de mii de civili au murit de foame sau sub bombardamentele germane.

În Moscova asediată

Speranţele lui Hitler de a captura Moscova înainte de venirea iernii au fost reactivate de distrugerea unei forţe sovietice uriaşe în Ucraina, acesta trimiţând o mare parte a armatei germane să participe la ofensiva împotriva Moscovei. Pe 7 octombrie, a fost încercuită în apropiere de Viazma cea mai mare parte a trupelor Armatei Roşii de pe Frontul de Vest şi Frontul de Rezervă, iar pe 9 octombrie au fost încercuite şi trupele de pe Frontul Briansk. Drumul către Moscova fusese deblocat. Pilotul de avioane de luptă Aleksandr Golovanov descrie cum a fost chemat în cabinetul lui Stalin cam în acel timp. L-a găsit pe *vojd* singur, şezând tăcut pe scaunul său cu nişte mâncare în faţa lui, de care nu se atinsese.

> Nu-l mai văzusem niciodată pe Stalin aşa. Tăcerea era apăsătoare.
>
> – O mare nenorocire, un mare necaz s-a abătut asupra noastră, am auzit, în cele din urmă, vocea scăzută, dar clară, a lui Stalin. Nemţii au străpuns defensiva noastră de lângă Viazma. [...]
>
> După o pauză, adresându-mi-se sau vorbind cu sine, Stalin a spus exact la fel de stins:
>
> – Ce o să ne facem? Ce o să ne facem?!...
>
> Apoi şi-a ridicat capul şi s-a uitat la mine. Niciodată până atunci, şi nici după aceea, nu am mai văzut un chip uman care să exprime o suferinţă emoţională atât de înfiorătoare. Ne

întâlniserăm şi vorbiserăm cu numai două zile înainte, dar, în acele două zile, devenise extrem de tras la faţă.[65]

Potrivit lui Jukov, Stalin avea gripă atunci, dar îi era imposibil să stea în pat. A continuat să lucreze, supraveghind pregătirile pentru apărare şi reamplasarea tuturor forţelor de rezervă posibile la periferia Moscovei. La acest efort s-a adăugat şi faptul că Jukov a fost chemat de pe Frontul Leningrad şi i s-a încredinţat conducerea acţiunilor de apărare a Moscovei. Pe 8 octombrie, Stalin a semnat un ordin al Comitetului de Stat pentru Apărare, care prevedea pregătirea distrugerii a 1 119 uzine şi fabrici din Moscova şi din regiunea din jurul Moscovei.[66] Pe 14 octombrie, nemţii au capturat oraşele Rjev şi Kalinin. Se aflau la o distanţă de numai câţiva kilometri de Moscova.

Aşa cum a descris Mikoian situaţia, la ora nouă, în dimineaţa zilei de 15 octombrie, s-au adunat membrii conducerii sovietice de vârf (Mikoian îi menţionează pe Molotov, Malenkov, Voznesenski, Şcerbakov şi Kaganovici). Stalin a adus la cunoştinţa grupului că era posibil ca nemţii să străpungă, în curând, defensiva Moscovei şi a propus evacuarea misiunilor diplomatice străine şi a birourilor guvernamentale. Conform lui Mikoian, Stalin nu voia ca Moscova să capituleze, chiar dacă acest lucru însemna să se dea lupte în interiorul oraşului până când soseau rezerve capabile să-i alunge pe nemţi. El însuşi avea să rămână în capitală cât de mult timp posibil. La încheierea discuţiilor, Stalin a semnat un ordin al Comitetului de Stat pentru Apărare, datat 15 octombrie[67], care afirma că „Tov. Stalin va fi evacuat mâine sau mai târziu, în funcţie de circumstanţe“.[68] S-au făcut provizii. Conform lui Aleksandr Vasilevski, care făcea parte dintr-un grup mic din Statul Major General care a rămas cu Stalin, s-au pregătit avioane pentru o evacuare de ultim moment.[69]

Decizia de evacuare a Moscovei a determinat un efort scurt şi frenetic de a distruge sau de a împacheta dosare, urmat de un exod în masă, în primul rând al oficialilor din cadrul partidului şi al guvernului, de care capitala nu ducea lipsă. Chiar şi după evacuare, în clădirea Comitetului Central „domnea un haos total“: „Lacătele de la multe birouri şi chiar şi birourile au fost sparte şi peste tot au fost împrăştiate formulare şi toate tipurile de corespondenţă, inclusiv documente secrete. [...] Grămezi de documente secrete care fuseseră aduse în încăperea unde se afla centrala termică, ca să fie arse, au fost lăsate grămadă, neatinse.“[70] În această zăpăceală, mulţi oficiali au abandonat birourile şi misiunile care le fuseseră încredinţate ca să se salveze pe ei înşişi, să-şi salveze familiile şi proprietatea. Un şir de vehicule oficiale a ieşit şerpuind din oraş. Au fost multe cazuri de furt

de proprietăţi şi de bunuri de valoare ale guvernului. Potrivit statisticilor oficiale, pe 16 şi 17 octombrie, peste o mie dintre membrii Partidului Comunist din Moscova şi-au distrus documentele care le atestau calitatea de membru.[71] Fuga oficialilor guvernului şi ai partidului şi zvonurile frenetice au provocat o stare generală de panică ce s-a transformat în agitaţie. Potrivit dovezilor documentare şi relatărilor martorilor, această agitaţie a durat câteva zile şi s-au petrecut fapte care pot fi clasificate în trei categorii principale. În prima categorie a intrat jefuirea magazinelor şi a depozitelor, în special a celor aprovizionate cu băuturi spirtoase, deseori însoţită de beţii. În a doua categorie s-au aflat atacurile, urmate deseori de furt, asupra maşinilor care părăseau Moscova şi care erau pline cu evacuaţi şi cu bunurile lor. În a treia categorie se aflau protestele spontane de la fabrici şi uzine, inclusiv de la uzinele care produceau armament, organizate de muncitori care nu îşi primiseră salariile promise şi erau tulburaţi de zvonurile că fabricile erau pe cale să fie distruse. Simţindu-se trădaţi şi abandonaţi, muncitorii au împiedicat în multe cazuri evacuarea utilajelor şi au cerut să se scoată din fabrici materialele explozive care fuseseră puse acolo pentru a fi detonate.[72]

Cea mai mare parte a conducerii de vârf nu a părăsit Moscova pe 15 octombrie, conform planului iniţial, iar în ziua următoare, Stalin i-a chemat pe câţiva dintre colegii săi în apartamentul lui. Comisarul pentru industria aviatică, Aleksei Şahurin, care a ajuns primul, descrie această întâlnire în memoriile lui. Kremlinul, scrie el, arăta părăsit. Anticamera apartamentului lui Stalin era deschisă şi l-a găsit pe *vojd* fumând şi măsurând tăcut cu pasul camera de zi. Se vedeau semnele pregătirilor de evacuare, cum ar fi rafturile de cărţi goale. Stalin era îmbrăcat cu haina şi cu pantalonii lui obişnuiţi, care erau vârâţi în ghetele ale căror cute erau pline de găuri. Observând mirarea lui Şahurin la vederea unor astfel de ghete, Stalin a explicat că cealaltă pereche de încălţăminte pe care o avea fusese deja împachetată. În curând, au ajuns şi Molotov, Malenkov, Şcerbakov şi ceilalţi. Stalin nu a invitat pe nimeni să ia loc. Măsurând cu pasul camera în lung şi-n lat, le-a pus tuturor celor care au sosit aceeaşi întrebare: „Cum stau lucrurile la Moscova?“ Şahurin a raportat că la o fabrică nu toţi muncitorii îşi primiseră salariile, că tramvaiele şi metroul nu circulau, că brutăriile şi alte magazine erau închise şi că se înregistraseră jafuri. Stalin a răspuns prin următoarele ordine: trimiteţi bani cu avioanele şi reglaţi situaţia transporturilor publice şi a magazinelor. A încercat să se calmeze şi să-şi liniştească tovarăşii: „Păi, nu e prea rău. Am crezut că avea să fie mai rău.“[73] În următoarele câteva zile situaţia din

Moscova chiar s-a stabilizat, în mare parte pentru că au început reţinerea şi arestarea în masă a „elementelor suspecte“ după ce s-a declarat stare de asediu pe 20 octombrie.[74]

Remarca lui Stalin că el se aşteptase la agitaţii mai serioase în Moscova este în concordanţă cu modul său de gândire. Era, fără îndoială, îngrijorat de posibilitatea agitaţiilor. Pericolul ca lupta cu un duşman extern să fie folosit ca început al războiului civil – o formulă utilizată de bolşevici în 1917 – a afectat puternic deciziile politice ale lui Stalin de la sfârşitul anilor 1930. Începutul catastrofal al războiului nu putea decât să reînvie asemenea temeri. Totuşi, tendinţele antiguvernamentale şi defetiste nu au atins un nivel critic în spatele frontului sovietic, în mare măsură datorită sistemului poliţiei secrete creat înainte de război. După 22 iunie 1941, acest sistem nu a fost relaxat; a devenit, dimpotrivă, mai nemilos. Cu toate acestea, ar fi greşit să punem stabilitatea politică numai pe seama represiunii. O combinaţie de patriotism, ură tot mai mare faţă de nazişti, un sentiment al datoriei şi o tradiţie a servilismului i-a făcut pe oameni să se unească în numele victoriei. Puţinele tulburări pe scară mare, despre care istoricii au aflat mai multe din arhivele recent deschise, au fost provocate îndeosebi de acţiunile panicate ale guvernului şi de sentimentul de lipsă de apărare pe care îl avea populaţia.

Deşi Moscova oferă unele dintre cele mai dramatice exemple de tulburări, au existat şi altele. Un caz bine documentat îl reprezintă agitaţia care a izbucnit în Regiunea Ivanovo, la nord-est de Moscova. Pe măsură ce nemţii se apropiau, s-au făcut planuri de evacuare a fabricilor de textile locale. S-au răspândit zvonuri că fabricile urmau să fie aruncate în aer, că proviziile de hrană erau evacuate şi că oficialii partidului şi ai guvernului părăseau regiunea. Temându-se că aveau să fie lăsaţi să moară de foame şi să fie măcelăriţi, muncitorii de la fabricile de textile au organizat spontan revolte între 18 şi 20 octombrie. Ei au încercat să împiedice evacuarea utilajelor şi au bătut nişte administratori de fabrici şi activişti de partid. Se auzeau ţipete din mulţime: „Ne iau utilajele şi ne lasă fără muncă“; „Toţi barosanii au plecat din oraş şi noi am fost lăsaţi de izbelişte“; „Nu e nici o diferenţă pentru noi dacă lucrăm pentru Hitler sau pentru Stalin“.[75] O combinaţie de muncă de convingere şi arestări a restabilit, în cele din urmă, calmul. În plus, situaţia de pe front se îmbunătăţea şi nu a mai fost nevoie să se evacueze fabricile de textile din Ivanovo.

Până la sfârşitul lui octombrie, trupele sovietice opriseră înaintarea inamicului către Frontul Central. Pe lângă lupta hotărâtă a Armatei Roşii, care a suferit pierderi uriaşe, epuizarea trupelor germane, dar şi

noroiul şi mocirla toamnei au contribuit la împotmolirea invaziei. Erau necesare acum măsuri urgente pentru a împiedica noi atacuri ale Wehrmachtului asupra Moscovei. Stalin era foarte implicat în acţiunile de îmbunătăţire a apărării capitalei, alcătuind noi unităţi de luptă şi supraveghind producţia de echipament militar, în special de tancuri şi aeronave. În numeroase cazuri, şi-a transformat cabinetul de la Kremlin într-un fel de centru de comandă pentru tratarea problemelor logistice şi supravegherea cooperării dintre întreprinderi.

A rămas, de asemenea, implicat personal în planificarea minuţioasă a operaţiunilor de luptă. Ca şi în lunile anterioare, a urmărit îndeaproape situaţia de pe front, a solicitat rapoarte amănunţite despre operaţiuni şi a dat ordine detaliate într-o gamă largă de domenii. Era, în mod clar, nerăbdător să înceapă ofensiva, indiferent dacă timpul sau resursele erau disponibile, cu speranţa că atacurile neaşteptate aveau să pună presiune pe inamicul care se întinsese prea mult pentru dimensiunile armatei sale, de a lungul unui front enorm. Comandanţii lui nu erau întotdeauna de acord cu el. În noiembrie, Jukov, care se afla acum la comanda Frontului de Vest, a obiectat faţă de un astfel de plan. Stalin a cerut să se lanseze imediat contraofensive în Volokolamsk şi Serpuhov pentru a submina pregătirile germane pentru o acţiune ofensivă. Jukov a încercat să explice că, pur şi simplu, nu avea forţele necesare ca să pregătească şi o defensivă şi un atac. Stalin a pus capăt discuţiei: „Consideră încheiată chestiunea contraofensivei. Trimite planul tău în seara aceasta.“ Apoi, i-a telefonat imediat unui membru al consiliului militar al Frontului de Vest, Bulganin, şi a ameninţat: „Tu şi Jukov aţi început să fiţi cam plini de voi. Dar şi voi puteţi să fiţi traşi la răspundere!“[76] Ofensivele organizate în grabă nu au realizat mare lucru. Jukov, care încerca să păstreze o forţă de rezervă care să poată face faţă unei noi ofensive germane, a avut probabil dreptate.

Stalin a fost mult mai eficient în domeniul propagandei. Profitând de calmul relativ de pe front, de la începutul lui noiembrie, a ordonat să se organizeze festivitatea obişnuită în onoarea aniversării Revoluţiei din Octombrie. A înţeles că organizarea în continuare a acestui eveniment anual în capitala asediată urma să aibă un impact propagandistic extraordinar. În ajunul aniversării, 6 noiembrie, s-a organizat o adunare solemnă enormă la staţia de metrou Maiakovskaia. Un tren aflat în staţie a fost amenajat cu un vestiar şi cu mese încărcate cu mâncare pentru aparatul militar şi de partid. Discursurile în cinstea aniversării Revoluţiei au fost urmate de un concert, dar piesa centrală a evenimentului a reprezentat-o mesajul lui

Stalin către ţară, aceasta fiind doar a doua apariţie publică a sa de la începutul războiului. Evident că se aştepta ca el să dea o explicaţie la întrebarea cum fusese posibil ca forţele germane să cucerească atâta teritoriu sovietic şi să ofere o oarecare idee despre ce urma. Când avea să se termine războiul? Aceasta era întrebarea din mintea fiecărui cetăţean sovietic. *Vojd*-ul a recunoscut că pericolul care atârna deasupra ţării „nu numai că nu a scăzut, ci s-a şi intensificat“. Per ansamblu însă, el era optimist. Prezentând cifre uriaşe (şi fictive) ale pierderilor germane, a declarat că resursele umane ale Germaniei „seacă deja“, pe când rezervele Uniunii Sovietice „abia acum“ erau „utilizate în totalitate“.[77]

În ziua următoare, aniversarea a fost sărbătorită printr-o paradă militară în Piaţa Roşie. Aceasta a fost o iniţiativă riscantă deoarece, cu câteva zile mai devreme, pe 29 octombrie, avioanele germane aruncaseră o bombă de mare putere chiar asupra Kremlinului. Au fost răniţi 146 de oameni, în total, şi 41 au fost ucişi.[78] Luftwaffe putea, bineînţeles, să lovească din nou. Anticipând această posibilitate, o altă paradă s-a desfăşurat în paralel în Kuibîşev (Samara de astăzi), oraşul ales drept capitală de rezervă în cazul în care Moscova cădea. În eventualitatea unui atac în timpul paradei de la Moscova, prezentarea radiofonică a sărbătoririi avea să fie transmisă de la Kuibîşev. Nu a avut loc nici un astfel de atac.[79]

Stalin le-a adresat trupelor care defilau un discurs scurt, ţinut din vârful Mausoleului lui Lenin. El a amintit de victoriile glorioase ale comandanţilor prerevoluţionari şi ale bolşevicilor, în timpul Războiului Civil. Vorbind despre înfrângerea apropiată a nemţilor, a îndrăznit chiar să facă speculaţii cu privire la momentul când avea să aibă loc aceasta: „În numai câteva luni, în numai jumătate de an, poate un an, Germania lui Hitler se va prăbuşi sub greutatea propriilor sale crime“.[80] Această încredinţare pare să reflecte felul în care înţelegea el situaţia militară, ceea ce l-a determinat, în curând, să ceară o ofensivă pe toate fronturile.

Festivităţile de la Moscova – mai ales discursurile lui Stalin – au făcut parte dintr-o campanie majoră de propagandă efectuată prin toate mijloacele posibile. Parada militară din Piaţa Roşie a fost filmată, dar, dintr-un motiv oarecare, nu şi discursul lui Stalin. S-a hotărât să se pună în scenă discursul într-un decor improvizat. Într-una dintre sălile Marelui Palat al Kremlinului s-a construit o copie a cavoului lui Lenin, iar Stalin şi-a repetat discursul în faţa camerei de filmat pe 15 noiembrie.[81] În decembrie, în cinematografe a început să ruleze *Parada trupelor noastre în Piaţa Roşie din Moscova, de pe 7 noiembrie 1941*,

inclusiv reconstituirea discursului lui Stalin. Pe parcursul a şapte zile, începând din 4 decembrie, numai la Moscova au fost 200 000 de spectatori care au vizionat filmul. Sute de copii au fost trimise în oraşe din toată ţara.[82]

În aceeaşi zi în care Stalin şi-a reprodus discursul în faţa camerelor de filmat, forţele copleşitoare ale Wehrmachtului au început o nouă tentativă de capturare a Moscovei, după pregătiri îndelungate. Înaintând, trupele au câştigat mult teren, iar, în unele zone, au reuşit să ajungă până la graniţele capitalei sovietice. Cu toate acestea, Armata Roşie, sprijinită de un şuvoi constant de întăriri, a reuşit să triumfe. Tocmai când nemţii îşi epuizaseră ultimele rezerve şi stagnaseră, Armata Roşie a lansat, aproape fără răgaz, o contraofensivă surpriză. În ianuarie 1942, inamicul fusese împins la o distanţă de 100–250 de kilometri de Moscova. În sfârşit, erau motive reale de sărbătoare.

Înfrângerile din 1942

Ofensiva trupelor sovietice lângă Moscova, alături de succesele lor pe alte fronturi, a dat speranţă întregii lumi antinaziste, dar, de asemenea, a dezvăluit slăbiciunile Armatei Roşii şi avantajul solid al Wehrmachtului. Trupele sovietice au dat dovadă de o voinţă puternică de luptă, însă nu au putut realiza unele obiective importante pe care conducerea sovietică le-a pus în faţa lor. Între timp, nemţii s-au adăpostit în tranşee şi şi-au pregătit contraofensiva.

Pe 10 ianuarie 1942, unităţile Armatei Roşii au primit o scrisoare care critica operaţiunile trecute şi încerca să anticipeze unele viitoare. Tonul şi stilul scrisorii sugerează că o mare parte din ea fusese scrisă de Stalin. Era, în general, critică faţă de modul în care apărarea germană fusese străpunsă în timpul contraofensivei din decembrie. Acţiunile foarte dispersate ale Armatei Roşii, care se întinsese pe tot frontul, au fost caracterizate drept incorecte. „Ofensiva poate să obţină efectul necesar“, scria în scrisoare, „numai dacă creăm o forţă capabilă să copleşească inamicul într-un singur sector al frontului.“ Un al doilea eşec major a fost slaba utilizare a artileriei: „Deseori trimitem infanteria în ofensiva împotriva liniei de apărare a inamicului fără artilerie, fără nici un sprijin al artileriei, şi apoi ne plângem că infanteria nu avansează în faţa unui duşman bine apărat şi ascuns în tranşee. [...] Aceasta este o ofensă, nu o ofensivă – o ofensă adusă Patriei, adusă trupelor forţate să suporte pierderi absurde.“[83] Comandamentul Suprem a solicitat sprijinul regulat al artileriei pentru unităţile de atac, nu doar în timpul etapelor pregătitoare ale unei

ofensive. Aici, din nou, accentul principal a căzut pe concentrarea artileriei acolo unde era concentrat şi atacul.

Acestea erau observaţii inteligente şi importante asupra riscurilor atacurilor frontale, care provoacă pierderi mari, şi asupra necesităţii de a concentra forţele şi de a face manevre abile. Dar, când a planificat campania din iarna lui 1942, Stalin a ignorat propriile avertismente şi a insistat să se atace pe toate fronturile deodată. El voia încheierea rapidă, cu victorie, a războiului, pe care o promisese în mesajul lui din 7 noiembrie 1941. Această idee a fost exprimată şi în documente secrete. Ipoteza principală a lui Stalin, aparent bazată pe rapoartele pe care le primea din partea serviciilor secrete, era aceea că Germania îşi epuizase rezervele. În discursul lui din 6 noiembrie 1941, a afirmat că nemţii pierduseră 4,5 milioane de oameni în patru luni de război, iar rapoartele ulterioare pe care le-a primit au avut tendinţa să sprijine aceste cifre fantastice. De exemplu, pierderile germane au fost estimate, în martie 1942, la 6,5 milioane.[84] Aceste cifre, de cinci sau şase ori mai mari decât cele reale, au fost, probabil, rezultatul sistemului sovietic obişnuit de distorsionare a adevărului, în care *vojd*-ului i se spunea ce voia el să audă.

Planul pentru campania de vară, aprobat în martie 1942, a prevăzut o schimbare în apărarea strategică şi o întărire a rezervelor pentru următoarea ofensivă. Stalin a ajuns să dea ordine care erau în contradicţie cu această decizie şi au dus la planificarea unor operaţiuni ofensive în mai multe sectoare. „După ce am revizuit planul de acţiune adoptat pentru vara lui 1942, trebuie să spun că aspectul său cel mai slab este decizia de a efectua acţiuni defensive şi ofensive în acelaşi timp“, a scris câteva decenii mai târziu mareşalul Vasilevski.[85] Această opinie este, de asemenea, dominantă în literatura academică despre acest subiect.

În vara anului 1942, s-au planificat ofensive în Crimeea, pe Frontul Central şi în jurul oraşelor Harkov şi Leningrad. Stalin s-a implicat puternic în punerea la punct a acestor operaţiuni. În chestiunile privitoare la personal, unde el îşi făcea, ca de obicei, griji în privinţa selectării unor lideri capabili să acţioneze cu hotărâre, alegerile lui de cadre îi dezvăluie, din nou, carenţele în calitate de comandant suprem. L-a trimis pe Lev Mehlis, şeful Administraţiei Politice Centrale a Armatei Roşii, să reprezinte Moscova în Crimeea. Mehlis, care fusese secretarul lui Stalin, manifesta o loialitate fanatică faţă de *vojd*, fiind energic, hotărât şi nemilos, dar nu stăpânea absolut deloc ştiinţa militară.

Voroşilov a fost trimis lângă Leningrad, pe Frontul Volhovski, cu toate că, mai înainte, fusese înlăturat de pe Frontul Leningrad pentru incompetenţă. Relaţia lui specială cu *vojd*-ul i-a permis să refuze această sarcină, ceea ce l-a înfuriat pe Stalin. Pe 1 aprilie 1942, Biroul Politic a adoptat o decizie, dictată de Stalin, prin care Voroşilov a fost supus unei critici nemiloase. Dezvăluirea motivului pentru care a refuzat să îndeplinească acest ordin a fost menită, în mod evident, să îl pună într-o poziţie jenantă. Fostul comisar al apărării a fost citat că spusese că „Frontul Volhovski este un front dificil“ şi nu voia să dea greş în îndeplinirea acestei sarcini. Biroul Politic a decis: „(1) Recunoaşte că Tov. Voroşilov nu şi-a dovedit curajul în sarcina care i-a fost atribuită pe front. (2) Îl trimite pe Tov. Voroşilov să îndeplinească sarcini militare departe de linia frontului.“[86] A fost un gest lipsit de sens: Voroşilov nu a fost alungat din cercul apropiaţilor lui Stalin. Cu toate acestea, rezoluţia, care a devenit cunoscută unui cerc larg de înalţi oficiali, a fost, poate, un avertisment pentru alţii.

Comandamentul Frontului de Sud-Vest nu îi provoca lui Stalin nemulţumiri deosebite. Cunoscându-i înclinaţiile, comandantul frontului, Timoşenko, şi membrul consiliului militar Hruşciov au propus o ofensivă pentru recucerirea Harkovului. După ce a înfruntat obiecţiile Statului Major General, Stalin a hotărât să facă manevre. A aprobat operaţiunea din Ucraina, dar a declarat-o o problemă internă a comandanţilor frontului. Această decizie nu a schimbat nimic, dar l-a eliberat pe Stalin de o parte din responsabilitatea faţă de evoluţia operaţiunii.

Planurile prost concepute pentru ofensivă au determinat şi mai multe pierderi importante şi au deteriorat situaţia strategică generală. Primul semn îngrijorător a fost înfrângerea din Crimeea. Contraofensiva germană, lansată pe 8 mai 1942, a zdrobit trupele sovietice în 12 zile şi a pecetluit soarta oraşului Sevastopol din Crimeea, care se aflase sub asediu de opt luni. Eroismul general nu a fost suficient pentru a împiedica această catastrofă. Oraşul a căzut în iulie, după ce nemţii au adus un număr semnificativ de soldaţi de pe alte fronturi. Potrivit şefului administraţiei guvernamentale, Ceadaev, Mehlis a încercat să-i prezinte personal lui Stalin scuzele sale, aşteptând în faţa cabinetului *vojd*-ului. Ceadaev a descris ce s-a întâmplat când Stalin a apărut în prag: „Mehlis a sărit de pe scaunul lui: «Bună ziua, Tovarăşe Stalin! Permiteţi-mi să raportez.» Stalin s-a oprit o clipă, l-a măsurat cu privirea pe Mehlis şi a rostit cu o voce plină de emoţie: «Să te ia dracu’!» Apoi s-a dus direct în cabinetul lui

şi a trântit uşa. Mehlis şi-a lăsat încet braţele pe lângă corp şi s-a întors amărât către fereastră.“[87]

În ziua următoare, 4 iunie 1942, Stalin a semnat o directivă a Comandamentului Suprem către consiliile militare ale tuturor fronturilor şi armatelor, privitoare la motivele înfrângerii din Crimeea. Stilul directivei, care sublinia faptul că forţele din Crimeea fuseseră zdrobite în ciuda avantajului lor numeric semnificativ, sugera că el a contribuit la compunerea ei. Comandanţii din Crimeea, inclusiv Mehlis, au fost acuzaţi de incompetenţă şi nepricepere, au fost înlăturaţi din funcţiile lor şi li s-au retras gradele militare.[88] Cu toate acestea, Mehlis nu a căzut din graţiile lui Stalin şi i s-au dat în continuare poziţii importante. Jukov a speculat, mai târziu, că Stalin a fost relativ indulgent în ceea ce priveşte pedepsirea celor care dirijaseră catastrofa din Crimeea „pentru că era conştient de propria responsabilitate în această catastrofă“.[89]

Efortul de a recupera oraşul Harkov din estul Ucrainei a fost, de asemenea, planificat cu sprijinul total al lui Stalin. Asaltul a început pe 12 mai şi, iniţial, a părut să fie promiţător. În câteva zile însă, totul s-a schimbat. Nemţii, despre care se credea că se concentrau pe cucerirea Moscovei, plănuiau, de fapt, o ofensivă puternică în sud. Planurile prost concepute ale lui Timoşenko pentru recuperarea Harkovului nu au făcut decât să le uşureze sarcina. În pofida avertismentelor că uriaşa forţă sovietică risca acum să fie încercuită, Stalin a refuzat să oprească atacul pentru recuperarea Harkovului, ca să se ocupe de această ameninţare. Atunci când a hotărât să oprească ofensiva, era prea târziu.[90] Potrivit statisticilor Statului Major General, Armata Roşie a pierdut 277 000 de soldaţi – ucişi, răniţi sau luaţi prizonieri – în a doua bătălie de la Harkov.[91] Nemţilor li se servise din nou un avantaj strategic. Forţele lui Hitler puteau acum să înainteze rapid către Caucaz sau Volga.

Stalin a dat vina pentru această înfrângere exact pe comandanţii săi, deşi ei nu au fost dojeniţi la fel de aspru ca aceia implicaţi în dezastrul din Crimeea.[92] Peste câteva luni, pe 24 septembrie 1942, Gheorghi Malenkov, care fusese trimis să reprezinte Statul Major pe Frontul Stalingrad (alcătuit în primul rând din forţele de pe Frontul de Sud-Vest), i-a scris lui Stalin: „Dacă tot vorbim de Timoşenko. [...] Acum, că am putut să văd cum a lucrat aici, pot să spun că Timoşenko nu e bun de nimic, nu-i pasă de soarta guvernului sovietic şi de soarta patriei noastre.“[93] Dată fiind prudenţa obişnuită a lui Malenkov, putem să presupunem că exprima o părere cu care ştia că *vojd*-ul avea să fie de acord. Ca şi în cazul lui Mehlis însă, Stalin l-a păstrat pe Timoşenko

în cercul apropiaţilor săi, dar l-a folosit pentru sarcini mai puţini importante.

Acuzarea generalilor de greşeli şi de lipsă de hotărâre a fost un laitmotiv al directivelor lui Stalin pe tot parcursul anului 1942. Generalii au adoptat o perspectivă diferită. Mareşalul Konstantin Rokosovski, de exemplu, a scris în memoriile lui că înfrângerile din vara lui 1942 s-au datorat faptului că Statul Major repeta mereu greşelile făcute în fazele de început ale războiului. Ordinele venite de la vârf „nu corespundeau situaţiei“ şi „nu făceau decât jocul inamicului“. În loc să retragă treptat trupele către liniile de front pregătite dinainte (în vara lui 1942, pe râul Don), Statul Major a continuat să ceară contraatacuri. Trupele au înaintat în grabă către nemţi, „fără să aibă timp să se concentreze, din mers, s-au dus dezorganizate în lupta împotriva unui duşman care, în aceste circumstanţe, avea un enorm avantaj numeric şi calitativ. [...] Toate acestea s-au făcut într-un mod care nu a avut nimic de a face cu ştiinţa militară pe care am învăţat-o în colegii şi academii, în timpul jocurilor de război şi al manevrelor, şi au fost în discordanţă cu întreaga experienţă pe care am acumulat-o în timpul celor două războaie anterioare.“[94]

Refuzând să recunoască vreo vină a Comandamentului Suprem, Stalin a continuat să atribuie eşecul exclusiv laşităţii, trădării sau, în cel mai bun caz, incompetenţei subordonaţilor săi. Expresia ultimă a acestui raţionament a fost infamul Ordin nr. 227, emis pe 28 iulie 1942, chiar când înaintarea nemţilor în sud părea de neoprit. Stalin, care neîndoielnic a scris el însuşi ordinul, a fost excepţional de dur: „Cei care răspândesc panică şi laşii trebuie să fie exterminaţi pe loc“. Comandanţii „care se retrag din poziţiile de luptă fără un ordin de sus [sunt] trădători ai Patriei“. A cerut ca aceşti comandanţi să fie aduşi în faţa tribunalului, începând cu comandanţii de armată care au aprobat retragerea neautorizată. Ordinul a prevăzut înfiinţarea de batalioane şi companii disciplinare, ale căror rânduri urmau să fie umplute de oameni arestaţi pentru încălcarea codului de conduită stalinist şi care trebuiau să fie folosiţi drept carne de tun la începutul asalturilor. Unităţile antiretragere au devenit o parte obişnuită a armatei şi au primit sarcina de a „împuşca pe loc persoanele care răspândesc panică şi laşii, în caz de panică şi de retragere dezordonată a unităţilor unei divizii“.[95] Aceste unităţi au fost desfiinţate abia în octombrie 1944.

Lupta împotriva „celor care răspândeau panică“, a „laşilor“ şi a „sabotorilor“ a fost o parte centrală a politicii militare a lui Stalin din vara anului 1942, iar frica şi panica au fost, într-adevăr, o problemă.

Date fiind greutăţile întâmpinate în lupte şi lungul şir de înfrângeri, moralul soldaţilor era inevitabil scăzut. Dar, ca şi în timpul Terorii, tendinţa lui Stalin de a vedea sabotori şi duşmani la rădăcina tuturor eşecurilor nu avea nici o bază în realitate. Starea de spirit a soldaţilor sovietici în faţa forţei bine organizate a armatei germane a reprezentat numai unul dintre numeroasele fire din împletitura încâlcită a motivelor retragerilor Armatei Roşii. Deseori, ordinele nu erau respectate pentru că erau prost concepute sau, pur şi simplu, pentru că nu erau realizabile. Măsurile draconice de pe front nu au garantat victoria. La câteva săptămâni după ce a fost emis Ordinul nr. 227, nemţii au ajuns la periferia Stalingradului.

În mintea lui Stalin, o altă explicaţie evidentă pentru înfrângerile sovietice, în afară de laşitate şi de trădare, era aceea că atenţia lui Hitler nu fusese distrasă de un al doilea front în Europa de Vest. Faptul că inacţiunea Aliaţilor i-a permis liderului nazist să-şi concentreze forţele pe frontul sovietic a fost deseori un motiv de furie şi de frustrare pentru conducerea de vârf. În urma presiunilor puternice din partea lui Stalin, în timpul unei vizite a lui Molotov în Marea Britanie şi în Statele Unite, în mai şi iunie 1942, Churchill şi, mai ales, Roosevelt şi-au exprimat intenţia de a deschide un al doilea front în acea toamnă. Aceste promisiuni vagi au început să arate tot mai mult ca nişte himere pe măsură ce situaţia se înrăutăţea pe toate fronturile. Ca să atenueze lovitura dată de eşecul lui de a deschide un front european, Churchill s-a dus să se întâlnească cu Stalin la Moscova.[96] Pe 12 august 1942, a avut loc prima întâlnire faţă în faţă a celor doi bărbaţi. Stalin se afla într-o poziţie de slăbiciune din cauza numeroaselor înfrângeri suferite de partea sovietică. Între timp, pierderile Aliaţilor în Africa de Nord şi în Mediterana le-au oferit o scuză pentru a amâna o debarcare în Franţa.

Stalin nu şi-a ascuns iritarea faţă de explicaţia lui Churchill. Atmosfera din timpul primelor ore de negocieri a fost extrem de tensionată. Lăsând la o parte diplomaţia, liderul sovietic a criticat şovăiala Aliaţilor şi i-a sfătuit să nu se teamă de nemţi. Churchill a fost la fel de direct. El i-a amintit lui Stalin că Marea Britanie se luptase cu naziştii cu un an întreg înaintea ruşilor, o referinţă clară la faptul că Anglia era deja în război cu Hitler în timp ce Stalin îl ajuta să împartă Polonia. Odată ce s-a isprăvit cu aceste reproşuri, cei doi aliaţi, care aveau mare nevoie unul de celălalt, s-au apucat de discuţii serioase. După ce a reflectat îndelung la strategia lui de negociere, Churchill a dat vestea lui bună: se pregătea o debarcare a forţelor americane şi britanice pe coasta de nord a Africii franceze pentru toamna aceea.

Stalin a profitat de acest prilej de împăcare. A lăudat noul plan şi discuţiile care au urmat au decurs mai lin. Stalin a făcut gestul prietenesc de a-l invita pe Churchill în apartamentul lui de la Kremlin, în ultima lui noapte la Moscova, pe 15 august, unde au petrecut seara în mod cordial.

Concluziile trase de pe urma vizitei lui Churchill erau clare. URSS putea să se bazeze pe aliaţii săi îndeosebi în privinţa ajutorului material. Stalin i-a zis lui Churchill că ţara lui avea nevoie în special de camioane şi de aluminiu. Deocamdată, nemţii puteau să-şi continue lupta pe Frontul de Est fără să se îngrijoreze cu privire la o provocare serioasă din partea Occidentului, iar Armata Roşie avea să sufere în continuare înfrângeri şi eşecuri. În sud, nemţii intraseră în Stalingrad, capturaseră regiunile agricole importante Don şi Kuban şi se apropiau de rezervele de petrol din Caucazul de Nord şi Transcaucazia. Conform statisticilor sovietice oficiale, numai între lunile ianuarie şi octombrie 1942, 5,5 milioane de soldaţi ai Armatei Roşii fuseseră ucişi, răniţi sau luaţi prizonieri.[97] Treptat însă, alcătuirea de noi armate şi eroismul apărătorilor Stalingradului şi ai Caucazului au permis stabilizarea situaţiei de pe front. Deficitul de efective militare al lui Hitler, provocat de faptul că el urmărea simultan mai multe obiective dificile, a contribuit, de asemenea, la schimbarea raportului de forţe. Pe ruinele Stalingradului, trupele sovietice au purtat lupte crâncene cu diviziile germane. După toate aparenţele, aceasta a fost o reluare a evenimentelor de la sfârşitul lui 1941. Armatele germane învinse nu mai puteau înainta. După ce a provocat pierderi enorme, Armata Roşie avea acum prilejul să ia iniţiativa. Întrebarea era cum şi când să contraatace.

Stalingrad şi Kursk

Contraatacul a fost efectuat lângă Stalingrad. Această faimoasă victorie sovietică a reprezentat apogeul eforturilor eroice şi al sacrificiilor uriaşe ale întregii ţări. Ea a arătat că şi Stalin învăţase, în sfârşit, din înfrângerile trecute. Ofensiva sovietică bine pregătită de lângă oraşul care purta numele lui Stalin a început pe 19 noiembrie 1942. Peste câteva zile, efectivele germane din Stalingrad, care însumau 330 000 de soldaţi conduşi de generalul (care urma să devină mareşal) Friedrich Paulus, au fost încercuite. După ce au contracarat tentativele nemţilor de a sparge încercuirea, forţele sovietice au constrâns, în cele din urmă, inamicul să capituleze, pe 2 februarie 1943. Bătălia prelungită i-a costat pe nemţi pierderea a sute de mii de

soldaţi şi ofiţeri. Peste 90 000 au fost luaţi prizonieri, inclusiv Paulus. Această luptă a marcat un important punct de cotitură al războiului.

În pofida acestui triumf impresionant, Stalin a continuat să acţioneze cu prudenţă. Când a planificat noua campanie, Comandamentul Suprem sovietic a încercat să nu-şi împrăştie prea mult forţele. Principala contraofensivă s-a concentrat pe Frontul de Sud-Vest, unde inamicul suferise deja pierderi enorme şi era în mare măsură dezorganizat. Sperând să repete succesul de la Stalingrad, Stalin a ordonat, în ianuarie 1943, încercuirea forţelor germane care se retrăgeau din Caucazul de Nord. În alte părţi, contraofensivele de pe Fronturile Voronej şi Harkov începuseră promiţător. Iar, pe 18 ianuarie 1943, la extremitatea nordică a giganticului front sovieto-german, asediul Leningradului a fost spart, în cele din urmă, şi s-au deschis căi de acces terestre în oraş dinspre Rusia Centrală. Eliberarea capitalei istorice a ţării, care trecuse printr-o suferinţă îndelungată, a fost încărcată de o semnificaţie simbolică şi emoţională enormă.

În toiul bucuriei, tovarăşii lui Stalin erau nerăbdători să-l încununeze cu laurii victoriei. Pe 19 ianuarie 1943, în timpul unei vizite pe Frontul Voronej, şeful Statului Major General, Vasilevski, împreună cu liderii frontului le-au transmis un mesaj codificat lui Molotov, Beria şi Malenkov. Ei au propus că, în urma „succesului fără egal al trupelor noastre pe front“, Stalin merita titlul de „generalissim al Uniunii Sovietice“. Telegrama îl descria pe Stalin ca pe „organizatorul victoriilor noastre, un geniu şi un mare comandant“. Membrii conducerii de vârf, care poate se aflaseră chiar ei la originea acestei iniţiative, au salutat propunerea cu entuziasm. Pe 23 ianuarie, Molotov, Beria, Malenkov şi Mikoian au semnat o moţiune în acest sens şi au prezentat-o Biroului Politic. Cu toate acestea, ea a ajuns să fie arhivată.[98] Stalin trebuie să fi considerat că ridicarea lui la gradul de generalissim era prematură. În ciuda semnalelor pline de speranţă, mai erau de dat numeroase lupte grele. Sute de mii de familii sovietice primeau încă mult temutele înştiinţări că o persoană dragă fusese ucisă la datorie. Stalin a primit, în cele din urmă, titlul de generalissim, dar mai târziu, după victoria finală din 1945. Deocamdată, s-a mulţumit cu epoleţii de mareşal, brodaţi cu fir de aur. Rezoluţia prin care era ridicat în grad a fost publicată pe 7 martie 1943. Înaintea lui Stalin, Jukov şi Vasilevski au primit şi ei această distincţie, în ianuarie, respectiv februarie.

Gradul de mareşal era mai mult decât suficient pentru moment. Evenimentele petrecute pe front au dovedit, în scurt timp, că Armata Roşie nu scăpase încă de noi înfrângeri. Victorii însemnate au venit

sub forma eliberării Caucazului de Nord şi a ţinuturilor Stavropol şi Krasnodar. Pe de altă parte, Armata Roşie nu şi-a putut duce la bun sfârşit planul de încercuire a unităţilor germane din aceste zone. Inamicul a reuşit să-şi păstreze efectivele şi să se retragă în bazinul Doneţ, pe cursul inferior al râului Kuban, şi în Peninsula Taman. Forţele sovietice au fost victorioase la începutul anului 1943 pe Fronturile Voronej, Briansk şi de Sud-Vest. Voronej a fost eliberat în ianuarie, iar Kursk, Belgorod şi Harkov în februarie. Dar, în scurt timp, raportul de forţe s-a modificat din nou în favoarea nemţilor. O cauză a acestei schimbări au reprezentat-o unele decizii proaste ale Comandamentului Suprem sovietic. Armatele sovietice atacau pe un front extins, dar inamicul, care îşi concentrase în secret forţele în puncte strategice, a contraatacat. În martie, a ocupat din nou Harkovul şi Belgorodul. Armata Roşie a obţinut doar unele rezultate modeste în ofensiva sa de pe Frontul de Vest, iar eforturile depuse în februarie şi martie pe Frontul de Nord-Vest nu au fost eficiente.

Din aprilie până în iunie 1943, s-a instalat un calm strategic, în timp ce taberele şi-au pregătit campaniile de vară. După cum lasă clar de înţeles memoriile liderilor militari sovietici, nimeni nu se îndoia că nemţii aveau să lovească întâi promontoriul Kursk. Atacând flancurile, Wehrmachtul putea să încercuiască şi să distrugă numărul mare de forţe sovietice de pe promontoriu şi să redobândească iniţiativa strategică. Nemţii ştiau că, dacă nu eliminau forţele de pe promontoriul Kursk, aveau de înfruntat un pericol serios. Totuşi, era un semn de întrebare dacă aveau să organizeze vreun atac. Respingând ideea unei ofensive anticipate, Stalin a fost de acord să întâlnească inamicul dintr-o poziţie defensivă bine pregătită, în speranţa că acest lucru îi va permite Armatei Roşii să zdrobească forţele germane şi să treacă la o poziţie ofensivă, mult mai puternică.

Decizia de a se concentra pe apărare arată că Stalin învăţase din greşelile trecute. Dacă mai înainte preferase atacuri-fulger pe scară mare înainte ca inamicul să aibă timp să se regrupeze, acum el a înţeles necesitatea de a aştepta, de a planifica şi de a pregăti. Nu era uşor pentru el să se abţină. De două ori în luna mai, serviciile secrete au sugerat că nemţii erau pe cale să atace. Forţele sovietice au fost puse în alertă maximă, dar de fiecare dată s-a dovedit a fi o alarmă falsă. Conform generalului Vasilevski, în ambele cazuri, Stalin a preferat un atac preventiv. „A fost nevoie de un efort destul de mare din partea noastră, a lui Jukov, a mea şi a lui Antonov[99], ca să îl convingem să nu facă asta“, a scris Vasilevski.[100] A sosit luna iunie şi nemţii tot nu au atacat. Stalin era agitat şi a început din nou să se

gândească la faptul că Armata Roşie ar trebui să atace prima. Şi de această dată şi-a ascultat generalii, care l-au convins că ar fi mai avantajos să aştepte atacul inamicului.

Generalii au avut dreptate. Bătălia de la Kursk a început pe 5 iulie 1943 şi a continuat până pe 23 august. Forţe uriaşe, în total patru milioane de soldaţi, au fost aliniate de ambele părţi. A fost o mare luptă de tancuri, iar tabăra sovietică avea de două ori mai multe decât nemţii. Liderii naziști încă sperau că organizarea superioară şi armamentul de ultimă oră – mai ales tancurile „Tiger“ şi „Panther“ – le puteau aduce victoria. S-ar fi putut întâmpla aşa dacă nu s-ar fi confruntat cu efective militare mai mari şi cu o forţă mai matură şi mai bine pregătită. După ce a epuizat inamicul în lupte crâncene care au durat o săptămână, dintr-o poziţie defensivă, Armata Roşie a contraatacat.

În toiul contraofensivei, la începutul lui august 1943, Stalin a vizitat frontul pentru prima şi ultima dată. În primele ore ale dimineţii de 2 august, s-a urcat într-un tren, camuflat în aşa fel încât să arate ca un marfar, care s-a oprit aproape de vila lui. Pentru vizita lui a fost aleasă partea de front cea mai apropiată de Moscova, promontoriul Rjev-Viazma, locul pregătirilor pentru o operaţiune ofensivă. După ce au ajuns la cea mai apropiată gară, Stalin şi anturajul lui şi-au continuat drumul cu automobilul. Şi-a petrecut zilele de 3 şi 4 august vizitând posturile de comandă, de pe fiecare front, şi întâlnindu-se cu liderii care planificau ofensivele. Aici a aflat că trupele sovietice luaseră înapoi Oriolul şi Belgorodul. Stalin a telefonat la Moscova şi a ordonat o salvă de artilerie în cinstea acestei victorii. Vizitatorii s-au întors în tren ca să ia cina şi, în seara de 5 august, au plecat spre Moscova. Stalin s-a întors la cabinetul lui de la Kremlin.[101]

Lui Stalin nu-i plăcea să călătorească nici pe timp de pace şi nu părăsea Moscova decât atunci când pleca în vacanţă. Oficial, el inspecta pregătirile pentru operaţiunea ofensivă de la Smolensk. De fapt, acest lucru nu era necesar din punct de vedere militar, iar vizita lui nu a împiedicat cu nimic eşecul operaţiunii. Adevăratul motiv al călătoriei a constat în ceea ce numim astăzi „optică“. Liderul unei ţări aflate în război trebuie să arate solidaritate cu armata sa şi disponibilitatea de a-i împărtăşi greutăţile. În stadiul iniţial al războiului, când Moscova însăşi făcea parte din front şi prezenţa lui Stalin în capitala asediată era de o importanţă politică formidabilă, el putea să dea dovadă de solidaritate nepărăsind capitala. Stalin a înţeles cu siguranţă că şi după schimbarea mersului războiului, astfel

de demonstraţii erau importante pentru a-i consolida reputaţia de lider implicat şi plin de compasiune.

Stalin a reuşit să transforme unica sa vizită pe front într-o chestiune de rutină. În vara lui 1943, a purtat o corespondenţă aprinsă cu Roosevelt şi cu Churchill. Ca reacţie la refuzul Aliaţilor de a deschide un al doilea front în nordul Franţei în 1943, Stalin a refuzat să participe la summituri şi a răspuns mai greu la scrisori. Explicaţia lui a fost că era prea ocupat cu gruparea trupelor. La începutul lui august, le-a scris aliaţilor săi: „Numai ce m-am întors de pe front. […] A fost nevoie să fac vizite mai dese decât de obicei.“ „Am fost silit să petrec personal mai mult timp în diverse sectoare ale frontului şi să pun interesele frontului deasupra oricăror altor lucruri.“[102]

După ce s-a întors de pe Frontul de Vest, Stalin a fost nevoit să-şi îndrepte din nou atenţia către evoluţiile din sud, unde ofensiva de la Kursk continua încă. Bătălia de la Kursk a pus capăt oricărei şanse de victorie germană, însă cea mai mare parte a forţelor naziste au scăpat din încercuire şi s-au retras către linii de apărare pregătite dinainte. În continuarea victoriilor sovietice, Comandamentul Suprem a organizat ofensive în Ucraina, Crimeea şi pe Frontul Central. Forţele germane au trecut la o poziţie defensivă, lansând numai contraatacuri intermitente. Evenimentele cele mai importante se desfăşurau la extremitatea sudică a frontului sovieto-german. În septembrie, Armata Roşie a reuşit să ocupe capul de pod de pe malul drept al Niprului, controlat de nemţi. În acelaşi timp, forţele lui Hitler au fost alungate din bazinul Doneţ, care avea importanţă economică, şi, către sud, din Novorosisk şi Peninsula Taman. Înainte de zorii zilei de 6 noiembrie, Armata Roşie a eliberat capitala ucraineană Kiev. Până în toamna lui 1943, forţele lui Hitler fuseseră aduse în incapacitatea de a organiza ofensive pe scară largă. Armata Roşie a avansat 600 de kilometri către sud şi 300 către vest, însă aceste victorii impresionante au venit cu preţul unor pierderi mari provocate de un inamic puternic încă. În plus, multe dintre obiectivele hotărâte de Statul Major nu au fost îndeplinite. Forţele sovietice făcuseră mici progrese pe Fronturile de Vest şi de Nord-Vest. Încercarea de eliberare a Crimeii eşuase, iar contraatacurile înverşunate ale Wehrmachtului au făcut imposibilă obţinerea unei victorii în urma evacuării naziştilor din estul Ucrainei. Nemţii reuşeau să se sustragă unei lovituri decisive. Abordarea încununată de succes utilizată la Stalingrad, aceea de încercuire şi lichidare a grupurilor militare inamice, nu putea fi repetată. Războiul sângeros nu avea să se încheie curând.

Forţele britanice şi americane au înregistrat şi ele progrese în 1943. Forţele germane au fost înfrânte în Africa de Nord şi în Sicilia, iar partea sudică a Peninsulei Italice a fost ocupată, ceea ce a dus la prăbuşirea regimului lui Mussolini şi la ieşirea Italiei din război. Aliaţii înregistrau victorii şi împotriva Japoniei, iar flota de submarine a Germaniei a suferit pierderi însemnate în Atlantic, ceea ce a făcut ca transportul maritim de provizii şi de soldaţi din Statele Unite să fie mai puţin periculos. Bombardarea Germaniei de către Aliaţi provoca distrugeri tot mai mari. Englezii şi americanii nu se mai temeau că Uniunea Sovietică avea să se prăbuşească sub povara războiului, iar faptul că au înţeles acest lucru a ridicat o parte din presiunea de a face sacrificii majore, pe care o simţeau aliaţii occidentali. Mai mult, ideea înaintării prin Balcani începea să arate ca o alternativă viabilă la deschiderea unui al doilea front în nordul Franţei. Churchill era în favoarea căii de acces prin Balcani, dar Roosevelt şi-a păstrat angajamentul anterior al debarcării pe coasta franceză, având în vedere interesele americane.

Pentru Stalin, deschiderea unui al doilea front a rămas o prioritate în relaţiile cu aliaţii săi. Deşi voia, bineînţeles, să uşureze suferinţa ţării sale zdrobite şi epuizate, el vedea, de asemenea, o astfel de deschidere şi ca pe o chestiune de prestigiu politic şi ca pe un semn al prestanţei lui între Cei Trei Mari. Nu este surprinzător că atunci când a auzit, în iunie 1943, că Churchill şi Roosevelt plănuiau să amâne deschiderea unui front în nordul Franţei până în anul următor, răspunsul lui a fost unul glacial. „Trebuie să vă informez“, le-a scris el partenerilor săi pe 24 iunie, „că aici nu este vorba doar de dezamăgirea guvernului sovietic, ci de menţinerea încrederii în aliaţi, încredere care a fost supusă la încercări serioase.“[103] În august, ambasadorul sovietic, care avea relaţii bune cu conducerea britanică, a fost chemat explicit de la Londra. Aliaţii nu-şi puteau permite o înstrăinare totală şi nici unul dintre ei nu voia să ajungă la punctul de rupere a relaţiilor. Acest lucru a reieşit clar din decizia care a urmat la scurt timp, după negocieri purtate într-o atmosferă plină de ostilitate, de a organiza prima întâlnire directă a Celor Trei Mari. În noiembrie 1943, Aliaţii s-au reunit la Teheran, locul de întâlnire propus de Stalin. Această concesie din partea lui Roosevelt şi a lui Churchill a atenuat cel puţin un pic din frustrarea provocată de decizia lor de a amâna invazia.

Această călătorie, prima pe care a efectuat-o Stalin în afara ţării de când a venit la putere, nu l-a dus departe de graniţele sovietice. După ce a mers cu trenul până la Baku, a făcut o călătorie scurtă cu avionul

până în capitala Iranului. Din câte ştim, aceasta a fost prima şi ultima călătorie a lui Stalin cu avionul şi se pare că a fost neliniştit în privinţa ei. Potrivit memoriilor generalului Serghei Ştemenko, care l-a însoţit pe Stalin în călătorie, a apărut o problemă în Baku. Stalin a refuzat să zboare cu un avion pilotat de un membru cu grad înalt al aviaţiei sovietice, generalul Golovanov (despre care am mai vorbit), şi a preferat să călătorească într-un avion pilotat de un pilot mai puţin distins. „General-coloneii pilotează rareori avioane; ar fi mai bine să zburăm cu un colonel“, se pare că a zis el.[104] Golovanov neagă categoric această relatare, dar spune că, pe când se aflau încă la Moscova, Stalin a vrut să discute în detaliu planurile de zbor. Printre instrucţiuni, i-a ordonat lui Golovanov să verifice dacă pilotul era de încredere.[105] Se pare că Stalin a suportat greu zborul. Când s-a întâlnit cu ambasadorul britanic Archibald Kerr şi cu cel american, Harriman, în septembrie 1944, le-a zis că l-au durut urechile două săptămâni după aceea.[106]

Conferinţa de la Teheran a început pe 28 noiembrie 1943. A fost cea de a treia întâlnire a lui Stalin cu Churchill şi prima întâlnire cu Roosevelt. Contactul direct cu Roosevelt a fost deosebit de important. Stalin ştia că cei doi lideri, american şi britanic, nu împărtăşeau aceeaşi părere asupra tuturor chestiunilor, iar unul dintre dezacorduri privea deschiderea unui al doilea front în nordul Franţei. Roosevelt şi Stalin susţineau amândoi deschiderea celui de-al doilea front, fiecare din motive proprii. Stalin avea doi aşi puternici în mânecă: victoriile Armatei Roşii şi promisiunea de a intra în luptă împotriva Japoniei după înfrângerea lui Hitler. În afară de dorinţa de a avea relaţii bune pe termen lung cu Uniunea Sovietică şi de a primi ajutorul acesteia din urmă împotriva Japoniei, Roosevelt era motivat şi de ezitarea lui cu privire la înaintarea trupelor Armatei Roşii în inima Europei de Vest. Rezultatul a fost promisiunea de la Teheran că Statele Unite şi Marea Britanie urmau să deschidă un al doilea front în nordul Franţei, în mai 1944. Discuţiile s-au aplecat şi asupra eforturilor sovietice viitoare împotriva Japoniei, a creării unui sistem internaţional de securitate postbelic, a graniţelor Poloniei postbelice şi asupra altor chestiuni. Stalin avea toate motivele să plece de acolo mulţumit.

Victorie şi răzbunare

Succesele Aliaţilor din 1943 nu au lăsat nici un dubiu asupra faptului că Germania avea să piardă războiul, în cele din urmă, dar când? Câte vieţi urmau să fie sacrificate înainte să se întâmple acest lucru? După ce învăţase o lecţie dureroasă, Stalin nu a mai încercat să stabilească

momentul prăbuşirii Reichului. Nemţii s-au luptat cu disperare. Ascunşi în poziţii de apărare, ei au lansat numai contraatacuri ocazionale. Între timp, Armata Roşie înainta, uneori grăbind pasul, uneori încetinindu-l. Ambele părţi au suferit pierderi importante.

În primele cinci luni ale anului 1944, Armata Roşie a obţinut victorii impresionante la cele două extremităţi ale uriaşului front sovieto-german, în Ucraina şi lângă Leningrad. Luptând cu înverşunare, forţele sale au înaintat sute de kilometri, în unele locuri depăşind graniţa sovietică şi ajungând până în România. Dar, în centrul Frontului de Est, nemţii nu puteau fi atacaţi. Pentru Armata Roşie, campania din vara lui 1944 a fost dedicată distrugerii forţelor inamice din centrul frontului. Operaţiunea din Belarus, bine pregătită în secret, a fost una dintre cele mai importante din întregul război. Ea a dus la distrugerea unei forţe uriaşe a Wehrmachtului.

Sărbătorindu-şi triumful, Stalin a ordonat un spectacol propagandistic impresionant. Timp de câteva ore, începând din dimineaţa zilei de 17 iulie, o coloană alcătuită din peste 57 000 de prizonieri de război germani, cu generali şi ofiţeri în frunte, a fost purtată în paradă prin centrul Moscovei. În seara aceea, aceştia au fost urcaţi în trenuri şi trimişi în lagăre. Mulţimi de moscoviţi au umplut străzile ca să privească acest eveniment extraordinar. „În timp ce coloana de prizonieri de război trecea“, i-a raportat Beria lui Stalin, „populaţia s-a comportat într-o manieră organizată.“ El i-a descris *vojd*-ului strigătele care se auzeau: „Numeroase exclamaţii entuziaste şi ovaţii în cinstea Armatei Roşii şi a Comandantului nostru Suprem“, precum şi „strigăte antifasciste ca «Moarte lui Hitler», «Moarte fascismului», «Să moară ticăloşii»“ etc. După ce au trecut coloanele, au fost aduse echipaje cu autocisterne ca să spele ostentativ străzile.[107] Pe 16 august, un spectacol asemănător a avut loc la Kiev.[108]

Procesiunea umilitoare a prizonierilor germani simboliza prăbuşirea iminentă a nazismului. Pe 6 iunie 1944, trupele britanice, americane şi alte trupe ale Aliaţilor au debarcat pe plajele din Normandia. Copleşite de Armata Roşie, în 1944, aliatele Germaniei, România şi Finlanda, au depus armele. Trupele Armatei Roşii au eliberat tot teritoriul sovietic, au alungat armatele lui Hitler dintr-o parte semnificativă a Europei de Est şi din Balcani şi s-au îndreptat chiar către graniţele Germaniei.

Aceste victorii decisive au fost, în primul rând, rezultatul superiorităţii militare şi economice a Uniunii Sovietice, dobândită prin sacrificiile şi efortul întregii ţări. În iunie 1944, efectivele militare sovietice depăşeau 11 milioane de oameni. Printre avantajele Armatei Roşii s-au numărat forţele terestre care însumau 6,6 milioane de

soldaţi, aproximativ 100 000 de obuziere şi de arme de artilerie, 8 000 de tancuri şi de arme cu autopropulsie şi 13 000 de avioane de luptă. În ceea ce priveşte personalul, raportul de forţe pe frontul sovieto-german a fost de 1,5:1 în favoarea Armatei Roşii; în ceea ce priveşte obuzierele şi artileria, de 1,7:1, iar în ceea ce priveşte avioanele de luptă, de 4,2:1. Cele două tabere aveau un raport de forţe aproape egal în privinţa tancurilor.[109] De asemenea, tabăra sovietică avea rezerve însemnate, pe când capacitatea Reichului şi a aliaţilor săi scădea cu fiecare zi. Armata Roşie şi comandanţii ei, conduşi de Stalin, câştigau tot mai multă încredere în sine, simţind că se sprijină pe bogăţia resurselor lor şi pe experienţa dobândită în anii catastrofei şi, în cele din urmă, ai victoriei.

Pentru Stalin, prioritatea cea mai mare era de a conduce armata şi de a continua să-i crească forţa. În plus, zonele eliberate ale ţării erau în ruină şi era nevoie disperată să fie reconstruite. Naziştii exterminaseră milioane de civili sovietici, mai ales evrei. Multe oraşe şi sate fuseseră complet depopulate.[110] O scrisoare trimisă, pe 1 iulie 1944, lui Stalin, de către conducătorul Republicii Belarus, oferă o imagine rapidă asupra stării teritoriilor care se aflaseră sub ocupaţie germană: „Au mai rămas 800 de oameni în Vitebsk; înainte de război erau 211 000. [...] Jlobin a fost complet distrus. Au rămas doar câteva clădiri din lemn şi scheletele a trei clădiri din piatră. Nu mai e nimeni în oraş.“[111]

În afară de reparaţiile ruinelor fizice, eliberarea teritoriilor sovietice a adus în faţa conducerii noi probleme politice. Pe durate diferite – de la câteva săptămâni până la trei ani –, zeci de milioane de oameni trăiseră sub ocupaţia nazistă. Mulţi fie fuseseră forţaţi să colaboreze, fie o făcuseră din convingere. Mulţi alţii fugiseră ca să lupte alături de partizanii sovietici sau făcuseră ce le stătuse în putere ca să-i ajute. Cei mai mulţi încercaseră, pur şi simplu, să supravieţuiască sub noua stăpânire. Stalin nu a considerat că avea vreo responsabilitate faţă de suferinţa cetăţenilor care, în limbaj birocratic sovietic, „au locuit pe teritoriul ocupat“. Asemenea soldaţilor luaţi prizonieri de nemţi, oricine locuise pe teritoriul ocupat a fost catalogat drept „suspect“. Pentru a fi reintegrate în URSS, zonele eliberate trebuiau să fie curăţate de murdăria ocupaţiei, iar mijlocul prin care s-a realizat acest lucru a fost represiunea în masă. Infracţiunea pentru care oamenii erau judecaţi acum era sprijinirea inamicului. Stalin a fost inflexibil: nu se putea arăta nici un pic de milă. Pe 28 decembrie 1943, Beria i-a trimis un memorandum referitor la descoperirea în Ucraina a aşa-numiţilor *Volksdeutsche* – persoane cu origini germane. Membrii

acestei populaţii, pretindea Beria, fuseseră susţinători privilegiaţi ai naziştilor în timpul ocupaţiei. Stalin a dat ordinul: „Arestaţi-i pe toţi şi ţineţi-i într-un lagăr special sub supraveghere specială şi folosiţi-i la muncă“.[112]

Pe măsură ce războiul s-a domolit, un nou principiu a conturat represiunea stalinistă: responsabilitatea colectivă pentru colaborarea cu ocupanţii. Acest principiu a stat la baza deportării în masă, pe plan intern, a mai multor grupuri etnice din URSS. La sfârşitul lui 1943 şi în prima jumătate a lui 1944, câteva populaţii au fost mutate forţat: calmucii, unele grupuri etnice din Caucazul de Nord (cecenii, inguşii, turcii karaceai, balkari) şi tătarii din Crimeea, precum şi bulgarii, grecii şi armenii care trăiau în Crimeea. Decizia lui Stalin de a exila aceste grupuri a fost motivată parţial de dovezile reale de colaborare şi de nerespectare a eforturilor de mobilizare ale guvernului în timpul războiului, în principal, de eschivarea de la recrutarea în armată.[113] Dar principiul responsabilităţii şi al pedepsei colective a avut o semnificaţie mai vastă. Chiar şi înainte de război, guvernul întâmpinase dificultăţi în ceea ce priveşte integrarea multora dintre aceste popoare în societatea sovietică. Războiul nu a făcut decât să confirme că această sarcină nu fusese încheiată. În mintea lui Stalin, mutarea lor în zone izolate ale URSS era un mod de a rezolva această problemă o dată pentru totdeauna. Dar treaba trebuia făcută bine. Populaţii întregi, care aveau o descendenţă şi o tradiţie comune, trebuiau să fie mutate. Dacă vreunii dintre aceşti oameni erau lăsaţi la locul lor, ca să ţină aprinsă flacăra vetrei străbune, mulţi alţii aveau să încerce să fugă din exil şi să se întoarcă acasă. În cazul tătarilor din Crimeea, Stalin era, de asemenea, îngrijorat, probabil, de apropierea lor de Turcia, pe care o vedea ca pe o potenţială forţă ostilă. Pe măsură ce deportările pe criterii etnice au continuat la mijlocul anului 1944, regiunile de frontieră ale Georgiei au fost, de asemenea, luate în vizor. Aici au fost epuraţi turci, kurzi şi câteva alte minorităţi etnice pe care autorităţile sovietice le vedeau ca pe un teren fertil pentru influenţa şi spionajul Turciei. Aceste expulzări au fost, în esenţă, o continuare a îndelungatei politici antebelice a lui Stalin de epurare etnică preventivă. Dar războiul a determinat natura impetuoasă a deportărilor şi fermitatea cu care au fost efectuate. O mare parte din cruzimea războiului izvorăşte din actele inumane pentru justificarea cărora este folosit.

Deportările etnice din 1943–1944 au afectat peste un milion de persoane. Un demers atât de amplu necesita un număr mare de soldaţi şi de cadre ale securităţii statului. Stalin avea ultimul cuvânt în

deciderea sorţii unor populaţii întregi. El primea constant informări despre derularea deportărilor, iar aceste rapoarte le sunt accesibile acum istoricilor prin ceea ce este cunoscut ca „dosarul special al lui Stalin“, aflat printre materialele NKVD.[114] Datorită numărului mare de deportaţi (aproximativ 1,5 milioane), deportarea cecenilor şi a inguşilor a fost deosebit de complicată şi de dificilă. Beria s-a dus personal în Caucazul de Nord, ca să supravegheze acest efort. Pe 17 februarie 1944, el i-a trimis lui Stalin o telegramă ca să-i raporteze că fusese încheiată prima fază a operaţiunii.[115] Telegrama lui sugera clar că lucrul de care conducerea sovietică se temea cel mai tare îl reprezentau „incidentele“ – rezistenţa întâmpinată din partea deportaţilor. Din acest motiv, autorităţile s-au bazat pe elementul-surpriză. Trupele adunate sub pretextul efectuării unor antrenamente au arestat membrii cei mai activi ai comunităţii ca măsură de precauţie. Stalin, care a urmărit îndeaproape operaţiunea, l-a sfătuit, după câte se pare, pe Beria să nu se sprijine numai pe „operaţiunile cekiştilor şi ale trupelor“, ci să încerce şi să submineze solidaritatea în rândul deportaţilor. Într-o telegramă din 22 februarie, Beria i-a raportat lui Stalin că îndeplinise „instrucţiunile“ acestuia. Îi convocase pe înalţii oficiali ai republicii şi le ceruse să se asigure că deportarea era efectuată fără „excese“. Beria l-a informat pe Stalin că, pentru a încuraja calmul, a solicitat ajutorul liderilor religioşi şi al altor autorităţi locale. În schimb, acestor oficiali şi bătrâni li s-au promis anumite privilegii în locul lor de exil, inclusiv raţii mai mari şi dreptul de a-şi aduce cu ei bunuri personale. „Cred că operaţiunea de evacuare a cecenilor şi a inguşilor va fi îndeplinită cu succes“, a raportat el.[116] În ziua următoare, 23 februarie, a raportat cu mândrie despre începutul operaţiunii, adăugând: „Au fost şase încercări de rezistenţă din partea unor indivizi ale căror acţiuni au fost înăbuşite prin arestări sau prin utilizarea armelor“.[117] Stalin putea să fie liniştit că misiunea era pe mâini bune.

Ca multe dintre instrumentele politice ale lui Stalin, represaliile împotriva colaboratorilor reali sau închipuiţi au reprezentat o sabie cu două tăişuri. În urma violenţei excepţionale a războiului, tentativele de a insufla dorinţa de răzbunare împotriva colaboratorilor au slăbit moralul armatei şi au dat naştere brutalităţii şi abuzurilor. Multe incidente ilustrează pericolul izbucnirilor spontane când milioane de tineri sunt aruncaţi într-un război brutal. Eroismul şi sacrificiul de sine au existat alături de cele mai josnice comportamente umane, iar datoria, compasiunea şi decenţa au existat alături de criminalitate şi răutate. În armată erau tot felul de oameni, inclusiv criminali care

fuseseră eliberaţi din lagăre mai devreme ca să lupte. Documentele din 1944 arată că Stalin a fost informat în mod repetat cu privire la nelegiuirile comise de soldaţi împotriva civililor în zonele eliberate. La sfârşitul lui iulie, Beria i-a scris despre arestarea unui grup de soldaţi şi ofiţeri de la o unitate de reparaţii de tancuri din Moldova, după ce se îmbătaseră şi comiseseră jafuri şi violuri în rândul populaţiei locale.[118] Un raport asemănător al lui Beria de la sfârşitul lui septembrie l-a informat pe Stalin despre un viol comis de soldaţi ai Armatei Roşii în Crimeea. Acest raport menţiona şi jafuri şi răfuieli armate cu poliţia locală.[119] Prezentările infracţiunilor comise de membrii armatei în septembrie, octombrie şi decembrie cuprindeau şi descrieri ale jafurilor, ale violurilor şi chiar ale crimelor, care se petrecuseră atât departe de linia frontului, cât şi în apropierea locului de desfăşurare a luptelor.[120] Toate fuseseră comise împotriva cetăţenilor sovietici pe teritoriu sovietic.

Situaţia a fost mult mai proastă când armata a intrat pe teritoriu străin, mai ales în Germania. Sentimentele de răzbunare faţă de nemţi, atent cultivate de propaganda militară sovietică, nu au fost singurele motive pentru numeroase infracţiuni – jafuri, crime şi violuri – comise de soldaţii şi ofiţerii sovietici împotriva civililor germani. Atrocităţile comise de naziști în Uniunea Sovietică, brutalitatea excepţională a războiului, ignoranţa şi trecutul criminal al unora dintre membrii Armatei Roşii, ca şi dispariţia disciplinei în condiţii de război, toate acestea au contribuit la exacerbarea violenţei, deşi nu au constituit o scuză.[121] Stalin a fost informat cu privire la comportamentul armatei sale. Pe 17 martie 1945, Beria le-a trimis lui şi lui Molotov un raport despre violurile asupra femeilor germane şi despre sinuciderea lor ulterioară în estul Prusiei.[122] Când se vor deschide arhivele din această perioadă, numărul de incidente cunoscute de acest tip va creşte cu siguranţă. Povestea unei dispute cu conducerea Iugoslaviei oferă dovezi ale atitudinii lui Stalin faţă de un astfel de comportament al armatei sale. La sfârşitul lui 1944, când Armata Roşie a ajuns pe teritoriul Iugoslaviei şi a eliberat ţara împreună cu unităţile iugoslave, au început să apară relatări alarmante despre nelegiuirile soldaţilor sovietici. Conform renumitului politician comunist şi scriitor iugoslav Milovan Djilas, s-au înregistrat peste 100 de cazuri de violuri şi crime asupra femeilor şi peste 1 000 de jafuri. Conducerea iugoslavă a făcut apel la comandamentul Armatei Roşii, dar a fost luată în derâdere. Iugoslavii au fost acuzaţi de calomnie. Când chestiunea a ajuns la urechile lui Stalin, acesta i-a sprijinit pe militarii săi şi a făcut acuzaţii politice grosolane la adresa

iugoslavilor. Mai târziu, când a hotărât că acest conflict trebuia să fie potolit, a purtat o discuţie împăciuitoare cu Djilas la cină, în vila lui, în aprilie 1945:

> Închipuieşte-ţi un om care a răzbătut de la Stalingrad până la Belgrad – mii de kilometri prin teritoriul lui pustiit, văzând cum îi mor camarazii şi oamenii cei mai apropiaţi! Poate un astfel de om să reacţioneze cu adevărat normal? Şi ce-i aşa grozav dacă îşi face un pic de cap cu o femeie după asemenea orori? Îţi închipuiai că Armata Roşie e ideală. Nu e ideală şi nu ar fi ideală nici fără un anumit procentaj de elemente criminale – noi am deschis închisorile şi am luat pe toată lumea în armată. [...] Trebuie să înţelegi războiul. Şi Armata Roşie nu e ideală. Important era să-i bată pe nemţi – şi îi bate bine. Toate celelalte vin pe locul al doilea.[123]

Dacă aceasta era atitudinea lui Stalin faţă de nelegiuirile comise pe teritoriul unui stat aliat, unde guvernul era controlat de comuniştii loiali Moscovei, nu este surprinzător că nu avea de gând să ia măsuri serioase pentru a împiedica abuzurile din Germania. Calculele lui Stalin erau evidente. Singurul lucru care îl interesa era succesul militar al armatei. Dacă eforturile acesteia puteau să fie răsplătite pe seama populaţiei civile a inamicului, el nu avea nimic împotrivă. Nu l-au îngrijorat în mod deosebit nici reproşurile aliaţilor lui occidentali. Remarcile pe care i le-a adresat preşedintele Roosevelt pe 4 februarie 1945, înainte de desfăşurarea Conferinţei de la Ialta, probabil că nu au scăpat atenţiei lui: „Roosevelt afirmă că acum, că a văzut distrugerea nebunească pe care au săvârşit-o nemţii în Crimeea, ar vrea să ucidă de două ori mai mulţi nemţi decât au fost ucişi până acum. Trebuie, în mod categoric, să nimicim 50 000 de ofiţeri germano-prusaci. El, Roosevelt, îşi aminteşte cum mareşalul Stalin a propus un toast la Teheran în cinstea anihilării a 50 000 de ofiţeri germano-prusaci. A fost un toast foarte bun.“[124]

La un moment dat însă, Stalin a fost nevoit să facă o alegere. Faptul că soldaţii „îşi făceau de cap cu femeile“, lucru pe care el îl considera o răsplată pentru succesul militar, devenea evident o problemă. Nelegiuirile săvârşite de armata sovietică începeau să servească scopurilor propagandei naziste şi hrăneau opoziţia germană faţă de Armata Roşie, opoziţie care nu era exprimată faţă de aliaţii occidentali. În ajunul unei bătălii decisive pentru Berlin, Stalin a trimis armatei un semnal politic clar. Pe 14 aprilie 1945, *Pravda* a publicat o critică nimicitoare a unei lucrări a binecunoscutului scriitor şi

comentator sovietic Ilia Ehrenburg, aclamat pentru numeroasele lui apeluri furioase în favoarea uciderii nemţilor. Brusc, aceste apeluri, care fuseseră într-o perfectă armonie cu propaganda sovietică, erau considerate nepotrivite. *Pravda* a explicat pe larg că nu există un asemenea lucru ca o Germanie unită, că nu toţi nemţii se poartă la fel şi că mulţi dintre ei – tot mai mulţi, odată cu trecerea timpului – abandonau nazismul şi chiar îl combăteau. Judecând după stilul articolului, acesta fusese atins de condeiul lui Stalin şi anumite fragmente erau, probabil, produsul acestuia.

Faptul că puterea sovietică poza, din punct de vedere politic, şi că introdusese chiar pedepse pentru nelegiuirile soldaţilor sovietici nu a îmbunătăţit situaţia decât foarte puţin. Violenţa faţă de civili în zona de ocupaţie sovietică a continuat chiar şi după încheierea luptelor. În vara lui 1945, alarmat de gradul de violenţă, comandantul suprem al forţei sovietice ocupante, mareşalul Jukov, a dat ordine prin care a cerut să se pună capăt „jafului, violenţei şi abuzurilor faţă de populaţia locală“. Întrucât aceste solicitări nu au prea avut efect, la începutul lui septembrie, Jukov a dat un ordin mai radical. Observând „creşterea semnificativă a criminalităţii în rândul membrilor armatei“, el a ordonat ca soldaţii să fie închişi în cazărmile lor şi i-a obligat pe ofiţeri să se mute împreună cu subordonaţii lor, ca să păstreze ordinea. Aflând de acest ordin, Stalin a cerut anularea lui. Un argument împotriva lui era: „Dacă acest ordin cade în mâinile conducătorilor armatelor străine, aceştia nu vor scăpa ocazia să eticheteze Armata Roşie drept o armată de jefuitori“. În locul măsurilor stricte ale lui Jukov, Stalin a propus o muncă politică mai viguroasă, ce consta în aducerea ofiţerilor vinovaţi în faţa aşa-numitelor tribunale de onoare pentru ofiţeri. Excesele au continuat în Germania.[125]

Ajustarea dictaturii militare

Pe 31 iulie 1943, Stalin a semnat o directivă adresată comandanţilor Frontului de Sud, în care se declarau, printre alte lucruri, următoarele: „Cred că este ruşinos pentru comandanţii Frontului să permită ca, prin neglijenţă şi proastă organizare, cele patru regimente ale noastre de infanterie să fie înconjurate de forţe inamice. S-ar crede că, după doi ani de război, aţi învăţat cum să conduceţi corect trupele.“[126] Acest comentariu reflectă părerea pe care o avea Stalin despre experienţa lui de doi ani în fruntea unei ţări aflate în război. Comandanţii lui, considera el, trebuiau de mult să dea dovadă că stăpâneau abilităţile care le lipsiseră sau fuseseră slab dezvoltate la începutul războiul. Comandantul suprem nu considera, probabil, că această judecată i se

aplica deplin şi lui, însă comportamentul său sugerează că era conştient de existenţa unor carenţe în felul în care condusese el armata în primele etape ale războiului şi făcea un efort ca să le îndrepte. Ca stil şi substanţă, „reformele“ militare pe care le implementase au reflectat modul lui preferat de abordare a oricărei probleme. Indiferent dacă industrializa o ţară înapoiată sau dacă purta un război, experimentele activităţii sale de conducător s-au soldat cu numeroase victime nevinovate.

Un motiv al succesului timpuriu, când nemţii au străpuns apărarea sovietică, a fost gradul redus de competenţă de la toate nivelurile ierarhiei sovietice. Neavând încredere în generalii lui (uneori pe bună dreptate), Stalin s-a descurcat folosind tehnicile pe care le cunoştea cel mai bine: măsuri poliţieneşti violente care insuflau frică. Comandanţii erau siliţi să lucreze sub privirea vigilentă a comisarilor politici şi a „departamentelor speciale“ ale NKVD. Dezorganizarea şi panica erau tratate cu ajutorul execuţiilor în faţa soldaţilor, al batalioanelor disciplinare şi al unităţilor antiretragere. Armata paralelă a lui Stalin, alcătuită din cei care menţineau disciplina, trecea dintr-o criză în alta, atât pe front, cât şi în spatele frontului. Pe măsură ce liniile de apărare se prăbuşeau, inamicul înainta şi Stalin îşi pierdea încrederea în comandanţii lui, a dezvoltat o mulţime de strategii care au ajuns să le confişte comandanţilor dreptul de a fi flexibili şi deseori au crescut numărul pierderilor Armatei Roşii.

Aceste măsuri brutale şi represive nu indică, probabil, atât o alegere conştientă, cât disperarea lui Stalin. Oricât de puternic era înclinat către violenţă, cu siguranţă era conştient de pericolul inerent aplicării acesteia asupra propriei armate pe timp de război. Trebuie să-şi fi dat seama că faptul de a trimite soldaţii la luptă cu puştile în spatele lor nu era modul ideal de a insufla un spirit de luptă. De asemenea, trebuie să fi ştiut că pe câmpul de luptă era deosebit de important să existe un singur factor de decizie capabil să-şi exercite raţiunea fără ca un comisar politic să se uite peste umărul lui. Catastrofele din 1941–1942 au arătat clar că manevrele nesofisticate şi pripite, combinate cu presiunea din partea comisarilor politici, nu netezeau drumul către succes. Era nevoie de schimbări fundamentale ale modului în care era dirijat războiul. Dar când să introducă aceste schimbări? Evident, nu în timp ce Armata Roşie lupta cu o râvnă disperată ca să împiedice avansul nemţilor. Este posibil să se fi ivit un prilej la începutul lui 1942, în urma primelor victorii ale Armatei Roşii. Însă nerăbdarea lui Stalin şi pariul lui pe o victorie rapidă nu au făcut decât să ducă la şi mai multe înfrângeri. Calmul care s-a instalat în

toamna lui 1942 a fost folosit în alte scopuri, aşa cum se poate observa din pregătirile atente pentru încercuirea nemţilor la Stalingrad. În ajunul acelei victorii, Stalin şi-a îndreptat, în sfârşit, atenţia către realizarea unor schimbări fundamentale.

Pe 9 octombrie 1942, Biroul Politic a aprobat o rezoluţie prin care se înfiinţa un *edinonacealie* – un termen ideologic la modă, utilizat în timpul industrializării forţate, care semnifica existenţa unui singur factor de decizie responsabil – şi se desfiinţa instituţia comisarului militar din cadrul Armatei Roşii.[127] Foştii comisari deveneau acum comandanţi adjuncţi. O directivă semnată de Stalin în aceeaşi zi le-a oferit ofiţerilor privilegii suplimentare, iar comandanţilor tuturor unităţilor militare le-a repartizat soldaţi subalterni care să se ocupe de sarcinile acestora, de sus până la nivel de pluton. Printre alte sarcini care le reveneau acestor soldaţi era aceea „de a se îngriji de nevoile personale zilnice ale ofiţerilor superiori şi de a-şi îndeplini îndatoririle“.[128] În ianuarie 1943, epoleţii, care fuseseră desfiinţaţi în 1917 ca simbol al armatei ţariste, au fost adăugaţi uniformelor Armatei Roşii. Titlul de mareşal a fost acordat unor comandanţi superiori. Introducerea principiului de *edinonacealie*, alături de privilegii, medalii şi promovări, avea rolul de a-i responsabiliza pe ofiţerii superiori din Armata Roşie. Realităţile războiului l-au obligat pe Stalin să arate mai multă încredere în armata sa.

După prima etapă haotică a războiului, a apărut o schimbare în interacţiunile lui Stalin cu structurile de comandă militară de la vârf, mai ales cu Statul Major General. „Trebuie să recunosc“, a afirmat mai târziu Vasilevski, „că, la începutul războiului, Statul Major General a fost aruncat într-o stare de dezordine şi, practic vorbind, nu se putea spune că funcţiona normal. [...] La începutul războiului, Stalin a dizolvat Statul Major General.“[129] Această dezordine presupunea că foarte multe decizii erau luate numai de Stalin, fără comentarii din partea Statului Major General. Conform descrierii lui Vasilevski, lucrurile au început să se schimbe abia în septembrie 1942.[130] În toamna lui 1943, s-a pus la punct un program regulat de consultări între Stalin şi Statul Major General. La începutul zilei lui de lucru, pe la 10 sau 11 dimineaţa, el asculta la telefon primul raport al Statului Major despre situaţia de pe fronturi. Pe la patru sau cinci după-amiaza, asculta un raport despre cum merseseră treburile în prima jumătate a zilei. Aproape de miezul nopţii, şefii Statului Major veneau personal la el cu un rezumat al evenimentelor zilei respective. În timpul acestor întâlniri, care se desfăşurau fie în cabinetul de la Kremlin al lui Stalin, fie în vila lui, grupul studia situaţia de pe fronturi cu hărţile în faţă şi se

adoptau directive care urmau să fie transmise pe teren. Se luau şi alte decizii. Membrii Biroului Politic luau deseori parte la aceste întâlniri, la fel ca şi şefii diverselor organisme militare sau civile. În unele cazuri, şefii Statului Major îl vizitau pe Stalin de mai multe ori pe zi.[131] Regularitatea acestor întâlniri a dus la o mai bună dirijare a operaţiunilor de război.

Pe lângă acestea, Stalin a avut multe întâlniri cu alţi lideri militari şi civili. Comandanţii fronturilor nu erau obligaţi, de obicei, să îi dea raportul personal lui Stalin cu privire la estimările şi planurile lor, dar erau deseori chemaţi la Moscova, la scurte întâlniri directe. Cu toate că Stalin avea întotdeauna ultimul cuvânt, multe dintre aceste întâlniri erau caracterizate prin discuţii veritabile asupra problemelor şi chiar prin dezbateri asupra unor chestiuni de mare sau de mică amploare. Mai multe memorii relatează că, pe măsură ce situaţia de pe front s-a îmbunătăţit, întâlnirile au început să aibă un caracter tot mai practic, iar atmosfera a devenit mai relaxată şi neoficială. Stalin măsura camera cu pasul în timp ce asculta rapoartele. Rămânând în picioare, el micşora distanţa ierarhică dintre el şi subordonaţii lui militari, care stăteau, de asemenea, în picioare. *Vojd*-ul fuma mult, dar şi alţii puteau să fumeze fără să ceară permisiunea. Cutii de *papirosas* (ţigări ruseşti fără filtru) stăteau pe masă. Membrii conducerii sovietice de vârf erau aşezaţi în jurul mesei în tăcere până când Stalin le punea o întrebare.[132] Mai puţin înclinat să dicteze proprii termeni sau să se amestece în deciziile operaţionale, Stalin a devenit vizibil mai respectuos faţă de liderii militari pe măsură ce războiul a continuat.

> În cea de a doua fază a războiului, Stalin nu a avut tendinţa să ia decizii pripite şi, de obicei, asculta rapoartele, inclusiv pe cele supărătoare, fără să dea semne de iritare, fără să întrerupă, doar fumând, mergând în lungul şi în latul camerei, aşezându-se din când în când şi ascultând.[133]

> Tot mai rar îşi impunea soluţiile la chestiuni individuale asupra comandanţilor frontului – atacaţi în felul acesta şi nu în acela. Mai înainte îşi impusese voinţa, le spusese în ce direcţie şi în care sector anume ar fi mai avantajos să atace sau să concentreze forţele. [...] La sfârşitul războiului, nu mai exista nici urmă de aşa ceva.[134]

Noul comportament al lui Stalin a fost, în mare măsură, rezultatul dezvoltării sale ca lider militar. Pe măsură ce războiul a avansat, el a

acumulat un bagaj uriaş de experienţă, deopotrivă negativă şi pozitivă. Mareşalul Vasilievski a scris: „După Bătălia de la Stalingrad şi mai cu seamă după cea de la Kursk, el s-a ridicat la înălţimea conducerii strategice. Acum Stalin gândea în termenii războiului modern şi înţelegea toate chestiunile pe care le presupuneau pregătirea şi dirijarea operaţiunilor.“ Această viziune asupra rafinamentului proaspăt dobândit de Stalin a fost împărtăşită de mulţi dintre liderii militari care au lucrat cu el în timpul războiului.[135]

Concentrându-se asupra detaliilor cotidiene ale operaţiunilor de pe fronturi, Stalin nu a mai avut mult timp la dispoziţie pentru alte probleme, în special pentru economie. Multe sfere ale vieţii socio-economice au fost retrase de sub controlul aspru al dictatorului, pe măsură ce graniţele dintre instituţiile guvernamentale au fost supuse unei revizuiri spontane în timpul războiului. În vârful piramidei dictaturii militare se afla, ca de obicei, Stalin, care lua deciziile fie de unul singur, fie în timpul întâlnirilor desfăşurate în cabinetul lui de la Kremlin sau la *dacea* lui. Printre participanţii la aceste întâlniri se numărau lideri militari şi tovarăşii cei mai apropiaţi ai *vojd*-ului. Întâlnirile nu intrau în vreuna dintre categoriile obişnuite ale guvernării. În funcţie de conţinutul lor, deciziile luate la aceste întâlniri, sau luate numai de Stalin, erau elaborate şi diseminate celor însărcinaţi cu îndeplinirea lor în numele unuia dintre principalele organisme guvernamentale – Biroul Politic, Consiliul Comisarilor Poporului, Comitetul de Stat pentru Apărare sau Comandamentul Suprem. Între timp, numeroase chestiuni legate de conducerea cotidiană a ţării, inclusiv a economiei de război, erau hotărâte fără implicarea directă a lui Stalin. Molotov, de exemplu, era responsabil cu SNK (Consiliul Comisarilor Poporului) şi prezida în mod regulat organismele decizionale care supravegheau în esenţă toate aspectele guvernamentale care nu aveau legătură directă cu operaţiunile militare.[136] În decembrie 1942, a fost înfiinţat un nou organism care să supravegheze activitatea sectorului industrial şi al transporturilor, astfel încât aceasta să răspundă necesităţilor de pe front: Biroul Operaţional al Comitetului de Stat pentru Apărare.[137] Iniţial condus de Molotov, biroul a fost preluat de Beria atunci când războiul a intrat în faza de uzură.[138] Membrii Biroului Politic şi ai Comitetului de Stat pentru Apărare deţineau şi ei funcţii în aceste importante organisme de conducere, unde aveau autoritatea de a rezolva rapid probleme importante. Nu toate rezoluţiile adoptate de aceste organisme ajungeau la Stalin spre aprobare.

În afară de îndatoririle lor de a-şi îndeplini funcţiile în aceste organisme guvernamentale de vârf, fiecare dintre colegii lui Stalin avea propriul „portofoliu“. Cât timp a continuat războiul, acest sistem de însărcinare a membrilor conducerii cu rezolvarea problemelor din anumite domenii specifice s-a osificat. De exemplu, în februarie 1942, următoarele domenii au fost atribuite unor membri ai Comitetului de Stat pentru Apărare: Molotov a fost pus responsabil cu producţia de tancuri, Malenkov cu aviaţia, Beria cu armamentul, Voznesenski cu muniţia, iar Mikoian cu aprovizionarea armatei cu hrană şi cu uniforme.[139] Aceste portofolii se puteau schimba în timp. Orice sarcini le erau atribuite acestor lideri de la vârf, ei acţionau cu o libertate administrativă semnificativă sub presiunea războiului şi prin forţa pură a necesităţii. Ceea ce conta erau rezultatele. Dacă îşi îndeplineau obiectivele de producţie, erau încununaţi de succes. Acest sistem a dat roade, iar Stalin nu a avut nici vremea, nici dorinţa să-l schimbe.

Autonomia crescută de care se bucurau colegii lui Stalin a ajuns în mod inevitabil şi în sfera politică şi le-a afectat interacţiunile cu *vojd*-ul. Aşa cum confirmă Mikoian: „În timpul războiului a existat o oarecare solidaritate în rândul conducerii noastre. [...] Stalin, care a înţeles că era necesar un efort total în aceste vremuri grele, a încurajat o atmosferă de încredere şi fiecare membru al Biroului Politic purta o povară colosală.“[140] Desigur, această înţelegere nu însemna că dominaţia dictaturii lui Stalin asupra Biroului Politic a fost înlocuită de conducerea oligarhică. Stalin stabilea regulile conducerii colective. Pe măsură ce situaţia de pe front s-a stabilizat şi se întrevedea deja victoria asupra inamicului, au apărut semne că el intenţiona să termine cu micile liberalizări care îi fuseseră impuse de circumstanţe. Pentru Mikoian, primul asemenea semn a fost o dojană uşoară din partea *vojd*-ului. Pe 17 septembrie 1944, el i-a trimis lui Stalin un proiect de rezoluţie privitoare la trimiterea de cereale mai multor regiuni.[141] Cu toate că propunerea era mai degrabă moderată şi nu dădea regiunilor tot ceea ce cereau acestea, Stalin şi-a manifestat furia, scriind pe rezoluţia lui Mikoian: „Votez împotrivă. Mikoian are un comportament antietatist şi este condus de comitetele regionale şi le corupe. L-a corupt complet pe Andreev.[142] Mikoian ar trebui să fie înlăturat din fruntea comisariatul pentru aprovizionare şi în locul lui să fie numit Malenkov, de exemplu.“[143] Biroul Politic a executat ordinele lui Stalin în ziua următoare.[144]

Un alt semn prevestitor al schimbărilor de la vârf a fost faptul că Stalin a zguduit conducerea militară la sfârşitul lui 1944. În noiembrie, Biroul Politic l-a numit pe Nikolai Bulganin în funcţia de adjunct al lui

Stalin la comisariatul apărării şi i-a acordat calitatea de membru al Comitetului de Stat pentru Apărare.[145] Bulganin a primit, de asemenea, puteri importante în interacţiunile lui cu armata.[146] El era expert pe probleme civile, dar, în timpul războiului, a fost membru în consiliile mai multor fronturi, dobândind, astfel, o oarecare experienţă militară şi chiar gradul de general. Numirea lui în comisariatul apărării şi vastele puteri ce i-au fost acordate nu puteau însemna decât că Stalin crea o nouă forţă care să contrabalanseze puterea armatei, în special pe cea a mareşalului Jukov, comisar adjunct al apărării şi comandant suprem adjunct. Muştruluiala demonstrativă pe care i-a tras-o lui Jukov la numai două săptămâni după numirea lui Bulganin dovedeşte acest lucru. În decembrie 1944, Stalin l-a acuzat pe Jukov că şi-a depăşit limitele autorităţii când a aprobat manualele pentru luptă ale artileriei şi l-a mustrat. Ordinul prin care Jukov a fost criticat a fost trimis către toate eşaloanele de conducere ale armatei.[147]

Oricât de dureroasă trebuie să fi fost această critică pentru subordonaţii lui Stalin, atacurile lui nu au prea tulburat eşaloanele superioare ale puterii, nici nu au schimbat modul relativ moderat în care îi trata pe membrii Biroului Politic sau conducerea militară. În josul ierarhiei însă, liberalizarea nu se simţea deloc. Războiul a conferit o anumită legitimitate brutalităţii lui Stalin, mai ales dată fiind cruzimea extremă a duşmanului. Intensitatea violenţei statului în timpul anilor de război a fost comparabilă cu cea din timpul Terorii. Pe lângă greutăţile generale ale războiului, cei de pe front au avut de suferit (aşa cum am observat) de pe urma execuţiilor, a unităţilor antiretragere şi a batalioanelor disciplinare, în vreme ce populaţia civilă a suferit arestări, execuţii, deportări în masă, mobilizare şi înfometare în masă, rezultatul rechiziţiei de cereale de către stat şi al colapsului agricol în unele dintre cele mai productive zone ale Uniunii Sovietice. Deşi contextul acestor greutăţi era diferit de circumstanţele celor experimentate la sfârşitul anilor 1930, pentru cei care le-au îndurat probabil că au părut cam la fel. Pe măsură ce dificultăţile au crescut, Stalin a acordat populaţiei anumite concesii care nu l-au costat nimic, dar care au adus anumite avantaje tactice, exact aşa cum făcuse către finalul Terorii.

Cea mai cunoscută concesie a fost reconcilierea cu instituţiile religioase şi cu credincioşii, majoritatea ortodoxă a ţării fiind cea mai importantă. Abandonarea campaniilor antireligioase din anii 1920 şi 1930, a distrugerii bisericilor şi a execuţiilor în masă ale membrilor clerului şi ale credincioşilor, în favoarea deschiderii catedralelor şi a unei relative libertăţi religioase, a făcut parte dintr-o ajustare generală

a ideologiei oficiale. Patriotismul rus era încurajat şi înainte de război, iar renaşterea imaginilor din trecutul eroic, multe puse pe picior de egalitate cu moştenirea bolşevică şi cu revoluţia, a devenit mai pronunţată în anii războiului.[148] La ordinele lui Stalin, alături de fotografia lui Lenin care atârna în cabinetul lui, au fost puse portretele marilor generali ai secolelor al XVIII-lea şi al XIX-lea, Aleksandr Suvorov şi Mihail Kutuzov. La medaliile care aveau la bază simbolismul revoluţionar s-au adăugat cele care îi comemorau pe Suvorov, Kutuzov, prinţul Aleksandr Nevski şi amiralul Pavel Nahimov. Pe front, celor care luptaseră în Primul Război Mondial li s-a permis să-şi poarte medaliile ţariste, alături de cele sovietice.

Noua atitudine faţă de religie a primit uluitoarea pecete a binecuvântării în septembrie 1943, când a fost anunţată public o întâlnire, de neimaginat înainte, între Stalin şi conducătorii Bisericii Ortodoxe Ruse. Trei mitropoliţi au fost aduşi în cabinetul de la Kremlin al lui Stalin în noaptea de 4 spre 5 septembrie. Au discutat cu *vojd*-ul neobişnuit de prietenos timp de o oră şi 20 de minute.[149] După o interdicţie de 18 ani, cei trei mitropoliţi au primit permisiunea de a numi un patriarh al Bisericii Ortodoxe Ruse şi chiar li s-a oferit opţiunea de a aduce cu avioanele episcopi la Moscova, ca să grăbească procesul de selecţie. Stalin a consimţit să se organizeze cursuri de teologie pentru pregătirea preoţilor şi chiar a propus deschiderea unor seminarii şi academii teologice. A sprijinit, de asemenea, solicitările de deschidere a unor noi biserici şi de eliberare a preoţilor arestaţi şi a propus ca liderii Bisericii să îmbunătăţească starea materială a preoţilor înfiinţând magazine alimentare speciale şi dându-le maşini. Viitorului patriarh i-a dăruit o casă cu trei etaje şi cu o grădină în centrul Moscovei, care fusese casa ambasadorului german, cu tot cu mobilierul din ea. După ce au mai discutat câteva puncte, Stalin i-a condus pe mitropoliţi până la uşa cabinetului său.[150] În ziua următoare, ziarele au relatat despre întâlnirea cu cei mai importanţi capi ai Bisericii şi apropiata alegere a noului patriarh.

Istoricii au făcut un studiu destul de complet al cauzelor schimbării radicale a atitudinii lui Stalin faţă de religie. Bineînţeles că fostul absolvent de seminar, care nu şi-a încheiat studiile teologice, nu avea nici un gând să se întoarcă în sânul Bisericii sau să se căiască de păcatele lui. Având nevoie să-şi consolideze relaţiile cu Aliaţii, el trebuia să răspundă îngrijorării opiniei publice occidentale şi a cercurilor bisericeşti influente cu privire la starea proastă a credincioşilor din URSS. În plus, eliberarea teritoriilor sovietice ocupate a ridicat problema practică privitoare la ce era de făcut cu

numeroasele biserici construite acolo de nemţi. Abordarea bolşevică obişnuită de a le închide era exclusă. El avea nevoie de o reconciliere cu Biserica. Religia trebuia să fie adusă sub un control strâns, dar nu distrusă. Printre principalele cauze ale acestei schimbări era şi faptul că Stalin devenise conştient de rolul pe care îl juca religia în unitatea ţării, în câştigarea sprijinului emoţional al maselor, care trecuseră prin crize teribile. Valorile sovietice, vârâte cu forţa în minţile a milioane de oameni, nu erau în stare să satisfacă nevoile spirituale ale unui popor imens şi străvechi. Scopul dobândirii unei perspective universale asupra căii ce ar fi trebuit urmată s-a dovedit a fi de neatins. Faptul că Stalin a înţeles această realitate l-a adus cu un pas mai aproape de victorie.

Etapele victoriei: Crimeea, Berlin, Potsdam, Manciuria

Intrarea uriaşei Armate Roşii în Germania a reprezentat o ocazie mult aşteptată şi fericită pentru poporul sovietic şi pentru *vojd*. Duşmanul avea să fie nimicit chiar în bârlogul lui. Sosise ora răzbunării. Astfel de sentimente fireşti şi inevitabile au inspirat eroismul şi sacrificiul de sine din timpul ultimelor bătălii ale războiului, când fiecare soldat sovietic putea să simtă gustul victoriei şi aştepta cu nerăbdare asaltul final. Stalin avea toate motivele să fie mândru de armata lui.

Una dintre operaţiunile cele mai încununate de succes ale Armatei Roşii s-a petrecut în ianuarie şi februarie 1945. Înaintând cinci sute de kilometri de la Vistula până la Oder în numai trei săptămâni, forţele sovietice au spulberat liniile de apărare naziste importante. S-au creat capete de pod pentru lansarea unei ofensive chiar asupra Berlinului, dar mai erau încă luni bune de lupte sângeroase. Forţele germane care îşi apărau ţara au opus o rezistenţă îndârjită şi chiar au lansat contraofensive, provocând pierderi masive Armatei Roşii. Ştiind acest lucru, Stalin nu s-a grăbit să intre în Berlin în februarie. Era nevoie de câteva săptămâni pentru a anihila ameninţarea contraatacurilor germane împotriva flancurilor descoperite ale trupelor sovietice care înaintau şi pentru a aduce întăriri. Experienţa greu câştigată îl învăţase să fie prudent.

Victoriile de la începutul anului 1945 puseseră tabăra sovietică într-o poziţie favorabilă în negocierile cu Aliaţii pe tema viitorului postbelic. Negocierile au devenit pentru prima dată o necesitate practică la sfârşitul lui 1944, când Armata Roşie înainta prin Balcani şi Aliaţii occidentali au intrat în Franţa şi în Italia. În octombrie 1944, Churchill a zburat din nou până la Moscova ca să se întâlnească cu Stalin. Prim-ministrul britanic a ridicat chestiunea sferelor de influenţă în Europa,

mai ales în Balcani. E puţin probabil ca Stalin să fi fost dezgustat de acest cinism politic. El a fost de acord că „Anglia trebuie să aibă dreptul la o voce fermă în Grecia“[151] şi era dispus să-i acorde Occidentului o „parte“ din sfera sa de influenţă în România, Ungaria, Bulgaria şi Iugoslavia. Prezenţa Armatei Roşii în aceste ţări (aşa cum nu a fost cazul în Grecia) le adusese sub control sovietic. Pentru Stalin, acest control a fost hotărâtor. Problema Poloniei, care era prioritară pe lista chestiunilor diplomatice cu care Churchill a venit la Moscova, a fost mult mai litigioasă. În momentul vizitei lui Churchill, la sfârşitul lui 1944, URSS rupsese relaţiile cu guvernul polonez oficial, care se aflase pe durata războiului în exil în Marea Britanie, şi susţinea o alternativă comunistă. Marea Britanie şi Statele Unite au făcut tot posibilul ca să împiedice acest rezultat. Pe 1 august 1944, în timp ce Armata Roşie se apropia, guvernul polonez din exil a organizat o revoltă în Varşovia, cu scopul de a prelua puterea în capitală înainte de sosirea forţelor sovietice şi a guvernului prosovietic pe care îl aduceau cu ele. Dintr-o varietate de motive, Armata Roşie şi-a oprit înaintarea, iar naziştii au înecat în sânge revolta. Acest episod tragic a stat la originea unei diviziuni crâncene între Stalin şi aliaţii lui, care l-au acuzat că a ţinut intenţionat pe loc sprijinul ce ar fi putut fi acordat revoltei. Această acuzaţie era fondată în mare măsură, dar Stalin, ghidându-se după propria realitate, nu avea de gând să se dea bătut. Polonezii de la Londra nu intenţionaseră să organizeze revolta ca să-l ajute pe el, aşa că de ce să-i ajute el pe ei?

Împovăraţi de diferite probleme, dar tot uniţi împotriva duşmanului lor comun, Cei Trei Mari s-au întâlnit lângă staţiunea Ialta, din Crimeea, în februarie 1945. Acest colţ uluitor de frumos al Uniunii Sovietice abia fusese eliberat de sub ocupaţia nazistă şi era în ruină. Fără să facă economie de eforturi şi de cheltuieli, autorităţile sovietice au creat într-un timp-record o oază în mijlocul ruinelor, inclusiv reşedinţe pentru cei trei lideri şi suitele lor numeroase. O atenţie deosebită s-a acordat securităţii. S-a folosit camuflajul pentru protecţia împotriva raidurilor aeriene inamice şi s-au construit adăposturi solide. Crimeea, adusă de curând în pragul haosului de arestările şi de deportările în masă, fusese supusă unei alte runde de epurări. „Elementele suspecte“ au fost ridicate şi arestate. O întreagă armată de personal de securitate a fost adusă în această zonă. Numai Stalin era protejat de o forţă de 100 de agenţi şi 500 de NKVD-işti, în afară de bodyguarzii lui obişnuiţi.[152]

Victoria fiind iminentă, Conferinţa de la Ialta trebuia să abordeze o gamă largă de chestiuni urgente de care depindea soarta lumii. În joc

erau viitorul Germaniei, redesenarea hărţii Europei şi echilibrul mondial de putere. În general, obiectivele participanţilor erau simple. Cu toate că motivele şi prioritățile lor erau diferite, fiecare parte voia să plece de la Ialta cu cât mai multe dorinţe de pe lista sa diplomatică îndeplinite. Dar atât timp cât războiul continua, Aliaţii erau nevoiţi să depindă unii de alţii şi să-şi adapteze aspiraţiile la realităţile militare şi politice. Au făcut compromisuri asupra multor chestiuni. S-au stabilit zonele de ocupaţie din Germania. S-au schiţat principiile călăuzitoare pe baza cărora urma să se înfiinţeze o organizaţie a naţiunilor unite. S-a discutat ideea anexării de către Uniunea Sovietică a unor noi teritorii pe seama Poloniei (teritoriile vestice ale Ucrainei şi Belarusului), pentru care Polonia urma să primească drept despăgubire teritorii germane în vest. În schimbul promisiunii intrării în război cu Japonia, Stalin a smuls de la Aliaţi o înţelegere conform căreia graniţele sovietice se extindeau astfel încât să cuprindă noi teritorii în Extremul Orient şi îi erau recunoscute interesele în nordul Chinei.

Dar, pe măsură ce se redesena o nouă lume, se contura şi începutul Războiului Rece. Nu era posibil să se ajungă la un compromis real în privinţa Poloniei. Stalin era hotărât să aducă această ţară sub controlul guvernului ales de el, chiar dacă acest lucru presupunea să facă nişte concesii pe hârtie. O altă chestiune controversată a fost aceea a despăgubirilor de război pe care urma să le plătească Germania, un punct care prezenta un interes deosebit pentru Stalin.

Poate chiar mai sugestivă pentru prăpastia ce îi despărţea pe Aliaţi era atitudinea personalului sovietic din domeniul securităţii statului în Crimeea. Grupurile de occidentali care ajunseseră pe teritoriu sovietic erau tratate drept infiltrare inamică. Navele utilizate pentru a aduce proviziile Aliaţilor pentru conferinţă au fost încercuite de patrule active 24 din 24 de ore. Când echipajelor li s-a permis să coboare pe uscat, acestea au fost atent supravegheate de NKVD. „Întregul aparat de securitate a fost instruit şi a primit ordine să descopere natura legăturilor dintre străini şi personalul militar şi civilii din port. Femeile care sunt agenţi de securitate şi care vor intra în contact cu străinii au primit instrucţiuni deosebit de detaliate“, spunea un raport către conducerea NKVD.[153] Putem să ne imaginăm ce fel de instrucţiuni erau acestea.

Neîncrederea lui Stalin faţă de Aliaţii occidentali creştea cu fiecare săptămână, influenţând puternic planurile militare sovietice. Unităţile Wehrmachtului preferau evident să se predea în Vest, pe când în Est luptau până la ultima suflare. Stalin avea toate motivele să se teamă de posibilitatea, dacă nu a unei păci separate, cel puţin a unor

acorduri separate pe care Aliaţii le-ar fi putut încheia cu nemţii. În ultimele luni de război, toată lumea a înţeles ce însemna înaintarea forţelor aliate pentru peisajul politic european postbelic. Negocierile din martie 1945, de la Berna, dintre agenţii secreţi americani şi reprezentanţii naziştilor, în vederea discutării condiţiilor capitulării Germaniei în Italia, nu au făcut decât să-i sporească suspiciunea lui Stalin.

Dacă pe lângă evenimentul de la Berna nu ar fi avut loc şi alte conflicte între conducerea sovietică şi Aliaţii occidentali, mai ales cu privire la Polonia, incidentul de la Berna poate că nu ar fi provocat o confruntare deschisă. După altercaţii îndelungate, pe 3 aprilie 1945, Stalin i-a trimis lui Roosevelt o scrisoare acidă în care se întreba dacă era posibil să „se menţină şi să se consolideze încrederea între ţările noastre“. Acum, că arhivele s-au deschis, putem vedea că această scrisoare, spre deosebire de multe altele care au fost trimise cu semnătura lui, a fost scrisă în totalitate de Stalin însuşi şi că a revizuit-o ca să-i dea un ton chiar mai aspru.[154] În ciuda fricţiunilor tot mai mari, Roosevelt, care se angajase să coopereze cu Stalin, a trimis un răspuns moderat. O scrisoare primită de Stalin, pe 13 aprilie 1945, încerca să-l asigure că „nu ar trebui să mai apară în viitor neînţelegeri minore de acest tip“.[155] Această scrisoare s-a numărat printre ultimele documente politice ale lui Roosevelt şi face parte din testamentul lui referitor la relaţiile cu Uniunea Sovietică. Atunci când Stalin a primit scrisoarea, Roosevelt murise deja. Stalin pare să fi fost sincer întristat de această pierdere. Cu toate acestea, atenţia i-a fost distrasă în curând de probleme noi şi urgente.

Îngrijorat de înaintarea rapidă a aliaţilor săi, Stalin a hotărât să accelereze cât de mult posibil ocuparea capitalei germane. Asaltul asupra Berlinului a început pe 16 aprilie 1945, cu o lună mai devreme decât data pe care Stalin le-o dăduse aliaţilor lui.[156] În ciuda avantajului copleşitor al forţelor sovietice în termeni de efective şi echipament militar, această bătălie importantă nu a fost uşoară. Din cei peste două milioane de soldaţi ai Armatei Roşii şi ai Corpului 2 Polonez, care au participat la asaltul asupra Berlinului, mai mult de 360 000 au fost ucişi, răniţi sau au dispărut în misiune.[157] Unităţile germane au dus o luptă aprigă pentru apărarea capitalei lor.

Decizia motivată politic de a grăbi operaţiunea a creat mari piedici pentru Armata Roşie. Deşi o mică amânare a ofensivei nu ar fi schimbat rezultatul, Stalin le-a cerut comandanţilor frontului să accelereze înaintarea forţelor lor cu orice preţ. Dată fiind necesitatea de a străpunge poziţiile inamice bine apărate, acest ritm accelerat a

provocat pierderi mai mari. Viteza-record a operaţiunii şi concentrarea unei forţe uriaşe împotriva Berlinului impuneau ajustări constante ale planului general şi ale instrucţiunilor de luptă. Conform şefului Direcţiei de Operaţiuni a Statului Major, generalul Serghei Ştemenko, Comandamentul Suprem a fost într-o stare de confuzie totală pe parcursul asaltului asupra Berlinului. Cei de la conducerea Statului Major erau chemaţi la Comandamentul Superior de câteva ori pe zi, uneori la ore ciudate; multe instrucţiuni erau elaborate sub presiunea extremă a timpului; iar viteza fulgerătoare a evenimentelor făcea dificile operaţiunile organizate.[158] Dar, indiferent de graba cu care se făceau lucrurile la Comandament, unii istorici cred că, pur şi simplu, nu era posibil ca Stalin să „reacţioneze la timp la situaţia în schimbare".[159] Nu este clar dacă această defazare a fluxului de informaţii către şi de la Comandament a avut consecinţe reale. Puţine studii academice s-au aplecat asupra acţiunilor Comandamentului Suprem sovietic şi ale lui Stalin, din cadrul asaltului asupra Berlinului.

Dar oricât de multe obstacole au fost aruncate în calea Armatei Roşii, acestea nu au fost suficiente pentru a-i salva pe naziști. Pe 25 aprilie, unităţile sovietice care veneau dintr-o direcţie s-au întâlnit cu forţele americane care veneau din direcţia opusă, pe malul fluviului Elba. Superioritatea numerică absolută a învingătorilor şi moralul lor ridicat au pecetluit soarta celui de-al Treilea Reich. În dimineaţa de 1 mai, devreme, Stalin a aflat printr-un mesaj telefonic urgent de la mareşalul Jukov că Hitler se sinucisese în buncărul său din Berlin cu o zi înainte.[160] Pe 2 mai, garnizoana de la Berlin a capitulat. În noaptea dinspre 8 spre 9 mai, Germania a formulat şi a semnat capitularea finală. Pe 24 iunie, Moscova a organizat mult aşteptata şi impresionanta paradă a victoriei. Apoi, pe 27 iunie, Stalin a primit titlul de generalissim.

Fiind acum conducătorul unei mari puteri mondiale, în iulie 1945, Stalin a pornit către Berlinul învins, ca să participe la o altă conferinţă a Celor Trei Mari. Nu s-a păstrat nici o relatare directă a ultimei călătorii a lui Stalin în afara graniţelor Uniunii Sovietice. Ce a văzut el pe ferestrele trenului? Cu cine s-a întâlnit sau cu cine şi-a petrecut timpul în această călătorie? Fără îndoială, ştia că întâlnirea cu omologii săi, care se apropia, nu avea să fie uşoară. După victorie, dezacordurile dintre Aliaţi deveniseră şi mai mari. Dictatorul sovietic urma să aibă prima lui întâlnire cu noul preşedinte american, Harry Truman, ai cărui consilieri care susţineau o linie dură în raport cu URSS câştigau teren. Aliaţii occidentali erau nemulţumiţi de sovietizarea României şi a Bulgariei, ca să nu mai vorbim despre disputele

nerezolvate cu privire la guvernul polonez. Stalin nu avea încredere în americani şi în britanici. Această neîncredere a crescut atunci când Truman l-a informat în privat pe Stalin cu privire la testele nucleare americane. Principiile de demilitarizare a Germaniei, de denazificare şi de democratizare au fost aprobate în unanimitate, dar Aliaţii s-au certat amarnic cu privire la toate celelalte lucruri. Încercarea de a face compromisuri şi concesii reciproce a fost încurajată de temerile că lumea obosită de război putea fi aruncată într-o nouă confruntare, de speranţele sovietice de cooperare economică cu Vestul şi de speranţele Vestului că URSS avea să intre în război împotriva Japoniei. În cele din urmă, Stalin a reuşit să ajungă la un acord prin care Poloniei îi era permis să-şi extindă graniţele pe teritoriul Germaniei, iar Uniunea Sovietică încorpora zona Konigsberg. Nu a reuşit însă să facă aşa cum voia el în privinţa despăgubirilor de război sau a creării unor baze sovietice în strâmtorile Turciei şi în Mediterana.

După ce a obţinut ce a putut în Europa, Stalin şi-a îndreptat atenţia către dobândirea de teritorii japoneze şi cucerirea de capete de pod în nordul Chinei. La Ialta, fusese de acord să intre în război împotriva Japoniei la două sau trei luni după capitularea Germaniei. Ştiind cât de mult doreau Statele Unite ajutorul sovietic, el reuşise să obţină condiţii foarte avantajoase. S-a păstrat „statu-quo“-ul în Republica Populară Mongolă, aceasta rămânând de facto sub control sovietic. URSS a recâştigat partea sudică a Sahalinului, pe care Rusia o pierduse în Războiul ruso-japonez din 1905, dar şi un port comercial şi o bază militară în nordul Chinei, alături de linia de cale ferată care ducea către aceasta. De o importanţă fundamentală pentru URSS a fost acordul Aliaţilor de a recunoaşte suveranitatea sovietică asupra Insulelor Kurile, care aveau importanţă strategică.

Toate aceste acorduri au rămas în vigoare până la Conferinţa de la Berlin, dar acum, pentru prima dată în istorie, a intrat în joc factorul nuclear. Faptul că americanii aveau o bombă atomică le-a dat un avantaj mult mai mare. În primul rând, teama de această nouă tehnologie puternică putea determina Japonia să capituleze chiar înainte ca Uniunea Sovietică să intre în război. Stalin a preferat să nu rişte. A aplicat în Extremul Orient aceeaşi strategie pe care o folosise în Europa, unde posesia militară reală de teritorii avea mai multă însemnătate decât acordurile obţinute la masa negocierilor. După ce Statele Unite şi-au folosit bombele atomice împotriva Japoniei, Stalin a ordonat Armatei Roşii să lanseze imediat o ofensivă, dându-le trupelor sale termen până pe 9 august 1945 pentru a transforma concesiile de la Ialta într-o realitate pe teren. Avantajul numeric sovietic, însoţit de

un moral ridicat şi de o forţă de luptă experimentată, a adus o victorie rapidă. Chiar şi după capitularea Japoniei, forţele sovietice au continuat să înainteze până ce toate teritoriile acordate URSS la Ialta au fost ocupate. Apoi, Stalin a încercat să mai ia puţin. În Extremul Orient, acest lucru a însemnat că URSS a formulat pretenţii de participare la ocuparea propriu-zisă a Japoniei şi la guvernarea ţării după un model similar celui care era aplicat în Germania. Acest efort era probabil mai mult o testare a voinţei noului preşedinte american decât o solicitare reală, dar a fost însoţit de pregătiri militare. După ce a fost refuzat categoric de americani, Stalin a dat imediat înapoi, dar nu fără ceva resentimente. Disputele asupra Japoniei au rămas o chestiune iritantă în relaţiile sovieto-americane timp de luni de zile. Japonia însăşi nu a recunoscut ocuparea Insulelor Kurile de către sovietici drept legitimă.

Pentru milioanele de cetăţeni sovietici care au supravieţuit ororilor războiului, disputele şi ambiţiile politicienilor erau periferice. Ţara, care, în sfârşit, trăia în pace, putea să privească spre viitor cu speranţă.

FAMILIA

2 martie 1953, la *dacea* din afara Moscovei. Sosirea fiicei

Odată ce a devenit clară gravitatea stării lui Stalin, au fost chemaţi la vilă copiii lui, Svetlana şi Vasili. Acesta a fost, în mare măsură, un gest simbolic. de a lungul timpului, familia lui Stalin ajunsese să joace un rol tot mai mic în viaţa lui.

Stalin a întâlnit-o pe prima lui soţie când încă era un tânăr aventurier revoluţionar. Întorcându-se în Tbilisi, în 1905, după ce scăpase din primul său exil şi călătorise prin Transcaucazia, el s-a mutat în casa familiei Svanidze. Această familie era formată din cinci membri: Aleksandr Svanidze, care era implicat în mişcarea revoluţionară, şi surorile lui – Saşiko, Kato (Ekaterina) şi Maşo –, precum şi soţul lui Saşiko, pe care Stalin îl cunoscuse la seminar. Saşiko şi Kato erau croitorese renumite în oraş şi nu aveau nimic de a face cu mişcarea revoluţionară. Aşa că, atunci când l-a adus pe Iosif Djugaşvili în casa lor, Aleksandr a încercat să-l ţină pe acest străin cât mai departe posibil de surorile lui.[1] Cu toate acestea, între Iosif şi

Ekaterina, care erau amândoi tineri şi atrăgători, s-a înfiripat o dragoste nebună. Probabil că surorile lui Kato nu au fost încântate când au auzit de legătura ei cu un seminarist sărac, care abandonase şcoala. Asupra acestei perioade aruncă puţină lumină o scrisoare trimisă lui Stalin 40 de ani mai târziu, în 1946. O cunoştinţă a lui Stalin şi a familiei Svanidze, din vremea când el locuia în Tbilisi, a cerut ajutor şi a sugerat fără prea mult tact că Stalin îi era dator să-i returneze o favoare. În primul rând, Stalin folosise camera celui care scrisese scrisoarea ca să se întâlnească în secret cu Ekaterina. În al doilea rând, atunci când Stalin o ceruse de soţie pe Kato şi „rudele s-au opus“, „eu i-am zis, dacă-ţi place, nu asculta pe nimeni, şi ea a ţinut seama de sfatul meu“.[2]

Familia Svanidze a fost pusă practic în faţa unui fapt împlinit, iar, în iulie 1906, cuplul s-a căsătorit.[3] Inevitabil, familia Svanidze a fost prinsă în iţele lumii noului său membru. La scurt timp după nuntă, Ekaterina a fost arestată pentru complicitate cu revoluţionarii. Chestiunea a fost rezolvată graţie surorii ei, Saşiko, care s-a folosit de legăturile ei cu soţiile ofiţerilor de poliţie. Ekaterina a petrecut aproximativ două luni în arest, dar în loc să fie închisă într-o celulă de închisoare, ea a fost ţinută în apartamentul unui şef al poliţiei locale – din câte se pare, la cererea soţiei şefului, care era clienta croitoreselor.[4] Un argument important în favoarea închiderii dosarului Ekaterinei a fost acela că era însărcinată. În martie 1907, s-a născut primul copil al viitorului dictator, Iakov. Viaţa de familie şi revoluţia nu mergeau împreună. Iosif şi-a luat soţia şi fiul cu el în Baku, unde Ekaterina s-a îmbolnăvit grav. În noiembrie 1907, a murit. Aceasta a fost o lovitură puternică pentru Iosif. Neputând să aibă grijă aşa cum se cuvenea de fiul său, l-a lăsat pe Iakov în grija familiei soţiei sale.

Au fost şi alte femei în viaţa lui Stalin. Ne-au rămas dovezi referitoare la o relaţie cu Stefaniia Petrovskaia, o tânără revoluţionară din clasa proprietarilor de pământ, relaţie care a început în 1909, când amândoi se aflau în exil în Solvîcegodsk, în provincia Vologda. După ce şi-a ispăşit sentinţa, Petrovskaia l-a urmat pe Iosif în Baku. Când el a fost arestat, în iunie 1910, viitorul dictator chiar a cerut poliţiei permisiunea de a se „căsători legitim“ cu ea. Permisiunea i-a fost acordată, dar căsătoria nu a avut loc niciodată. În septembrie 1910, Djugaşvili, care încă era burlac, a fost trimis din nou în exil.[5] Pe durata acestui al doilea exil în Solvîcegodsk, el şi-a înregistrat domiciliul (în casa lui M.P. Kuzakova) împreună cu o tovarăşă de exil, Serafima Horoşenina, ceea ce ar sugera că cei doi aveau relaţii apropiate. În scurt timp însă, Horoşenina a fost transferată în afara oraşului

Solvîcegodsk.[6] Potrivit unor zvonuri, răspândite acum de unii jurnalişti, Stalin a început apoi o relaţie cu gazda lui, Kuzakova, relaţie din care s-a născut un fiu. Nu există nici o dovadă clară a acestei relaţii. După ce i s-a încheiat perioada de exil, la câteva luni de la presupusa legătură amoroasă cu Kuzakova, Djugaşvili a petrecut un timp în Vologda. Aici a cunoscut o liceană de 18 ani, pe nume Pelaghia Onufrieva, logodnica unuia dintre tovarăşii lui de exil, Piotr Cijikov. Viitorul dictator a flirtat deschis cu fata şi i-a dat o carte cu dedicaţia: „Isteţei, obraznicei Polia, de la trăsnitul Iosif“. Când Pelaghia a plecat din Vologda, Djugaşvili i-a trimis scrisori hazlii, ca, de exemplu: „Îţi cer un sărut trimis prin Petka [Cijikov]. Te sărut şi eu, şi nu doar aşa, ci pasional (nu merită o simplă sărutare). Iosif.“[7] În dosarele lui personale, Stalin păstra o fotografie cu Cijikov şi Onufrieva, pe care o avea de pe vremea când se afla în Vologda: o fată cu o faţă serioasă, drăguţă şi rotundă, cu ochelari, şi un tânăr cu o expresie la fel de serioasă, cu trăsături regulate, cu mustaţă şi barbă.

Scrisorile jucăuşe, cadourile şi fotografia demonstrează interesul lui Djugaşvili, în vârstă de 33 de ani, faţă de această tânără, dar nu dovedesc că a avut o legătură romantică cu ea. Avem doar câteva indicii vagi. Cam în acelaşi timp în care Stalin a plecat din Vologda, în 1912, Cijikov s-a dus în vizită la părinţii lui în Ucraina, unde s-a îmbolnăvit şi a murit subit, fără să se fi căsătorit cu Pelaghia, aşa cum poate intenţionase sau nu. Onufrieva a suferit aceeaşi nenorocire care s-a abătut asupra multora dintre compatrioţii ei. După moartea lui Cijikov, ea s-a căsătorit şi, în timp ce galantul ei admirator de altădată se afla la conducerea ţării, soţul ei a fost arestat. Nu se ştie dacă ea a încercat vreodată să apeleze la Stalin să o ajute. A murit în 1955, după ce a trăit toată viaţa în Vologda.[8]

Dovezile că Iosif Djugaşvili a avut o legătură amoroasă cu Lidia Pereprîghina, care era şi mai tânără, în timpul ultimului său exil în Turuhansk, sunt mai solide, deşi zvonurile că ei ar fi avut un fiu nu au fost dovedite. În orice caz, Stalin nu l-a recunoscut niciodată pe fiul Pereprîghinei şi nici un alt copil ilegitim despre care s-a spus că-i aparţinea.

Întorcându-se la Sankt-Petersburg, după Revoluţia din februarie 1917, Stalin era pregătit să întoarcă o nouă pagină. Gospodăria familiei Alliluev i-a oferit un loc cald după tulburările vieţii în ilegalitate. Atracţia pe care a avut-o asupra lui această familie este de înţeles. Stalin îi ştia pe membrii familiei încă din vremea când se afla în Tbilisi şi corespondase cu ei în timpul ultimului său exil în Kureika. Capul familiei, Serghei Alliluev, era un vechi membru de partid, care

fusese arestat de multe ori. Cei doi fii şi cele două fiice ale familiei rămâneau deseori fără supravegherea unui adult şi duceau nişte vieţi mai degrabă libere de constrângeri. Lui Stalin îi plăcea în mod deosebit mezina, în vârstă de 16 ani, Nadejda, care-i împărtăşea sentimentele în ciuda diferenţei de vârstă de 23 de ani. Unei tinere dintr-o familie de revoluţionari, el trebuie să-i fi părut bărbatul ideal: un revoluţionar încercat, curajos şi misterios, dar şi chipeş. În 1919, Stalin şi Nadejda şi-au pus pirostriile. În ceea ce priveşte natura relaţiei lor înainte de căsătorie, nu putem decât să ghicim.

Nadejda, care a fost membră de partid începând cu 1918, era o soţie bolşevică model. Lucra în secretariatul lui Lenin (Lenin cunoştea familia Alliluev şi chiar a locuit în apartamentul lor în 1917). În 1921, familiei Stalin i s-a născut primul copil, Vasili. Nadejdei îi era greu să facă faţă tuturor activităţilor, creşterea copilului, munca şi activismul de partid, şi se pare că a neglijat ultima activitate. La sfârşitul lui 1921 a fost exclusă din partid pentru că era o „povară total lipsită de interes faţă de viaţa partidului“. Numai intervenţiile unor înalţi oficiali ai partidului, printre care şi Lenin, i-au adus înapoi calitatea de membru, cu toate că a fost nevoită ca, timp de un an, să-şi croiască drum ca membru candidat. Aşa erau vremurile. Nadejda însăşi probabil credea în idealurile de egalitate şi de democraţie în cadrul partidului şi nu s-a simţit jignită de tratamentul ce îi fusese aplicat. În cererea ei de a fi primită înapoi, a promis să „se pregătească pentru munca de partid“.[9]

În afară de naşterea lui Vasili, viaţa Nadejdei a fost complicată de apariţia în familia lor a primului fiu al lui Stalin, Iakov. În scrisorile către soacra ei, Ekaterina Djugaşvili, din 1922 şi 1923, apăreau nemulţumiri formulate cu precauţie: „Iaşa se duce la şcoală, îşi face de cap şi fumează şi nu mă ascultă“; „Şi Iaşa e sănătos, dar nu se străduieşte prea mult la şcoală“.[10] Iakov, care avea 15 ani în 1922, era cu numai şase ani mai mic decât mama lui vitregă. Câţiva ani mai târziu, în 1926, Nadejda i-a scris unei prietene despre Iakov: „Deja am pierdut orice speranţă că o să-şi vină în fire. Nu are absolut nici un interes şi nici un ţel.“[11] Băiatul nu se înţelegea nici cu tatăl lui. Conflictul referitor la intenţia lui de a se însura s-a sfârşit tragic: nereuşind să obţină aprobarea tatălui său, el a încercat să se sinucidă. Pe 9 aprilie 1928, Stalin i-a scris Nadejdei: „Spune-i lui Iaşa din partea mea că s-a purtat ca un huligan şi un şantajist cu care nu am nimic în comun şi cu care nu mai pot avea nimic de a face. Să trăiască unde-o vrea şi cu cine-o vrea.“[12] Un timp, relaţia lui Stalin cu fiul lui mai mare a fost întreruptă, însă, în ajunul războiului, când Iakov studia la Academia de Artilerie, Stalin era mulţumit de el, după câte se pare. Pe

5 mai 1941, Iakov a fost prezent la o mare recepţie de la Kremlin, în cinstea absolvenţilor academiei militare. În comentariile lui adresate audienţei, Stalin a glumit, spunând: „Am o cunoştinţă care a studiat la Academia de Artilerie. M-am uitat prin notiţele lui şi am descoperit că se petrece foarte mult timp studiindu-se tunuri care au fost scoase din uz în 1916.“[13] Aceasta era o referire clară la notiţele lui Iakov, un semn că cei doi petreceau timp împreună.

La începutul lui 1926, Nadejda a născut o fiică, Svetlana. Împărtăşindu-i vestea cea bună soţiei lui Ordjonikidze, Zinaida, care se afla în vacanţă în sud, Nadejda a scris: „Pe scurt, avem acum o familie completă“.[14] Dar cu Stalin afundat în îndatoririle lui oficiale şi implicat în lupta pentru putere, aceasta nu era nicidecum o familie obişnuită. Fără îndoială că-şi iubea soţia şi copiii, dar, în cea mai mare parte, îi iubea de la distanţă. Petreceau perioade scurte împreună la *dacea* din afara Moscovei şi în vacanţele din sud. Nadejda, imitându-şi parcă soţul, era mereu ocupată cu munca, cu activismul de partid şi cu studiile ei. Într-o scrisoare trimisă unei prietene, cu o lună înainte de naşterea Svetlanei, ea a scris: „Regret foarte mult că m-am încătuşat iar cu noi responsabilităţi familiale“, referindu-se, evident, la apariţia iminentă a celui de-al doilea copil. „În vremea noastră nu e foarte uşor, deoarece există atât de multe prejudecăţi, şi dacă nu lucrezi, atunci eşti, bineînţeles, o «*baba*» [ţărancă, termen folosit peiorativ pentru femei în general]. [...] Pur şi simplu, trebuie să ai un domeniu de competenţă care să-ţi permită să fii mai mult decât mesagera cuiva, aşa cum se întâmplă să fii, de obicei, în activitatea de «secretariat», şi să faci tot ce ţine de domeniul tău de competenţă.“[15] Tânără şi plină de energie, Nadejda s-a străduit sincer şi energic să urmeze noul model de „femeie sovietică“. Acest lucru nu era uşor. Scrisorile ei care s-au păstrat arată că, până la sfârşitul vieţii sale, a scris cu greşeli gramaticale. Încercând să-şi umple lacunele din educaţie, s-a transformat într-o studentă perseverentă. În 1929, s-a înscris la Academia Industrială, sperând să primească o educaţie tehnică avansată, potrivit cu etosul vremurilor. Copiii ei au fost lăsaţi în seama dădacelor, a guvernantelor şi a tutorilor, în mare parte din timp. De casa familiei Stalin de la Kremlin se ocupau o menajeră şi o bucătăreasă. Un rol important în viaţa lui Vasili şi a Svetlanei l-au jucat rudele, precum şi colegii lor, care erau dintre copiii altor lideri sovietici care locuiau la Kremlin. Împreună, alcătuiau un grup gălăgios, petrecându-şi timpul cu toţii în vile din suburbii şi în apartamentele de la Kremlin ale fiecăruia dintre ei.

Acest tip de viaţă de familie avea avantajele şi logica ei. Perioadele rare petrecute împreună reuşeau, poate, să „sporească afecţiunea“ şi să consolideze, de fapt, legăturile de familie. Dar puţinele scrisori rămase, pe care şi le-au trimis Stalin şi Nadejda şi care au fost scrise în vacanţele dintre 1929 şi 1931, dovedesc că, în relaţia lor, existau deopotrivă dragoste şi tensiune. „Te sărut tare, aşa cum m-ai sărutat tu când ne-am despărţit“, i-a scris Nadejda soţului ei. A spus că îi era dor de el şi a pus întrebări, ce dovedeau o dragoste nebunească, despre sănătatea şi tratamentele lui. Stalin a răspuns la fel. A numit-o tandru Tatka şi Tatocika („Scrie despre toate, Tatocika mea“) şi chiar a recurs la un limbaj copilăresc. Ca un tată iubitor, întreba mereu de copii: „Cum stau lucrurile cu Vaska, cu Setanka [diminutivul cu care o alinta el pe Svetlana]?“ „Pune-o pe Setanka să-mi scrie ceva. Şi pe Vaska.“ Trimitea familiei lui, acasă, lămâi şi piersici. Dar această gingăşie şi atenţie puteau fi brusc umbrite de gelozie şi iritare. În septembrie 1930, după ce a petrecut o parte din vacanţa soţului ei împreună cu el şi apoi s-a întors la Moscova, Nadejda i-a scris o scrisoare plină de reproşuri: „În vara asta nu am simţit că amânarea plecării mele te-ar fi făcut fericit; ba, dimpotrivă. Vara trecută chiar am simţit asta, dar acum nu. Bineînţeles, nu avea nici un sens să rămân, cu o asemenea stare de spirit.“ Peste câteva săptămâni, ea a scris: „Din nu ştiu ce motiv nu primesc nici o veste de la tine. Probabil că eşti distras de excursiile tale în care ieşi la vânătoare de prepeliţe. [...] Am auzit de la o tânără interesantă că arătai grozav, [...] că erai nemaipomenit de vesel şi că nu lăsai pe nimeni în pace. [...] Mă bucur să aud asta.“ Stalin a făcut un efort silit să-i nege aluziile: „Cât despre presupunerea ta că nu am dorit să rămâi la Soci, reproşurile tale... sunt nedrepte“; „Faci aluzie la nişte excursii. Îţi zic că nu m-am dus nicăieri (absolut nicăieri!) şi nu am de gând să mă duc.“[16]

Gelozia Nadejdei nu era lipsită de temei. Stalin putea fi un curtezan notoriu, iar soţia lui se supăra repede. Mulţi dintre cei care au observat direct relaţia lor au comentat cu privire la starea psihică fragilă a Nadejdei. Se pare că boala psihică exista în familie, ştiindu-se că cel puţin mama şi sora ei fuseseră afectate. Probabil aici, la intersecţia dintre infidelitatea lui Stalin şi boala psihică a Allilуevei, trebuie căutate rădăcinile tragediei.

Pe 8 noiembrie 1932, la aniversarea Revoluţiei din Octombrie care îi adusese pe toţi la putere, Stalin şi Allilueva au participat, alături de alţi lideri sovietici din conducerea de vârf şi de soţiile acestora, la o cină festivă la Kremlin. Detaliile evenimentelor petrecute la această cină nu sunt cunoscute. Poate că Stalin a băut prea mult şi a început să

flirteze cu unele dintre soţii.[17] Poate că Nadejda era, pur şi simplu, prost dispusă sau Stalin i-a spus ceva jignitor. Sau poate că ea a fost cea care a provocat o ceartă. Oricare ar fi fost cauza, a existat o ceartă şi Nadejda s-a întors singură în apartamentul lor de la Kremlin. În noaptea aceea, şi-a luat viaţa folosind un pistol mic, care îi fusese dăruit de fratele ei Pavel.

Unii au speculat că Allilueva era supărată din cauza politicilor soţului ei şi că simţea o compasiune înflăcărată pentru victimele acestora, inclusiv pentru cei care mureau din cauza foametei devastatoare ce secera atunci milioane de vieţi. Fiica lor, Svetlana, a scris despre un bilet de adio lăsat de mama ei, care conţinea, printre alte plângeri, acuzaţii politice, cu toate că ea nu văzuse respectivul bilet şi menţiona descrierea biletului de către alte persoane. Nu există absolut nici o dovadă clară că Nadejda obiectase faţă de politicile soţului ei. Nici una dintre scrisorile ei rămase nu menţionează evenimentele oribile care se petreceau în ţară: colectivizarea violentă, deportările interne a sute de mii de ţărani şi arestările a nenumăraţi „duşmani“ suspecţi. Scrisorile dau impresia că ea, asemenea restului elitei bolşevice, era complet izolată de suferinţa zecilor de milioane de persoane de dincolo de zidurile Kremlinului. Pe 10 iulie 1932, în timpul foametei, când mamele ţărănci îşi priveau copiii cum mureau de foame, Nadejda i-a scris un bilet adjunctului lui Stalin, Aleksandr Poskrebîşev, în care se plângea că nu îşi primea stocul obişnuit de noi opere literare de peste ocean şi a cerut ca şeful OGPU, Iagoda, să facă ceva ca să rezolve problema.[18] E adevărat, nu ştim sigur dacă Nadejda a spus vreodată ceva împotriva politicilor represive ale soţului ei în lunile de dinaintea morţii sale, în parte deoarece ne lipseşte corespondenţa obişnuită dintre Stalin şi soţia lui, pentru anul 1932, cât timp el a fost plecat în vacanţă. Poate că aceste scrisori au fost distruse sau poate că Nadejda a fost împreună cu soţul ei pe toată perioada vacanţei sale. Nu s-a găsit nici o dovadă care să explice absenţa unor astfel de dovezi.

Sinuciderea soţiei lui a fost, după câte se pare, o lovitură puternică pentru Stalin. Durerea pentru pierderea suferită şi mila pentru copiii lui erau amestecate cu furie. Nadejda îl trădase şi îl umilise, aruncase o umbră asupra reputaţiei lui şi îi transformase viaţa personală într-un subiect de bănuieli sordide, care dăinuie până în ziua de azi. „A făcut un lucru foarte rău... M-a mutilat pentru tot restul vieţii“, le-a zis el unor rude peste doi ani şi jumătate.[19]

Din obişnuinţă, familia lui Stalin a urmat cursul obişnuit al vieţii sale câţiva ani după moartea Allilueveі. Aproape fiecare membru şi-a

păstrat rolul în viaţa de zi cu zi a familiei. Căutând alinarea amintirilor dureroase, Stalin s-a mutat într-un apartament nou în Kremlin şi a început construcţia vilei din afara Moscovei. Copiii au rămas în grija guvernantelor şi a doicilor, la Moscova şi la vechea vilă. Stalin, Vasili şi Svetlana erau înconjuraţi de aceleaşi rude, mai ales de familia lui Pavel şi de cea a Annei Allilueva (fratele şi sora Nadejdei) şi de Aleksandr Svanidze (fratele primei soţii a lui Stalin). Aceasta era o lume complicată şi deseori dezgustătoare. Rudele unelteau ca să se eclipseze unele pe altele în ochii lui Stalin. Se pare că soţia lui Pavel Alliluev chiar a avut o scurtă legătură amoroasă cu dictatorul.[20] Lui Stalin se pare că îi plăcea competiţia dintre rudele lui.

După moartea Nadejdei, Stalin a încercat să petreacă mai mult timp cu copiii săi. În timp ce luau cina împreună în apartamentul de la Kremlin, îi întreba cum mergeau lucrurile la şcoală şi uneori venea la vilă ca să-i ia şi să-i ducă la teatru. Ocazional, îi lua cu el când se ducea în vacanţă în sud. O iubea în mod deosebit pe Svetlana, care era o elevă promiţătoare, foarte ataşată de tatăl ei. A început să joace un mic joc cu fiica lui, numind-o *hoziaika* (cuvânt ce ar putea fi tradus ca „gospodină“ sau „şefa“), în timp ce el juca rolul unui *sekretarişka* (secretar neînsemnat) care îi urma ordinele: „Bietul Secretar al Şefei Setanka, sărmanul ţăran I. Stalin“. Svetlana scria ordine pentru tatăl ei: „Îţi ordon să mă laşi să mă duc la Zubalovo mâine“; „Îţi ordon să mă iei la teatru cu tine“; „Îţi ordon să mă laşi să mă duc la cinema. Zile să dea *Ceapaev* şi o comedie americană“. Stalin răspundea cu o solemnitate glumeaţă.[21] Şi alţi membri din cercul apropiaţilor lui Stalin erau numiţi *sekretarişka* în subordinea Svetlanei, jucându-se împreună cu *vojd*-ul. „Şefa Svetlana va fi la Moscova pe 27 august. Cere permisiunea să plece devreme la Moscova, ca să-şi poată controla secretarii“, i-a scris Stalin lui Kaganovici din sud, pe 19 august 1935. Kaganovici a răspuns pe 31 august: „Azi i-am dat raportul şefei noastre Svetlana cu privire la activitatea noastră şi a părut să fie mulţumită“.[22] Până când a început războiul, tatăl şi fiica au făcut schimb de scrisori pline de afecţiune. „Te îmbrăţişez strâns, vrăbiuţa mea“, i-a scris el ei, aşa cum îi scrisese cândva soţiei sale.[23]

Relaţia lui Stalin cu fiii lui era mult mai tensionată. Mulţi ani i-a evitat pe Iakov şi familia acestuia, iar Vasili i-a dat multă bătaie de cap.[24] Băiatul a înţeles foarte de timpuriu că era fiul unui om puternic. Prefera să joace fotbal în loc să înveţe şi deseori se purta obraznic cu cei din jurul lui. „Vasili se crede adult şi insistă să primească ce vrea, ceea ce e nesăbuit deseori“, i-a raportat lui Stalin comandantul vilei din Zubalovo, în 1935, când Vasili avea 14 ani. Situaţia s-a înrăutăţit

cu timpul. Neputând să tolereze comportamentul scandalos al elevului său arogant, unul dintre profesorii lui Vasili i s-a plâns, în 1938, tatălui băiatului, spunându-i lui Stalin că administraţia şcolii îi acorda lui Vasili un tratament special şi că băiatul ameninţa uneori că se omoară ca să obţină ce voia. Stalin i-a mulţumit profesorului pentru sinceritate şi şi-a descris fiul în termeni foarte proşti: „Vasili e un tânăr răsfăţat cu capacităţi medii, un pic sălbatic (un adevărat barbar!), care nu e mereu sincer, îi place să şantajeze persoanele lipsite de autoritate, este adesea obraznic şi are o voinţă slabă sau mai degrabă lipsită de interes. A fost răsfăţat de «prieteni şi rude», tot timpul scoţând în evidenţă că e «fiul lui Stalin».“ I-a cerut profesorului să fie mai ferm şi i-a promis că avea să „îl ia de urechi“ din când în când. Aşa cum se întâmpla adesea, scrisoarea a fost de ochii lumii şi chestiunea a fost rezolvată, în cele din urmă, în maniera tipică a lui Stalin. Şcoala a fost epurată şi directorii au fost concediaţi, împreună cu profesorul care îndrăznise să i se plângă lui Stalin. Vasili a fost trimis să studieze la o şcoală de aviaţie din Crimeea, unde a avut parte în continuare de tratament special. A fost întâmpinat la gară cu mare pompă de conducerea şcolii, găzduit separat de ceilalţi cadeţi, într-un hotel, şi primea mâncăruri speciale la popota ofiţerilor. Odată, jucând evident o festă, Vasili a comandat un fel de mâncare special. Întrucât bucătarul de acolo nu ştia cum să prepare mâncarea respectivă, cineva a fost trimis într-un oraş din apropiere ca să afle. Vasili s-a plimbat prin toată Crimeea cu maşina şi, de asemenea, cu motocicleta. Educaţia lui era supravegheată de înalţi oficiali militari de la Moscova. În 1940, a absolvit cu gradul de locotenent. Îi plăcea să zboare, dar caracterul său nu dădea semne de îmbunătăţire. Sistemul creat de tată îi făcuse un rău iremediabil fiului.

Vasili a plecat în Crimeea tocmai când familia extinsă Stalin–Alliluev–Svanidze a încetat să existe. În timpul Marii Terori, Stalin a început să-şi anihileze propriile rude. De la sfârşitul lui 1937 până la sfârşitul lui 1939, Aleksandr Svanidze, soţia lui şi soţul Annei Allilueva au fost arestaţi şi apoi împuşcaţi. La sfârşitul lui 1938, neputând, după câte se pare, să suporte stresul, Pavel Alliluev a murit şi el. Stalin nu mai avea nimic de a face cu rudele care rămăseseră în libertate. Războiul a redus şi mai mult familia. În primele zile ale războiului, Iakov, care, spre deosebire de Vasili, nu avea parte de vreo protecţie specială, a fost luat prizonier de nemţi. Stalin a ordonat arestarea soţiei lui Iakov, dar a eliberat-o mai târziu. Unele relatări susţin că lui Stalin i s-a oferit libertatea lui Iakov la schimb pentru anumiţi generali germani (numele cel mai adesea amintit este Paulus), dar că el a refuzat. Nu există

dovezi documentare în sprijinul acestei afirmaţii, iar povestea este lipsită de credibilitate deoarece este greu de înţeles ce i-ar fi motivat pe oamenii lui Hitler să încerce să facă un asemenea schimb. După încheierea războiului, Stalin a primit mărturiile colegilor de detenţie ai lui Iakov.[25] După înfrângerea Germaniei, procesul-verbal al interogatoriului lui Iakov, din 1941, a fost confiscat şi s-au obţinut mărturii din partea gardienilor şi a comandantului lagărului unde murise.[26] Toate aceste dovezi arată că Iakov s-a comportat onorabil ca prizonier. A fost împuşcat de o santinelă în timp ce încerca să iasă din închisoare, în 1943. Poate că această veste a îmbunătăţit opinia pe care o avea Stalin despre fiul său şi ar putea explica de ce, în ultimii ani ai vieţii sale, *vojd*-ul a manifestat interes faţă de tânăra lui nepoată, fiica lui Iakov.

Vasili şi Svetlana l-au dezamăgit pe Stalin în timpul războiului. Vasili, care staţiona lângă Moscova, găzduia petreceri cu beţii la vila de la Zubalovo. La o asemenea adunare, la sfârşitul lui 1942, Svetlana, în vârstă de 16 ani, l-a întâlnit pe regizorul Aleksei Kapler, în vârstă de 38 de ani, care devenise cunoscut ca scenarist pentru filme populare despre Lenin şi despre Revoluţie. Cei doi au început o relaţie care s-a încheiat după câteva luni, când Stalin a ordonat arestarea lui Kapler. Se pare că a fost furios atunci când a aflat de relaţia Svetlanei cu Kapler, pe care ea l-a descris ca fiind prima ei dragoste, şi a considerat că această legătură era cu atât mai nepotrivită pe timp de război. Conform Svetlanei, reacţia lui a distrus pentru totdeauna apropierea dintre ei:

> Nu îl mai văzusem vreodată până atunci pe tatăl meu astfel. [...] Mânia îl sufoca şi a rămas aproape fără grai. [...]
>
> – Kapler al tău e un spion britanic. E arestat!
>
> – Dar îl iubesc! am protestat eu în cele din urmă, după ce mi-am recăpătat glasul.
>
> – Iubire! a ţipat tatăl meu, cu ură la însuşi auzul cuvântului. Şi pentru prima dată în viaţa mea, m-a lovit peste faţă, de două ori. Uită-te, doică, cât de jos a coborât! Nu s-a mai putut controla. Are loc aşa un război şi ei nu-i arde decât de...! Neputând să găsească nici o altă expresie, a folosit cuvântul ţărănesc vulgar.[27]

Următoarea lovitură a venit de la Vasili. La începutul lui 1943, el avea gradul de colonel şi fusese numit în fruntea unui regiment aerian. În luna aprilie a acelui an, împreună cu un grup de subordonaţi de-ai săi au hotărât să meargă la pescuit. Peştii au fost omorâţi cu materiale explozive. Un obuz a explodat pe uscat, ucigând unul dintre ofiţerii regimentului şi rănindu-l pe Vasili cu un şrapnel. A fost tratat, bineînţeles, la spitalul Kremlinului din Moscova. Stalin s-a înfuriat. După câte se pare, această escapadă a fost picătura care a umplut paharul sau aşa ai putea trage concluzia dintr-un ordin emis de Comisarul Poporului pentru Apărare, I.V. Stalin, pe 26 mai 1943:

> (1) V.I. Stalin să fie înlăturat imediat din funcţia sa de comandant al unui regiment aerian şi să nu i se dea nici o altă funcţie de conducere în viitor până când nu voi permite eu.
>
> (2) Să se informeze regimentul şi fostul comandant de regiment, Colonelul Stalin, că este înlăturat din funcţia sa pentru beţie şi depravare şi pentru că strică şi corupe regimentul.[28]

Fiind obişnuit de multă vreme cu ameninţările goale de conţinut ale tatălui său, Vasili nu a fost teribil de îngrijorat de acest reproş. Într-adevăr, în scurt timp i s-au dat noi funcţii, mai importante, iar, la sfârşitul războiului, ajunsese deja general, la vârsta de 24 de ani. Fiul lui Stalin putea să facă aproape orice şi să scape nepedepsit. Cam în acelaşi timp, Svetlana, care acum era studentă, s-a căsătorit cu un fost coleg de şcoală. La scurt timp, a născut un fiu, pe care l-a numit Iosif, după bunicul lui. Cu toate acestea, Stalin a refuzat să se întâlnească cu ginerele său, care era evreu şi nu luptase în război. Poate că şi-a dat consimţământul pentru această căsătorie numai ca să evite acrimonia care a învăluit legătura cu Kapler.

După ce Germania a fost înfrântă şi presiunile din timpul războiului au scăzut, Stalin nu s-a întors la familia lui – sau mai degrabă nu i-a permis familiei sale să revină în viaţa lui. Se obişnuise cu singurătatea şi cu stilul său de viaţă nocturn şi rareori îşi făcea timp pentru copiii săi. Se pare că nu a avut niciodată sentimente de bunic. Deja se afla pe panta descendentă a vieţii sale, epuizat, cu o sănătate şubredă şi obsedat de gânduri de trădare şi de vânătoarea de duşmani. Lovitura finală dată familiei lui a fost arestarea soţiei lui Pavel Alliluev şi a surorii Nadejdei, Anna. Acestea au fost eliberate abia după moartea lui.

În mod evident, copiii nu i-au fost o mângâiere la bătrâneţe. Vasili s-a înfundat rapid în alcoolism şi depravare, iar când a împlinit 30 de ani, era deja un om bătrân, chinuit de o serie de boli cronice. Datorită favorurilor tatălui său, el a deţinut totuşi funcţii tot mai importante în armată şi a cheltuit fondurile statului fără a se teme de consecinţe. Tânărul Stalin a vânat cu lăcomie viaţa bună: şi-a construit şi şi-a renovat în repetate rânduri vila din suburbie, a cheltuit peste măsură pentru o cabană de vânătoare lucrată migălos şi a înfiinţat echipe sportive, atrăgându-i pe cei mai buni atleţi cu salarii uriaşe şi cu apartamente. Cerea să-i fie trimise pe cale aeriană bunuri din Germania, a schimbat mai multe iubite şi soţii şi bea mult în compania unor paraziţi linguşitori. Către sfârşitul vieţii lui Stalin, după un alt episod scandalos, tatăl l-a înlăturat pe fiu din funcţia-cheie de comandant aerian al Districtului Militar din Moscova. Vasili a fost trimis la studii la o academie militară, lucru care a anulat orice constrângeri mai avea asupra obiceiului său de a bea. Între timp, Svetlana a divorţat de soţul care nu fusese pe placul tatălui său şi s-a căsătorit cu unul care era pe placul acestuia – Iuri Jdanov, fiul răposatului tovarăş al lui Stalin. Această căsătorie însă nu a fost una fericită şi nu a durat mult.

După moartea lui, copiii lui Stalin au avut destine profund simbolice. Vasili, după ce i-a insultat la beţie pe succesorii tatălui său, a fost întemniţat şi a murit în exil la vârsta de 40 de ani. Svetlana s-a căsătorit cu un comunist indian. Când a primit permisiunea să se ducă în India la moartea acestuia, a profitat de ocazie şi a cerut azil politic şi s-a mutat în Statele Unite, unde a murit în 2011. În emigraţie, Svetlana a publicat o carte de memorii despre viaţa familiei Stalin, *Twenty Letters to a Friend*[1], care erau deopotrivă nostalgice şi înfrumuseţate. A considerat că vina pentru cruzimea patologică a tatălui ei aparţinea uneltirilor şi insinuărilor lui Lavrenti Beria. Dar atitudinea faţă de sistemul pe care îl crease tatăl său a fost exprimată cel mai grăitor de fuga ei tocmai în ţara pe care el o considera duşmanul cel mai de temut al socialismului.

Capitolul 6
Generalissimul

Victoria l-a adus pe Stalin pe culmi ameţitoare. Demonstraţia triumfătoare a forţelor armate care au defilat prin Piaţa Roşie, în iunie 1945, a fost un simbol important al acestei noi puteri, acum mai trainică decât oricând şi legitimată prin titlul de generalissim. Dar Stalin era un politician îndeajuns de experimentat ca să ştie că victoria, care transformase Armata Roşie într-una dintre cele mai grozave forţe de pe pământ, nu era decât primul pas, pe drumul lung şi greu de după război, către recâştigarea şi menţinerea statutului ţării de putere mondială. Naţiunea sovietică era slăbită. Era aproape de neînchipuit gradul de suferinţă şi de distrugere care se abătuseră asupra ei. Demografi contemporani vorbesc despre 27 de milioane de vieţi pierdute, multe dintre acestea fiind tinere – viitorul ţării. Mii de oraşe şi sate zăceau în ruină şi mulţi oameni au fost nevoiţi să improvizeze un adăpost de un fel sau altul. Câteva milioane de veterani răniţi aveau nevoie de ajutorul statului. Demobilizarea unei armate de 11 milioane de soldaţi şi tranziţia către o economie de pace au impus, de asemenea, cheltuirea unor resurse considerabile. Foametea de după război – o mărturie tragică a distrugerii agriculturii prin colectivizare şi a slăbiciunii sistemului stalinist de distribuţie – a ajuns la punctul culminant între 1946 şi 1947. Nu mai puţin de un milion şi jumătate de oameni au murit de foame sau din cauza bolilor. Multe milioane au fost chinuite de distrofie şi de alte boli grave care le-au provocat infirmităţi permanente. Ca de obicei, canibalismul şi-a scos capul hâd în timpul anilor de foamete. La toate aceste greutăţi s-au adăugat războaiele disperate de gherilă în vestul Ucrainei şi în statele baltice, teritorii care fuseseră asimilate de Uniunea Sovietică în ajunul războiului şi care gustaseră din teroarea stalinistă.

A apărut, de asemenea, o întreagă serie nouă de provocări internaţionale. Relaţiile cu Aliaţii se răciseră considerabil. Uniunea Sovietică a lui Stalin şi democraţiile occidentale, unite de agresiunea nazistă într-un mariaj din interes, aveau puţine lucruri în comun. Negocierile pentru încheierea reîmpărţirii lumii după război au deschis noi subiecte de controverse, dar Uniunea Sovietică era prea slabă ca să intre într-o luptă care să tranşeze conflictul. A fost descurajată de monopolul nuclear al Statelor Unite şi a alocat resurse enorme pentru a pune capăt acestuia.

Un pericol deosebit cu care se confrunta regimul stalinist îl reprezenta neconcordanţa dintre triumful simbolic al societăţii sovietice şi realităţile dure ale vieţii cotidiene. Războiul purtase milioane de cetăţeni sovietici dincolo de graniţele ţării, în Europa, o experienţă care i-a şocat pe mulţi. Învingătorii au văzut că sclavii

capitalismului se bucurau de un standard de trai incontestabil mai ridicat decât al lor. Acum ştiau că propaganda sovietică oficială le aruncase praf în ochi timp de ani de zile. Zeci de milioane de ţărani, dintre care mulţi luptaseră în război, visau să demanteleze sistemul colectiv şi credeau că sacrificiile lor de pe front le câştigaseră această răsplată. O prăpastie ameninţătoare se căsca între aşteptările postbelice ale poporului sovietic şi realitatea în care trăia. În timp ce oamenii se luptau să depăşească greutăţile cotidiene extreme, îşi plângeau morţii şi ascultau poveştile soldaţilor întorşi acasă, conversaţiile lor alunecau inevitabil către idei şi subiecte care erau tabu: preţul războiului şi al victoriei, privilegiile îndoielnice de care se bucurau oficialii partidului şi ai guvernului şi cauzele foametei şi ale privaţiunilor. Răspunsul obişnuit al sistemului la o asemenea gândire „incorectă“ consta în arestări şi acuzaţii de „propagandă antisovietică“. Dar funcţiona acest răspuns în noua URSS postbelică?

După câte se pare, Stalin nu era sigur cum să abordeze aceste provocări. Imediat după victorie, el a trimis ţării mesaje mixte, inclusiv aluzii la o viitoare liberalizare. Iată, de exemplu, comentariile făcute la o recepţie în cinstea comandanţilor Armatei Roşii, pe 24 mai 1945:

> Guvernul nostru a făcut mai multe greşeli; au fost momente disperate în 1941–1942, când armata bătea în retragere, abandonând satele şi oraşele noastre. [...] Un alt popor poate că i-ar fi spus guvernului: nu ne-ai îndeplinit aşteptările; pleacă de-aici; o să punem alt guvern în locul tău care va semna un armistiţiu cu Germania şi ne va asigura pacea. Dar poporul rus nu a ales să facă astfel, deoarece a crezut în corectitudinea politicilor guvernului său şi a ales să facă sacrificii ca să se asigure că Germania urma să fie distrusă. Şi această încredere pe care poporul rus a avut-o în guvernul sovietic s-a dovedit a fi forţa hotărâtoare care a adus o victorie istorică împotriva unui duşman al umanităţii – împotriva fascismului. Mulţumim poporului rus pentru această încredere![1]

Această tentativă de penitenţă a fost un gest de efect, făcut de un lider încrezător, popular şi triumfător. Curând însă, Stalin a început să simtă că astfel de afirmaţii puteau fi primejdioase. Ele au deschis uşa discuţiilor pe tema unor chestiuni critice privitoare la ultimul război şi ecouri ale acestor discuţii au început să ajungă la urechile lui Stalin. În noiembrie 1945, i s-a spus despre o scrisoare de la un propagandist din RSSA Buriato-Mongolă, care era întrebat în timpul prelegerilor pe care le ţinea la ce anume se referea Stalin atunci când menţionase

greşelile guvernului sovietic: „Bineînţeles, eu nu am putut să răspund la această întrebare. [...] Vă rog sincer, Tov. Stalin, să explicaţi dumneavoastră care ar trebui să fie răspunsul la această întrebare.“[2] Mai directă a fost o scrisoare de la N.M. Hmelkov, din satul Malîi Uzen, din Regiunea Saratov, care întreba: „Cum de s-a putut întâmpla ca atunci când a izbucnit războiul armata germană să fie mai bine înarmată decât armata noastră?“ Hmelkov a amintit de promisiunile de dinaintea războiului, conform cărora Armata Roşie urma să lupte în scurt timp „pe teritoriul de unde vine duşmanul“, şi a încheiat punându-i lui Stalin o întrebare centrală, a cărei validitate este negată de stalinişti până în ziua de azi: „Învingătorii nu sunt judecaţi. Dar poporul învingător are datoria să înţeleagă dacă victoria a fost obţinută cu cele mai mici eforturi şi resurse posibile şi cu cele mai puţine pierderi cu putinţă, iar, dacă nu este aşa, atunci de ce: ni s-a dat prea puţin timp să ne pregătim pentru război, rotiţele unei maşinării complexe au funcţionat prost [...] şi nu au putut să susţină părţile ei mai complicate?“[3] Stalin a dat dispoziţii ca scrisoarea lui Hmelkov să fie arhivată.[4] Nu avea de gând să răspundă la asemenea întrebări sau „să înţeleagă“ ce greşeli ar fi putut să comită guvernul. Ca să prevină nişte discuţii nedorite despre preţul victoriei, realizările conducerii militare şi speranţele de liberalizare postbelică, el a lansat o serie de contraatacuri ideologice.

Primul dintre acestea a fost o reevaluare a pierderilor pricinuite de război şi a motivelor înfrângerii. Încercând, în mod evident, să minimalizeze pierderile naţiunii, Stalin a afirmat oficial, în martie 1946, că „Uniunea Sovietică a pierdut iremediabil, ca urmare a invaziei germane, aproximativ şapte milioane de oameni în lupta cu nemţii şi din cauza ocupaţiei germane şi a faptului că cetăţenii sovietici au fost duşi în lagăre germane de muncă silnică“.[5] A fost ciudat că a ales această cifră, care era departe de a fi corectă, dar este posibil să înţelegem cum a putut Stalin să ajungă la ea. Potrivit estimărilor Statului Major General, aproximativ 7 milioane de soldaţi ai Armatei Roşii au fost ucişi în război sau au murit din cauza rănilor şi a bolilor.[6] El a ştiut cu siguranţă că distorsiona adevărul atunci când a inclus în această cifră victimele ocupaţiei şi pe cele luate în lagărele de muncă naziste. Pierderile de război sovietice nu mai arătau chiar atât de îngrozitoare şi chestiunea a fost lăsată la o parte timp de mulţi ani.

Dacă a fost, poate, destul de uşor să se ascundă numărul real al morţilor provocate de război, retragerea catastrofală a Armatei Roşii a fost o altă chestiune. Cum reuşiseră nemţii să înainteze tocmai până la Volga? În cel mai bun caz, discuţiile despre acest episod umilitor

puteau fi înăbuşite. Înfrângerile înfiorătoare suferite în primele 18 luni ale războiului au aruncat o lumină ruşinoasă asupra regimului şi asupra lui Stalin însuşi, micşorându-i statutul de arhitect al victoriei. Propaganda sovietică avea câteva argumente de rezervă ca să explice acele prime înfrângeri: forţa maşinii de război a lui Hitler, care subjugase Europa; faptul că Armata Roşie nu îşi încheiase reînarmarea; şi perfidul atac-surpriză al naziştilor. Se pare că Stalin a considerat că aceste argumente nu erau suficiente. Prudent şi treptat, el a încercat să adauge încă o idee la arsenalul propagandistic, una care l-a disculpat pe el în calitate de comandant suprem: aceea că retragerea Armatei Roşii a fost o mişcare calculată menită să slăbească inamicul. Exista un binecunoscut precedent istoric care făcea acest argument logic şi cunoscut: strategia lui Kutuzov, din 1812, de a permite armatei lui Napoleon să pătrundă mult în teritoriul rusesc, chiar abandonând Moscova, înainte ca armata rusă să contraatace, o strategie despre care se crede că a salvat armata şi ţara.

Un prilej pentru promovarea acestui nou mod de a explica retragerea s-a ivit sub forma unei scrisori pe care a primit-o Stalin, la începutul anului 1946, de la E.A. Razin, un instructor de la academia militară. Razin îi scria *vojd*-ului punându-i întrebări generale privitoare la doctrină, dar Stalin a răspuns într-o scrisoare în care a prezentat principii precise şi cuprinzătoare pentru înţelegerea istoriei militare sovietice. El a subliniat două idei centrale. În primul rând, Lenin nu fusese „expert în ştiinţele militare“ în anii Războiului Civil sau în vreun alt moment. Astfel, Stalin era singurul lider sovietic calificat să fie un adevărat comandant suprem. Cea de a doua idee a oferit o interpretare mai favorabilă a stadiului timpuriu, catastrofal, al războiului. „În anumite condiţii dezavantajoase, o retragere este o formă de luptă la fel de legitimă ca o ofensivă“, a scris Stalin. El a remarcat necesitatea de a cerceta mai atent contraofensiva „în urma unei ofensive reuşite a unui inamic, [atunci când] cel aflat în defensivă îşi adună puterile, trece la contraofensivă şi îi pricinuieşte duşmanului o înfrângere hotărâtoare“. Sprijinind această idee prin comparaţii istorice, Stalin i-a dat ca exemplu pe parţii din Antichitate care „au ademenit“ trupele romane „mult în interiorul ţării lor şi apoi au lovit cu o contraofensivă şi i-au anihilat“. A dat, de asemenea, exemplul contraofensivei lui Kutuzov împotriva francezilor, numindu-l un comandant „strălucit“.[7]

Desigur, Stalin nu a făcut o legătură directă între aceste precedente istorice şi evenimentele din 1941–1942, însă aluzia era evidentă.

Înfrângerile din prima etapă a războiului au fost transformate într-o fază de pregătire a unei contraofensive, care s-a aflat sub control, o „formă de luptă legitimă“, şi nu o catastrofă provocată de nişte erori stridente comise la vârf sau de un lanţ ierarhic prost. Conştient de validitatea contestabilă a acestei recontextualizări, Stalin nu a cerut, iniţial, ca scrisoarea lui să fie făcută publică. Ea a fost scrisă la sfârşitul lui februarie 1946, dar a fost publicată abia după un an.

Scrisoarea către Razin mai conţinea un gând care l-a preocupat pe Stalin în primele luni de după război: necesitatea de a evita „ploconirea în faţa Occidentului“, inclusiv manifestarea „respectului nemeritat“ faţă de „autorităţile militare ale Germaniei“. Prima expresie a acestui sentiment se găseşte într-o scrisoare trimisă de Stalin, în toamna lui 1945, tovarăşilor săi de la Moscova, în timp ce el se afla în vacanţă în sud. Denunţând „înalţii oficiali“ care „căzuseră în isteria unei voioşii copilăreşti“ datorită laudelor primite de la liderii străini, „consider că astfel de înclinaţii sunt periculoase deoarece dezvoltă în noi o atitudine de ploconire în faţa personalităţilor din afară“, a scris el. „Trebuie dusă o luptă nemiloasă împotriva servilismului în faţa străinilor.“[8]

Aceste idei vag formulate au fost răspunsul lui Stalin la „contaminarea“ societăţii sovietice de influenţa ideologică a Aliaţilor occidentali şi la pericolul unui complex de inferioritate al învingătorilor aduşi la sapă de lemn. de a lungul timpului, „lupta împotriva ploconirii“ a luat forma unor campanii şi instituţii specifice. În august 1946, s-a publicat o rezoluţie a Comitetului Central în „Revistele *Zvezda* şi *Leningrad*“, în sprijinul unei cuvântări critice adresate scriitorilor din Leningrad de către secretarul Comitetului Central, Andrei Jdanov. Ţintele mâniei lui au fost satiristul Mihail Zoşcenko şi poeta Anna Ahmatova. Potrivit lui Jdanov, scrierile celui dintâi erau otrăvite de „veninul unei ostilităţi sălbatice faţă de sistemul sovietic“. Ahmatova a fost etichetată drept o „curvă şi o călugăriţă, la care lipsa de moralitate este combinată cu rugăciunea“.[9] Discuţia pe tema acestei rezoluţii a fost impusă la reuniunile de partid din toată ţara – în organizaţiile de partid regionale, în fabrici şi colhozuri – şi a marcat începutul unei critici severe la adresa intelectualităţii creative.

Un laitmotiv al atacului la adresa scriitorilor a fost demascarea „atitudinii de ploconire în faţa culturii burgheze contemporane din Occident“ – o formulare care, în mod clar, ieşise chiar din condeiul lui Stalin. Într-adevăr, documentele de arhivă arată că Stalin s-a aflat în spatele invectivelor lui Jdanov şi că i-a citit şi i-a redactat cuvântarea.[10] Arhivele mai arată că Stalin a fost forţa motrice din spatele altor

acţiuni menite să promoveze rigiditatea ideologică, aşa cum a fost binecunoscutul caz al cuplului de oameni de ştiinţă Nina Kliueva şi Gheorghi Roskin, care lucrau la un medicament împotriva cancerului la Moscova. În 1947, ei au fost acuzaţi fără temei că furnizaseră informaţii secrete americanilor. Cuplul a fost acuzat de „ploconire şi servilism în faţa a orice este străin“.[11]

Aceste clişee ideologice stridente erau variaţiuni pe temele canonice ale leninismului şi ale stalinismului: întrucât construia cel mai avansat sistem social, URSS era întotdeauna superioară restului lumii, în toate privinţele; puterile capitaliste, simţindu-şi sfârşitul inevitabil, erau oricând gata să dezlănţuie un război împotriva locului de naştere al socialismului. Războiul recent şi trecerea treptată la un nou război „rece“ confirmau această logică.

Numeroşii ani de cercetări, mai ales de când s-au deschis arhivele fostei Uniuni Sovietice şi ale altor ţări din blocul socialist, au oferit o bogăţie de informaţii despre originile Războiului Rece. Totuşi, se poate ca nici cercetătorii să nu cadă vreodată de acord asupra cauzelor sale reale, asupra chestiunii cui îi aparţine partea mai mare de vină şi asupra adevăratelor motive şi calcule ale puterilor adverse. Războiul Rece a fost mai degrabă o evoluţie treptată decât un eveniment care a avut un început clar. Liderii mondiali implicaţi în acest proces nu urmăreau, pur şi simplu, interesele fundamentale ale ţărilor lor, ci reacţionau, de asemenea, la situaţii specifice, deseori neaşteptate, prin decizii care erau adesea lipsite de logică. Stalin nu a făcut excepţie.

Conflictul tot mai intens dintre Aliaţii din cel de-al Doilea Război Mondial a fost hrănit de incompatibilitatea totală dintre sistemele lor, de dorinţele lor concurente de a-şi extinde sferele de influenţă, de plângeri reciproce care datau din anii antebelici şi de o nevoie împărtăşită de a avea un duşman extern. Chestiuni specifice au tins să exacerbeze starea generală de suspiciune şi de animozitate. Monopolul nuclear al Americii şi ezitarea ei de a-i lăsa pe ruşi să ia parte la ocuparea Japoniei s-au numărat printre numeroasele frustrări pe care le-a încercat Stalin în relaţia lui cu Statele Unite. La o întâlnire cu Averell Harriman, care a avut loc la vila din sud a liderului sovietic, în octombrie 1945, Stalin s-a întrebat supărat, cu voce tare, dacă nu cumva Statele Unite „au nevoie nu de un aliat, ci de un satelit în Japonia? Trebuie să spun că Uniunea Sovietică nu e potrivită pentru rolul acesta. [...] Ar fi mai onorabil pentru URSS să îşi retragă complet pretenţiile asupra Japoniei decât să rămână acolo ca o mobilă.“[12] În ceea ce îl privea, Stalin i-a supărat pe liderii occidentali, deja

fundamental ostili comunismului sovietic, cu dorinţa lui uşor voalată de a sovietiza Europa de Est cu ajutorul Armatei Roşii şi al comuniştilor locali.

Este greu de imaginat ce concesii reciproce ar fi putut să împiedice ruperea relaţiilor dintre două sisteme atât de diferite. O astfel de ruptură putea fi amânată numai prin calcule tactice şi factori politici, inclusiv prin iluzia opiniei publice occidentale că o alianţă trainică ar fi fost chiar fezabilă (opinia publică sovietică nu prea avea un cuvânt de spus în această privinţă). De asemenea, relaţiile au rămas civilizate atât timp cât Stalin a nutrit speranţa de a beneficia de concesii din partea Vestului, mai ales în sfera ajutorului economic şi a despăgubirilor din partea Germaniei. Distrugerea şi foametea care s-au abătut asupra URSS după război au făcut ca nevoia de ajutor să fie deosebit de acută. Faptul că Europa de Est – care se afla acum în sfera de influenţă sovietică – nu doar că suferea de foamete şi distrugere, dar nutrea şi puternice sentimente anticomuniste, l-a forţat, de asemenea, să acţioneze cu precauţie.

Stalin era reţinut în relaţiile lui personale cu liderii occidentali. Prefera să-l lase pe Molotov să adopte poziţii dure în timpul negocierilor diplomatice, în vreme ce el intervenea din când în când şi făcea concesii demonstrative ce permiteau părţii occidentale să nu se facă de râs sau o împiedicau să întrerupă negocierile. Ca şi în timpul războiului, Stalin a încercat să-i învrăjbească pe americani şi pe britanici. În aprilie 1946, după discursul lui Churchill – „Cortina de Fier“ – susţinut la Fulton, în Missouri, Stalin s-a întâlnit cu ambasadorul american la Moscova. După ce a acceptat cadourile care au constat într-un aparat de bărbierit şi un aparat de radio cu tranzistori, Stalin a oferit un avertisment „prietenesc“: urmărindu-şi interesele, „Churchill şi prietenii lui“ ar putea încerca să îndepărteze Statele Unite de URSS.[13]

Asemenea întâlniri diplomatice directe nu au avut efect în faţa forţelor puternice aflate în joc. Truman a răspuns tentativelor sovietice de a câştiga teren în Iran, Turcia şi Grecia printr-un plan de ajutor pentru reconstruirea Europei, punctul central al acestuia fiind cunoscut drept Planul Marshall. Stalin a replicat printr-un refuz al ajutorului oferit prin acest plan (aşa cum au făcut alte state est-europene, la presiunile URSS) şi prin crearea unei organizaţii comuniste internaţionale, Cominformul. La prima conferinţă a Cominformului, Jdanov a repetat ideea lui Stalin că lumea era împărţită în „două tabere“.[14] Eforturile de menţinere a alianţei din timpul războiului au cedat în faţa apelului tradiţional de a opune rezistenţă „imperialismului internaţional“.

Pe plan intern, revenirea la gândirea politică şi la practicile antebelice s-a petrecut chiar mai devreme. Înclinaţiile conservatoare ale lui Stalin au jucat un rol destul de important. Dată fiind gama complexă a problemelor cu care se confrunta Stalin, care se apropia de 70 de ani, acesta nu a manifestat vreun interes faţă de reforme sau de experimente, nici nu a văzut vreun motiv să modifice obiectivele de dezvoltare economică ale ţării sale, stabilite pe termen lung. A prezentat o serie de obiective de producţie într-un discurs susţinut la o reuniune cu ocazia alegerilor, pe 9 februarie 1946: 500 de milioane de tone de cărbune, 60 de milioane de tone de oţel, 50 de milioane de tone de fontă, 60 de milioane de tone de petrol. Având în vedere cifrele reale pentru 1946 – s-au produs numai 13,3 milioane de tone de oţel şi 9,9 milioane de tone de fontă, pe lângă 163,8 milioane de tone de cărbune şi 21,7 milioane de tone de petrol –, asemenea obiective erau, în mod evident, peste măsură de ambiţioase. În plus, aşa cum a observat istoricul economic Eugene Zaleski, un program ca acela al lui Stalin, axat, pur şi simplu, pe obiective de producţie, reflecta o înţelegere simplistă a dezvoltării economice.[15]

Stalin şi-a manifestat preferinţa pentru metode care au trecut testul timpului în perioada foametei dintre 1946 şi 1947, când s-au adoptat legi draconice împotriva furtului proprietăţii de stat, ca în 1932. Două decrete din 4 iunie 1947 au prevăzut pedepse care variau de la cinci până la 25 de ani de lagăr pentru furt. Între 1947 şi 1952, peste două milioane de oameni au fost condamnaţi pe baza acestei acuzaţii. Mulţi, dacă nu majoritatea, erau oameni obişnuiţi care comiseseră infracţiuni minore, fiind confruntaţi cu privaţiuni materiale mari. Părinţi care au furat o bucată de pâine pentru copiii lor flămânzi au fost condamnaţi la mulţi ani de lagăr. Represiunea în masă nu a fost limitată la acuzaţia de furt. Arestările pentru infracţiuni politice au continuat şi s-au adoptat şi legi dure pentru combaterea încălcărilor disciplinei la locul de muncă. Între 1946 şi 1952, s-au dat aproximativ 7 milioane de astfel de condamnări, în medie un milion pe an.[16] În ultimii ani ai lui Stalin, Gulagul s-a transformat într-o reţea extinsă care a jucat un rol central în viaţa ţării. Pe 1 ianuarie 1953, peste 2,5 milioane de persoane au fost întemniţate în lagăre, în colonii de deţinuţi şi în închisori. „Aşezările speciale“ din regiunile izolate cuprindeau alte 2,8 milioane de persoane.[17] Aproximativ 3% din populaţie era fie încarcerată, fie în exil intern.[18]

Represiunea în masă, sub forma arestărilor pe scară largă, a execuţiilor şi a exilului intern, se concentra acum, în mare măsură, asupra părţilor proaspăt asimilate de Uniunea Sovietică, unde se

dezlănţuiau campanii de gherilă fioroase. Stalin primea rapoarte regulate despre pacificarea zonelor răzvrătite.[19] Conform unor statistici oficiale incomplete, în perioada 1944–1952, aproximativ jumătate de milion de oameni au fost ucişi, arestaţi sau trimişi în exil forţat din Lituania, Letonia şi Estonia, pe lângă un număr egal de persoane din provinciile vestice ale Ucrainei.[20] Pentru aceste mici republici şi provincii, ale căror populaţii însumau numai câteva milioane, aceste cifre erau şocante. Sistemul stalinist nici nu se schimbase, nici nu devenise mai puţin represiv.

Punerea la respect a liderilor

Un aspect important al consolidării puterii lui Stalin după război a fost revenirea la epurările obişnuite ale eşaloanelor superioare ale guvernului şi la umilirea preventivă a tovarăşilor săi devotaţi şi docili. Conducerea stabilă care guvernase ţara în timpul războiului a fost percepută probabil de Stalin ca un compromis impus de circumstanţe. Acum, când cei din conducere îşi îndepliniseră sarcinile, el nu mai avea nevoie de mareşali influenţi şi de membri ai Comitetului de Stat pentru Apărare. Şi, pe măsură ce starea lui fizică s-a deteriorat, a devenit tot mai înclinat către suspiciune.

Pe 9 octombrie 1945, Biroul Politic a adoptat o rezoluţie care îi oferea lui Stalin o vacanţă pentru a se putea „odihni timp de o lună şi jumătate“.[21] Aceasta era prima călătorie pe care o făcea în sud după nouă ani şi probabil că a plecat fără tragere de inimă. Presa străină era plină de speculaţii. Pe 11 octombrie, a primit o serie de rezumate ale ştirilor de la agenţia de ştiri TASS despre discuţiile din Vest referitoare la starea lui proastă de sănătate şi la uneltirile potenţialilor săi succesori pentru a obţine o poziţie bună. Potrivit rezumatului, corespondentul de la Londra pentru *Chicago Tribune* scria, citând surse diplomatice, despre o luptă înverşunată pentru putere, desfăşurată în culise, între Jukov şi Molotov, cei doi rivalizând să-i ia locul lui Stalin. Se spunea că Jukov era susţinut de armată, iar Molotov de aparatul de partid.[22] Peste o săptămână, rezumatul de la TASS includea o afirmaţie a ambasadorului sovietic în Franţa: „În ultimele zece luni, am fost rugaţi de 15 ori să confirmăm zvonurile despre moartea lui Stalin“. Un articol despre Molotov, apărut într-un ziar norvegian, a afirmat: „Pentru opinia publică din SUA, Anglia şi pentru alte popoare care iubesc libertatea, Molotov reprezintă o nouă şi puternică Uniune Sovietică ce solicită statut egal cu marile puteri mondiale“.[23] Stalin nu a fost menţionat. Articolul vorbea numai despre succesorii lui.

Aceste informaţii din presa străină reflectau viziunea Occidentului asupra configuraţiei postbelice a puterii. Războiul cel îndelungat şi oribil devenea istorie, la fel ca şi liderii care obţinuseră victoria. Roosevelt era mort. Înfrângerea Partidului Conservator în Marea Britanie îl trimisese pe Churchill la pensie. Stalin îmbătrânea şi se zvonea că era bolnav. Pentru observatorul occidental, toate acestea erau elementele aceleiaşi imagini coerente. Bineînţeles că Stalin nu împărtăşea această viziune. Orice aluzie la faptul că liderul sovietic ar fi putut fi înlocuit nu făcea decât să-i sporească indignarea şi suspiciunea, tovarăşii lui cei mai apropiaţi fiind cei care purtau povara acestor sentimente ale lui Stalin – în special Molotov, deoarece era primul pe lista potenţialilor succesori. Atacurile împotriva lui Molotov erau, de asemenea, un pretext convenabil pentru încă o epurare. Grupul conducător al Celor Cinci, din timpul războiului, fusese alcătuit din Stalin, Molotov, Beria, Malenkov şi Mikoian. Acest grup fusese la putere pentru o perioadă dezagreabil de lungă.

Iritarea tot mai mare pe care o simţea Stalin faţă de Molotov a fost evidentă în timpul reuniunii din septembrie 1945 a Consiliului Miniştrilor Afacerilor Externe de la Londra, convocat pentru a discuta noua ordine postbelică şi condiţiile de pace cu ţările învinse.[24] La începutul reuniunii, Molotov nu a aşteptat încuviinţarea lui Stalin în legătură cu o chestiune procedurală. Cedând în faţa unei solicitări a Aliaţilor occidentali, acesta a fost de acord ca, pe lângă Uniunea Sovietică, Statele Unite şi Marea Britanie, să poată participa la elaborarea tratatelor şi Franţa şi China. Conform acordurilor anterioare, Franţa şi China urmau să fie implicate numai în stabilirea condiţiilor pentru Italia şi, respectiv, Japonia. Molotov nu a considerat problematică această modificare şi, la drept vorbind, nici nu era fructuoasă. Franţa şi China contribuiau numai cu informaţii şi comentarii la tratate; ele nu au primit drept de vot. Acceptarea acestui aranjament era perfect rezonabilă. Sperând într-o reuniune rodnică, Molotov nu a vrut să piardă timpul provocând un conflict asupra unor chestiuni secundare.

Concesia lui ar fi trecut neobservată dacă negocierile nu ar fi ajuns într-un impas aparent de nerezolvat. Stalin a cerut ca Uniunea Sovietică să aibă un rol real în hotărârea destinului Japoniei. Partea occidentală nici nu a vrut să pună această chestiune pe ordinea de zi. Stalin a cerut ca una dintre coloniile Italiei din Africa de Nord să fie pusă sub tutelă sovietică, ceea ce i-ar fi oferit ţării sale o poziţie solidă în Mediterana. Partea occidentală a refuzat. Cele două părţi au ajuns la un impas şi în ceea ce priveşte România şi Bulgaria. Considerând că

acestea erau ţări-„satelit“ (Stalin chiar a folosit termenul rusesc într-o telegramă pe care i-a trimis-o lui Molotov în timpul reuniunii), autorităţile sovietice instalaseră deja guverne procomuniste acolo.[25] Statele Unite şi Marea Britanie au refuzat să recunoască aceste guverne sau să semneze vreun acord cu ele. Stalin a hotărât să exercite presiuni mai mari asupra partenerilor săi, chiar dacă părea că negocierile erau pe punctul de a fi întrerupte. Chestiunea referitoare la Franţa şi China, a căror participare era susţinută de Statele Unite şi de Marea Britanie, a oferit un pretext convenabil. Pe 21 septembrie, Stalin l-a mustrat pe Molotov pentru concesia lui procedurală, iar Molotov s-a căit: „Recunosc că am comis o neglijenţă gravă. Voi lua imediat măsuri.“[26] În ziua următoare, şi-a retras acordul. Aliaţii occidentali s-au înfuriat. Această chestiune procedurală simplă a adus negocierile într-un impas.

Incidentul ilustrează din plin personalitatea manipulatoare a lui Stalin. În timp ce îşi cultiva imaginea unui politician moderat şi predictibil în ochii aliaţilor săi, îşi obliga tovarăşii să se ocupe de treburile murdare. A fost revoltat când Molotov a destăinuit că retragerea acordului pentru participarea Franţei şi a Chinei s-a făcut la ordinul lui. Mult timp după aceea i-a amintit lui Molotov de acest lucru şi de situaţii asemănătoare, acuzându-l că încerca să se prezinte ca o alternativă rezonabilă la inflexibilitatea „guvernului sovietic şi a lui Stalin“.[27]

Aceste atacuri mişeleşti la adresa lui Molotov erau un semn că se pregătea un atac mai serios. Un rol esenţial în această dramă l-au avut rezumatele presei străine realizate de TASS, pe care Stalin le-a studiat cu atenţie în timpul vacanţei sale. Necazurile lui Molotov au început cu o ştire din 1 decembrie 1945 a unui corespondent al ziarului britanic *Daily Herald*, care aducea la cunoştinţă nişte zvonuri conform cărora era posibil ca Stalin să îşi dea demisia din funcţia de preşedinte al Consiliului Comisarilor Poporului şi ca Molotov să preia această funcţie. Conform rezumatului TASS, corespondentul a spus că Molotov deţinea frâiele conducerii politice a Uniunii Sovietice, primind directive generale de la Biroul Politic.[28] Nimic nu i-ar fi putut face mai mult rău lui Molotov, mai ales când Stalin era plecat din Moscova pentru prima dată după ani de zile. Furios, Stalin i-a telefonat lui Molotov pe 2 decembrie, cerând să se exercite o cenzură mai strictă asupra relatărilor transmise de corespondenţii străini. Molotov a transmis ordinele corecte biroului de presă al comisariatului pentru afaceri externe.[29] În ziua următoare însă, s-a petrecut o încurcătură birocratică. Rezumatul TASS pentru ziua de 3 decembrie includea o ştire din ziarul

New York Times care fusese publicată pe 1 decembrie, înainte de ordinul lui Stalin referitor la înăsprirea controlului. Articolul din *New York Times*, ca şi cel din *Daily Herald*, făcea aluzie la un conflict în interiorul conducerii sovietice şi la slăbirea poziţiei lui Stalin.[30] Stalin a citit rezumatul articolului din *New York Times*, realizat de TASS, pe 5 decembrie. Se pare că, în aceeaşi zi, a citit o ştire a agenţiei Reuters din 3 decembrie, care vorbea despre o relaxare a cenzurii în raport cu corespondenţii străini în URSS. Agenţia de presă a afirmat că, după ce jurnaliştii occidentali trimiseseră o plângere colectivă autorităţilor sovietice, Molotov îi spusese unui american la o recepţie din 7 noiembrie: „Ştiu că voi, corespondenţii, vreţi să scăpaţi de cenzura sovietică. Ce-aţi zice dacă aş fi de acord, cu condiţia ca acest lucru să fie reciproc?“ Potrivit agenţiei Reuters, peste câteva zile, corespondenţii presei occidentale au văzut, într-adevăr, semne ale relaxării controlului.[31]

Aceste rapoarte i-au furnizat lui Stalin un arsenal mai mult decât suficient ca să-l acuze pe Molotov că uneltea împotriva lui. Pe 5 decembrie, *vojd*-ul le-a trimis lui Molotov, Beria, Mikoian şi Malenkov o telegramă în care cerea investigarea acestei chestiuni.[32] În ziua următoare, cei patru i-au trimis lui Stalin un răspuns detaliat. Exista o explicaţie simplă pentru articolul din *New York Times*. Acesta trecuse prin cenzură pe 30 noiembrie, cu trei zile înainte ca Stalin să-i ceară lui Molotov să intensifice controlul. Explicaţia pentru ştirea agenţiei Reuters era la fel de convingătoare. Molotov chiar ordonase relaxarea cenzurii în noiembrie, întrucât cenzorii „marcau deseori, în mod exagerat, anumite cuvinte şi expresii în telegramele trimise de corespondenţii străini“. Cât priveşte conversaţia de la recepţia din 7 noiembrie, Molotov a afirmat că „i s-au atribuit cuvinte pe care nu le-a rostit“.[33]

După ce a primit acest răspuns, Stalin a izbucnit într-o criză de furie, autentică sau prefăcută. În aceeaşi zi, 6 decembrie, a trimis la Moscova o telegramă plină de cuvinte tăioase. Ignorând toate argumentele raţionale oferite de cei patru, el a afirmat că Molotov era vinovat pentru apariţia „calomniilor la adresa guvernului sovietic“ în presa străină. În plus, atitudinea liberală a lui Molotov faţă de corespondenţii străini reprezenta un efort intenţionat de a schimba „cursul politicilor noastre“. După ce i-a acuzat pe Malenkov, Beria şi Mikoian de complicitate, Stalin i-a adresat lui Molotov cuvinte extrem de grele. „Sunt convins că lui Molotov nu-i pasă de interesele statului nostru şi de prestigiul guvernului nostru atât timp cât câştigă popularitate în anumite cercuri străine“, a scris el. „Nu mai pot să iau

în considerare ca un astfel de tovarăş să fie prim-adjunctul meu.“ Ca să-l jignească şi mai mult, Stalin le-a trimis telegrama numai lui Malenkov, Beria şi Mikoian, cerându-le să îl cheme pe Molotov şi să îi citească conţinutul telegramei, dar să nu îi dea o copie. Motivul pe care l-a invocat a fost extrem de ofensator pentru Molotov: „Nu i-am trimis-o [telegrama] lui Molotov deoarece am dubii cu privire la unii dintre apropiaţii lui“.[34]

Această telegramă conţinea cele mai grave acuzaţii pe care le adusese Stalin vreodată unui membru al cercului apropiaţilor săi (desigur, exceptându-i pe membrii Biroului Politic pe care îi executase). Cei patru bărbaţi erau, fără îndoială, speriaţi. Pe 7 decembrie, Beria, Malenkov şi Mikoian i-au trimis lui Stalin o telegramă codificată în care îi aduceau la cunoştinţă modul ferm în care îl trataseră pe colegul lor. „L-am chemat pe Molotov la noi şi i-am citit telegrama în întregime. După ce a stat puţin să se gândească, Molotov a spus că făcuse multe greşeli, dar considera că era nedrept să i se arate neîncredere şi apoi a început să plângă.“[35] Nu avem cum să ştim dacă ei au descris cu exactitate această confruntare. Aceasta era o dramă pusă în scenă pentru un singur spectator care nici măcar nu se afla în sala de spectacol. Ceea ce conta nu era drama în sine, ci relatarea modului în care fusese tratată confruntarea, care trebuia concepută în aşa fel încât să-l satisfacă pe Stalin. Molotov a intrat în joc. În aceeaşi zi, i-a trimis şi el o telegramă lui Stalin: „Telegrama ta codificată era plină de o neîncredere profundă faţă de mine ca bolşevic şi ca om, iar eu am luat-o ca pe un avertisment de partid foarte serios la adresa întregii mele activităţi actuale, oriîncotro s-ar îndrepta aceasta. Mă voi strădui ca prin faptele mele să-ţi câştig încrederea, în care orice bolşevic sincer vede nu doar simpla ta încredere personală, ci şi încrederea partidului, care îmi este mai scumpă decât însăşi viaţa.“[36] Judecând după schimbul de scrisori care a urmat, Stalin a simţit că obţinuse efectul dorit. Ştia clar că „infracţiunile“ lui Molotov nu aveau nici o importanţă şi că subordonatul lui nu încălcase niciodată vreo instrucţiune directă. Molotov se folosise de propria judecată numai atunci când directivele lui Stalin transmise de la mare distanţă erau lipsite de fluenţă şi vagi.

Scandalul Molotov a fost lăsat la o parte în scurt timp, deoarece adevăratul lui scop era altul: Stalin voia să facă schimbări în rândul conducerii de vârf. A început de îndată ce s-a întors la Moscova. Pe 29 decembrie 1945, l-a adus pe vechiul său tovarăş Andrei Jdanov în cercul apropiaţilor săi. Cei Cinci erau acum şase. În octombrie 1946,

Nikolai Voznesenski a fost şi el admis în grup, ceea ce însemna că ţara era condusă acum de Grupul celor Şapte.[37]

Revenirea „leningrădenilor“ – Jdanov şi Voznesenski – în cercul apropiaţilor lui Stalin a provocat rivalităţi în interiorul Biroului Politic. Malenkov şi Beria, care îi dăduseră la o parte pe leningrădeni în timpul războiului, erau obligaţi acum să le cedeze o parte din putere. În mai 1946, Stalin l-a înlăturat pe Malenkov din funcţia de secretar al Comitetului Central, acuzându-l că muşamalizase nereguli în industria aviaţiei, care fusese în responsabilitatea lui în timpul războiului. Responsabilităţile lui Malenkov de supraveghere a aparatului Comitetului Central i-au fost oferite lui Jdanov. Cam în acelaşi timp a primit o lovitură şi Beria. Stalin l-a forţat pe protejatul lui Beria, ministrul Securităţii statului, Vsevolod Merkulov, să îşi dea demisia în mod umilitor.[38] Un eveniment periculos a fost acela că Stalin l-a numit în locul lui Merkulov pe fostul şef al contraspionajului militar, Viktor Abakumov, cu care Beria nu se înţelegea.[39] Potrivit regulilor epurărilor staliniste, se aştepta de la noul ministru să descopere abaterile sau – mai bine spus – infracţiunile predecesorului său. Abakumov era potrivit pentru acest rol. În mod clar, Merkulov şi Beria erau amândoi în pericol. Aşa cum a confirmat Merkulov după moartea lui Stalin: „Povestea plecării mele de la Ministerul Securităţii Statului i-a pricinuit lui Beria multe neplăceri. Beria însuşi mi-a zis că din cauza mea a avut probleme cu Tovarăşul Stalin.“[40]

Chinurile prin care au trecut Beria şi Malenkov nu au fost foarte dureroase. Ambii au rămas în cadrul conducerii de vârf. Probabil că doar li se arăta cine era şeful şi li se amintea că se putea şi fără ei. În mod clar, Stalin nu avea de gând să demanteleze sistemul puterii supreme care se formase. Nu voia decât să creeze noi contraponderi, noi centre de rivalitate.

Stalin a fost la fel de calculat atunci când s-a ocupat de conducerea militară. La sfârşitul războiului, prestigiul mareşalilor şi al generalilor Uniunii Sovietice atinsese cote formidabile, după cum e uşor de înţeles. Pentru Stalin, care ţinea la propria reputaţie de comandant, popularitatea lor era indezirabilă din punct de vedere politic: victoria nu putea fi decât opera unui singur geniu. Stalin era, de asemenea, îngrijorat de posibile conspiraţii. Generalii, îmbătaţi de gândul propriei lor străluciri, au înrăutăţit lucrurile. Cei de la securitatea statului, care erau mereu la rivalitate cu cei din armată, i-au raportat lui Stalin conversaţiile purtate la cinele festive, unde generalii se copleşeau unii pe alţii cu laude şi făceau comentarii denigratoare despre *vojd*-ul lor. Reacţia firească a lui Stalin a fost represiunea. Inevitabil, prima lui

ţintă a fost Jukov, cel mai renumit şi mai influent dintre liderii militari din timpul războiului. Acum, viaţa lui Jukov atârna de un fir. Stalin a ordonat arestarea mai multor generali apropiaţi de Jukov şi a cerut să i se deschidă un dosar lui Jukov însuşi. Peste o lună, după retrogradarea lui Malenkov şi concedierea lui Merkulov, Jukov şi alţi lideri militari şi-au primit criticile. Un ordin din 9 iunie 1946, emis de ministrul Forţelor armate ale URSS şi semnat de Stalin, a descris abaterile comandantului din timpul războiului după cum urmează: „Pierzându-şi orice simţ al modestiei şi fiind purtat de sentimentul ambiţiei personale, mareşalul Jukov a considerat că serviciile sale nu fuseseră preţuite îndeajuns şi, în conversaţiile cu subordonaţii, şi-a asumat meritele pentru planificarea şi îndeplinirea tuturor operaţiunilor majore din timpul Marelui Război pentru Apărarea Patriei, inclusiv pentru acele operaţiuni în care nu a fost implicat în nici un fel“.[41] Această condamnare a fost, în mod evident, motivată de gelozia şi de furia lui Stalin – provocate de faptul că acest erou naţional şi alţi lideri militari nu îi arătau respectul cuvenit –, dar şi de dorinţa lui de a le reduce importanţa. Dar nu era pregătit să meargă într-atât de departe încât să-l anihileze fizic pe Jukov, care era o personalitate prea simbolică şi prea strâns legată de el. Discreditarea publică şi retrogradarea erau suficiente. Ordinul l-a trimis pe Jukov într-o funcţie inferioară de comandă a unui district militar. Având în vedere soarta unora dintre tovarăşii apropiaţi ai lui Stalin, de-a lungul anilor, un astfel de ordin putea fi considerat chiar o recompensă. Jukov pierduse foarte mult, dar nu totul. Către sfârşitul vieţii sale, Stalin a acceptat să îl primească înapoi pe Jukov la Comitetul Central, un semn că acesta din urmă reintrase, în sfârşit, în graţiile *vojd*-ului.

La sfârşitul lui 1946, aceste remanieri egalizaseră relaţiile de putere dintre tovarăşii lui Stalin. Concedierile, retrogradările şi umilirile publice au restabilit mai mult sau mai puţin structura guvernamentală de la vârf care existase înainte de război. Stalin putea să-i lase acum în pace pe tovarăşii săi, în timp ce se ocupa de problemele economice urgente ale ţării.

Reforma monetară, o reflecţie a sistemului

Militarizarea, distrugerea fizică, foametea, un sistem ineficient de raţii, o agricultură schilodită, o infrastructură socială deteriorată şi bazarea pe mobilizarea forţată a forţei de muncă – acestea erau caracteristicile economiei sovietice postbelice. Preţul războiului s-a reflectat, bineînţeles, în starea jalnică a bugetului. Guvernul acoperise costurile uriaşe ale războiului în primul rând tipărind bani. Rezultatul predictibil

a fost o spirală inflaţionistă. Trebuia făcut ceva cu excesul monetar prezent în economie. Pentru a reduce cantitatea de bani aflaţi în circulaţie, conducerea sovietică a ordonat tipărirea de ruble noi şi devalorizarea rublelor vechi.

În memoriile lui, comisarul pentru finanţe din timpul războiului, Arseni Zverev, afirmă că, la sfârşitul lui 1943, discutase deja despre astfel de măsuri cu Stalin.[42] Se pot găsi şi în arhive dovezi conform cărora comisariatul pentru finanţe plănuia atât de devreme o reformă monetară. Către sfârşitul lui 1943, s-a hotărât ca reforma să se adopte după război, reducând puterea de cumpărare a rublei prin creşterea preţurilor, schimbând rublele vechi cu ruble noi şi desfiinţând sistemul de raţii.[43] Acesta este, în mare măsură, programul care a intrat în vigoare câţiva ani mai târziu.

Acum, că războiul era încheiat, stabilizarea finanţelor ţării şi renunţarea la sistemul de raţii reprezentau o chestiune ce a dobândit o importanţă politică imensă. Desfiinţarea cartelelor pentru raţii chiar mai repede decât în ţările capitaliste avea să demonstreze avantajele socialismului. Măsurile de reformă au fost planificate pentru anul 1946, însă foametea a impus amânarea acestora. Pe parcursul acelui an, Comisarul pentru Finanţe Zverev i-a trimis lui Stalin câteva memorandumuri despre viitoarele reforme. Judecând după însemnările lui Stalin de pe marginea acestor documente, el a manifestat un interes foarte mare pentru acest subiect.[44] Când pregătirile au ajuns în faza lor finală, Zverev se întâlnea frecvent singur cu *vojd*-ul. Potrivit registrului cu vizitatorii care treceau pe la cabinetul lui Stalin, până când s-a adoptat reforma, pe 14 decembrie 1947, Zverev a trecut pe acolo de 13 ori.[45]

În sfârşit, pe 13 decembrie 1947, Biroul Politic a votat aprobarea principalelor documente care instituiau reforma monetară şi desfiinţau cartelele de raţii. S-a stipulat că măsurile aveau să fie anunţate la radio la ora şase seara, pe 14 decembrie, şi în ziare în ziua următoare. În noaptea dintre 14 şi 15 decembrie, populaţia a fost deposedată de o parte semnificativă din economiile sale. Pentru fiecare zece ruble pe care le aveau, oamenii primeau acum în schimb o rublă. A existat un sistem mai complex în ce priveşte depozitele bancare. Conturile cu mai puţin de 3 000 de ruble nu au fost afectate, dar în cazul celor cu sume între 3 şi 10 000 de ruble, fiecare trei ruble vechi erau schimbate cu câte două ruble noi. În cazul depozitelor de peste 10 000 de ruble, fiecare două ruble vechi erau schimbate cu o rublă nouă.

Biroul Politic ştia foarte bine că reforma nu avea să se bucure de popularitate. O mare parte a rezoluţiei prin care s-a adoptat şi care a

fost trimisă spre publicare a fost dedicată explicării detaliate a necesităţii, utilităţii şi corectitudinii acestei manevre. În concordanţă profundă cu prejudecăţile vremii, textul afirma că reforma avea să lovească cel mai tare în „elementele speculante care au adunat mari sume de bani“. Această afirmaţie era falsă: cetăţenii sovietici cei mai înstăriţi se aflau în cea mai bună poziţie pentru a-şi converti banii în alte forme de avere. Cu toate acestea, ideea că reforma monetară reprezenta un mijloc de confiscare a tuturor câştigurilor necinstite s-a dovedit a fi extrem de populară. Ca de obicei, rezoluţia nu a omis să menţioneze greutăţile financiare cu care se confruntau masele muncitoare în ţările capitaliste. Formularea rezoluţiei sugerează că Stalin a jucat un rol activ în redactarea ei. Printre observaţiile scrise de el de mână se numără promisiunea adăugată conform căreia acesta avea să fie „ultimul sacrificiu“ al poporului sovietic.[46]

Reformele majore sunt întotdeauna pline de dificultăţi. Noile ruble au început să fie tipărite în 1946 pentru a fi introduse la sfârşitul lui 1947, dar, la început, un număr mare s-a dovedit a fi defectuos. Pentru a păstra secretul, noii bani nu au fost trimişi la filialele Gosbank, care erau numeroase, ci la depozitele special înfiinţate distribuite egal în ţară. Noile ruble au fost transportate în trenuri speciale, bine păzite. În sfârşit, când a sosit vremea schimbării rublelor, pe lângă filialele Gosbank, s-au înfiinţat 46 000 de centre de schimb, pentru care au fost angajate 170 000 de persoane.[47]

Bineînţeles, oricât s-ar fi încercat, o asemenea operaţiune nu putea fi ascunsă de ochii publicului. Zvonurile au început să se răspândească şi au devenit mai persistente după ce salariile şi pensiile pentru cea de a doua jumătate a lunii noiembrie s-au plătit înainte de termen. În general însă, publicul nu ştia cum urma să arate reforma. Stimulaţi de zvonuri contradictorii, oamenii s-au luptat să-şi salveze economiile. La început, panica a afectat achiziţiile de bunuri şi obiecte de valoare. Pe 29 noiembrie 1947, ministrul Afacerilor interne, Serghei Kruglov, i-a raportat lui Stalin că valuri de clienţi invadau magazinele ca să cumpere bunuri şi dădeau năvală în bănci ca să-şi retragă economiile. Rafturile cu produse s-au golit şi au dispărut chiar şi articolele pentru care înainte nu existase cerere. Magazinele au vândut toate stocurile de seturi de mobilă în valoare de zeci de mii de ruble – sume uriaşe, având în vedere că salariul mediu anual al muncitorilor sau al funcţionarilor era de aproximativ 7 000 de ruble. Un set în valoare 101 000 de ruble, care zăcuse ani de zile în sala în care era expusă marfa, avea acum patru cumpărători care se băteau pentru el. Clienţii au cumpărat blănuri, produse textile, ceasuri, bijuterii, piane şi covoare.[48]

Pe 30 noiembrie, Kruglov a raportat că sute de persoane formaseră cozi în faţa magazinelor din Moscova, înainte de ora de deschidere. Oameni din regiuni învecinate au invadat oraşul. În faţa băncilor de economii s-au format cozi uriaşe de până la 500 de persoane. După două zile de cumpărături frenetice, autorităţile au hotărât să acţioneze. Kruglov l-a informat pe Stalin că majoritatea magazinelor fuseseră închise sub pretextul renovării sau al inventarului. Magazinele care rămăseseră deschise au scos din vânzare articolele valoroase, precum bijuteriile din aur. Iar unele au fost forţate să-şi închidă uşile pentru că nu mai aveau nimic de vânzare.[49]

Raportul lui Kruglov, din 2 decembrie, nu era foarte diferit. Acum, că erau stocuri limitate de bunuri de consum, oamenii începuseră să cumpere masiv ce le ieşea în cale, inclusiv instrumente muzicale şi gramofoane. Un magazin care vânduse şase piane pe an le-a vândut pe toate cele 11 pe care le avea în stoc în decurs de două zile – 30 noiembrie şi 1 decembrie. Criza de bunuri a dus la cumpărarea masivă de alimente mai puţin perisabile, cum ar fi cârnaţi afumaţi, conserve, bomboane, ceai şi zahăr. Această năvală în magazine a determinat emiterea unui ordin de a se retrage din vânzare aceste articole. Restaurantele au făcut o afacere bună, iar „indivizii beţi scoteau din buzunare grămezi de bani şi strigau: «Uitaţi-vă câte hârtii»“. În alte regiuni s-au raportat cheltuieli asemănătoare.[50] Dacă Stalin a citit aceste rapoarte – şi avem toate motivele să credem că le-a citit –, a avut parte de o revelaţie în privinţa vieţii şi logicii economice ale cetăţenilor sovietici de rând.

E interesant că autorităţile s-au abţinut să ia măsuri brutale ca să pună capăt isteriei. De la începutul lui decembrie, s-a observat o creştere a micilor depozite din conturile de economii, un efort clar de distribuire a economiilor în mai multe conturi mici, care urma să contracareze scopul reformei de a scoate rublele vechi din circulaţie.[51] Nici măcar atunci nu s-au luat măsuri. Stalin vedea cât de lipsită de popularitate era reforma şi nu voia să întărâte şi mai mult sentimentele împotriva acesteia.

Pe 15 decembrie, pregătirile s-au încheiat şi a început operaţiunea directă de schimbare a vechilor ruble cu cele noi şi de reevaluare a depozitelor. În cele opt zile, din 16 până în 23 decembrie 1947, Stalin a primit vizitatori în cabinetul lui de cinci ori. De fiecare dată, Zverev s-a numărat printre ei. Vizitele lui din 16 şi 17 decembrie – primele zile ale reformei – au durat câte două ore. De fiecare dată au fost prezenţi şi membri ai Biroului Politic într-un număr semnificativ.[52] Pe 3 ianuarie 1948, Zverev i-a trimis lui Stalin un raport despre rezultatele reformei.

Acesta era plin de statistici care trebuie să fi fost încurajatoare pentru guvern, dar demoralizatoare pentru restul populaţiei. Înainte de reformă, pe 1 decembrie 1947, erau în circulaţie 59 de miliarde de ruble. Ca urmare a isteriei cheltuielilor şi a schimbării rublelor, acum nu mai erau decât 4 miliarde. Depozitele din conturile de economii se reduseseră de la 18,6 miliarde de ruble vechi la 15 miliarde de ruble noi.[53] Procentajul cu care au scăzut preţurile în urma desfiinţării cartelelor de raţii a fost modest în comparaţie cu numărul de ruble care fusese scos din buzunarele oamenilor. Preţul pâinii a scăzut cu 20%, iar al cărnii cu numai 12%. Unele preţuri chiar au crescut. Preţul confecţiilor din lână, de exemplu, a crescut cu 27%, pe când cel al hainelor, în general, a crescut cu 11%. În ansamblu, indicele preţurilor cu amănuntul stabilite de stat scăzuse acum la 83% din cât fusese înainte.[54] Schimbând zece ruble vechi cu una nouă, puterea de cumpărare a consumatorului a scăzut de opt ori. Cea mai mare parte a economiilor populaţiei fuseseră confiscate.

Într-o oarecare măsură, „efectul vitrinei“ care a urmat – prezenţa mai multor bunuri în magazine, chiar dacă puţini şi le puteau permite – ar fi trebuit să atenueze lovitura. Dar, în URSS a lui Stalin, vitrinele nu erau foarte impresionante. Productivitatea slabă atât în sectorul agricol, cât şi în cel al bunurilor de consum, ca şi inerţia generală a economiei dirijate de stat însemnau că nici măcar cererea relativ scăzută de după reformă nu putea fi satisfăcută. Ca de obicei, s-au luat măsuri speciale numai în centrele urbane importante, în primul rând în Moscova şi Leningrad. Provizii generoase de alimente şi de bunuri fuseseră depozitate acolo dinainte. Dar chiar şi în aceste oraşe s-au pus limite la cumpărături: pâinea – două kilograme pentru fiecare client; carnea şi produsele din carne – un kilogram; cârnaţii – jumătate de kilogram; laptele – un litru; încălţămintea – o pereche; şosetele – două perechi; săpunul – o bucată; chibriturile – două cutii etc.[55] În capitalele de republici şi în alte oraşe mari, sfârşitul sistemului de raţii a dus la probleme de aprovizionare. Câteva săptămâni mai târziu, la Moscova au început să se înregistreze plângeri referitoare la rafturile goale ale magazinelor, la limitările cumpărăturilor în ciuda presupusului sfârşit al sistemului de raţii şi la înfiinţarea de magazine speciale numai pentru oficiali. O scrisoare venită de la Belgorod suna astfel: „Astăzi este a şasea zi consecutivă de când soţia mea stă la coadă pentru pâine de la două până la zece dimineaţa, dar, vai, în toate cele şase zile s-a întors acasă fără pâine“. Confruntaţi cu cozi lungi, cu preţuri mari şi cu magazine goale, oamenii priveau înapoi cu nostalgie la zilele în care aveau cartele de raţii.[56]

Nu toate categoriile de populaţie sufereau la fel. Oamenii din oraşele mari, mai ales cei care primeau salarii mari sau care erau prosperi, nu au fost foarte afectaţi de această reformă. Înainte de devalorizare, le fusese relativ uşor să îşi convertească vechile ruble în bunuri. După reformă, ei au profitat de pe urma relativei disponibilităţi a bunurilor şi a scăderii preţurilor în *rînok*-urile din oraşe (pieţele agroalimentare, unde ţăranii puteau să ceară preţul pieţei pentru bunurile produse pe pământurile lor). Dar scăderea preţurilor i-a lovit puternic pe ţărani. Rămaşi fără economii, nerecompensaţi pentru munca lor din colhozuri şi obligaţi să suporte o povară fiscală mare, ei căutau disperaţi bani. Oricât ar fi fost de modestă, reducerea preţurilor stabilită de stat a împins în jos preţurile alimentelor în *rînok*-uri, scăzând şi mai mult veniturile ţăranilor. Încă o dată, majoritatea rurală a ţării a fost principala victimă a politicilor lui Stalin.

Deşi guvernul a susţinut reforma ca pe un instrument de combatere a achiziţionării nelegitime de avere, aceasta a avut, în realitate, efectul opus. Oficialii corupţi şi cei care acţionau pe piaţa neagră au reuşit să-şi convertească banii în bunuri de lux, pe care le-au vândut din nou obţinând profit în urma devalorizării. În districtul Tuşino de lângă Moscova, de exemplu, doi directori de magazine (ambii membri ai Partidului Comunist) au pus la cale un plan de proporţii pentru a face bani. Cu propriii bani au cumpărat costume, ţesături, sute de perechi de pantofi şi alte articole. Aceste bunuri au fost ascunse până după reformă, când au fost vândute treptat în *rînok*-uri, printr-o reţea de vânzători, precum şi prin magazinele directorilor. Următoarele cifre ne dau o idee despre cât de obişnuite erau astfel de operaţiuni: în ultimele două săptămâni ale lunii decembrie 1947, aproximativ 3 000 de persoane care lucrau în sectorul comerţului cu amănuntul au fost arestate, din care 1 100 erau directori de magazine şi aproximativ 900 erau membri de partid. Aceste arestări au continuat în acelaşi ritm în lunile ianuarie şi februarie.[57] Iar acesta era numai vârful aisbergului.

O altă practică răspândită, stimulată de devalorizare, a fost antedatarea deschiderii unor conturi de economii, care fuseseră deschise, de fapt, după anunţarea condiţiilor reformei. Multe conturi mari au fost împărţite în conturi mai mici sub limita de 3 000 de ruble. Adevăratele dimensiuni ale unor astfel de infracţiuni sunt necunoscute, însă documentele arată că acest subterfugiu era practicat în toate regiunile ţării de un număr semnificativ de oficiali. Potrivit datelor incomplete pentru luna martie a anului 1948, în numai 26 de regiuni, ţinuturi şi republici, peste 2 000 de oficiali, inclusiv oficiali de rang înalt ai partidului şi responsabili cu aplicarea legii, au

fost puşi sub acuzare pentru încălcarea legii reformei monetare.[58] Secretari de partid şi şefi ai birourilor din domeniul securităţii statului şi al afacerilor interne au fost găsiţi vinovaţi de astfel de operaţiuni. S-au descoperit, de asemenea, cazuri în care înalţi oficiali regionali au încercat să submineze justiţia. Arhivele Comitetului Central arată numeroase situaţii în care „anumite organisme regionale de partid au tergiversat investigarea cazurilor legate de încălcarea legii reformei monetare şi, în unele cazuri, chiar au protejat «înalţi» oficiali ai partidului şi ai guvernului, punând întreaga povară a vinei pe umerii unor subordonaţi“.[59] Într-un alt dosar, s-a afirmat că „o parte semnificativă dintre înalţii oficiali ai partidului şi ai guvernului a scăpat practic de pedeapsă“.[60]

Cercetătorii încă nu au descoperit dovezi referitoare la reacţia lui Stalin la aceste infracţiuni. Absenţa unor tulburări majore în urma reformelor monetare sugerează că el a păstrat o atitudine destul de condescendentă faţă de acest tip flagrant de corupţie. Această atitudine nu era o noutate. Stalin a manifestat mereu toleranţă faţă de lipsurile morale ale subordonaţilor săi fideli. El ţinea doar la loialitatea politică şi la competenţa administrativă.

Dacă reforma monetară a pus în lumină multe dintre fisurile sistemului stalinist, ea a avut şi un impact pozitiv asupra dezvoltării economice a ţării. Planurile ambiţioase de reconstrucţie pentru anul 1948 au fost depăşite. Luând atât de mult din buzunarele oamenilor, guvernul a putut să tipărească bani mai mulţi fără riscul inflaţiei, o mişcare ce a fost de mare ajutor în echilibrarea deficitelor bugetare. Relativa stabilitate financiară obţinută la începutul lui 1949 a permis reforma preţurilor de vânzare cu ridicata în industria grea, lucru care a creat, la rândul său, precondiţiile pentru dezvoltarea industrială. Indicatorii economici pentru anul 1948 au sugerat că cele mai nocive consecinţe ale războiului fuseseră depăşite şi că principalele obiective ale recuperării postbelice fuseseră îndeplinite. Încheierea perioadei de foamete devastatoare dintre 1946 şi 1947 a avut o importanţă deosebită. În 1948, producţia totală de cereale a ajuns aproape de nivelurile de dinainte de război, iar producţia de cartofi (un aliment principal în Uniunea Sovietică) a depăşit toate recordurile de dinainte de război. În cuvintele lui Donald Filtzer, Uniunea Sovietică intrase într-o perioadă de „recuperare atenuată“. Cu toate acestea, industrializarea în stil stalinist nu a putut să satisfacă decât nevoile de bază ale populaţiei.[61]

Consolidarea spaţiului sovietic

Dacă recuperarea economică era în desfăşurare în URSS, ţările vecine încă erau tulburate de instabilitate politică. La începutul anului 1948, guvernul democrat- liberal din Cehoslovacia a fost răsturnat printr-o lovitură de stat, făcând din Cehoslovacia ultima ţară est-europeană ce s-a alăturat blocului comunist. Dar instaurarea controlului comunist asupra acestor ţări era numai primul pas. Era necesar ca ele să adopte modelul stalinist de dezvoltare internă, să făgăduiască loialitate faţă de URSS şi să se supună fără nici un fel de discuţii lui Stalin, în calitate de lider suprem al blocului. O serie de obstacole li se ridicau în cale. În ciuda represiunii, a prezenţei Armatei Roşii, a reducerii la tăcere a categoriilor educate ale societăţii şi a extinderii controlului statului asupra economiei, noile ţări comuniste au păstrat, pentru o vreme, un grad de diversitate socio-economică, culturală şi politică. În plus, majoritatea est-europenilor se opuneau comuniştilor, iar luptele pentru putere din interiorul partidelor comuniste au împiedicat apariţia genului de dictatori de care era nevoie pentru implementarea socialismului stalinist. Mai rău, mai mulţi lideri est-europeni au dat semne de „liberalism“ inacceptabil, preferând un model de socialism mai flexibil în locul celui sovietic.[62]

Un „exemplu prost“ pentru orice comunist şovăielnic era Iosip Broz Tito, conducătorul Iugoslaviei. În primăvara lui 1948, el a intrat într-un conflict cu Uniunea Sovietică, intensificat rapid. Stalin se confrunta cu un adversar pe măsură. Tito era un dictator înnăscut care, spre deosebire de alţi lideri comunişti, nu fusese, pur şi simplu, adus la putere de Moscova, ci câştigase puterea luptându-se cu naziştii. Puterea lui a fost consolidată şi mai mult datorită absenţei trupelor sovietice pe teritoriul Iugoslaviei. Tito pretindea independenţă politică şi năzuia să fie lider al blocului comunist şi a transpus aceste pretenţii în acţiuni. Pe scurt, a ignorat unul dintre principiile esenţiale ale stalinizării: supunerea totală faţă de Moscova.

Speranţa lui Stalin că acuzaţiile publice grave aveau să provoace discordie în interiorul conducerii iugoslave şi să producă o rebeliune împotriva lui Tito nu s-a împlinit. Tito s-a debarasat rapid de protejaţii iugoslavi ai Kremlinului şi a ieşit mai puternic din această confruntare. Înfrângerea a fost o lovitură dureroasă pentru Stalin. Pentru prima dată după lupta cu Troţki, i se opunea rezistenţă de către un lider important din cadrul mişcării comuniste. Şi, spre deosebire de Troţki, Tito avea o putere reală şi forţe capabile să-l protejeze de cuţitele ucigaşilor profesionişti ai lui Stalin. Insubordonarea lui Tito nu a reprezentat numai o lovitură la adresa mândriei lui Stalin, ci şi un

precedent periculos şi o fisură în blocul sovietic monolitic. Şi alţii puteau să urmeze exemplul lui Tito.

Pericolele titoismului au intensificat confruntările cu Vestul. Tot în 1948, s-a ajuns la primul impas serios din Germania dintre URSS şi foştii săi aliaţi. Blocada sovietică asupra sectoarelor occidentale ale Berlinului a întâmpinat o rezistenţă hotărâtă. Sistemul utilizat pentru aprovizionarea zonei occidentale pe cale aeriană – Podul aerian al Berlinului – nu doar că a demonstrat eficienţa blocului occidental, dar a şi contribuit la consolidarea acestuia. În aprilie 1949, s-a semnat acordul de înfiinţare a NATO. În luna următoare, Stalin a fost obligat să ridice blocada şi, în acea toamnă, Germania a fost împărţită oficial în două state separate.

Aceste dificultăţi din politica externă au înfierbântat suspiciunile şi sentimentul de nesiguranţă ale lui Stalin şi i-au întărit hotărârea de a forţa stalinizarea blocului comunist est-european. Moscova a început să intervină mai mult în afacerile interne ale sateliţilor săi, iar cererile de accelerare a procesului de sovietizare au devenit mai inflexibile şi mai nerăbdătoare. Folosindu-se de metodele lui obişnuite, care constau în epurări şi în fabricarea de acuzaţii politice, Stalin a iniţiat şi a supravegheat o campanie împotriva „duşmanilor“ aflaţi la conducerea ţărilor socialiste. La sfârşitul lui 1948, el a reuşit să scape de liderul încăpăţânat al Poloniei, Wladyslaw Gomulka. În Ungaria, consilierii de la Moscova au ajutat la aranjarea unui dosar privitor la o pretinsă organizaţie de spionaj extinsă, despre care se presupunea că avea aprobarea fostului ministru al Afacerilor interne al ţării, Laszlo Rajk. În septembrie 1949, Rajk a fost condamnat şi a primit pedeapsa cu moartea. În decembrie, în urma unui proces îndelungat bazat pe acuzaţii fabricate (din nou cu sprijinul consilierilor sovietici pe probleme de securitate), fostul secretar al comitetului central din Bulgaria, Traicio Kostov, a fost condamnat la moarte. Stalin supraveghea atent toate aceste cazuri şi aproba atât falsificarea dovezilor, cât şi condamnările la moarte. Procesele lui Rajk şi Kostov au determinat arestări şi în alte ţări comuniste.[63] Aceste tactici au dus la concentrarea puterii în mâinile unor dictatori complet dependenţi de Stalin şi gata să implementeze orice politici dorea el.

În timp ce supraveghea stalinizarea blocului comunist, dictatorul sovietic şi-a găsit totuşi timp să-şi consolideze puterea acasă – sau mai degrabă să prevină orice posibilitate ca aceasta să fie subminată. Dând un exemplu sateliţilor săi, Stalin a lansat încă un val de epurări interne. Temele şi victimele acestora au depins, într-o oarecare măsură, de evenimente arbitrare. Un asemenea eveniment a fost

moartea tovarăşului apropiat al lui Stalin, Andrei Jdanov, în august 1948. Sarcinile lui Jdanov, în calitate de adjunct al lui Stalin pe probleme de partid şi de şef al aparatului Comitetului Central, au fost preluate de Gheorghi Malenkov, o schimbare care a tulburat echilibrul de putere în cadrul cercului apropiaţilor lui Stalin. Pierzându-şi protectorul, grupul de la Leningrad, reprezentat, mai ales, de preşedintele Gosplan (Comitetul de Stat pentru Planificare) Voznesenski şi de secretarul Comitetului Central Kuzneţov, s-a văzut slăbit, iar rivalii grupului, Beria şi Malenkov, erau acum mai puternici. Astfel de schimbări au determinat o nouă rundă de lupte de culise. Combinaţia de intrigi, tensiuni internaţionale şi calcule politice ale lui Stalin a condus la „Afacerea Leningrad“, ultima epurare care a tulburat eşaloanele superioare ale puterii din URSS. Afacerea s-a sfârşit cu vărsare de sânge.[64]

Datorită eforturilor lui Malenkov şi ale lui Beria, care probabil nu s-au aşteptat ca acţiunile lor să fie atât de nocive pe cât s-au dovedit a fi, Stalin a primit materiale compromiţătoare împotriva grupului de la Leningrad. Infracţiunile pe care le descopereau aceste materiale erau relativ minore. Într-un caz, s-a luat decizia de a se organiza un mare târg de comerţ la Leningrad fără să se consulte toate autorităţile competente. În altul, agenţia lui Voznesenski, Gosplan, a comis nişte erori în compilarea planurilor şi a rătăcit nişte documente – incidente obişnuite în sistemul sovietic foarte birocratizat. Au existat şi câteva cazuri în care liderii regionali, în cea mai mare parte leningrădeni, au încercat să se folosească de protecţia lui Voznesenski şi a lui Kuzneţov, dar astfel de încercări nu reprezentau, de asemenea, nimic neobişnuit. Toate erau încălcări tipice ale regulilor în faţa cărora Stalin putea să închidă ochii sau pe care putea să le folosească drept arsenal. A ales ultima variantă.

În timpul unei reuniuni a Biroului Politic prezidate de Stalin în februarie 1949, Kuzneţov, Voznesenski şi alţi funcţionari apropiaţi lor au fost acuzaţi că încercau să transforme organizaţia de partid de la Leningrad în propriul fief. Deosebit de nefavorabilă a fost o rezoluţie care le compara acţiunile cu cele ale lui Zinoviev din anii 1920, „când acesta a încercat să transforme organizaţia de la Leningrad într-o bază de putere pentru facţiunea lui antileninistă“.[65] În lunile care au urmat, acuzaţiile împotriva grupului hărţuit de la Leningrad s-au intensificat. Membrii grupului au fost acuzaţi de activităţi duşmănoase şi chiar de spionaj. În septembrie 1950, după luni de interogatorii şi de tortură, Voznesenski, Kuzneţov şi mai mulţi alţi lideri au fost condamnaţi la moarte, în timpul unui proces desfăşurat cu uşile închise la Leningrad.

Alte câteva sute de persoane au primit condamnări la moarte, au fost întemniţate sau exilate. Epurările au afectat şi alte regiuni din ţară ori în capitală, unde cei născuţi în Leningrad deţineau funcţii superioare sau căutaseră sprijinul leningrădenilor care aveau funcţii înalte la Moscova.

Felul în care s-a desfăşurat Afacerea Leningrad sugerează că Stalin o folosea ca să urmărească mai multe ţeluri. Se poate ca ea să fi făcut parte din schema lui constantă de intimidare în vederea consolidării puterii. Acuzaţiile de clientelism şi demantelarea pe scară largă a reţelelor oficialilor care îşi construiseră carierele în Leningrad erau lovituri preventive clasice pe care lui Stalin îi plăcea să le lanseze împotriva reţelelor neoficiale din cadrul nomenclaturii.[66] Se poate, de asemenea, ca el să fi văzut „Afacerea Leningrad“ ca parte a unei epurări de proporţii mai mari în rândul eşaloanelor superioare. În orice caz, fabricarea dovezilor împotriva grupului de la Leningrad s-a desfăşurat iniţial simultan cu atacurile lui Stalin împotriva vechilor lui tovarăşi Molotov şi Mikoian. Este cu atât mai verosimil ca aceste atacuri să fie legate între ele, dat fiind că Molotov menţinuse legături profesionale strânse cu Voznesenski şi era în relaţii prieteneşti cu el. În plus, când „Afacerea Leningrad“ era în toi, fiul lui Mikoian se pregătea să se căsătorească cu fiica lui Kuzneţov şi, lucru destul de surprinzător, şi-a urmat planul.

Oricare erau motivele nemulţumirii lui Stalin, Molotov şi Mikoian au fost ţintele cele mai fireşti ale acesteia. Ei erau tovarăşii lui cei mai vechi şi mai distinşi, simboluri ale conducerii colective care ar fi putut să existe şi urmaşii ipotetici ai *vojd*-ului care îmbătrânea. Sarcina de a-şi consolida puterea personală – obsesia principală a lui Stalin – impunea discreditarea periodică a colegilor mai influenţi pentru a le slăbi influenţa, socotea el.

Timp de câţiva ani, măsurile pe care Stalin le luase împotriva lui Molotov la sfârşitul lui 1945 au fost cunoscute numai în cercul restrâns al Biroului Politic. Molotov a continuat să deţină funcţii guvernamentale importante: a prezidat o serie de comisii ale Consiliului de Miniştri, a condus Ministerul Afacerilor Externe şi a avut un cuvânt de spus într-o gamă vastă de chestiuni. Acest statut a început să se schimbe în 1948. Folosind diferite pretexte, Stalin l-a mustrat pe Molotov şi i-a limitat autoritatea pentru a-i diminua reputaţia. Principalul mijloc de presiune a fost fabricarea dovezilor împotriva soţiei lui Molotov, cu origini evreieşti, Polina Jemciujina, demonstrându-se că ea ar fi implicată în organizaţii evreieşti „antisovietice“. Stalin i-a cerut lui Molotov să divorţeze de ea. Molotov

şi-a amintit mai târziu: „Stalin a venit la mine la Comitetul Central: «Trebuie să divorţezi de nevastă-ta!» Şi ea mi-a zis: «Dacă o cere partidul, atunci o să divorţăm». La sfârşitul lui 1948 am divorţat.“[67]

Pe 29 decembrie 1948, „dovezile“ adunate de securitatea statului în dosarul Jemciujinei au fost înaintate Biroului Politic. Ea a fost dată afară din partid, o mişcare ce însemna că arestarea era iminentă. Molotov s-a abţinut de la vot, o acţiune care l-a pus în conflict direct cu Stalin.[68] Pe 20 ianuarie 1949, Molotov i-a trimis *vojd*-ului o scrisoare de remuşcare, plină de clişee:

> În timpul votului Comitetului Central privitor la propunerea eliminării lui P.S. Jemciujina din partid, eu m-am abţinut, lucru care recunosc că a fost greşit din punct de vedere politic. Declar prin această scrisoare că, după ce am reflectat asupra acestei chestiuni, votez în favoarea deciziei Comitetului Central, care corespunde intereselor partidului şi ale statului şi ne oferă o înţelegere corectă a semnificaţiei calităţii de membru al Partidului Comunist. De asemenea, îmi recunosc vina gravă de a nu o fi oprit, aşa cum ar fi trebuit, pe Jemciujina, o persoană care îmi era apropiată, să facă paşii greşiţi şi să aibă legături cu naţionaliştii evrei antisovietici, precum Mikhoels.[69]

În martie 1949, Molotov a fost înlăturat din funcţia de ministru de Externe, iar Mikoian din funcţia de ministru al Comerţului Exterior. Aceste concedieri nu au însemnat că cei doi bărbaţi au fost daţi afară din guvern. Amândoi au rămas membri ai Biroului Politic şi adjuncţi ai guvernului, iar din aceste poziţii ei au îndeplinit funcţii administrative importante. Însă autoritatea lor politică a fost discreditată, un rezultat care a fost, fără îndoială, adevăratul obiectiv al lui Stalin.

Faptul că s-au folosit originile Jemciujinei atunci când s-au formulat acuzaţiile împotriva ei a reflectat politica oficială de antisemitism iniţiată de Stalin după ce s-a intensificat confruntarea cu Occidentul. La începutul lui 1948, el a ordonat securităţii statului să îl distrugă pe renumitul intelectual evreu şi regizor de teatru Solomon Mikhoels. Mai târziu, în acelaşi an, el a ordonat dizolvarea Comitetului sovietic antifascist evreiesc, care fusese înfiinţat în timpul războiului cu scopul mobilizării sprijinului internaţional pentru URSS. Autorităţile începuseră să vadă comitetul ca pe un cuib de spioni având legături cu agenţiile străine de informaţii. În decursul următorilor ani, Afacerea Comitetului antifascist evreiesc a înghiţit treptat mai multe victime, până când s-a încheiat cu un proces cu uşile închise, desfăşurat din mai până în iulie 1952. Toţi inculpaţii, cu excepţia unuia, au fost

împuşcaţi.[70] În 1949, la arestarea personalităţilor publice evreieşti s-a adăugat o campanie extinsă împotriva „cosmopolitismului“. Mulţi evrei sovietici au fost arestaţi, concediaţi din slujbele lor şi transformaţi în ţinte ale discriminării şi dispreţului.

Documentele devenite recent disponibile confirmă convingerea de durată a majorităţii istoricilor: astfel de campanii nu ar fi putut fi realizate fără sprijinul şi implicarea lui Stalin. Acest lucru ridică întrebări legitime referitoare la raţiunile din spatele antisemitismului lui Stalin. Este tentant să presupunem că, în ultimii ani de viaţă, Stalin şi-a manifestat, pur şi simplu, mai deschis iudeofobia pe care o nutrise dintotdeauna, aceasta fiind o expresie predictibilă a mizantropiei lui generale. Dovezile însă sugerează că antisemitismul lui postbelic a fost, în primul rând, un produs al calculelor sale de politică internă şi externă. Un ansamblu complex de factori istorici s-a aflat în spatele faptului că a îmbrăţişat antisemitismul ca instrument politic.

Pe primul loc între aceşti factori s-a aflat creşterea evidentă a antisemitismului în URSS. Într-o proporţie destul de semnificativă din cauza propagandei naziste, sentimentele şi credinţele antisemite se răspândiseră în rândul anumitor segmente ale societăţii sovietice. În timpul războiului, chiar şi înalţi funcţionari sovietici nu ezitau să-şi împodobească rapoartele cu remarci antisemite. În ianuarie 1944, comandantul adjunct al forţelor aeriene sovietice, generalul Grigori Vorojeikin, le-a scris lui Stalin şi altor lideri sovietici despre faptul că prea mulţi membri ai armatei aveau funcţii confortabile la centru sau în comisariate. Privitor la cei care dotau comisariatele care vindeau diverse articole trupelor – *voentorg* –, el a scris: „Pe front, ei nu sunt numiţi «voentorg» (comercianţi militari), ci «abramtorg» (comercianţi evrei). [...] Toţi aceşti «abramtorg» ar trebui trimişi la luptă.“[71] Printre scrisorile pe care Stalin le-a pus în arhiva personală în anii de după război găsim unele în care sunt exprimate sentimente antisemite şi altele care formulează plângeri referitoare la răspândirea antisemitismului. Autorul unei scrisori, care i-a acuzat pe evrei că se sustrăgeau de la munca fizică, a făcut o propunere referitoare la modul în care ar trebui „reeducaţi“ aceştia: „Separarea evreilor, ca o naţiune vrednică, într-o republică separată... şi punerea lor la muncă pe o bază just organizată ar primi o aprobare largă din partea tuturor celorlalte popoare din Uniunea Sovietică“.[72] Stalin era neîndoielnic conştient de generalizarea unor astfel de sentimente şi le-a luat în considerare.

Ca orice regim totalitar, dictatura stalinistă trebuia să menţină societatea mobilizată. Acest scop a fost atins atât prin provocarea

neliniştii faţă de ameninţările externe, cât şi prin folosirea unor grupuri din interior ca ţapi ispăşitori, abătând, astfel, nemulţumirea îndreptată iniţial către liderii ţării. Răspândirea antisemitismului arată că evreii erau ţinta cea mai uşoară a stigmatizării sociale. Imediat după război însă, Stalin nu a putut să exploateze antisemitismul popular. Faptul că pe scena internaţională se jucau jocuri complicate şi că încă putea trage foloase de pe urma alianţei cu Occidentul l-a forţat să fie circumspect. Campaniile ideologice din primii ani de după război, menite să combată ideea mai degrabă amorfă de „ploconeală în faţa Occidentului“, au avut drept scop „educarea ideologică“ a intelectualităţii şi probabil că nu au avut o rezonanţă prea mare în rândul populaţiei.

Situaţia s-a schimbat pe măsură ce au crescut tensiunile cu Occidentul, care era personificat de Statele Unite, cu comunitatea lor evreiască puternică. Cum relaţiile cu noul stat evreiesc Israel s-au rupt, iar Israelul a devenit aliatul Statelor Unite, evreii sovietici au devenit ţinte mai potrivite. Aşa cum a spus Iuri Slezkine: „Ca naţionalitate sovietică, evreii alcătuiau acum o diasporă etnică potenţial loială unui stat străin ostil“.[73] Noua paradigmă ideologică ce s-a conturat în 1948–1949 a adus campania lui Stalin împotriva „ploconirii“ în armonie cu exploatarea antisemitismului iniţiată de el. Cele două au fuzionat într-o campanie împotriva „cosmopoliţilor“, ale cărei ţinte, aşa cum au înţeles corect masele sovietice, au fost evreii sovietici şi protectorii lor străini. O scrisoare din 1949, care a fost selectată pentru a-i fi arătată lui Stalin, surprinde esenţa acestei campanii: „Aşa cum întregul popor german este responsabil pentru agresiunea lui Hitler, la fel şi poporul evreu trebuie să poarte responsabilitatea pentru acţiunile cosmopoliţilor burghezi“.[74] Politica oficială de antisemitism a fost transformată într-un instrument de manipulare socială.

Fără îndoială că prejudecata personală a lui Stalin a jucat un rol important în această nouă schimbare a direcţiei politice. Sunt multe semne care arată că, în ultimii ani ai vieţii sale, i-a văzut pe evrei ca fiind o naţiune „contrarevoluţionară“, cam aşa cum îi văzuse pe polonezi, pe nemţi şi pe alte popoare din Caucazul de Nord înaintea şi în timpul războiului. Represiunea din anii 1930, eşecul regimului stalinist de a-şi apăra cetăţenii de Holocaust şi antisemitismul postbelic, toate acestea stinseseră înflăcărarea revoluţionară care i-a cuprins pe mulţi evrei sovietici în timpul Revoluţiei şi după aceea. Acum, presupunea Stalin, evreii îşi întorseseră privirea către Vest, către Statele Unite, şi erau gata să slujească Occidentul cu

entuziasmul pe care îl manifestaseră cândva faţă de Revoluţie. „Orice naţionalist evreu este un agent al serviciilor americane de informaţii“, a spus Stalin la o întâlnire a conducerii de vârf a partidului, la sfârşitul lui 1952. „Naţionaliştii evrei cred că naţiunea lor a fost salvată de SUA (acolo poţi să te îmbogăţeşti, să devii burghez etc.). Ei simt că au o obligaţie faţă de americani.“[75] Aceste bănuieli au fost intensificate de soţiile evreice ale unora dintre colegii lui cei mai apropiaţi şi chiar de soţul evreu al fiicei sale. Prinzând rădăcini adânci în ultimii lui ani, antisemitismul politic al lui Stalin a devenit un factor esenţial atât în politica internă, cât şi în cea externă.

Întâlnirea cu Mao

Dificultăţile pe care le-a întâmpinat Stalin în Europa au fost parţial compensate de succesul comunismului în Asia. Pe 1 octombrie 1949, victoria comuniştilor în războiul civil chinez a avut drept rezultat proclamarea Republicii Populare Chineze (RPC), sub conducerea lui Mao Zedong. Conducerea sovietică a stabilit imediat relaţii diplomatice cu noul guvern şi a întrerupt toate legăturile cu Kuomintangul învins.

Fără nici un dubiu, victoria comuniştilor în China a întărit poziţia Uniunii Sovietice în Războiul Rece, dar a adus cu ea un nou set de probleme legate de consolidarea relaţiilor sino-sovietice. În ciuda dependenţei sale de URSS, China comunistă era o forţă prea impunătoare ca să rămână doar unul dintre sateliţi. Stalin avea motive să suspecteze că era posibil ca Mao să-l înfrunte cu aceeaşi nesupunere categorică de care se lovise în Iugoslavia. Având în vedere dimensiunile Chinei şi importanţa ei în Lumea a Treia, o astfel de insubordonare putea să aibă consecinţe mult mai serioase. O sursă importantă de fricţiuni o reprezentau problemele economice. Nevoia de a oferi ajutor unei puteri prietene distruse de război era o povară mare pentru Uniunea Sovietică, strâmtorată din punct de vedere financiar.

Chiar înainte de venirea la putere a comuniştilor chinezi, Stalin îşi consolidase personal legăturile cu ei. Prin intermediul serviciilor de informaţii militare, el iniţiase comunicarea radio cu Mao, a cărui armată îşi avea bazele în nord-estul Chinei. Această linie de comunicaţie era menţinută prin trimişi sovietici speciali, care erau şi doctorii lui Mao. Cu toate că Mao şi Stalin au întreţinut o corespondenţă scrisă continuă, aceasta nu a fost suficientă pentru liderul revoluţionar chinez, care şi-a exprimat în mod repetat dorinţa de a vizita Uniunea Sovietică. Probabil că el vedea această vizită în

termeni atât simbolici, cât şi practici: avea nevoie să i se confirme statutul de lider al poporului chinez şi de partener (deşi mai tânăr) al lui Stalin. Dar Stalin tot găsea modalităţi de a împiedica vizita. La început a considerat că nu era recomandabil să dea dovadă de legături apropiate cu comuniştii chinezi, dat fiind că aceştia nu formau guvernul oficial al ţării. Situaţia din China era extrem de fluidă, iar victoria comuniştilor nu părea deloc sigură.

După câteva amânări ale Moscovei, Mao a început să-şi piardă răbdarea. Pe 4 iulie 1948, l-a informat pe Stalin că intenţiona să plece la Harbin şi, de acolo, să ia avionul către Moscova. Peste zece zile, a primit următorul răspuns: „Având în vedere că a început strânsul recoltei, tovarăşii din conducere vor pleca în provincii în august şi vor rămâne acolo până în noiembrie. Aşadar, Comitetul Central al Partidului îl roagă pe Tov. Mao Zedong să îşi planifice vizita la Moscova la sfârşitul lui noiembrie, ca să se poată întâlni cu toţi tovarăşii din conducere.“[76] Mao nu a avut de ales şi a fost nevoit să se conformeze, dar şi-a exprimat clar supărarea. Scuza lui Stalin a părut ridicolă, iar liderul chinez nu s-a străduit să ascundă acest lucru. Ataşatul sovietic de pe lângă Mao responsabil cu comunicaţiile chiar s-a simţit obligat să îl informeze pe Stalin cu privire la reacţia lui Mao:

> Îl cunosc pe Mao Zedong de mai bine de şase ani şi pot să spun că zâmbetul şi cuvintele lui „hao, hao – bine, bine“, pe care le-a rostit în timp ce asculta traducerea, nu au exprimat încântarea la auzul veştii din telegramă. [...] El era sigur că avea să plece de îndată. Probabil că această călătorie a devenit necesară pentru el. Aştepta un răspuns cu mare ardoare. [...] Valizele lui Mao Zedong erau pregătite şi s-au cumpărat chiar şi pantofi din piele (ca toată lumea de aici, el poartă papuci din pânză) şi şi-a făcut la croitor o haină groasă din lână. [...] Aşa că acum el afişează o atitudine calmă, politicoasă şi atentă, curtenitoare într-un stil cât se poate de chinezesc. Dar este greu să vezi în adâncul sufletului său.

Această vizită devenea o bătaie serioasă de cap. Din august până în decembrie 1948, când comuniştii au obţinut o serie de victorii hotărâtoare, Mao a tot insistat să vină. Într-o telegramă din 28 septembrie 1948, a scris: „În ceea ce priveşte o serie de chestiuni, trebuie să informez personal Comitetul Central şi *glavnîi hoziain* (şeful sau conducătorul)“. La începutul lui ianuarie 1949, el şi-a exprimat din nou dorinţa de a veni la Moscova să îl informeze pe *glavnîi hoziain*. Stalin a rămas ferm pe poziţii. În ianuarie 1949, partea sovietică a anulat din nou o vizită programată. Anastas Mikoian a fost trimis, în

schimb, la chinezi. După cum şi-a amintit Mikoian mai târziu, când se discutase această chestiune, Stalin îşi justificase refuzul de a-l primi pe Mao spunând că acest act ar „fi interpretat în Vest ca o vizită făcută la Moscova pentru a primi instrucţiuni. [...] Acest lucru ar scădea prestigiul Partidului Comunist Chinez şi ar fi folosit de imperialişti şi de clica lui Chiang Kai-Shek împotriva comuniştilor chinezi.“[77] Această explicaţie se potrivea bine în politica lui Stalin de prudenţă şi de neutralitate demonstrativă.

În timpul vizitei lui Mikoian din februarie 1949, înaintarea comuniştilor către victorie a intrat într-o fază decisivă. S-au iniţiat negocierile referitoare la condiţiile ajutorului militar şi economic din partea URSS şi la ce era de făcut cu tratatele dintre sovietici şi Kuomintang. În august 1945, fusese semnat un tratat de prietenie şi cooperare, alături de acorduri conexe, cu guvernul lui Chiang Kai-Shek. Aceste documente au fost rezultatul înţelegerilor la care s-a ajuns cu Aliaţii la Ialta: în schimbul promisiunii lui Stalin de a intra în război împotriva Japoniei, Statele Unite şi Marea Britanie acceptaseră să dea URSS teritorii pe care Imperiul Rus le pierduse în Războiul ruso-japonez din 1905. Guvernul Kuomintang recunoscuse independenţa satelitului sovietic Mongolia Exterioară, Republica Populară Mongolă; drepturile Uniunii Sovietice de a construi o bază militară în Port Arthur; şi ocuparea pe termen lung a portului Dalian. Calea ferată chineză, care făcea legătura directă dintre Port Arthur şi Dalian, pe de o parte, şi URSS, pe de altă parte, fusese pusă sub administraţie sovietică. Deasupra acestor concesii forţate, în China planau nemulţumirile. Cu timpul, prezenţa sovietică în interiorul ţării a început să arate tot mai mult ca un anacronism periculos din punct de vedere politic. Şi Moscova şi conducerea comunistă chineză au înţeles acest lucru. Se aşteptau concesii reciproce; era numai o chestiune de nivel al acestora.

După ce comuniştii chinezi au obţinut, în cele din urmă, victoria, Stalin nu mai avea motive să evite vizita lui Mao. În plus, dată fiind noua situaţie, o întâlnire personală era extrem de utilă pentru rezolvarea unor probleme-cheie legate de relaţia sino-sovietică. Mao a plecat din Beijing pe 6 decembrie 1949. După o călătorie de zece zile, a ajuns în gara Iaroslavl din Moscova pe 16 decembrie, chiar la prânz. Interpretul lui Mao şi-a amintit că ceasul de la gară a bătut ora 12 chiar când trenul s-a oprit, ceea ce a făcut sosirea şi mai dramatică.[78] O fotografie cunoscută care a surprins întâlnirea de pe peronul gării îi înfăţişează pe şeful gărzii de onoare în prima linie cu sabia scoasă, pe Bulganin în uniforma lui de mareşal, pe Molotov şi pe Mao. Liderul

comunist chinez, înalt şi corpolent pe lângă Molotov, care era slab, şi Bulganin, arăta impunător cu gulerul lui mare din blană şi căciula înaltă, tot din blană. Mai târziu, în seara aceea, Stalin l-a primit pe Mao în biroul lui de la Kremlin.

S-au plăcut reciproc cei doi lideri, sovietic şi chinez? Cu siguranţă aveau multe în comun. Amândoi se născuseră în provincii îndepărtate, în familii care erau sărace, dar nu nevoiaşe. Amândoi îşi dispreţuiau taţii şi îşi iubeau mamele. În ciuda lipsurilor materiale, amândoi primiseră o educaţie, se alăturaseră în tinereţe mişcării revoluţionare aflate în ilegalitate şi îşi depăşiseră originile sociale modeste. Fiecare din ei dobândise o mare parte din educaţie prin lecturi independente, neîndrumate şi avusese o înclinaţie pentru subiectele abstracte, filosofice şi pentru ideile radicale. Ambii scriau versuri şi le plăcea literatura care idealiza rebelii şi bandiţii cu personalităţi puternice, cu forţă fizică şi cu o voinţă neîmblânzită. Nici unul nu avea talent la limbi străine, nu ştia vreo limbă străină, nici măcar nu vorbea limba sa oficială foarte bine. Stalin avea un puternic accent georgian, iar Mao avea un accent dat de dialectul Xiang (din Hunan).[79] Ambii erau nemiloşi şi fermi. Mao împărtăşea în totalitate concepţiile lui Stalin referitoare la obţinerea unei puteri dictatoriale depline şi la guvernare şi a împrumutat, în mare măsură, metodele liderului sovietic, realizând epurări, lichidând foşti tovarăşi, îmbrăţişând industrializarea rapidă forţată şi gestionând o mare perioadă de foamete. Caracterizarea lui Mao, pregătită pentru conducerea sovietică în 1949, de către doctorul şi specialistul în comunicaţii radio A.Ia. Orlov, îl descrie pe liderul chinez ca fiind „tacticos, chiar lent. [...] Înaintează hotărât către orice obiectiv pe care şi-l propune, dar nu urmează întotdeauna o cale dreaptă, făcând deseori ocoluri. [...] Este un artist înnăscut. Este capabil să îşi ascundă sentimentele şi poate să joace orice rol este necesar.“[80] Această descriere semăna foarte mult cu cea a lui Stalin. În decembrie 1949, când Stalin îşi sărbătorea cea de a 70-a aniversare, Mao mai avea puţin şi împlinea 56 de ani. Este de înţeles că Mao îl privea cu respect pe Stalin. În rândul conducerii chineze, liderului sovietic i se zicea „bătrânul“.[81]

Mao şi-a manifestat respectul faţă de Stalin la întâlnirea din 16 decembrie. Nu a făcut nici o cerere şi nu a insistat asupra nici unui lucru, solicitând, în schimb, sfaturi şi ascultându-le cu atenţie. Stalin a încuviinţat această formă de interacţiune. Când a auzit întrebarea neplăcută, dar nu neaşteptată, a lui Mao despre soarta acordului sino-sovietic din 1945, el s-a lansat într-o explicaţie lungă. A accentuat că partea sovietică voia să păstreze „de formă“ acordul existent, dar că

era pregătită să facă anumite modificări care avantajau China. Clarificând inconvenientele aduse de o eventuală aruncare la gunoi a acordului, Stalin a explicat că acesta făcuse parte din acordurile de la Ialta cu Statele Unite şi cu Marea Britanie. Anularea lui le-ar „da Americii şi Angliei temeiul legal de a pune şi problema modificării prevederilor tratatului referitoare la Insulele Kurile şi la Sahalinul de Sud“. Nu este clar dacă Mao şi-a dat seama imediat cât de fals era acest argument; cu siguranţă a înţeles acest lucru mai târziu. În orice caz, a adoptat un ton înţelegător, iar conversaţia a trecut la subiecte mai plăcute. Stalin a fost de acord cu cererile de ajutor. Discuţiile s-au încheiat pe o notă optimistă. Stalin chiar l-a măgulit pe Mao propunându-i să-i adune şi să-i publice scrierile în rusă.[82]

În pofida atmosferei de înţelegere şi de căldură, Mao trebuie să fi rămas cu sentimente amestecate în urma întâlnirii. Sigur că liderului chinez i s-au făcut multe promisiuni şi a fost tratat cu mult respect. În cele din urmă însă, Stalin refuzase să-i acorde un lucru ce se afla în capul listei lui de dorinţe: un acord care să înlocuiască înţelegerea din 1945. Din punct de vedere politic, un asemenea acord era o prioritate maximă pentru Mao. După cum au arătat evenimentele ulterioare, el hotărâse să aştepte momentul potrivit.

Următoarele zile au fost pline de activităţi agitate care nu au dus la discuţii asupra chestiunilor importante. Mai mulţi invitaţi străini au sosit la sărbătorirea celei de a 70-a aniversări a lui Stalin. Pe 21 decembrie, s-a organizat o festivitate somptuoasă la Teatrul Balşoi. Mao stătea în primul rând al prezidiului, alături de Stalin, şi a fost primul invitat străin care a ţinut un discurs. „Când Mao Zedong a păşit pe podium“, şi-a amintit mai târziu conducătorul Partidului Comunist Ungar, Mátyás Rákosi, „au izbucnit nişte ovaţii cum probabil nu mai văzuse Teatrul Balşoi până atunci. Am văzut că această bucurie şi o asemenea primire au avut un efect asupra lui Mao Zedong.“[83]

În pofida acestei manifestări a respectului, când muzica de fanfară a încetat, Mao s-a văzut într-o poziţie de neinvidiat. Refuzul lui Stalin de a semna un nou tratat a lăsat neîndeplinit un obiectiv crucial al vizitei sale. Majoritatea istoricilor văd evenimentele care s-au desfăşurat în restul şederii sale la Moscova ca pe un subtil război al nervilor. Stalin îi arăta evident lui Mao cine era şeful. Ca reacţie la aceasta, Mao a folosit propria formă de presiune. După moartea lui Stalin, el a afirmat că a insistat asupra cererilor sale, dar probabil că exagera. De fapt, folosind boala ca pretext (era, într-adevăr, într-o stare fizică proastă), el s-a izolat în mod demonstrativ, refuzând să participe la diverse evenimente care erau deja programate şi anunţând că hotărâse să se

întoarcă în China cu o lună mai devreme decât fusese planificat.[84] Această tactică avea să dea roade.

Cercetătorii au oferit multe explicaţii pentru schimbarea poziţiei lui Stalin, dar probabil că el fusese pregătit de la început să facă o înţelegere. Fiind un negociator priceput, Stalin a început tratativele cu un refuz pentru că avea grijă ca nu cumva noii lideri foarte naţionalişti ai Chinei să emită solicitări excesive. A fost un truc eficient. După câte se pare, Mao a simţit ce punea la cale Stalin şi s-a dovedit a fi un partener de luptă demn. După ce Stalin a acceptat să continue negocierile, Mao a început să temporizeze. Negocierile trebuiau să înceapă după sosirea unui grup de lideri chinezi, dar Mao le-a dat dispoziţii să nu se grăbească. Întâi ei şi-au amânat plecarea din China şi apoi au ales un mijloc de transport lent până în capitala sovietică – trenul.

Abia pe 22 ianuarie 1950 s-au reluat negocierile dintre Stalin, Mao şi colegii lui Mao în cabinetul celui dintâi. Stalin şi Mao şi-au reiterat amândoi intenţiile de a încheia noi înţelegeri şi au dat instrucţiuni referitoare la redactarea acestora. În urma unor negocieri dure, pe 14 februarie, URSS şi RPC au semnat Tratatul de Prietenie, Colaborare şi Asistenţă Mutuală, alături de o serie de tratate auxiliare. Partea sovietică a pierdut aproape toate avantajele enorme pe care le câştigase prin compromisurile de la Ialta şi prin tratatul sino-sovietic din 1945. Conform acordului din 1945, calea ferată chineză Changchun şi Port Arthur fuseseră concesionate Uniunii Sovietice pentru o perioadă de 30 de ani, dar, conform acordului din 1950, acestea trebuiau să fie returnate Chinei până la sfârşitul lui 1952. China trebuia să ia înapoi proprietăţile concesionate Uniunii Sovietice în portul Dalian aproape imediat. În consecinţă, Uniunea Sovietică a pierdut portul din Pacific, ale cărui ape nu îngheţau, şi resurse materiale de o valoare importantă. Unii autori au descris aceste acorduri ca fiind „de o generozitate fără precedent în tratatele internaţionale“.[85] Noii lideri chinezi au plătit totuşi un preţ. Au renunţat la orice pretenţii asupra Mongoliei Exterioare şi au semnat, de asemenea, un protocol secret prin care cetăţenilor din ţări terţe le era interzis să primească concesiuni sau să facă afaceri în Manciuria şi în Xinjiang, ceea ce permitea URSS să îşi păstreze privilegii exclusive în aceste zone de frontieră.

La vremea respectivă părea că, deşi renunţa la numeroase avantaje tactice, URSS câştiga un avantaj decisiv la nivel mondial. Ţara cu cea mai mare populaţie din lume aparţinea acum blocului sovietic. China devenise centrul de gravitaţie şi o sursă de ajutor real pentru

numeroasele mişcări de pe tot continentul asiatic care opuneau rezistenţă influenţei occidentale în această regiune. Ideea că URSS era înconjurată de ţări capitaliste – o temă solidă a propagandei sovietice – fusese răsturnată. Se putea vorbi acum despre încercuirea socialistă a lumii occidentale.

Imediat după semnarea tratatelor, Stalin şi-a manifestat din nou respectul faţă de liderii chinezi participând la o recepţie organizată de ambasada chineză la Hotel Metropol, în aceeaşi zi, 14 februarie. Potrivit interpretului lui Stalin, Nikolai Fedorenko, alegerea locului organizării recepţiei a iscat neînţelegeri între Stalin şi Mao. Liderul sovietic a propus Kremlinul, dar Mao a preferat să organizeze evenimentul în altă parte, ca o chestiune de prestigiu. „Kremlinul", a explicat el, „este locul recepţiilor de stat găzduite de guvernul sovietic. Ţara noastră, un stat suveran, consideră nepotrivit acest lucru." Stalin a răspuns că nu ar putea să participe la o astfel de recepţie: „Nu particip niciodată la recepţii organizate la restaurante sau la ambasade străine. Niciodată." Mao a insistat. După o pauză penibilă, în timpul căreia Mao a stat cu privirea aţintită asupra liderului sovietic, Stalin s-a înduplecat: „Bine, Tovarăşe Mao Zedong, vin dacă ţii aşa de mult".[86] A sosit o invitaţie standard, scrisă de mână, în numele ambasadorului chinez în URSS, pentru Generalissimul Stalin şi soţia sa (a cărei menţionare este posibil să fi reflectat protocolul diplomatic, dar, cel mai probabil, arăta faptul că chinezii nu ştiau nimic despre viaţa personală a lui Stalin). Ţinuta: uniformă militară cu medalii.[87]

Apariţia lui Stalin a fost evenimentul serii. A întârziat şi, potrivit descrierii lui Fedorenko, deasupra sălii de banchet plana emoţia aşteptării, aceeaşi întrebare fiind pe buzele tuturor: avea să-şi facă apariţia? A fost întâmpinat „cu aplauze puternice şi exclamaţii zgomotoase de bucurie", a scris Fedorenko. Stalin s-a oprit, a făcut o pauză şi apoi s-a îndreptat către Mao. A început o rundă de toasturi. „Toţi cei care vorbeau, şi nu numai ei, şi-au aţintit privirile asupra celor două personalităţi care stăteau una lângă cealaltă şi din când în când discutau". După toasturi şi ovaţii îndelungate şi istovitoare, Stalin a făcut un gest. De îndată ce s-a făcut linişte în sală, el a ţinut un toast pentru Mao şi pentru succesul Republicii Populare Chineze. Cu toţii şi-au golit paharele deodată. „A mai urmat o explozie de aplauze, de exclamaţii entuziaste şi de bucurie generală."[88]

Pe 16 februarie, Stalin a organizat un prânz de adio în cinstea chinezilor. În ziua următoare, delegaţia a plecat cu trenul către Beijing. „Prietenia sino-sovietică" era în toi. Cu sprijinul URSS, China şi-a

relansat economia şi a construit sute de fabrici noi în sectoare-cheie ale economiei. Războiul din Coreea, care a început la scurt timp după vizita lui Mao Zedong, a consolidat legătura dintre cele două regimuri, mai ales componenta militară a acesteia. În substrat se afla însă tensiunea care se manifestase deja din timpul vizitei lui Mao. Declaraţiile referitoare la obiectivele ideologice comune şi la unitatea împotriva unui duşman comun nu puteau să ascundă diferendele care-şi aveau rădăcinile în interesele naţionale divergente. Venirea la putere a comuniştilor chinezi a fost numai începutul unei relaţii complicate, în care ambele state îşi revendicau rolul de conducere a mişcării comuniste internaţionale. Principiile pe care le stabilise Stalin pentru dirijarea relaţiei lui cu uriaşul său vecin funcţionau numai atâta vreme cât conducerea chineză se simţea dependentă de ajutorul şi de sprijinul sovietic. Ca multe alte lucruri pe care Stalin le-a lăsat moştenire, aceste principii nu aveau să fie viabile mult timp.

Ameninţarea celui de-al Treilea Război Mondial

Victoria comuniştilor în China a coincis cu un alt eveniment important. La sfârşitul lui august 1949, după ce investise resurse colosale în dezvoltarea capacităţii nucleare, Uniunea Sovietică a efectuat primul său test nuclear.[89] Odată cu succesul acestui test, sistemul stalinist a arătat că era gata să facă orice era necesar ca să realizeze obiective militare de importanţă maximă. Lavrenti Beria a fost numit responsabil cu proiectul bombei atomice, o alegere grăitoare, dată fiind reputaţia sa de om crud şi neînduplecat. El ştia în mod sigur că, dacă eşua în îndeplinirea acestei sarcini cu prioritate maximă, cariera lui – şi chiar viaţa – s-ar fi putut încheia brusc. Mai târziu, după moartea lui Stalin, şi-a amintit că se dusese „deprimat“ către locul unde urma să se efectueze testul, în Kazahstan.[90] În curând însă, avea să poată răsufla uşurat.

În ciuda semnificaţiei sale formidabile pentru statutul de putere militară al Uniunii Sovietice, este greu de crezut că posesia unei bombe atomice i s-a urcat la cap lui Stalin. Probabil că era cu adevărat conştient atât de opţiunile relativ limitate de folosire a unei asemenea arme, cât şi de echilibrul real al puterilor în lume. Puterile occidentale dăduseră dovadă de fermitate când se opuseseră blocului sovietic şi îşi creaseră potenţialul militar deja impresionant. Stalin nu putea să se bazeze numai pe forţă. În sfera politicii externe (mult mai mult decât în politica internă), el a dat dovadă de prudenţă şi de pragmatism. de a lungul câtorva ani, situaţia din Coreea, care era locul desfăşurării

primului război „fierbinte“ dintre blocul occidental şi cel comunist, a oferit exemple ale abordării lui Stalin.

După înfrângerea Japoniei în 1945, Coreea a fost divizată de a lungul paralelei 38. La nord de paralelă, japonezii s-au predat trupelor sovietice, iar la sud, Statelor Unite. Ca şi în Europa, în zona ocupată de sovietici s-a instaurat un guvern prosovietic, iar în zona ocupată de SUA, unul prooccidental. Punctul de plecare al acestui proces a fost instalarea unor regimuri- marionetă în fiecare parte. Americanii au adus la putere un profesor de 70 de ani, pe nume Syngman Rhee, care petrecuse 33 de ani în exil în Statele Unite, unde fusese educat. În Nord, Moscova a instalat un ofiţer al Armatei Roşii, în vârstă de 33 de ani, Kim Il Sung.

La câţiva ani de la capitularea Japoniei, Coreea era departe de a fi într-o stare de calm. Micile ciocniri militare şi ameninţările cu războiul erau o caracteristică a vieţii cotidiene. Ambele părţi ajunseseră la concluzia că singura cale de reunificare a Coreei era războiul – un război împiedicat numai de prezenţa trupelor americane şi sovietice. Temându-se de o confruntare directă, Stalin şi liderii americani au preferat să facă paşi prudenţi. Abordarea lui Stalin a fost rezumată în instrucţiunile pe care le-a dat reprezentanţilor sovietici în Coreea de Nord, în mai 1947: „Nu trebuie să ne băgăm prea adânc în problemele coreene“.[91] La sfârşitul lui 1948, trupele sovietice au părăsit ţara, iar Statele Unite au început să-şi retragă contingentele în vara următoare.

Liderii nord-coreeni au văzut plecarea americanilor ca pe o uşă deschisă acţiunii militare, dar, în toamna lui 1949, Stalin încă le refuza solicitările insistente de a aproba o ofensivă armată împotriva Sudului. La începutul lui 1950, date fiind victoria lui Mao Zedong în China şi întoarcerea acasă a unităţilor nord-coreene care luptaseră alături de comuniştii chinezi, situaţia a început să se schimbe. Kim Il Sung nutrea speranţa că, de acum, chinezii le-ar fi putut întoarce comuniştilor coreeni ajutorul primit. El a intensificat presiunile asupra Moscovei, sugerând posibilitatea unei schimbări de atitudine faţă de China.[92] Stalin se confrunta cu o încrengătură de argumente pro şi contra războiului, pe care istoricii se străduiesc şi acum să o clarifice.

Principiile *realpolitik*-ului, după care Stalin se ghida deseori în sfera internaţională, impuneau prudenţă. Continuarea politicii unei Peninsule Coreene divizate şi, în acelaşi timp, consolidarea Nordului comunist ca forţă care să-i contracareze pe americani păreau cele mai bune opţiuni. Era uşor pentru Stalin să continue să refuze solicitările lui Kim Il Sung sau, mai degrabă, cererile insistente de reunificare forţată a ţării. Lăsând la o parte factorul China, liderii nord-coreeni

încă erau marionetele lui Stalin. Numai URSS le putea da nord-coreenilor arme şi alte resurse vitale necesare pentru supravieţuirea guvernului. Chinezii înşişi se bazau pe sprijinul sovietic.

Impulsul de expansiune caracteristic unei mari puteri era cel care înclina balanţa în cealaltă direcţie, fiind vorba de tendinţa firească de a umple un vid şi de a cuceri un teritoriu asupra căruia nu erau emise pretenţii clare. Mulţi cercetători cred că este posibil ca Stalin să fi fost încurajat de o afirmaţie pe care o făcuseră americanii în ianuarie 1950, cu privire la sfera intereselor naţionale ale Statelor Unite, în care nu era menţionată Coreea. Acest lucru părea o recunoaştere a slăbiciunii americane după înfrângerea din China. Asigurările optimiste ale lui Kim Il Sung şi pariul pe izbucnirea unei rebeliuni procomuniste în societatea sud-coreeană au oferit perspectiva unui blitzkrieg ce avea să pună Statele Unite în faţa unui fapt împlinit şi să nu lase timpul necesar unei intervenţii eficiente. Pretenţiile URSS, dar şi ale lui Stalin, personal, la asumarea rolului de lider al mişcării revoluţionare în Lumea a Treia înclinau, de asemenea, mult balanţa în această direcţie. În sfârşit, poate că Stalin a vrut să compenseze eşecurile din Europa.

Oricare ar fi fost raţionamentele lui, la începutul lui 1950, Stalin a hotărât să acţioneze şi i-a transmis semnale lui Kim Il Sung că putea să înceapă pregătirea unei invazii. Kim a venit la Moscova în aprilie, ca să se întâlnească cu Stalin şi să discute detaliile.[93] Împreună au schiţat un plan şi un program al războiului şi, cu ajutorul URSS, nord-coreenii au început pregătiri urgente. Când a început lupta, ei aveau deja un avantaj uriaş asupra Sudului. Pe 25 iunie 1950, trupele lui Kim Il Sung şi-au început ofensiva. Ca multe alte tentative de război-fulger, aceasta a fost înfrântă. Reacţia rapidă a Statelor Unite, faţă de care Stalin îşi făcuse griji, dar alesese să nu ţină cont de ea, a schimbat dramatic situaţia. Conducerea americană a văzut agresiunea din Coreea ca pe începutul unei vaste ofensive sovietice, care avea să cuprindă, în cele din urmă, Europa.[94] După ce au decis să intervină, americanii au dejucat rapid, pe cale diplomatică, planurile blocului sovietic. Consiliul de Securitate al ONU, convocat într-o şedinţă chiar în ziua în care au început operaţiunile militare, a condamnat Nordul ca agresor (Iugoslavia s-a abţinut, iar ambasadorul sovietic a fost absent).[95] La scurt timp după aceea, trupele americane au sosit în Coreea de Sud şi, curând, li s-au alăturat forţe din alte 15 state, un fapt care a avut o importanţă mai degrabă politică decât militară.

În ciuda unor victorii iniţiale ale Nordului, acest început al războiului i-a domolit încrederea lui Kim Il Sung. Stalin a cerut ca războiul să

continue şi i-a sprijinit pe nord-coreeni cu sfaturi şi cu noi livrări de echipament militar. „În opinia noastră, atacul trebuie să continue neapărat şi, cu cât mai rapid este eliberată Coreea de Sud, cu atât sunt mai mici şansele de intervenţie“, i-a scris Stalin ambasadorului sovietic de la Phenian pe 1 iulie 1950.[96] Însă pariul pus pe obţinerea unei victorii în acest război, înainte ca forţe americane importante să ajungă în peninsulă, a fost pierdut. După ce au ocupat aproape toată Coreea de Sud până în septembrie, nord-coreenii nu au fost în stare să înlăture guvernul acesteia. Americanii au lansat o contralovitură puternică. Sub stindardul ONU, forţele de coaliţie au avansat rapid şi, până la sfârşitul lui octombrie, cuceriseră cea mai mare parte a Coreii de Nord şi ocupaseră Phenianul. Sosise timpul ca partea sovietică să-şi joace ultima carte: „voluntarii“ chinezi.

Acum au început negocieri ceţoase, care nu au fost studiate îndeajuns până în prezent, între Stalin şi conducerea chineză. La un moment dat, părea că acestea eşuaseră. Pe 13 octombrie, Stalin i-a trimis următoarea instrucţiune lui Kim Il Sung: „Considerăm inutilă continuarea rezistenţei. Tovarăşii chinezi refuză să participe militar. În aceste condiţii, trebuie să vă pregătiţi să părăsiţi complet zona şi să vă refugiaţi în China şi/sau URSS. Este de maximă importanţă să retrageţi toate trupele şi echipamentul militar. Elaboraţi un plan detaliat de acţiune şi urmaţi-l cu strictețe. Trebuie păstrat potenţialul de luptă împotriva inamicului pe viitor.“[97]

Ambasadorul sovietic s-a întâlnit de urgenţă cu liderii nord-coreeni şi le-a citit telegrama lui Stalin. Aşa cum a relatat ambasadorul: „Kim Il Sung a declarat că era foarte greu pentru ei [să accepte recomandarea lui Stalin], dar dacă au primit un astfel de sfat, îl vor urma“.[98] Cât de serioasă a fost instrucţiunea lui Stalin? Era, cu adevărat, pregătit să piardă Coreea de Nord? Se pare că da. Din moment ce chinezii refuzau să trimită trupe, Stalin nu avea altă opţiune, dat fiind că respingea categoric ideea de a aduce trupe sovietice. Există totuşi şi posibilitatea ca Stalin să fi considerat că decizia de evacuare a forţelor putea să îi facă pe chinezi să se gândească de două ori. Înaintarea americanilor era mai ameninţătoare pentru China decât pentru URSS. De asemenea, după ce şi-a anunţat intenţia de a se retrage, Stalin a continuat să încerce să-i implice pe chinezi. A făcut concesii în chestiunea furnizărilor de armament şi a oferit promisiuni mai precise referitoare la acoperirea aeriană sovietică. Aceste eforturi au dat roade. Mao a acceptat să intre în război. „Bătrânul ne scrie că trebuie să ieşim la înaintare“, aşa le-a prezentat el tovarăşilor săi solicitările lui Stalin.[99]

Atacaţi crunt de chinezi, sud-coreenii şi aliaţii lor s-au retras din Coreea de Nord. La începutul lui 1951, au pierdut pentru a doua oară oraşul Seul. A urmat o contralovitură din partea Sudului. Începea să se contureze faptul că nici una din tabere nu avea să obţină o victorie decisivă. Uniunea Sovietică a încercat să rămână în umbră, cu toate că Stalin şi-a ţinut promisiunea de a oferi acoperire aeriană forţelor lui Kim Il Sung şi ale lui Mao Zedong. Principala victimă a acestui impas al marilor puteri a fost poporul coreean. S-au pierdut milioane de vieţi şi coreenii au fost forţaţi să fie o naţiune divizată. Cei din Nord au îndurat una dintre cele mai brutale dictaturi din istorie, un regim care a urmat, în mare măsură, modelul stalinist.

Războiul din Coreea a intensificat tensiunile internaţionale şi a stimulat cursa pentru înarmare. Deşi dezvoltarea industriilor militare fusese mereu o prioritate incontestabilă pentru conducerea sovietică, în ultimii ani ai vieţii lui Stalin, procesul de creştere a puterii militare a trecut la un nou nivel. În ianuarie 1951, a avut loc o întrunire a conducerii sovietice şi a ţărilor din blocul estic. Arhivele cu documente referitoare la această întrunire rămân secrete. Singurul motiv pentru care istoricii ştiu măcar că a avut loc este acela că evenimentul apare menţionat în diverse memorii. Cea mai detaliată descriere a ceea ce s-a petrecut acolo apare în memoriile conducătorului Partidului Comunist Ungar, Mátyás Rákosi. Potrivit relatării sale, partea sovietică a fost reprezentată de Stalin şi de câţiva membri ai Biroului Politic şi ai armatei. Ţările est-europene şi-au trimis prim-secretarii de partid şi miniştrii apărării (numai secretarul de partid polonez a lipsit). Serghei Ştemenko, şeful Statului Major al forţelor armate ale URSS, a ţinut un discurs despre creşterea ameninţării NATO şi despre nevoia de contrabalansare a acesteia prin creşterea puterii militare a ţărilor socialiste. Conducerea sovietică a însărcinat ţările-satelit să-şi mărească mult dimensiunile armatelor lor în termen de trei ani şi să creeze o bază militaro-industrială pentru a sprijini această forţă militară mărită. Ştemenko a oferit obiective numerice specifice.

Rákosi afirmă că cifrele prezentate de Ştemenko au provocat discuţii. Conform lui Rákosi, ministrul polonez al Apărării, Konstantin Rokossovsky, a spus că dimensiunile armatei care li se cereau polonezilor până în 1953 erau deja în plan, dar că nu se putea ajunge la acestea până în 1956. Alţi reprezentanţi au pus, de asemenea, la îndoială capacităţile ţărilor lor de a izbuti să obţină o creştere atât de rapidă a puterii militare. Sovieticii însă au fost fermi. Stalin i-a răspuns lui Rokossovsky că programul stabilit de polonezi rămânea valabil numai dacă Rokossovsky putea să garanteze că până în 1956 nu

aveau să mai fie războaie. În lipsa unei asemenea garanţii, era mai bine să se adopte propunerea lui Ştemenko.[100]

Nu ştim care au fost planurile stabilite pentru armata sovietică sau în ce măsură au fost puse în practică. Există totuşi dovezi suficiente pentru a deduce că Stalin urmărea o creştere serioasă a puterii militare. Potrivit cifrelor oficiale, armata, care fusese redusă la 2,9 milioane de soldaţi până în 1949, ajunsese la 5,8 milioane în 1953.[101] Investiţiile în ministerul armatei şi în cel al marinei, precum şi producţia de armament şi echipament militar au crescut cu 60% în 1951 şi cu 40% în 1952. Ca o comparaţie, investiţiile guvernamentale în sectoarele nonmilitare ale economiei sovietice au crescut cu 6% în 1951 şi cu 7% în 1952.[102]

Perfecţionarea armamentului nuclear şi a vectorilor de transport ai armelor nucleare a rămas prioritatea maximă şi cel mai costisitor program militar. Pe lângă proiectul nuclear, s-au investit resurse semnificative în tehnologia rachetelor, în avioanele cu reacţie şi într-un sistem de apărare aeriană pentru Moscova.[103] În ultimele luni de viaţă, Stalin şi-a arătat hotărârea de a-şi depăşi rivalii în cursa înarmării. În februarie 1953, el a aprobat programe importante în domeniul aviaţiei şi al construcţiilor navale. Primul prevedea crearea a 106 divizii de bombardiere până la sfârşitul lui 1955, o cifră care crescuse de la 32 în 1953. Pentru echiparea noilor divizii, planul era să se construiască 10 300 de avioane între 1953 şi 1955 şi să se crească forţele aeriene şi navale cu 290 000 de oameni. Cel de-al doilea program aloca resurse uriaşe construcţiei de crucişătoare grele şi medii până în 1959. S-au înfiinţat baze militare sovietice în regiunile din Extremul Orient, Kamceatka şi Ciukotka, aproape de frontiera maritimă cu Statele Unite.[104]

Această creştere a puterii militare însemna că Stalin plănuia să lanseze o lovitură preventivă şi să dezlănţuie un nou război mondial? Nu există nici o dovadă care să susţină această speculaţie. Este important să observăm că planul era ca programele de creştere masivă a puterii militare să se desfăşoare pe o perioadă de câţiva ani. Istoricii specialişti în politica externă a Uniunii Sovietice observă, de asemenea, prudenţa şi pragmatismul lui Stalin pe plan internaţional. În anii de după război, s-a comportat faţă de Occident aproape la fel cum se comportase faţă de Germania nazistă înainte de război. A preferat manevrele din culise în locul confruntării directe. Această abordare fusese vizibilă în Războiul din Coreea. Deşi încurajase continuarea războiului, Stalin evitase constant conflictul direct cu americanii. Tergiversase intenţionat semnarea unui armistiţiu, văzând

războiul ca pe un mod de a-i lăsa pe alţii să-şi murdărească mâinile subminându-i pe americani. Într-o conversaţie privată cu liderul chinez Zhou Enlai, care a avut loc cu câteva luni înainte de moartea sa, Stalin a explicat deschis şi cinic: „Războiul ăsta le dă americanilor multă bătaie de cap. Nord-coreenii nu au pierdut nimic, exceptând distrugerile din timpul acestui război. [...] Trebuie să ai stăpânire de sine, răbdare. Sigur că trebuie să-i înţelegi pe coreeni – au suferit foarte multe pierderi, dar trebuie să le explici că aici e vorba de ceva măreţ. Trebuie să ai răbdare, trebuie să ai multă stăpânire de sine.“[105]

A fost nevoie să moară Stalin pentru ca poporul coreean să nu mai fie obligat să suporte pierderi ca să susţină interesele unei alte ţări. Urmaşii lui au dus o politică de relaxare a tensiunilor internaţionale şi de reducere a poverii cursei înarmării. În iulie 1953, s-a luat hotărârea să se încheie un armistiţiu în Coreea. Moartea lui Stalin a pus capăt creşterii dezastruoase a puterii militare a URSS, inclusiv creării escadrilelor de bombardiere. Ţara nu putea să suporte eforturile impuse de cursa înarmării şi a cerut reformele pe care Stalin refuzase să le facă.

Conservatorul îndârjit

Cheltuielile militare nu au fost singura cauză a unui buget de stat umflat în ultimii ani ai lui Stalin. Există mărturii numeroase care dovedesc pasiunea pe care a avut-o *vojd*-ul, către sfârşitul vieţii sale, pentru proiecte costisitoare, de mare anvergură. Aceste proiecte erau adesea prezentate de propaganda oficială drept „construirea stalinistă a comunismului“. Ele includeau hidrocentrale uriaşe, canale şi căi ferate în regiunile polare inaccesibile ale naţiunii. Pentru a îmbunătăţi legăturile cu teritoriile proaspăt dobândite din Extremul Orient, au fost planificate un traseu cu feribotul şi un tunel submarin de 13,6 kilometri către insula Sahalin, pe lângă o cale ferată care făcea legătura între tunel şi reţeaua feroviară a ţării. Aşa cum se întâmpla, de obicei, în stalinism, în spatele faţadei propagandistice atrăgătoare se afla ascunsă o realitate dezgustătoare: comunismul era construit, în mare măsură, pe seama deţinuţilor.[106]

Cheltuielile exorbitante cu infrastructura au afundat încă o dată economia sovietică într-o criză financiară. Proliferarea haotică a proiectelor a produs pierderi întrucât au rămas construcţii neterminate care au trebuit să fie finisate mai târziu, cu nişte costuri mult mai mari decât cele planificate iniţial. În 1951 şi 1952, această extravaganţă a ajuns la limită. Proiectele de construcţii nu reuşeau să respecte termenele stabilite, iar lansarea unor proiecte noi a fost amânată.

Tabloul a fost completat de stagnarea din agricultură şi din consum – sectoarele care finanţau industria grea. Nedemoralizat, Stalin a conceput un plan pentru un nou val de investiţii în 1953.[107] La sfârşitul vieţii, a repetat cu încăpăţânare greşelile industrializării forţate din cadrul Primului Plan Cincinal.

Din ceea ce se poate constata din documentele disponibile, această criză în derulare nu a fost discutată serios în eşaloanele superioare ale puterii. Până la sfârşit, Stalin a cerut dezvoltarea industriei grele şi creşterea potenţialului militar cu orice preţ. Ca şi în trecut, el a fost de acord să facă unele concesii limitate şi anumite ajustări de politici abia când problemele au devenit atât de grave încât i-au forţat mâna. Nedorind, în mod clar, să recunoască criza sistemică, el a abordat cu reticenţă numai manifestările sale cele mai evidente.

Aşa cum s-a întâmplat deseori, primele semne ale apropierii nenorocirii au venit din partea sectorului celui mai dezavantajat al economiei sovietice: agricultura. Regiunile rurale sovietice au dus greul politicilor economice lipsite de echilibru şi al noilor obligaţii şi taxe care susţineau cheltuielile guvernamentale în creştere. În sistemul ineficient al colhozurilor, agricultura stagna şi nu putea să hrănească ţara. Situaţia fermelor de animale era deosebit de proastă. Chiar şi statisticile sovietice oficiale arătau că nu erau mai multe capete de vite în ţară la începutul lui 1953 decât fuseseră în 1939 şi că numărul respectiv era cu o treime mai mic decât fusese în 1928. În 1953, numărul porcilor era acelaşi ca în 1928.[108] Numeroasele plângeri trimise la Moscova din toată ţara zugrăveau un tablou disperat. Unele dintre acele strigăte de ajutor au ajuns la Stalin.

Printre scrisorile primite în octombrie şi noiembrie 1952 şi selectate pentru a-i fi arătate lui Stalin, au fost nişte plângeri venite din diverse părţi ale URSS, referitoare la greutăţile suferite la fermele colective.[109] Un veterinar din districtul Orehovo-Zuevo din Regiunea Moscovei, N.I. Holodov, a cerut stimulente pentru colhoznici, care erau practic obligaţi să muncească fără plată. Holodov a scris:

> Potrivit presei noastre, avem realizări extraordinare în agricultură. [...] Hai să ne uităm cum stau lucrurile în realitate. Recolta de secară a fost slabă, slabă pentru că se pierde enorm în procesul de recoltare. [...] Cartofii au fost recoltaţi cumva, dar ce fel de recoltă este aceasta? Au fost dezgropaţi de muncitori mobilizaţi din uzine şi fabrici, care primeau 50% din salariile lor în acest timp, iar ei nu se străduiesc să adune toţi cartofii pentru că nu îi interesează; se străduiesc să termine cât mai rapid cu putinţă şi adună numai ce e la suprafaţă. [...]

Acum să ne uităm la creşterea vitelor. E jenant să şi vorbim despre aceasta: producţia anuală de lapte nu depăşeşte 1 200–1 400 de litri pe cap de vacă furajată. Este ridicol – asta obţii de la o capră obişnuită.[110]

În afară de aceste istorisiri despre disfuncţiile din regiunile rurale, corespondenţa lui Stalin de la sfârşitul lui 1952 cuprindea relatări elocvente despre rafturile goale din magazinele din oraşe. La începutul lui noiembrie, *vojd*-ului i-a atras atenţia o scrisoare de la V.F. Deikina, secretara de partid dintr-o gară din Regiunea Riazan. Ea scria:

Este octombrie acum şi aici trebuie să stăm la coadă pentru pâine neagră şi uneori nu găseşti pâine deloc, iar muncitorii spun atâtea cuvinte urâte şi nu cred ce se scrie [în ziare] şi spun că suntem minţiţi. [...] Mă voi limita la date, întrucât nu am atâta hârtie ca să descriu totul şi să trimit într-o scrisoare.

Trebuie să stai la rând pentru pâine neagră.

Nu găseşti deloc pâine albă.

Nu se găseşte nici unt, dar nici ulei vegetal.

Nu se găseşte deloc carne în magazine.

Nu se găsesc cârnaţi.

Nu se găseşte şrot de nici un fel.

Nu se găsesc macaroane sau alte produse făinoase.

Nu se găseşte zahăr.

Nu se găsesc cartofi în magazine.

Nu se găsesc produse lactate sau lapte.

Nu se găseşte nici un fel de grăsime animală (untură etc.). [...]

Nu sunt o calomniatoare şi nu sunt duşmănoasă; scriu adevărul dureros şi aşa stau lucrurile. [...] Conducerea locală obţine totul pe căi ilegale, pe sub mână, cum s-ar spune; subordonaţii lor le duc de toate în apartamentele lor. Din partea lor, poporul n-are decât să se descurce cum poate; nu e problema lor. [...] Rog să fie trimisă o comisie care să-i aducă pe cei vinovaţi în faţa justiţiei, care să-i înveţe pe oamenii potriviţi cum să planifice pentru satisfacerea nevoilor. Altfel, cei sătui nu îi cred pe cei flămânzi.[111]

În pofida tonului său critic, această scrisoare era întru totul „corectă" politic. Deikina încerca să combată deficienţele şi abuzurile oficialilor locali care nu ştiau cum să „planifice" corect „pentru satisfacerea nevoilor". Scrisoarea nu studia cauzele lipsei hranei din ţară. Acesta era genul de scrisoare care ar fi putut să-i placă lui Stalin. Averki Aristov, numit de curând secretar al Comitetului Central responsabil cu organizaţiile de partid locale, a fost trimis să investigheze. Pe 17 noiembrie 1952, Stalin a convocat o reuniune a secretarilor Comitetului Central în cabinetul lui. Aşa cum a povestit Aristov câţiva ani mai târziu, Stalin i-a cerut să-şi prezinte concluziile. Aristov a raportat că, în Regiunea Riazan, fusese de mult timp criză de pâine, de ulei pentru gătit şi de alte alimente. Stalin s-a înfuriat şi a ordonat ca secretarul de partid al regiunii să fie dat afară din funcţie. Aristov şi alţii care erau prezenţi au încercat să intervină în numele oficialilor din Riazan. Lucrurile stăteau la fel în multe alte regiuni, au explicat ei, inclusiv în Ucraina, „grânarul" ţării.[112]

În urma acestei reuniuni, Regiunea Riazan a primit alimente din proviziile guvernului. Desigur, astfel de măsuri nu au rezolvat problema. Conducerea ţării s-a confruntat din nou cu obligaţia de a salva sectorul agricol. Sub presiunea circumstanţelor, Stalin a fost de acord să reexamineze propunerile de creştere a preţului plătit de stat pentru vitele din colhozuri. Miza o reprezenta întrebarea fundamentală dacă ţăranii meritau să fie compensaţi pentru munca lor. „Preţul de achiziţie" excepţional de mic care li se plătea colhoznicilor nu putea să mascheze realitatea că tot ceea ce produceau ei pentru stat era practic confiscat. Cultivarea cerealelor şi creşterea animalelor erau în mod special neprofitabile, iar cei care se ocupau cu aceste activităţi nu aveau nici un interes să producă mai mult.

În decembrie 1952, s-a înfiinţat o comisie condusă de Nikita Hruşciov, ca să elaboreze o hotărâre referitoare la creşterea preţurilor

de achiziţie pentru vite.[113] După câteva săptămâni de lucru, comisia a sfârşit prin a-i stârni nemulţumirea lui Stalin. *Vojd*-ul era foarte suspicios faţă de încercările de modificare a sistemului existent, care extrăgea resursele din mediul rural. Spre consternarea tovarăşilor săi, care căzuseră de acord asupra unei creşteri a preţului vitelor, Stalin a propus taxarea semnificativ mai mare a ţărănimii. Anastas Mikoian şi-a amintit mai târziu raţionamentul lui Stalin: „Ce e un ţăran? O să dea găina pe care o are în plus şi am terminat.“[114] Hruşciov şi colegii lui cu experienţă politică din comisie au ales calea cea mai sigură. Au aşteptat. Liderii sovietici s-au pus la adăpost de mânia lui Stalin şi îi aşteptau moartea. Când aceasta a survenit, în sfârşit, reformele agrare care se lăsaseră aşteptate au fost implementate imediat şi pe o scară mai largă decât se plănuise iniţial. Urmaşii lui Stalin au crescut preţurile de achiziţie şi au scăzut taxele pentru ţărani. Cu toate că defectele adânc înrădăcinate ale sistemului colectivist au continuat să existe, aceste măsuri au avut un efect pozitiv. Pentru prima dată, după multe decenii, ţăranii au fost uşuraţi şi s-au obţinut nişte îmbunătăţiri în producţia agricolă.

Reducerea poverii financiare asupra regiunilor rurale a venit inevitabil la pachet cu scăderea cheltuielilor extravagante pentru proiecte majore de infrastructură. La numai câteva zile după moartea lui Stalin, pe 10 martie 1953, preşedintele Gosplan i-a prezentat noului şef al guvernului sovietic, Gheorghi Malenkov, un raport despre proiectele majore de construcţii a căror „finalizare a rămas în urmă“.[115] În raport se preciza că acesta era prezentat la cererea lui Malenkov. După câte se pare, membrii conducerii de vârf nu pierdeau timpul, ci implementau modificările care nu fuseseră permise în timpul vieţii *vojd*-ului. Ei au pus capăt rapid multora dintre proiectele ambiţioase ale lui Stalin, inclusiv construirii de canale, de sisteme hidroelectrice şi de căi ferate pe teren accidentat. Investiţiile în armată au fost, de asemenea, reduse.[116] Fondurile care au devenit, astfel, disponibile puteau fi utilizate acum pentru tratarea crizelor grave din agricultură şi din sistemul de servicii sociale. Sistemul stalinist de industrializare, care fusese posibil prin impunerea unui standard scăzut de trai populaţiei şi prin exploatarea regiunilor rurale, tratate ca o colonie internă, putea fi acum demantelat treptat.

Aceste decizii au fost adoptate şi realizate cu o viteză nemaipomenită în lunile de după moartea lui Stalin. Hotărârea noilor lideri arată clar faptul că Stalin, şi nimeni altcineva, a fost, atâţia ani, obstacolul principal din faţa transformărilor. Până la final, modul de lucru personal, politic şi economic, al dictatorului a rămas extraordinar

de conservator şi de protecţionist. Moartea lui a deschis uşa inovaţiilor care se lăsaseră mult aşteptate.

Agonia unei dictaturi

La sfârşitul vieţii sale, Stalin se afla pe culmile puterii. Autoritatea sa era incontestabilă şi nimic nu o ameninţa. Dar el simţea altfel. Asemenea altor dictatori, nu a încetat niciodată să lupte pentru putere şi nu a avut niciodată încredere deplină în supuşii săi. Metodele pe care le-a folosit în această luptă nesfârşită pentru putere au fost universale şi simple. Între ele se numărau eliminarea oricărei potenţiale ameninţări din interiorul cercului apropiaţilor săi, supravegherea neobosită a poliţiei secrete, încurajarea competiţiei şi a controlului reciproc în cadrul diverselor componente ale guvernului şi mobilizarea societăţii împotriva presupuşilor duşmani atât de pe plan intern, cât şi de pe plan extern.

După distrugerea leningrădenilor, Stalin a început să ajusteze echilibrul de putere din interiorul Biroului Politic, neutralizând influenţa tot mai mare a lui Malenkov şi a lui Beria. În 1949, l-a adus la Moscova pe şeful de partid din Ucraina, Hruşciov, şi l-a numit secretar al Comitetului Central şi şef al organizaţiei de partid de la Moscova. La scurt timp după aceea, a început să îl promoveze în mod activ pe Bulganin, care îl slujise cu fidelitate în calitate de ministru al Apărării. În aprilie 1950, la sugestia lui Stalin, Bulganin a fost numit prim-adjunctul preşedintelui Consiliului de Miniştri. O vreme, această promovare i-a oferit lui Bulganin acces privilegiat la *vojd*. În scurt timp însă, Stalin a fost dezamăgit de protejatul său şi l-a deposedat de această autoritate. Acest lucru s-a petrecut fără probleme deosebite. Bulganin a rămas membru al conducerii de vârf. A început o perioadă de echilibru relativ între membrii importanţi ai Biroului Politic, dar aceasta nu a fost decât liniştea de dinaintea furtunii.

Un factor important în ultima bătălie a lui Stalin pentru putere l-a reprezentat deteriorarea stării lui de sănătate. Nu intra în discuţie să îşi uşureze munca abandonând anumite îndatoriri sau cedând treptat puterea subordonaţilor săi. În schimb, *vojd*-ul tot mai slăbit şi-a consolidat dictatura cu o energie de invidiat, compensând scăderea vitalităţii prin combativitate. S-au dat lovituri feroce punctelor celor mai vulnerabile din ierarhia puterii. Prima a constat într-un nou val de arestări la Ministerul Securităţii Statului, asupra căruia Stalin nu a încetat niciodată să exercite un control strâns. În iulie 1951, Stalin a ordonat, pe baza amestecului obişnuit de acuzaţii false şi denunţuri incriminatoare, arestarea ministrului Securităţii statului, Viktor

Abakumov, care fusese un favorit până de curând. În locul lui a fost numit funcţionarul de partid Semion Ignatiev. Arestarea lui Abakumov a deschis uşa unei epurări masive a ministerului, aşa cum era de aşteptat.

După ce a băgat groaza în cekişti, Stalin a plecat într-o vacanţă de peste patru luni. În timp ce se afla în sud, a continuat să supravegheze îndeaproape securitatea statului. Inventarul materialelor care i-au fost trimise lui Stalin în perioada dintre 11 august şi 21 decembrie 1951 cuprinde mai mult de 160 de memorandumuri şi rapoarte ale Ministerului Securităţii Statului. El a primit, de asemenea, un număr nesfârşit de telegrame codificate de la minister, precum şi rezoluţii ale Biroului Politic şi ale Consiliului de Miniştri, referitoare la securitatea statului.[117] În octombrie, Stalin l-a chemat pe Ignatiev în sud şi i-a ordonat să „dea afară toţi evreii“ din minister. Când Ignatiev a întrebat, cu naivitate: „Unde să-i duc?“, Stalin i-a explicat ministrului neexperimentat: „Nu spun să-i arunci în stradă. Închide-i şi lasă-i să stea în închisoare“.[118] Ignatiev s-a dovedit a fi un ucenic care învăţa rapid. Înfricoşat de moarte, el a procedat docil la o serie de arestări şi a fabricat dosare legate de un „complot sionist“ în interiorul ministerului său. Pentru Stalin, extinderea campaniei sale oficiale de antisemitism asupra Ministerului Securităţii Statului a fost un pas cât se poate de logic. Evreii, membri ai unei naţiuni suspecte şi potenţiali agenţi ai imperialismului mondial, nu puteau fi lăsaţi să lucreze în sfera cea mai sacră a regimului. Următoarele ţinte au fost la fel de logice. Imediat după epurările din securitatea statului, Stalin a început să dea afară înalţi funcţionari din mai multe unităţi ale aparatului partidului-stat.

Următoarea rundă de represiune a fost orchestrată din vila lui din sud. În septembrie 1951, a primit o vizită din partea ministrului Securităţii statului din Georgia, Nikolai Ruhadze. Potrivit mărturiei lui Ruhadze din timpul interogatoriului la care a fost supus în urma arestării sale, Stalin a făcut câteva remarci generale la cină despre dominaţia mingrelienilor (din regiunea Samegrelo) din Georgia; el a observat că Beria era un etnic mingrelian şi proteja acest grup.[119] Această remarcă a fost primul indiciu către ţinta următoarei campanii: demnitarii georgieni şi protectorul lor. La scurt timp după vizita lui Ruhadze, şeful gărzii personale a lui Stalin, Nikolai Vlasik, i-a raportat *vojd*-ului că oamenii se plângeau că erau nevoiţi să dea mită ca să intre la colegiile şi universităţile georgiene. Nu este surprinzător că această informaţie s-a potrivit perfect cu noul centru de interes al lui Stalin. Vlasik, care petrecuse o bună parte din viaţa lui pe lângă Stalin,

îşi dezvoltase un simţ ascuţit prin care surprindea dispoziţia lui Stalin şi un talent de a-i spune ce voia el să audă. Şi-a dat seama că Stalin era însetat de sânge şi a căutat materialele compromiţătoare care să satisfacă setea şefului său. Lui Ruhadze i s-a încredinţat misiunea să cerceteze afirmaţiile lui Vlasik.

Pe 29 octombrie 1951, Ruhadze i-a comunicat lui Stalin că acuzaţiile de dare de mită nu puteau fi confirmate în cea mai mare parte.[120] Nu conta. Stalin hotărâse să facă o epurare în Georgia şi nu era decât o chestiune de timp până când avea să inventeze un pretext pentru aceasta. Pe 3 noiembrie, el i-a telefonat lui Ruhadze şi i-a cerut informaţii despre relaţiile clientelare ale secretarului adjunct de partid al Georgiei, Mihail Baramiia, fostul procuror al oraşului Suhumi, care fusese acuzat că lua mită. Ruhadze a făcut aşa cum i s-a spus şi a pregătit un document în care se insinua că Baramiia protejase demnitari mingrelieni care înfăptuiseră infracţiuni.[121] Cazul a fost tratat expeditiv. Cu implicarea activă a lui Stalin, asupra Georgiei s-a dezlănţuit o represiune năvalnică. Mulţi dintre conducătorii republicii, inclusiv Baramiia, au fost arestaţi. Peste 11 000 de persoane au fost deportate în zone izolate ale Uniunii Sovietice.[122]

Afacerile Samegrelo şi Leningrad au urmat, în mare măsură, acelaşi model. Ambele au început cu acuzaţii de abuz de putere şi de protecţionism politic (*şfestvo*), urmate rapid de arestarea şi de torturarea demnitarilor căzuţi în dizgraţie, ajungându-se la dovezi fabricate ale existenţei unor organizaţii „antisovietice“ şi „de spionaj“. Ca şi în Leningrad, Stalin a luat drept ţintă o anumită clică de demnitari sovietici care aveau legături cu membri influenţi din conducerea ţării – în acest caz, Beria.[123] Fie ca să-şi bată joc de el, fie ca să-i dea o lecţie de umilinţă, Stalin l-a însărcinat pe Beria să organizeze, în 1952, o şedinţă plenară a Comitetului Central al Georgiei, unde a fost silit să-şi demaşte foştii protejaţi şi să simuleze şocul şi furia faţă de comportamentul lor. Fără îndoială că Beria a înţeles epurarea din Georgia ca pe o ameninţare personală. Imediat după moartea lui Stalin, a reuşit să pună capăt Afacerii Samegrelo şi a cerut ca victimele acesteia să fie eliberate şi repuse în funcţiile lor.[124]

Beria a ieşit cu bine din această situaţie. Dar asemenea multora de dinaintea lui, a ieşit de acolo cu sentimentul reînnoit al fragilităţii existenţei sale politice şi fizice. Aparent, Stalin avea în vedere ţinte mai importante. Primul foc a fost tras după cel de-al XIX-lea Congres al Partidului, care s-a reunit în octombrie 1952, după o pauză de 13 ani. Prezenţa lui Stalin la acest congres nu a fost punctată prin discursul inaugural, ci s-a manifestat printr-o scurtă declaraţie de încheiere.

Parcă îşi păstra forţele tot mai slăbite pentru evenimentul principal: şedinţa plenară a Comitetului Central proaspăt reînnoit, care a urmat imediat după congres. La şedinţa plenară avea să se stabilească alcătuirea principalelor organisme de guvernare ale partidului, în primul rând a Biroului Politic. Se aştepta ca alegerea membrilor să fie o pură formalitate. Membrii Comitetului Central votau, de obicei, candidaţii propuşi de sus fără să-şi mai piardă timpul cu dezbateri. Dar, în acest caz, Stalin a luat pe toată lumea prin surprindere şi a introdus nişte schimbări neaşteptate.

Principala lui inovaţie a fost desfiinţarea Biroului Politic şi crearea a două organisme noi. Primul, care înlocuia oficial Biroul Politic, era numit Prezidiul Comitetului Central al Partidului Comunist din Uniunea Sovietică.[125] Dacă Biroul Politic fusese alcătuit din nouă membri cu drepturi de vot depline şi doi candidaţi la funcţia de membru, noul Prezidiu avea o alcătuire mult mai largă, cuprinzând 25 de membri deplini şi 11 candidaţi la funcţia de membru. Această lărgire adăuga lideri de partid mai tineri şi relativ necunoscuţi, ceea ce-i conferea lui Stalin mână şi mai liberă în raport cu tovarăşii lui mai vechi. Esenţa politică a acestei reorganizări a fost rezumată, probabil corect, de Anastas Mikoian: „Dat fiind că alcătuirea Prezidiului era atât de largă, dacă era necesară, dispariţia membrilor Prezidiului care cădeau din graţiile lui Stalin nu era atât de vizibilă. Dacă între congrese dispăreau cinci sau şase oameni din 25, aceasta părea o schimbare nesemnificativă. Dacă, pe de altă parte, dispăreau cinci sau şase oameni din cei nouă membri ai Biroului Politic, acest lucru era mai vizibil.“[126]

Era exact genul de nelinişte de care avea nevoie Stalin ca să controleze voinţa vechii gărzi şi a potenţialilor urmaşi. Nesatisfăcut de ameninţarea pe care o presupunea Prezidiul lărgit al Comitetului Central, Stalin a continuat războiul său psihologic. Următoarea sa propunere – crearea unui birou din nouă membri care să conducă Prezidiul – a fost la fel de neaşteptată. În principiu, înfiinţarea Biroului Prezidiului avea sens. Mişcându-se greoi, Prezidiul nu prea era capabil să ia decizii în mod eficient. Dar Stalin, aşa cum făcuse deseori, putea să creeze, bineînţeles, un grup restrâns de conducere fără aprobarea oficială a plenului Comitetului Central. Adevăratul scop al acestui joc cu democraţia a devenit clar de îndată ce a dezvăluit candidaţii propuşi de el pentru birou. S-a dovedit că nu socotea că era posibil să-i nominalizeze pe doi dintre colegii săi cei mai vechi – Molotov şi Mikoian – drept candidaţi la funcţia de membru. Ca să înrăutăţească şi

mai mult lucrurile, şi-a încheiat anunţul criticându-i aspru în public pe cei doi.

Aceşti doi bărbaţi – mai ales Molotov – erau văzuţi în interiorul partidului şi în popor ca succesorii fireşti ai *vojd*-ului. Exact această percepţie este motivul pentru care Stalin a ales să-i discrediteze public făcând cunoscut faptul că nu îi considera lideri vrednici ai partidului şi ai ţării. Ce acuzaţii a adus el, mai exact, împotriva lui Molotov şi lui Mikoian nu ştim, deoarece nu există nici o stenogramă a şedinţei plenare. Judecând după amintirile contradictorii ale celor care au participat la şedinţă, Stalin a născocit un amalgam de defăimări politice, deformând datele şi folosind jumătăţi de adevăr în favoarea scopului său. A adus în discuţie presupusele concesii pe care le făcuse Molotov corespondenţilor străini şi greşelile lui de la conferinţa miniştrilor de Externe din 1945 şi a pretins că Molotov, cu sprijinul lui Mikoian, propusese creşterea preţurilor de achiziţie pentru cereale cu scopul de a motiva munca ţăranilor. Aceste fărădelegi au fost prezentate sub forma „oportunismului de dreapta“. Se poate ca Stalin să fi amintit şi de soţia lui Molotov, şi de simpatiile lui proevreieşti.[127] Până la urmă, substanţa criticii nu conta. Ideea principală era evidentă: nimeni nu era vrednic să fie succesorul lui Stalin. Singura speranţă era ca el să trăiască încă mulţi ani. Molotov şi Mikoian au venit la tribună ca să-şi exprime devotamentul faţă de Stalin. Acest lucru, de asemenea, nu a făcut decât să-i scoată în evidenţă măreţia. Stalin a transmis audienţei prin comportamentul său că justificările lui Molotov şi ale lui Mikoian nu meritau atenţie. Potrivit unui martor ocular, până să termine Mikoian ce avea de spus, Stalin a făcut semn cu mâna a lehamite. „Sala a început imediat să reacţioneze foarte emoţional şi oamenii au început să ţipe: «Ajunge cu autojustificarea!»... «Încetează să încerci să prosteşti Comitetul Central!» Mikoian a vrut să mai spună ceva, dar publicul l-a întrerupt şi el s-a aşezat la loc.“[128] Această manifestare a devotamentului faţă de *vojd* şi a dispreţului faţă de apostaţi a încheiat corespunzător şedinţa plenară.

În pofida faptului că au fost anatemizaţi, Molotov şi Mikoian şi-au păstrat oficial cea mai mare parte a puterilor oficiale – şi, cel mai important, vieţile –, dar nici ei, nici alţi membri ai cercului apropiaţilor lui Stalin nu se puteau simţi cu adevărat în siguranţă. De asemenea, veneau veşti alarmante de la vecinii socialişti ai ţării. În noiembrie 1952, la scurt timp după încheierea celui de-al XIX-lea Congres al Partidului, liderul partidului din Cehoslovacia, Rudolf Slansky, a fost adus în faţa tribunalului, alături de alţi înalţi oficiali ai partidului.

Acuzaţii au fost găsiţi vinovaţi şi împuşcaţi. Cercetările recente au arătat că Stalin a exercitat un control strâns asupra procesului Slansky.[129] Slansky era evreu, iar procesul lui a servit drept prolog pentru următorul act de intimidare al lui Stalin: „Complotul doctorilor“.

Afacerea care a devenit cunoscută drept „Complotul doctorilor“ şi căreia Stalin i-a dedicat o perioadă semnificativă din ultimele lui luni de viaţă s-a desfăşurat în cadrul unei campanii oficiale generale de antisemitism. La baza procesului au stat informaţiile „dezgropate“ de securitatea statului referitoare la doctorii criminali, majoritatea evrei, care lucrau în instituţiile de îngrijire medicală ale guvernului şi se ocupau de membrii conducerii sovietice. Acuzaţiile împotriva „doctorilor sabotori“, despre care se spunea că uciseseră sau puseseră la cale uciderea liderilor sovietici, au constituit un laitmotiv al proceselor politice din anii 1930. Către sfârşitul vieţii sale, Stalin a revenit la această temă, posibil din cauza neliniştii resimţite faţă de propria moarte sau poate pentru că a considerat fabricarea unui dosar împotriva doctorilor de la Kremlin drept un mod de a pune presiune asupra pacienţilor acestora. de a lungul a numeroase luni, Stalin a supravegheat obsesiv fabricarea dovezilor împotriva doctorilor evrei şi a presupuşilor lor protectori din cadrul Ministerului Securităţii Statului. Râvna lui de a lovi cu putere în acest grup l-a făcut să arunce cu ameninţări murdare în Ignatiev, numindu-i pe agenţii securităţii statului „hipopotami“ obezi şi promiţând să-i mâne „ca pe oi“ şi „să le sparg[ă] faţa“.[130]

În lunile octombrie şi noiembrie 1952, când se trăsese cortina după primul act al dramei ce se desfăşura în eşaloanele superioare ale ierarhiei guvernamentale, Stalin a aprobat arestarea mai multor doctori, inclusiv a lui Piotr Egorov, şeful organismului care supraveghea serviciile de îngrijire medicală de la Kremlin; a lui Vladimir Vinogradov, doctorul personal al lui Stalin, şi a doi profesori, Miron Vovsi şi Vladimir Vasilenko. Stalin s-a întâlnit cu şefii securităţii statului şi le-a dat dispoziţii ca deţinuţii să fie torturaţi.[131] Pe 15 noiembrie 1952, Ignatiev l-a informat că instrucţiunile fuseseră îndeplinite: „S-au folosit metode de coerciţie fizică asupra lui Egorov, Vinogradov şi Vasilenko şi interogarea a devenit mai viguroasă, mai ales în legătură cu subiectul serviciilor străine de informaţii. [...] Au fost selectaţi şi deja folosiţi în acest caz doi angajaţi capabili să îndeplinească sarcini speciale (să folosească pedeapsa fizică) în privinţa criminalilor deosebit de importanţi şi deosebit de periculoşi.“[132]

Stalin a folosit neîntârziat „confesiunile“ obţinute prin aceste tehnici brutale. Pe 1 decembrie 1952, în timpul unei reuniuni a Prezidiului

Comitetului Central, s-au pus în faţa auditoriului probleme legate de „sabotajul din domeniul medicinei“ şi de „informaţiile despre starea Ministerului Securităţii Statului al URSS“. În conformitate cu ideea lui iniţială, a existenţei unei înţelegeri secrete între „doctorii sabotori“ şi „conspiratorii“ din securitatea statului, principalele ţinte ale atacului lui Stalin au fost „naţionaliştii evrei“ şi cekiştii. La o reuniune ulterioară a Prezidiului Comitetului Central, din 4 decembrie, s-a adoptat o rezoluţie intitulată „Despre situaţia din Ministerul Securităţii Statului“, care făcea apel la „acţiuni ofensive eficiente“ ale serviciilor secrete şi la intensificarea controlului partidului asupra ministerului. Rezoluţia susţinea utilizarea metodelor extreme în lupta împotriva „duşmanilor“, cu ideea că „mulţi cekişti se ascund în spatele [...] raţionamentului putred şi nociv conform căruia utilizarea diversiunii şi a terorii împotriva duşmanilor de clasă ar fi incompatibilă cu marxism-leninismul. Aceşti cekişti netrebnici au coborât de la poziţiile marxism-leninismului revoluţionar la poziţiile liberalismului burghez şi ale pacifismului.“[133] Stalin a rezumat această poziţie mai succint în cadrul unei reuniuni cu uşile închise: „Comuniştii care nu văd cu ochi buni serviciile secrete şi activitatea CEKA, care se tem să-şi murdărească mâinile, ar trebui aruncaţi cu capul înainte într-o fântână“.[134]

La un moment dat, Stalin a hotărât că afacerea doctorilor trebuia să fie transformată într-o campanie de proporţii. La începutul lui ianuarie, s-au pregătit două articole de presă, cu participarea lui activă: o ştire TASS despre arestarea unui grup de „doctori sabotori“ şi un editorial pentru *Pravda* pe aceeaşi temă. Publicul a fost informat cu privire la descoperirea unui „grup terorist alcătuit din doctori, al căror scop era să scurteze vieţile unor personalităţi importante ale Uniunii Sovietice, folosind tratamente sabotoare“. Aceste presupuse crime erau comise la ordinele unei organizaţii naţionalist-burgheze evreieşti internaţionale şi ale serviciilor secrete americane şi britanice.[135] Poporul sovietic era îndemnat să dea dovadă de vigilenţă faţă de duşmanii care primeau sprijin din partea lumii imperialiste.

Publicarea acestor două articole, pe 13 ianuarie 1953, a lansat o campanie ideologică de anvergură menită să inflameze sentimentele antisemite şi să aducă „vigilenţa“ în culmea agitaţiei. S-au răspândit zvonuri despre posibile pogromuri şi deportări interne ale evreilor sovietici. În deceniile care au urmat, aceste zvonuri s-au transformat în bănuieli că era posibil ca Stalin să fi plănuit procese-spectacol ale doctorilor şi deportarea evreilor din spaţiul sovietic european în Extremul Orient, aşa cum se procedase în cazul popoarelor caucaziene în timpul războiului. În arhivele deschise de curând nu s-a descoperit

nici o dovadă directă sau indirectă în sprijinul vreuneia dintre aceste bănuieli, în pofida unor cercetări detaliate. Dat fiind că atât procesele-spectacol, cât şi arestarea unui întreg grup etnic ar fi necesitat un efort logistic colosal, lipsa oricărei dovezi poate fi considerată convingătoare.[136]

Şi nici măcar maniacul de Stalin, care era într-adevăr bolnav, nu a socotit că erau necesare un program de deportare sau arestări de mare anvergură. Campania „Complotul doctorilor" era cât se poate de suficientă pentru scopul lui. Rămânând mai degrabă în sfera ideilor decât a acţiunilor, ea a manipulat furia publicului şi a întreţinut o psihologie a unui război iminent, distrăgând, astfel, atenţia oamenilor de la greutăţile lor cotidiene. Arestările unor doctori renumiţi i-au făcut, de asemenea, pe tovarăşii lui Stalin să trăiască într-o stare de nelinişte în timp ce încercau să îşi închipuie ce mărturie avea să fie scoasă cu forţa de la doctorii lor, între zidurile închisorii Lubiankăi. Asemenea altor acte asemănătoare de violenţă demonstrativă, „Complotul doctorilor" a avut un element de politică externă. Unii istorici sunt de părere că Stalin a văzut această nouă campanie de antisemitism ca pe un mijloc de a pune presiune asupra adversarilor săi occidentali, mai cu seamă asupra Statelor Unite. Folosea ameninţarea subînţeleasă a pogromurilor antisemite ca să obţină concesii de la liderii occidentali, care nu cunoşteau alt mijloc de a-l influenţa.[137]

Istoricii pot să dezbată ce anume a jucat un rol mai mare în ultimele campanii ale lui Stalin, calculele sau mania. Oricare ar fi răspunsul, acţiunile lui demonstrează o luptă neobosită de a-şi păstra puterea până când a ajuns la obstacolul ultim: moartea. Partea finală a parcursului său către acest obstacol a început sâmbătă seară, pe 28 februarie 1953, când şi-a invitat cei patru tovarăşi, cei mai apropiaţi în acel moment – pe Malenkov, Beria, Hruşciov şi Bulganin – la vila lui, la ultima cină din viaţa sa. În ziua următoare, bodyguarzii l-au găsit paralizat şi a început dezbaterea chinuitoare dacă să fie chemaţi sau nu membrii profesiei medicale foarte suspecte.

DICTATURA SE PRĂBUŞEŞTE

O conferinţă la Kremlin, 2–5 martie 1953, şi moartea lui Stalin

Sosirea doctorilor, în dimineaţa zilei de 2 martie 1953, a schimbat fundamental situaţia. Însuşi faptul că fuseseră chemaţi la vila lui Stalin însemna că era recunoscută oficial gravitatea stării sale. Doctorii au confirmat ce era mai rău: un accident vascular cerebral îl adusese pe *vojd* în pragul morţii. Pentru prima dată după multe decenii şi complet pe neaşteptate, URSS se confrunta cu un transfer de putere la cel mai înalt nivel.

Ca şi Lenin, Stalin nu numise un moştenitor, nici nu crease un mecanism legal pentru transferul lin de putere. În schimb, a făcut tot ce i-a stat în putinţă ca să împiedice apariţia unui succesor şi să le insufle colegilor săi un sentiment de nevrednicie politică. Concentrând procesul decizional de la nivel înalt în propriile mâini, el s-a asigurat că ceilalţi membri ai Biroului Politic erau prost informaţi şi că aveau o slabă autoritate chiar şi asupra acelor domenii pentru care erau direct responsabili. Condus de setea de putere, de narcisism politic şi de o labilitate emoţională senilă, dictatorul sovietic părea să dea dovadă de o atitudine de tipul „*Après moi le déluge* (După mine, potopul)“ faţă de viitorul post-stalinist.

Astfel, nu poţi decât să te minunezi de uşurinţa cu care succesorii lui Stalin au trecut prin acest interval critic. Au putut să facă acest lucru dintr-o serie de motive. Unul a fost acela că şi în timpul vieţii lui Stalin tovarăşii lui dezvoltaseră o anumită independenţă şi capacitatea de a lucra împreună. Fiecare supraveghea o anumită componentă a aparatului partidului-stat. Nu era ceva neobişnuit să se întâlnească în absenţa lui Stalin, ca să se dedice unor chestiuni practice specifice de guvernare. Printre entităţile administrative care se întâlneau cu regularitate se numărau diversele organisme executive şi administrative care se aflau în subordinea Consiliului de Miniştri. Oficial, Stalin conducea aceste organisme, dar nu lua parte niciodată la activităţile lor cotidiene. În plus, în timpul îndelungatelor sale vacanţe în sud, Biroul Politic se obişnuise să delibereze fără el. De asemenea, membrii conducerii erau uniţi de groaza comună pe care le-o inspira dictatorul. Cu toate că exista o competiţie pentru apropierea de Stalin, tovarăşii săi erau atenţi să nu-i stârnească mânia şi se străduiau să menţină echilibrul în cadrul grupului de conducere. Afacerea Leningrad demonstrase că nimeni nu era în siguranţă. A existat o interacţiune complexă între instinctul de autoconservare, interesele instituţionale şi nevoia de a evita ameninţările la adresa sistemului. Tratând provocarea cotidiană de a menţine ţara pe linia de plutire aşa cum au făcut-o, colegii lui Stalin erau foarte conştienţi de nevoia presantă de schimbare, pentru care el, pur şi simplu, părea că

nu avea ochi. Această conştientizare a determinat un efort neoficial de a concepe soluţii, a căror realizare era blocată numai de Stalin. Treptat şi inevitabil, sistemul oligarhic a căpătat o formă embrionară, în umbra dictaturii. Nu era decât o chestiune de zile până ce oligarhia avea să se contureze ca o forţă după primele veşti despre boala fatală a lui Stalin.

Pe 2 martie, la 10.40 dimineaţa, s-a convocat o reuniune oficială a Biroului Prezidiului Comitetului Central. A fost prima dată după mulţi ani când în cabinetul lui Stalin de la Kremlin a avut loc o reuniune fără el. Pe lângă toţi membrii Biroului (cu excepţia lui Stalin), au mai participat Molotov, Mikoian, Nikolai Şvernik (preşedintele Sovietului Suprem), Matvei Şkiriatov (preşedintele Comisiei Controlului de Partid), I.I. Kuperin (şeful administraţiei medicale de la Kremlin) şi neuropatologul R.A. Tkacev. Timp de 20 de minute, grupul a reflectat asupra unei singure chestiuni: „Constatarea consiliului doctorilor cu privire la hemoragia cerebrală a Tovarăşului I.V. Stalin, care s-a petrecut în 2 martie, şi starea lui gravă de sănătate care a urmat“.[1] Biroul a aprobat diagnosticul doctorilor şi a stabilit un program pentru membrii conducerii, care aveau să stea la căpătâiul *vojd*-ului. Prezenţa lui Molotov şi a lui Mikoian, cu toate că aceştia căzuseră din graţiile lui Stalin şi fuseseră daţi afară oficial din Birou, are o importanţă centrală. Includerea lor a fost un act de sfidare a *vojd*-ului şi un efort de restabilire a vechii conduceri colective, precum şi un pas firesc şi înţelept menit să păstreze unitatea într-un moment de criză. Convinşi că Stalin nu avea să se însănătoşească, liderii sovietici încercau să schimbe sistemul puterii supreme pe care îl crease el.

La 8.25 în acea seară, acelaşi grup de oligarhi, care abia ce prinseseră aripi, s-a reunit din nou în cabinetul lui Stalin, ca să chibzuiască asupra unei actualizări medicale oficiale: „Despre starea de sănătate a Tovarăşului I.V. Stalin începând cu data de 2 martie“.[2] Cu fiecare oră care trecea, devenea tot mai clar: Stalin nu mai avea mult de trăit. Doctorul Aleksandr Miasnikov şi-a amintit mai târziu: „În dimineaţa de 3, consiliul medicilor trebuia să dea un răspuns la întrebarea lui Malenkov cu privire la prognostic. Singurul prognostic pe care am putut să-l dăm a fost unul negativ: moartea era inevitabilă. Malenkov ne-a dat de înţeles că el se aştepta la o astfel de constatare, dar, apoi, a afirmat că spera ca măsurile medicale să îi poată prelungi viaţa mult timp, chiar dacă nu i-o puteau salva. Am înţeles că se referea la necesitatea de a acorda timp organizării unui nou guvern şi, în acelaşi timp, pregătirii opiniei publice.“[3]

Documentele arată că, în dimineaţa de 3 martie, liderii sovietici bănuiau deja că Stalin nu avea să se însănătoşească şi făceau planuri adecvate situaţiei. La amiază, s-a convocat o altă reuniune, de data aceasta fără doctori, şi s-a adoptat rezoluţia de a anunţa boala lui Stalin în presă şi de a convoca o şedinţă plenară a Comitetului Central.[4] Decizia de a convoca o şedinţă plenară anunţa pregătirile pentru transferul de putere, chiar în timp ce configuraţia exactă a noii conduceri rămânea o problemă deschisă. Malenkov şi Beria şi-au asumat sarcina de a formula propuneri specifice. Aveau timp din belşug pentru acest lucru. Membrii Prezidiului stăteau de veghe la vila lui Stalin, câte doi odată. În privinţa acestei sarcini, Malenkov şi Beria formau o echipă, la fel Hruşciov şi Bulganin. Turele durau ore îndelungate şi era timp de discuţii.

Ziua de 4 martie a marcat un punct de cotitură. În ziarele din ziua aceea a apărut primul anunţ oficial despre boala lui Stalin. Fără speranţă de însănătoşire, singura opţiune era ca ţara şi lumea să fie obişnuite cu vestea. În aceeaşi zi, Beria şi Malenkov au pregătit propuneri pentru reorganizarea eşaloanelor superioare ale puterii, care au fost discutate ulterior de grupul conducător, în care se aflau şi Molotov, şi Mikoian. Documentul din 4 martie, care conţinea aceste propuneri, a fost confiscat din seiful asistentului lui Malenkov în 1956.[5] Deocamdată nu ştim ce conţinea proiectul iniţial, dar ceea ce ştim este că prezenta, în linii generale, principalele decizii care au fost adoptate oficial în ziua următoare.[6]

Succesorii lui Stalin au demantelat complet structura guvernamentală pe care o asamblase acesta în ultimele luni de viaţă. Prezidiul extins al Comitetului Central, creat la ordinele lui Stalin în octombrie 1952, a fost desfiinţat dintr-o trăsătură de condei. S-a declarat că Biroul Prezidiului Comitetului Central avea o nouă alcătuire: au fost adăugaţi Molotov şi Mikoian, iar tinerii protejaţi pe care Stalin îi integrase în Prezidiul extins au fost daţi afară din rândurile acestuia. În esenţă, această răsturnare însemna o revenire, sub un nume nou, la conducerea colectivă care existase cândva sub denumirea de Birou Politic. Titlul de preşedinte al Consiliului de Miniştri, pe care îl deţinea Stalin, i-a fost acordat lui Malenkov. Titlul nu însemna însă că Malenkov era recunoscut ca succesor al lui Stalin sau că deţinea puterile lui Stalin. Noul sistem a fost conceput în aşa fel încât să includă numeroase contraponderi care să împiedice apariţia unui nou tiran. Spre deosebire de Stalin, Malenkov nu deţinea simultan şi funcţia de secretar al Comitetului Central; această funcţie i-a fost dată lui Hruşciov. Cei desemnaţi ca prim-adjuncţi ai lui Malenkov –

Beria, Molotov, Bulganin şi Kaganovici – nu erau nicidecum subalternii săi în cadrul sistemului nomenclaturistic. Această remaniere a creat un echilibru şi a satisfăcut interesele tuturor membrilor conducerii de vârf. Mai târziu, nici unul dintre participanţii la această reorganizare nu şi-a amintit de vreo controversă sau de vreo ranchiună legată de împărţirea posturilor.

Acest nou aranjament a fost aprobat oficial de oligarhi la o reuniune comună a plenului Comitetului Central, a Consiliului de Miniştri şi a Prezidiului Sovietului Suprem, din 5 martie 1953. Demnitarii sovietici s-au reunit într-o sală din Marele Palat al Kremlinului. Un participant, scriitorul Konstantin Simonov, a lăsat următoarea descriere a atmosferei ceremoniei:

> Eu am ajuns cu mult înainte de ora stabilită, cam cu 40 de minute mai devreme, dar mai mult de jumătate dintre participanţi se adunaseră deja în sală şi, 10 minute mai târziu, toată lumea era acolo. Poate două sau trei persoane au ajuns cu mai puţin de jumătate de oră înainte de început. Erau câteva sute de oameni acolo, aproape toţi cunoscându-se între ei... stând într-o linişte totală şi aşteptând începutul ceremoniei. Stăteam unul lângă altul, umăr lângă umăr; ne vedeam unul pe altul, dar nimeni nu spunea nimănui un cuvânt. [...] Până în clipa începerii ceremoniei a fost atât de linişte în sală, încât, dacă n-aş fi stat eu însumi în liniştea aceea timp de 40 de minute, nu aş fi crezut niciodată că 300 de oameni înghesuiţi unul într-altul puteau să facă atâta linişte.[7]

În cele din urmă, şi-au făcut apariţia membrii Prezidiului a cărui înfiinţare urma să fie votată. Întregul eveniment a durat 40 de minute, de la 20.00 până la 20.40. Rezoluţiile asupra cărora conducerea de vârf căzuse deja de acord au fost, ca de obicei, aprobate cu docilitate. Factorul Stalin a fost tratat simplu şi elegant. El a fost înlăturat din funcţiile superioare de şef al guvernului şi de secretar al Comitetului Central şi, apoi, a fost inclus în Prezidiul Comitetului Central. De acum înainte, oricare ar fi fost starea lui fizică, viitorul politic al lui Stalin şi eliberarea tovarăşilor săi de sub puterile lui tiranice erau un fapt împlinit. Aşa cum a remarcat Simonov: „Exista sentimentul că acolo, chiar în Prezidiu, oamenii fuseseră eliberaţi de ceva ce îi apăsase, îi încătuşase“.[8]

Stalin a suferit această privare oficială de putere timp de numai o oră. La ora 21.50, a murit. Moartea lui a fost chinuitoare, confirmând parcă înţelepciunea populară care spune că numai drepţii au parte de

o moarte uşoară. Fiica lui, Svetlana, care a stat la căpătâiul tatălui său în ultimele lui zile, şi-a amintit:

> Agonia a fost groaznică. S-a sufocat efectiv sub privirile noastre. În ceea ce a părut a fi chiar ultima clipă, a deschis deodată ochii şi a aruncat o privire asupra tuturor celor din cameră. A fost o privire înspăimântătoare, dementă sau poate furioasă şi înfricoşată de moarte şi de feţele necunoscute ale doctorilor aplecaţi deasupra lui. Privirea a trecut peste toată lumea într-o secundă. Apoi s-a întâmplat ceva de neînţeles şi teribil, ceva ce nu pot să uit şi nu înţeleg nici până azi. Şi-a ridicat deodată mâna stângă ca şi cum arăta către ceva sus şi trimitea un blestem peste noi toţi. Gestul a fost de neînţeles şi plin de ameninţare şi nimeni a putut să spună către cine sau către ce anume putea să fie îndreptat. În clipa următoare, după un ultim efort, sufletul s-a eliberat din trup.[9]

Tovarăşii lui Stalin nu au zăbovit la căpătâiul lui. După o jumătate de oră, la 22.25, erau deja înapoi în cabinetul lui de la Kremlin, care se afla la o distanţă de câţiva kilometri.[10] Toate problemele principale de stat fuseseră rezolvate. Rămăseseră doar aranjamentele legate de înmormântare. Noii lideri au înfiinţat o comisie care să se ocupe de aceste aranjamente şi l-au numit pe Hruşciov în fruntea ei. Au adoptat, de asemenea, decizia ca sarcofagul cu trupul îmbălsămat al lui Stalin să fie depus în mausoleul lui Lenin. S-au dat ordine securităţii statului şi aparatului de propagandă. Redactorul-şef al ziarului *Pravda*, Dmitri Şepilov, a fost prezent 10 minute la această reuniune. Un detaliu profund simbolic l-a impresionat cel mai mult: „Scaunul pe care îl ocupase Stalin timp de 30 de ani în calitate de preşedinte era gol; nimeni nu s-a aşezat pe el“.[11]

O vreme, liderii sovietici au fost cu adevărat egali şi uniţi în hotărârea lor de a împiedica apariţia unui alt tiran. După ceea ce îndură seră sub Stalin, erau pregătiţi să isprăvească cu sistemul de teroare, chiar dacă acest lucru atrăgea după sine unele consecinţe politice nedorite. Pe 3 aprilie 1953, după pregătirile cuvenite, Prezidiul Comitetului Central a decis „reabilitarea deplină şi eliberarea din închisoare a medicilor şi a membrilor familiilor lor arestaţi în legătură cu aşa-numitul Proces al doctorilor sabotori“. 37 de persoane au fost eliberate. Ofiţerii securităţii statului care „s-au dedicat în mod deosebit fabricării acestui caz provocator“ urmau să fie aduşi în faţa instanţei.[12] În ziua următoare s-a anunţat această hotărâre în ziare, ceea ce a prilejuit numeroase reacţii şi o anumită consternare în rândul

susţinătorilor celor mai înflăcăraţi ai *vojd*-ului. Alte procese politice în privinţa cărora conducerea colectivă avea un interes personal au fost supuse discret unei revizuiri rapide. Soţia lui Molotov a fost eliberată din închisoare. Fratele lui Kaganovici, care îşi luase viaţa în ajunul războiului, în urma acuzaţiilor de sabotaj, a fost declarat nevinovat. Afacerea mingreliană, care aruncase o umbră asupra reputaţiei lui Beria, a fost, de asemenea, revizuită. Multe alte victime cunoscute ale represiunii politice au fost eliberate sau reabilitate postum. După ce s-au îngrijit de ai lor, succesorii lui Stalin au început să acorde o oarecare libertate restului ţării. Au fost împinşi în această direcţie nu doar de conştiinţă, ci şi de criza tot mai pronunţată care devenise deja vizibilă în timpul lui Stalin. Moartea omului care refuzase să poarte orice discuţie pe tema schimbării a deschis poarta reformelor ce au fost implementate cu o viteză şi o hotărâre uimitoare.

Doi piloni ai dictaturii – securitatea statului şi Gulagul – au trecut printr-un proces de reformare semnificativă. Un simbol al acestei reformări a fost un ordin al Ministerului de Interne, din 4 aprilie 1953, care interzicea utilizarea torturii asupra deţinuţilor. Ordinul recunoştea problema „arestării unor cetăţeni sovietici nevinovaţi“ şi „utilizarea răspândită a diverselor metode de tortură: bătaia brutală a deţinuţilor; închiderea deţinuţilor în celule izolate, cu mâinile legate la spate fără întrerupere, timp de câteva luni; privaţiunile îndelungate de somn; închiderea deţinuţilor dezbrăcaţi în celule reci etc.“ Ameninţând cu pedepse grele pe oricine încălca acest ordin, conducerea ministerului a cerut închiderea camerelor de tortură din închisori şi distrugerea instrumentelor de tortură.[13] Când ordinul le-a fost citit tuturor agenţilor securităţii statului, acesta a făcut, evident, impresie. Aceste reforme au continuat în primăvara şi vara anului 1953, provocând schimbări majore în sistemul de lagăre. Amnistierea în masă a celor condamnaţi pentru infracţiuni nonpolitice a înjumătăţit numărul de deţinuţi. Multe uzine şi proiecte de construcţii care foloseau încă forţa de muncă a deţinuţilor şi se aflau sub supravegherea ministerului au fost închise sau transferate ministerelor economice.[14] În viitorul apropiat se întrevedea un efort masiv de reabilitare a victimelor terorii staliniste.

În doar câteva săptămâni s-au făcut schimbări semnificative în politicile economice. Dimensiunile unor proiecte de construcţii au fost reduse şi s-a domolit graba de a „construi comunismul“ şi de a mări capacităţile militare sovietice, care punea o presiune foarte mare pe economie. Resursele astfel eliberate au fost canalizate către uşurarea poverii crizei din agricultură şi satisfacerea necesităţilor cetăţenilor obişnuiţi. Preţurile plătite pentru produsele agricole au fost mărite, iar

povara fiscală pusă pe spatele ţăranilor a fost micşorată. Îmbunătăţirea vizibilă a productivităţii, mai ales în domeniul creşterii vitelor, s-a produs cu o viteză uimitoare.[15] În curând, urmau să apară programe ambiţioase de reducere a dificultăţilor întâmpinate de cetăţenii de rând, inclusiv un efort masiv de dezvoltare a programului de construcţie de locuinţe.

Reformele interne au fost însoţite de adoptarea unei linii mai moderate în politica externă. Pe 19 martie 1953, Consiliul de Miniştri a aprobat o rezoluţie care cerea „încheierea Războiului din Coreea cât de curând posibil".[16] După negocieri tensionate, s-a semnat un tratat de armistiţiu pe 27 iulie 1953. Moscova şi-a dat binecuvântarea pentru o liberalizare a regimurilor comuniste din Europa de Est. Pe 2 iunie 1953, o directivă a Consiliului de Miniştri a clarificat obiecţiile sovietice faţă de politicile guvernului din Germania de Est şi a cerut măsuri pentru ameliorarea situaţiei politice a republicii.[17]

Pe scurt, succesorii „nerecunoscători" ai lui Stalin nu au avut prea multe probleme să elimine multe dintre excesele pentru care *vojd*-ul purta întreaga responsabilitate. Reformele lor au schimbat fundamental regimul sovietic. Acesta nu mai era „stalinist"; era mai puţin brutal, mai predictibil şi mai flexibil. Se dăduse o lovitură dictaturii, ca formă de guvernare în Uniunea Sovietică, în urma căreia aceasta nu îşi va reveni niciodată. Luptele interne din rândurile superioare ale ierarhiei guvernamentale au determinat nu o dată schimbarea deţinătorilor puterii, dar niciodată exerciţiul acesteia nu a mai aparţinut unui singur lider sovietic, aşa cum îi aparţinuse lui Stalin.

FUNERALIILE

Vojd-ul, sistemul şi poporul

Începând cu 6 martie, timp de trei zile, Uniunea Sovietică şi-a luat rămas-bun de la Iosif Stalin. Sicriul lui a fost expus chiar în centrul Moscovei, în Sala Coloanelor din Casa Sindicatelor, locul tradiţional pentru jelirea publică a liderilor sovietici, care anterior fusese Casa Recepţiilor pentru nobilimea moscovită. La ora patru în după-amiaza zilei de 6 martie, s-a permis accesul publicului în clădire pentru a-şi aduce ultimele omagii. Trecerea oamenilor pe lângă trupul neînsufleţit

a fost prost organizată, iar măsurile care ar fi trebuit să prevină îmbulzeala celor care se îndreptau către Casa Sindicatelor nu au favorizat siguranţa publică. Cei care încercau să arunce o ultimă privire asupra dictatorului veneau şuvoi pe străzile înguste pline de poliţie şi de camioane menite să servească drept bariere. În haosul şi panica iscate, mulţi au fost schilodiţi sau au murit striviţi. Accesul istoricilor la dosarele de investigaţii ale acelor evenimente nu a fost încă deschis. În comentariile făcute în faţa unei mici reuniuni în 1962, Hruşciov a spus că 109 persoane din mulţime au murit în ziua aceea.[1]

Nu a apărut nici o informaţie despre acest epilog la seria lungă de tragedii staliniste în ziare, care au fost pline de expresii grandilocvente de mâhnire şi durere faţă de răposatul *vojd*. Adevăratele sentimente ale oamenilor au devenit cunoscute într-un şuvoi de scrisori, pe măsură ce aceia care au asistat la tragedie şi-au depus plângerile la diverse birouri guvernamentale:

> Nu este prima dată când, în timpul deplasării unei mulţimi mari, poliţia s-a transformat într-o organizaţie ineficientă sau, mai degrabă, într-una care tulbură ordinea. Cât de neplăcut a fost când – în faţa unei mulţimi de sute de oameni şi a străinilor care se repezeau cu aparatele lor de filmat – poliţiştii au început să recupereze răniţii şi pe cei striviţi şi să-i trimită în ambulanţe. O scenă de a dreptul şocantă.[2]

> Timp de cinci ore, oamenii s-au adunat ca turmele din toată Moscova şi nici un poliţist nu ştia unde era coada! Poliţiştii dădeau peste coloane formate din multe mii de oameni şi maşinile lor provocau victime, strigăte şi vaiete. Sute de mii de oameni mergeau în jurul străzilor blocate care duceau către Sala Coloanelor şi nu puteau să găsească intrarea! [...] Numai un sabotor putea să anunţe că accesul urma să fie permis de la ora patru, dar să anunţe itinerarul la nouă.[3]

Din multe puncte de vedere, aceste scrisori au surprins esenţa erei staliniste, atât prin vocabularul lor – cu referinţe la străinii care „se repezeau cu aparatele lor de filmat“ şi la „sabotori“ –, cât şi prin evenimentele pe care le descriu: poliţiştii care se transformă în persoane care tulbură ordinea publică. Bazându-se pe forţa brută, dictatura îşi atinsese scopurile pe seama a nenumărate victime. Hotarul dintre ordinea raţională şi haosul distructiv era neclar. Cei însărcinaţi cu păstrarea ordinii ajunseseră să provoace dezordine.

Poate că tragedia de la Moscova i-a forţat pe succesorii lui Stalin să mediteze asupra deficienţelor statului poliţienesc, dar, deocamdată, ei nu aveau altă opţiune decât să se bazeze pe instituţiile şi pe metodele care le fuseseră lăsate moştenire. Funeraliile lui Stalin, stabilite pentru 9 martie, au fost pregătite cam la fel cum fusese pregătită şi trecerea oamenilor pe lângă trupul neînsufleţit al lui Stalin, poate cu puţin mai multă grijă. Prioritatea principală era securitatea, asigurată de 22 600 de agenţi ai poliţiei secrete, poliţişti şi soldaţi. S-au dat ordine ca 3 500 de vehicule să blocheze străzile.[4] Guvernul a aprobat un program foarte detaliat al evenimentelor funerare: scoaterea sicriului din Casa Sindicatelor, aşezarea sa în faţa Mausoleului lui Lenin din Piaţa Roşie, o adunare a publicului pentru exprimarea regretelor, aducerea sicriului în mausoleu. Cu câteva ore înainte de ceremonie, 6 000 de soldaţi şi 15 000 de membri ai unei „delegaţii a muncitorilor“ au fost aduşi în Piaţa Roşie.[5] De data aceasta, totul a funcţionat conform planului.

Deşi oficialii incompetenţi sunt responsabili în mare măsură pentru accidentele din Moscova, o altă cauză a tragediei a fost, pur şi simplu, numărul mare de persoane care voiau să îl vadă pentru ultima dată pe *vojd*. Ce anume i-a împins? Dragostea, curiozitatea, psihoza în masă sau un rar prilej de manifestare spontană a emoţiei? După câte se pare, a fost o combinaţie a tuturor acestor elemente, alături de multe altele. Puţinele documente disponibile, care aruncă lumină asupra stării sufleteşti a publicului, descoperă o gamă complexă de reacţii la boala şi moartea *vojd*-ului. Pe 5 martie 1953, ministrul securităţii statului, Ignatiev, a prezentat conducerii sovietice un raport despre reacţiile soldaţilor la vestea că Stalin era bolnav. Documentul descria un anumit model de reacţie a celor „fideli“. Un fir comun îl reprezenta simpatia faţă de omul Stalin care, potrivit propagandei sovietice, era întruchiparea bunătăţii şi a mărinimiei: „Familia mea primeşte această veste ca pe un necaz groaznic care s-a abătut asupra ţării noastre“; „A muncit din greu şi asta a avut un efect asupra sănătăţii lui“. Reacţiile „pozitive“ implicau adesea expresii ale grijii pentru viitorul ţării şi faţă de viitorul celui care răspundea. Două elemente subliniate mult timp de propaganda sovietică au jucat un rol în exprimarea unor astfel de reacţii pozitive – Stalin era de neînlocuit şi războiul era inevitabil: „Este destul de înspăimântător. Cine o să-i ia locul după moartea lui?“; „Poate că asta o să grăbească începutul unui al Treilea Război Mondial“. Cekiştii au raportat şi afirmaţii „negative“ şi „ostile“: „Aşa-i trebuie“; „E foarte bine“; „Stalin nu o să reziste mult timp şi asta e şi mai bine. Veţi vedea că totul se va schimba de îndată“.[6] Toate aceste scrisori au dus la arestări sau, cel puţin, la investigaţii.

În martie 1953, s-a înregistrat o creştere bruscă a arestărilor şi a condamnărilor persoanelor acuzate de „agitaţie antisovietică“ pentru faptul că îşi exprimaseră satisfacţia la aflarea veştii morţii lui Stalin sau că îl denigraseră. Un moscovit de 44 de ani, pe nume S.M. Telenkov, care lucra la un institut ştiinţific, a declarat, beat fiind, într-un tren care făcea naveta, „Ce zi frumoasă e azi; azi l-am îngropat pe Stalin. O să fie un ticălos mai puţin şi acum putem să trăim din nou.“ R.S. Rîbalko, o muncitoare de 28 de ani din Regiunea Rostov, a fost condamnată pentru că a spus obscenităţi la adresa lui Stalin. Ia.I. Peit, care fusese deportat în Kazahstan, a fost condamnat pentru că a distrus şi a călcat în picioare un portret al lui Stalin după o ceremonie oficială de comemorare. Când a auzit de moartea lui Stalin, P.K. Karpeţ, un muncitor la căile ferate, în vârstă de 32 de ani, din oraşul ucrainean Rovno, a înjurat şi a exclamat: „Simţiţi mirosul? Cadavrul duhneşte deja.“ E.G. Gridneva, o muncitoare la căile ferate, în vârstă de 48 de ani, din Transcaucazia, nu a putut să se abţină şi a comentat către un coleg: „Un câine moare ca un câine. Bine că a murit. Nu vor mai fi colhozuri şi viaţa va fi puţin mai uşoară.“[7]

Expresiile sentimentului antistalinist care au ajuns în atenţia poliţiei secrete au fost doar vârful aisbergului. Majoritatea oamenilor fuseseră educaţi să-şi păstreze opiniile pentru sine. Ubicuitatea informatorilor şi obişnuinţa fricii au menţinut un nivel minim al exprimării libere, ca să nu mai vorbim de forme de protest mai demonstrative. Alegerea era simplă: fie acceptai – sau te prefăceai că acceptai – valorile oficiale, fie te trezeai într-un lagăr sau faţă în faţă cu un torţionar. Această situaţie reduce valoarea unor surse oneste, în mod normal, cum sunt jurnalele. Trebuie să presupunem că, până şi în intimitatea caselor lor, cetăţenii sovietici se autocenzurau şi îşi foloseau jurnalele mai degrabă ca potenţiale alibiuri decât ca mijloace de exprimare a sincerităţii. Ştirile din ziare despre demonstraţiile de masă, rezumatele pregătite de securitatea statului referitoare la starea de spirit a publicului şi scrisorile trimise autorităţilor de către cetăţenii de rând alcătuiesc numai o parte a tabloului. În plus, multe dintre aceste documente sunt încă ascunse în arhive închise. Istoricii care încearcă să cerceteze starea de spirit a publicului în timpul erei staliniste încă întâmpină obstacole majore.

Cele 190 de milioane de persoane care trăiau în Uniunea Sovietică a lui Stalin, în ajunul morţii sale, alcătuiau o comunitate excepţional de complexă care aducea foarte puţin cu „Omul nou“ înfăţişat pe copertele revistelor sovietice.[8] Mulţi factori au conlucrat pentru a da coeziune societăţii sovietice şi a oferi sprijin regimului, iar motivele

acestui sprijin pot varia de la un entuziasm sincer până la reconcilierea cu inevitabilul şi până la supunerea banală faţă de puterea copleşitoare. Dimensiunile uriaşe ale violenţei şi ale terorii au făcut ca frica şi constrângerea să fie temelia sistemului stalinist, chiar dacă erau ascunse în spatele unei faţade de entuziasm. În acelaşi timp, loialitatea şi credinţa în acel sistem şi în acel om nu erau mereu simulate. Frica permanentă, care era instrumentul de bază pentru unitatea populară, şi înăbuşirea gândirii independente, au fost utilizate alături de mecanisme „pozitive“ de manipulare socială. S-au folosit şi morcovul, şi bâtul pentru a face societatea sovietică să se mişte în direcţia dorită.

Un produs secundar al politicilor regimului a fost crearea unei mari clase privilegiate de oficiali. Cei care deţineau funcţii în guvern şi partid, cu excepţia funcţiilor de la nivelul cel mai de jos, se bucurau de multe beneficii, inclusiv de un statut social înalt şi de privilegii materiale semnificative. După epurările în masă din a doua jumătate a anilor 1930, ierarhia nomenclaturii sovietice s-a stabilizat. În perioada postbelică, represiunea împotriva oficialilor a fost excepţia mai degrabă decât regula. În plus, există dovezi că, în ajunul morţii lui Stalin, oficialii şi rudele lor erau, în esenţă, feriţi de urmărirea penală. Cerinţa ca orice arestare sau urmărire penală a unui membru de partid să fie aprobate de conducerea comisiilor de partid a dus la o bifurcare a sistemului juridic. În numeroase cazuri, membrii nomenclaturii şi rudele lor reuşeau să se sustragă punerii sub acuzare pentru infracţiuni administrative sau fapte penale pentru care un cetăţean de rând primea o pedeapsă severă.[9]

O altă categorie – „cei mai buni oameni ai ţării“ – se bucura de un statut asemănător cu cel al oficialilor din interiorul uriaşului aparat al partidului-stat. Aceşti „cei mai buni oameni“ se găseau în toate segmentele sociale şi grupurile profesionale, inclusiv printre muncitori, ţărani, scriitori, artişti şi oameni de ştiinţă. Cele mai cunoscute exemple erau aşa-numiţii stahanovişti, muncitori de şoc, reali sau imaginari, din prima linie a producţiei, care erau admiraţi ca „faruri călăuzitoare“ ale spiritului sovietic. Cu un statut aflat undeva între cel al cetăţenilor de rând şi cel al oficialilor, stahanoviştii au asimilat rapid sistemul valoric al celor din urmă, cu toate că, teoretic, au continuat să lucreze ca înainte. Ei serveau drept purtători de cuvânt, care promovau interesele întreprinderilor şi ale regiunilor, şi se bucurau de privilegii materiale semnificative. Un reprezentant tipic al acestei categorii de beneficiari ai sistemului stalinist a fost minerul Aleksei Stahanov, care a dobândit celebritate şi graţiile lui Stalin prin

productivitatea lui care a bătut recordurile. Acesta a prins rapid gustul stilului de viaţă al nomenclaturii şi l-a bombardat pe Stalin cu solicitări:

> Iosif Vissarionovici! Daţi-mi o maşină frumoasă şi eu nu vă voi înşela încrederea. În curând mişcarea stahanovistă va împlini 10 ani, iar eu mă duc în Donbas şi le voi arăta din nou oamenilor cum să muncească. Eu tot cer şi ei îmi dau mereu o rablă stricată, trofeu de război, dar, dacă aş primi măcar o dată ceva bun, aş înceta să mai cer. [...] De asemenea, în ceea ce priveşte apartamentul. [...] Nu ajung nicăieri cu cererile mele de reparaţii. Pereţii sunt murdari, mobila este tocită şi stricată... în vreme ce alţi oameni îşi tapetează pereţii cu mătase de două ori pe lună şi îşi iau tot felul de piese de mobilier. Nu este corect, aşa că cer o renovare şi o mobilă nouă, ca să nu îmi fie ruşine să invit oameni în apartamentul meu.[10]

O altă consecinţă a canalizării beneficiilor către stratul superior al societăţii sovietice a reprezentat-o politica alocării disproporţionate a resurselor către oraşe, mai ales către cele mari. Industrializarea forţată şi militarizarea lărgiseră prăpastia dintre majoritatea rurală şi minoritatea urbană, în termeni de standard de trai şi de statut social.[11] Mulţi orăşeni, mai ales din capitale şi din centrele industriale importante, aparţineau unei clase relativ privilegiate şi bine plătite. În anii de foamete poate că au fost înfometaţi, dar, dat fiind că primeau o raţie de la guvern, nu mureau de foame asemenea ţăranilor. Ei aveau paşapoarte interne, spre deosebire de ţărani, şi o oarecare libertate de mişcare. Populaţiile urbane se bucurau, de asemenea, de o îngrijire medicală mai bună şi de o infrastructură culturală şi educaţională bine dezvoltată. În magazinele din Moscova şi Leningrad, unde se trimiteau cele mai multe alimente şi bunuri de consum, cumpărătorii găseau lucrurile de care aveau nevoie şi chiar aveau de unde alege.[12] Faptul că orăşenii aveau un oarecare acces la educaţie şi la slujbe bine plătite le-a oferit perspective economice mult mai bune. Reforma monetară, care a redus preţurile în magazinele de stat şi a crescut, în acelaşi timp, taxele pentru producţia ţărănească, i-a favorizat, în mod disproporţionat, pe locuitorii capitalelor şi ai centrelor industriale. Aceste măsuri i-au forţat pe ţărani să vândă produsele de pe loturile lor la preţuri mai mici în pieţele urbane. Stalin nu a înţeles, după câte se pare, consecinţele acestor politici. Mikoian, ale cărui îndatoriri l-au făcut responsabil cu anumite chestiuni comerciale, oferă următoarea relatare:

> I-am spus [lui Stalin] că nu puteam să scădem preţurile pentru carne şi unt, pentru pâine albă, în primul rând, pentru că acestea erau bunuri limitate şi, în al doilea rând, pentru că acest lucru avea să afecteze preţurile de achiziţie, ceea ce urma să aibă un efect negativ asupra producţiei acestor bunuri, iar când aceste bunuri sunt limitate şi se reduc şi preţurile, creează cozi enorme, lucru care avea să ducă la speculă; la urma urmelor, muncitorii nu se puteau duce la magazin în timpul zilei, aşa că speculanţii aveau să cumpere toate bunurile. [...] Dar Stalin a insistat, spunând că acest lucru era necesar pentru interesele intelectualităţii.[13]

Mikoian rezumă aici foarte bine efectul previzibil al reducerii de preţuri motivate politic: lipsuri, cozi şi o piaţă neagră. Dar acestea nu îl preocupau pe Stalin. El era concentrat pe bastionul regimului, segmentul privilegiat al societăţii din marile oraşe. Distribuirea preferenţială a resurselor de către guvern a făcut ca chiar şi orăşeanul mediu să fie într-o situaţie mult mai bună decât populaţia rurală. Un simptom al acestei inegalităţi l-a reprezentat numărul de femei tinere de la ţară care au năvălit în oraşe ca să lucreze ca menajere pentru familiile de aici, pentru nimic altceva decât hrană şi adăpost. În mod clar, minoritatea urbană şi majoritatea rurală aveau percepţii radical diferite asupra realităţii. Punctul de vedere al orăşenilor a fost cel căruia i s-a dat glas în memorii şi jurnale şi a influenţat în mod disproporţionat înţelegerile contemporane asupra vieţii cotidiene în timpul lui Stalin.

Un alt factor care a determinat societatea sovietică să tolereze şi chiar să susţină dictatura a fost războiul. Amintirile ororilor războaielor mondiale şi ale Războiului Civil, victoria asupra naziştilor (care a costat 27 de milioane de vieţi) şi teama unui al Treilea Război Mondial, toate acestea au avut un impact enorm asupra percepţiilor – şi nu doar în Uniunea Sovietică. Stalin s-a bucurat de imaginea unui salvator care scăpase lumea de un rău îngrozitor. Zeci de ani după aceea, victoria din 1945 a conferit legitimitate regimului stalinist şi regimurilor succesorilor săi.[14]

Lista circumstanţelor istorice care au permis sistemului stalinist să reziste poate continua, dar acestea nu au reuşit, nici măcar cu sprijinul aparatului represiv în permanenţă vigilent, să ascundă complet contradicţiile inerente din societatea sovietică, nici să înăbuşe nemulţumirea larg răspândită. Din momentul în care au venit la putere ca partid revoluţionar radical, bolşevicii s-au bazat pe o strategie de divizare a societăţii şi de înăbuşire a segmentului care, din motive de clasă sau de rol social, era considerat ostil socialismului. Această

strategie a inclus asasinarea membrilor grupurilor ostile.[15] Revoluţia stalinistă a dedicat resurse colosale epurării societăţii de aceste „elemente“. De asemenea, pe lângă nobilime, burghezie, oficiali şi ofiţeri ţarişti şi oricine era declarat *persona non grata* după 1917, cel mai vast segment al populaţiei a fost stigmatizat: ţărănimea. În timpul colectivizării, mulţi ţărani au fost înfieraţi drept chiaburi şi împuşcaţi, exilaţi sau scoşi afară din satele lor natale. Milioane de persoane din toate sectoarele au fost persecutate pe baza unei varietăţi de pretexte şi trimise în sistemul de lagăre sau, pur şi simplu, omorâte. Conştient că prin aceste măsuri dictatura îşi făcuse adevăraţi duşmani, Stalin şi-a intensificat epurările preventive, mai cu seamă în timpul Marii Terori din 1937–1938. Represiunea a generat represiune. Până la sfârşitul domniei sale, o parte semnificativă a cetăţenilor sovietici, dacă nu majoritatea, fuseseră arestaţi, închişi într-un lagăr, deportaţi sau supuşi vreunei forme mai blânde de abuz, la un anumit moment dat al vieţii lor.

Victimele regimului nu s-au transformat în mod necesar în oponenţi conştienţi. Teroarea a avut deseori efectul opus. Intimidarea i-a făcut pe oameni mai docili şi mai supuşi şi i-a silit să-şi arate loialitatea. Dar ar fi greşit să presupunem că supunerea a fost singura reacţie posibilă. Documentele istorice atestă existenţa unor sentimente antiguvernamentale răspândite sau chiar a unor forme active de rezistenţă. Din motive lesne de înţeles, mişcările de rezistenţă au fost cel mai răspândite atunci când dictatura s-a aflat la începuturile consolidării ei – în special revoltele ţărăneşti din timpul colectivizării şi după aceasta.[16] Teroarea şi stabilizarea sistemului au redus aspru prilejurile de acţiuni făţişe, mai ales pe scară largă. Dar este important de observat că accesul la arhivele poliţiei secrete, care ar reflecta adevărata stare de lucruri de la sfârşitul erei staliniste, este extrem de limitat. Poate aflăm că imaginea pe care ne-am făcut-o despre generaţia anilor 1940, ca una tăcută şi supusă, este eronată.

O cauză de bază a marii nemulţumiri a fost nivelul de trai scăzut din Uniunea Sovietică.[17] Cu o productivitate grav slăbită de colectivizare, agricultura oscila între criză şi stagnare. Aproape în fiecare an, guvernul stalinist recunoştea că foametea sau „problemele alimentare“ afectau fie o mare parte din suprafaţa ţării, ca în 1931–1933 şi 1946–1947, fie anumite regiuni. Chiar şi în anii cei mai buni, hrana consumată în mod obişnuit era insuficientă. Majoritatea oamenilor se hrăneau, în primul rând, cu cereale şi cartofi. Studiile bugetare efectuate în ajunul morţii lui Stalin, în anul relativ prosper 1952, au stabilit următorul consum alimentar zilnic în familiile de

muncitori şi de ţărani: cetăţeanul sovietic de rând consuma aproximativ 500 de grame de produse făinoase (în primul rând, pâine), o cantitate mică de cereale, 400–600 de grame de cartofi şi aproximativ 200–400 de grame de lapte sau de produse lactate. Aceste produse alcătuiau cea mai mare parte a unui regim alimentar tipic. Orice altceva, mai ales carnea, era o delicatesă. Cifrele pentru consumul de carne şi produse din carne pe cap de locuitor erau în medie de 40–70 de grame pe zi şi 15–20 de grame de grăsime (grăsime animală sau vegetală, margarină sau slănină). Câteva linguriţe de zahăr şi puţin peşte întregeau tabloul. Cetăţenii de rând îşi puteau permite, în medie, un ou o dată la şase zile. Aceste raţii sunt aproximativ egale cu norma de hrană din lagăre.[18] Cifrele au fost prezentate de Direcţia Centrală de Statistică, aflată sub presiune politică permanentă, şi probabil zugrăveau un tablou excesiv de roz. Mediile puteau fi umflate, de exemplu, selectând pentru studiu muncitori care se aflau la extrema de sus a spectrului salarial sau ţărani din colhozuri relativ prospere. De asemenea, studiile bugetare nu au luat în calcul calitatea deseori proastă a hranei. Un locuitor din Regiunea Cernigov i-a scris lui Stalin, în noiembrie 1952: „Acum coc pâine neagră şi chiar şi aceea este de proastă calitate. Este imposibil să mănânci asemenea pâine, mai ales pentru oamenii cu o sănătate şubredă.“[19]

Oferta de bunuri de consum era la fel de proastă. Preţurile articolelor produse în fabrici erau menţinute, deja tradiţional, excepţional de ridicate. Oamenii trebuiau să accepte produse simple, relativ ieftine, dar puţini şi le puteau permite chiar şi pe acestea. De exemplu, în 1952, numai unul din patru ţărani îşi permitea încălţări din piele.[20] Unii nu aveau nici măcar cele mai simple încălţări şi haine. Aşa cum i-a scris locuitorul unui sat din Regiunea Tambov lui Stalin, în decembrie 1952: „În colhozul nostru, colhoznicii au o singură haină de iarnă pentru trei–patru membri ai familiei, iar copiii, în 60% din cazuri, nu se pot duce la şcoală deoarece nu au îmbrăcăminte“.[21]

Pentru majoritatea populaţiei, situaţia locuinţelor nu era mai bună. În timpul lui Stalin, sistemul de locuinţe a fost neglijat, suferind de o subfinanţare cronică şi primind resursele care mai rămâneau după satisfacerea chestiunilor prioritare. Ani de zile deficitul de locuinţe s-a înrăutăţit încontinuu – şi, apoi, a venit războiul cu distrugerile sale. De la începutul lui 1953, exista o medie de 4,5 metri pătraţi de spaţiu de locuit pe cap de locuitor în mediul urban.[22] Când s-au luat în calcul rezidenţii temporari şi cei neînregistraţi oficial, această proporţie s-a înrăutăţit şi mai mult. Calitatea spaţiului de locuit era, de asemenea,

proastă. Spaţiile de locuit din proprietatea statului aveau apă curentă numai în proporţie de 46%, instalaţii de canalizare în proporţie de 41%, încălzire centrală în proporţie de 26%, apă caldă în proporţie de 3% şi o cadă în proporţie de 13%.[23] Chiar şi aceste cifre reflectau standardele mai ridicate din oraşele mari, mai cu seamă din cele două capitale. Un indicator frapant al crizei locuinţelor îl reprezenta răspândirea „barăcilor“ urbane – spaţii de locuit temporare, neconsolidate, folosite în comun, fără toaletă – şi numărul tot mai mare de persoane care îşi înregistrau astfel de barăci drept locuinţe. În 1945, aproximativ 2,8 milioane de oameni locuiau în barăci urbane, iar, în 1952, numărul crescuse la 3,8 milioane. Peste 337 000 de persoane din Moscova locuiau în barăci.[24]

O altă sursă de greutăţi pentru poporul sovietic o reprezentau condiţiile de lucru excepţional de dificile din industrie şi din agricultură. Sistemul slab dezvoltat de stimulente materiale a determinat utilizarea pe scară largă a constrângerii la locul de muncă. Munca în regim de sclavie se folosea, desigur, cel mai flagrant în sistemul de Gulag, dar şi muncitorii aşa-zis liberi din sectoarele industrial şi agricol trudeau deseori sub constrângere. Forţa de muncă pentru anumite industrii, mai ales pentru slujbele cele mai prost plătite şi mai periculoase, era adunată prin mobilizarea forţată a tinerilor la muncă. Cei care se sustrăgeau puteau fi trimişi într-un lagăr de muncă. Începând cu anul 1940, s-au aplicat legi în domeniul muncii, emise în regim de urgenţă, pentru a-i lega pe muncitori de locurile lor de muncă. Ţăranii care în esenţă nu erau plătiţi pentru munca lor din colhozuri erau puşi sub acuzare pentru neîndeplinirea cotelor de producţie. Între 1940 şi 1952, aproximativ 17 milioane de persoane au fost condamnate pentru că se mişcau încet, îşi părăseau locul de muncă fără permisiune sau se sustrăgeau mobilizării.[25] Acest număr enorm, care nu reuşeşte să surprindă măsura în care era încălcată disciplina muncii, contrazice lozinca propagandiştilor privitoare la entuziasmul dezinteresat al muncitorilor sovietici.

Între cele două extreme de devotament şi de opoziţie faţă de regim, marea majoritate făcea demonstraţii de loialitate lipsite de conţinut, dar era indiferentă, în mare măsură, la politică. Doar marginal influenţaţi de propagandă şi depunând toate eforturile ca să scape de cleştele represiunii, cea mai mare parte a oamenilor îşi găseau consolare în tradiţie şi ritual. În ciuda represiunii exercitate de stat asupra preoţilor şi a membrilor activi ai Bisericii, mai ales în anii 1930, majoritatea cetăţenilor sovietici şi-au păstrat credinţa. La recensământul din ianuarie 1937, 57% din respondenţii de peste 16

ani s-au identificat ca fiind credincioşi – peste 55 de milioane de oameni. Cu siguranţă mulţi alţii şi-au ascuns credinţa de frica persecuţiei.[26]

În sfera relaţiilor interetnice, Stalin a lăsat o moştenire problematică. Liberalismul moderat de la începutul regimului bolşevic, care a construit ceea ce istoricul Terry Martin numeşte un „imperiu al acţiunii afirmative“, a luat sfârşit la începutul anilor 1930.[27] În timpul lui Stalin, politica referitoare la naţionalităţi a devenit tot mai brutală. Arestările în masă şi execuţiile pe baza naţionalităţii, exilul intern al unor populaţii întregi şi efortul de a folosi rusificarea pentru a crea o singură naţiune sovietică au aşezat un câmp minat sub viitorul ţării.[28] Exploziile au început când Stalin era încă în viaţă, când războaiele de gherilă măcinau vestul Ucrainei şi statele baltice. Cu toate că s-a dobândit, în realitate, un grad de unitate, în spatele faţadei propagandistice care proslăvea „prietenia dintre popoare“ clocoteau numeroase conflicte interetnice.[29] „Chestiunea rusă“ care a fost rezultatul poziţiei contradictorii a majorităţii ruse – care era, în acelaşi timp, bastionul imperiului sovietic şi una dintre principalele sale victime – a încurajat instabilitatea şi, în cele din urmă, a distrus Uniunea Sovietică, o interpretare formulată de Geoffrey Hosking.[30]

Ce ştia Stalin despre viaţa reală a poporului „său“? Liderul comunist albanez Enver Hodja a vizitat Moscova în 1947 şi şi-a amintit mai târziu că Stalin a spus: „Ca să guvernezi, trebuie să cunoşti masele şi, ca să le cunoşti, trebuie să mergi printre ele“.[31] Stalin nu ar putea pretinde că s-a ghidat după propria înţelepciune. După vizita lui faimoasă în Siberia, din 1928, din care cea mai mare parte şi-a petrecut-o întâlnindu-se cu funcţionari, nu a mers aproape niciodată „printre mase“. Întâlnirile oficiale cu reprezentanţi ai muncitorilor erau spectacole propagandistice atent organizate. În zilele mai bune, Stalin îşi satisfăcea din când în când gustul pentru teatral şi îşi făcea brusc apariţia în public. Dar chiar şi aceste întâlniri spontane arătau inevitabil ca unele de tipul „apariţiei lui Hristos în faţa oamenilor“. În septembrie 1935, a făcut turul periferiei oraşului Soci, însoţit de câţiva lideri sovietici, şi s-a întâlnit cu grupuri mici de turişti. La iniţiativa lui Stalin, a fost permisă o „fraternizare“ spontană. Un turist a lăsat o relatare extraordinară a acestui eveniment:

> Tovarăşul Stalin... ne-a oprit cu următoarele cuvinte: „De ce plecaţi, tovarăşi? De ce sunteţi atât de mândri încât evitaţi compania noastră? Veniţi încoace. De unde sunteţi?“ Ne-am dus la el. [...] „Ei bine, haideţi să ne cunoaştem“, a spus Tovarăşul Stalin şi ne-a prezentat fiecăruia dintre însoţitorii lui pe rând şi s-a

prezentat şi pe sine. „Acesta este Tovarăşul Kalinin, aceasta este soţia Tovarăşului Molotov... şi acesta sunt eu, Stalin“, a spus el, strângând mâna fiecăruia. „Acum ne vom face cu toţii o poză“ şi Tovarăşul Stalin ne-a invitat să stăm în picioare lângă el. [...] În timp ce fotografii lucrau, Tovarăşul Stalin tot îi lua peste picior: a spus că erau „duşmani de moarte“ şi că încercau mereu să se amestece unul în treaba celuilalt. A cerut să nu îl fotografieze numai pe el, ci pe „toată lumea“. [...] Apoi Tovarăşul Stalin a început să invite femeia care vindea mere la un chioşc... şi un vânzător de la standul cu mâncare să vină să fie fotografiaţi. A fost nevoie de mult timp până când vânzătoarea confuză a putut fi convinsă să-şi părăsească magazinul. Tovarăşul Stalin i-a zis că „nu e bine să fii aşa de mândră“ şi le-a zis fotografilor să nu facă fotografia până când nu venea şi ea. „Vânzătoarea“, a declarat Stalin, „ar trebui să devină cea mai respectată femeie din ţara noastră“. Ea a venit, în cele din urmă, şi şedinţa foto a continuat. S-a apropiat un autobuz gol şi Tovarăşul Stalin a invitat şoferul şi taxatorul să intre în cadru.[32]

Evident, astfel de „plimbări printre oameni“ nu îl ajutau prea mult pe Stalin să îi înţeleagă; şi chiar şi acestea s-au încheiat, în mare parte, după anii 1930. *Vojd*-ul nu a fost interesat niciodată să vadă condiţiile în care trăia poporul sovietic, ce cumpăra şi de unde, ce fel de îngrijire medicală sau ce fel de educaţie primea. Cunoaşterea „maselor“ pe care o avea el provenea, în general, din ceea ce citea în cabinet. Până acum ştim de două surse principale de unde îşi aduna informaţiile despre viaţa cotidiană: rapoartele primite de la securitatea statului despre starea de spirit a publicului şi scrisorile şi plângerile primite de la cetăţenii de rând. Un şuvoi constant de astfel de scrisori ajungea în birourile guvernamentale, inclusiv unele care îi erau adresate personal.

Din câte se poate constata din studierea arhivelor, rezumatele securităţii statului au reprezentat o sursă principală de informare pentru conducerea sovietică, în anii 1920 şi 1930. Aceste rapoarte conţineau aprecieri mai degrabă sincere ale situaţiei din ţară, deşi dintr-o perspectivă cekistă, care vedea aproape toate crizele şi dificultăţile ca pe lucrarea duşmanilor. Erau mai multe tipuri de rapoarte, unele oferind o prezentare generală a proceselor socio-politice, altele dedicate chestiunilor economice sau politice. Un aspect problematic al acestor rapoarte era lungimea lor. Liderii pentru care erau pregătite acestea trebuiau să petreacă ore întregi studiindu-le atent. În ultimii ani, istoricii au publicat mai multe rezumate

informaţionale ale securităţii statului care datează din perioada de dinaintea războiului.[33] Aceste publicaţii însă au la bază copii găsite în arhivele securităţii statului – nu în arhiva personală a lui Stalin. Nu ştim, în prezent, în ce măsură sau sub ce formă se găsesc aceste documente în arhiva Biroului Politic, care face parte din Arhiva Preşedintelui Federaţiei Ruse. Aşadar, istoricii nu pot şti cu siguranţă în ce măsură conducerea, în general, sau Stalin, în particular, citeau aceste rezumate ale poliţiei secrete. Există dovezi care sugerează că ei nu cunoşteau, în general, conţinutul acestor rapoarte.

Ştim mai multe despre cât de în temă era Stalin cu scrisorile din partea cetăţenilor sovietici. Nu ar fi exagerat să spunem că cea mai mare parte a ţării trimitea plângeri, cereri şi petiţii pe o gamă largă de teme către tot felul de structuri guvernamentale. Scrierea unor astfel de scrisori era o practică extrem de întâlnită şi chiar era încurajată de autorităţi. În cadrul sistemului foarte centralizat, scrisorile către guvern reprezentau una dintre puţinele modalităţi de rezolvare a problemelor cotidiene. Guvernul era, practic, unicul angajator. Tot el avea autoritatea asupra alocării sau construirii de locuinţe. Magazinele de stat aveau provizii (sau se presupunea că aveau) pentru toate nevoile de bază. Spitalele de stat erau singurele locuri unde se putea primi tratament pentru boli grave. Guvernul stabilea categoria destul de restrânsă de oameni eligibili pentru pensii sau beneficii şi volumul plăţilor. Date fiind defectele sistemului judiciar sovietic, cetăţenii se îndreptau către birocraţi pentru rezolvarea conflictelor şi a disputelor. Abuzurile oficialilor din cadrul uriaşului aparat birocratic prilejuiau nenumărate plângeri. Arestările, deportările, întemniţările în lagăre sau condamnările la moarte, în cazul a zeci de milioane de oameni, generau milioane de plângeri şi rugăminţi de ajutorare. Deţinuţii înşişi scriau, la fel cum o făceau şi rudele lor, şi chiar oameni fără legătură de rudenie cu condamnaţii îşi luau inima în dinţi să intervină în numele unei cunoştinţe sau al unui coleg. Această urmărire a dreptăţii era încurajată de stat întrucât crea iluzia unei conduceri imparţiale.

O altă practică încurajată era denunţarea abuzurilor sau a „activităţii duşmănoase“. Stalin nu a ţinut ascuns faptul că avea mare respect pentru denunţători şi informatori. Toate denunţurile, inclusiv cele anonime, erau investigate. Atitudinea statului este ilustrată elocvent de faptul că chiar şi prizonierii care erau privaţi de toate celelalte drepturi aveau dreptul să facă denunţuri. În februarie 1936, şeful NKVD a semnat un ordin care cerea instalarea de cutii în toate lagărele, închisorile şi coloniile de deţinuţi, în care deţinuţii puteau introduce declaraţii care îi erau adresate lui sau şefului direcţiei Gulag.

Conform ordinului: „Cutiile vor avea sigiliul Direcţiei Lagărelor şi numai şeful lagărului sau adjunctul lui (în lagăre) şi şeful Departamentului Centrelor de Detenţie sau adjunctul lui (în închisori şi coloniile de deţinuţi) le vor deschide“. Toată corespondenţa trebuia să-i fie trimisă personal şefului NKVD şi să nu fie „ascunsă sub nici o formă“. Deţinuţii trebuiau să fie informaţi despre „scopul acestor cutii“.[34]

Profitând de setea regimului de a demasca duşmani şi de impunitatea aproape totală de care se bucurau calomniatorii, mulţi cetăţeni sovietici au folosit denunţurile ca să manipuleze sistemul în interesul lor. Informatorii se foloseau de stat ca să-şi atingă obiectivele josnice – ca să regleze conturi, ca să scape de vecini enervanţi cu care împărţeau acelaşi apartament sau să-i elimine pe cei care concurau pentru aceeaşi slujbă. Pentru mulţimile nenorocite de la baza ierarhiei sociale, denunţurile reprezentau singurul mijloc de răzbunare împotriva unor oficiali puternici. Statul îi încuraja direct pe oameni să folosească acest mijloc ruşinos de a lupta pentru drepturile lor.

Pe lângă plângeri şi denunţuri, arhivele abundă în scrisori „care ofereau ajutor“. Unele ofereau idei pentru reorganizarea agenţiilor guvernamentale sau pentru diverse inovaţii socio-economice sau idei pentru redenumirea oraşelor ori pentru crearea de noi sărbători sau ceremonii; altele încercau să corecteze „erorile“ din presă. Scrierea unor astfel de scrisori era unul dintre puţinele debuşee de activism de care dispuneau cetăţenii de rând. Poate că aceste scrisori aveau un grad de autopromovare întrucât autorii lor încercau să atragă atenţia conducerii de vârf asupra lor.

În calitate de autoritate supremă, Stalin era, bineînţeles, principalul destinatar al tuturor acestor scrisori. Este greu de ştiut numărul exact al scrisorilor care îi erau adresate personal, dar se pare că acesta depăşea câteva sute de mii pe an.[35] Evident nu toate ajungeau pe biroul lui; i se arătau doar câteva misive selectate. Natura acestora este de interes din mai multe perspective. În primul rând, arată cât de bine informat era Stalin cu privire la viaţa oamenilor şi ne spune ce anume era interesat să vadă. Fără îndoială, aparatul primea criterii pentru selectarea scrisorilor care urmau să-i fie arătate.

Selectarea scrisorilor adresate lui Stalin era un proces birocratic complicat. În cadrul Sectorului Special al Comitetului Central, care era secretariatul personal al lui Stalin, exista o divizie dedicată procesării corespondenţei sale. După război, această divizie s-a numit „A cincea secţie“ a Sectorului Special. La începutul lui 1950, aceasta era alcătuită din 20 de oameni.[36] Ei primeau şi înregistrau scrisorile adresate lui Stalin şi trimiteau imediat o parte semnificativă din ele

către diverse agenţii pentru control. Şefilor Sectorului Special, mai ales asistentului personal al lui Stalin, Aleksandr Poskrebîşev, li se arătau scrisorile cele mai importante şi mai interesante.[37] Poskrebîşev le filtra şi mai mult, păstrând numai câteva dintre cele mai interesante pentru şeful său. Ca urmare a acestui sistem stratificat, Stalin vedea numai un mic procentaj din sutele de mii de scrisori care-i erau trimise, iar, în timp, acest număr a scăzut. La începutul lui 1946, Stalin citea aproape zece scrisori pe lună, dar, în 1952, i se arătau numai una sau două.[38]

Această mostră dezvăluia foarte puţin despre viaţa reală din Uniunea Sovietică. Majoritatea scrisorilor care ajungeau pe biroul lui Stalin aparţineau uneia din trei categorii: nedumeriri în probleme teoretice, scrisori de la vechi cunoştinţe şi un număr mare de scrisori de susţinere. În cazuri extrem de rare i se arăta, poate, corespondenţa care aborda uşor un aspect mai puţin fericit al realităţii sovietice. În general, scrisorile pe care le vedea reflectau dorinţa tot mai mare a *vojd*-ului de a trăi în trecut sau de a savura speranţe pentru viitor. Chestiunile presante cu consecinţe reale, care puteau să provoace emoţii negative, erau evitate.

Dacă *vojd*-ul nu cunoştea viaţa poporului, poporul ştia şi mai puţin ce fel de om era el. Parţial datorită personalităţii sale şi parţial drept rezultat al calculelor, Stalin, spre deosebire de numeroşi alţi dictatori, vorbea rar în faţa unui public numeros. Prefera să se exprime în scris. Propaganda agresivă din articolele, interviurile şi operele teoretice ale lui Stalin a creat impresia că *vojd*-ul invizibil era omniprezent şi atoateştiutor. Emfaza lui criptică îi conferea o anumită charismă.

Controlul strâns asupra alchimiei colecţiei oficiale „Staliniana“ a creat imaginile false şi excesiv de maiestuoase ale lui Stalin şi ale realizărilor lui.[39] Aceste imagini au o existenţă mai îndelungată decât cea a omului Stalin şi exercită fascinaţie chiar şi în Rusia contemporană. Prăbuşirea Uniunii Sovietice, greutăţile perioadelor de tranziţie, corupţia, sărăcia şi inegalitatea socială stridentă, toate acestea hrănesc dorinţa unei utopii sociale. O parte semnificativă a societăţii ruseşti caută reţete pentru prezent în trecutul stalinist. Imaginile populare ale măreţiei imperiului stalinist – ale egalităţii şi luptei împotriva corupţiei, ale bucuriei şi purităţii acestei vieţi îndepărtate distruse de „duşmani“ – sunt exploatate de comentatori fără scrupule şi de politicieni. Cât de mare este pericolul ca un amestec de ignoranţă istorică, de amărăciune şi de nemulţumire socială să ofere un teren fertil pe care să încolţească minciunile şi denaturările prostaliniste?

Se poate oare ca Rusia, în secolul XXI, să fie în pericolul de a repeta greşelile secolului XX?

Volumul a fost publicat şi în limba română sub titlul *20 de scrisori către un prieten – Adevărul despre tatăl meu, Stalin*, la Ed. StudIS, în 2015. (n.red.)

Mulţumiri

Când Jonathan Brent şi Vadim Staklo – pe atunci directorul editorial, respectiv managerul de proiect ai seriei Analele Comunismului publicate de Yale University Press – mi-au sugerat să scriu o biografie a lui Stalin, am fost mai degrabă nedumerit decât bucuros. Dar acum, când cartea este gata, le sunt cu adevărat recunoscător.

Puţini sunt cei care ştiu mai multe despre era stalinistă decât prietenii mei Yoram Gorlizki, Andrea Graziosi, Jan Plamper şi David Shearer, cărora le sunt recunoscător pentru că au citit acest manuscris şi au făcut comentarii preţioase. Această lucrare a câştigat mult de pe urma redactării experte a lui William Frucht, directorul executiv al editurii, a ochiului pătrunzător şi a memoriei remarcabile a redactorului acestui manuscris, Bojana Ristich, şi a profesionismului directorului responsabil cu producţia, Margaret Otzel. Un rol crucial l-a avut traducătoarea din limba rusă a cărţii, Nora Favorov, cititorul meu cel mai atent şi mai exigent.

Această biografie reprezintă punctul culminant al anilor îndelungaţi de studiu al istoriei sovietice. Aceşti ani mi-au adus colaborarea şi prietenia multor colegi bine informaţi. Interacţiunile mele cu toate aceste persoane m-au pregătit pentru realizarea lucrării de faţă.

Ca să încep cu cei care nu mai sunt printre noi, am avut foarte mult de învăţat de la Moshe Lewin, Viktor Petrovici Danilov, Victor Zaslavski şi Derek Watson – cu toţii istorici remarcabili şi oameni minunaţi.

Apoi, publicarea acestei cărţi nu ar fi fost posibilă în lipsa deceniilor de muncă alături de prietenii şi colegii mei cercetători ai arhivelor. La RGASPI, am avut norocul să lucrez cu Andrei Sorokin, Liudmila Koşeleva, Marina Astahova, Galina Gorskaia şi Elena Kirillova. Activitatea mea la GARF ar fi fost imposibilă fără sprijinul constant al lui Serghei Mironenko, al Larisei Rogovaia, Larisei Malaşenko, Dinei Nohotovici, Sofiei Somonova, Galinei Kuzneţova şi al Tatianei Jukova. Împreună am adunat o adevărată colecţie de documente istorice.

De 25 de ani sunt mândru să fiu membru al echipei lui Robert Davies. Viaţa pe care şi-a dedicat-o studiului istoriei şi randamentul lui uimitor constituie un exemplu pentru noi toţi.

Colaborarea, interacţiunea şi prietenia cu diferiţi istorici au avut o contribuţie foarte mare la munca mea. Aş vrea să îmi exprim recunoştinţa sinceră faţă de Golfo Alexopoulos, Jörg Baberowski, Alain Blum, Yves Cohen, Marta Craveri, Victor Dönninghaus, Michael David-Fox, Mark Elie, Benno Ennker, Klaus Gestwa, Mark Harrison, Jana Howlett, Melanie Ilic, Nicolaus Katzer, Vladimir Kozlov, Serghei Kudriaşov, Hiroaki Kuromiya, Terry Martin, Silvio Pons, Valeri Pozner, Arfon Rees, Andrea Romano, Ingrid Schierle, Robert Service, Jeremy Smith, Takeshi Tomita, Aleksandr Vatlin, Lynne Viola, Amir Weiner, Nicolas Werth, Stephen Wheatcroft şi Elena Zubkova.

Paul Gregory, Ron Suny, Sheila Fitzpatrick, Piter Solomon şi Dietrich Beyrau mi-au fost parteneri de conversaţie atenţi şi răbdători mulţi ani.

Aş vrea, de asemenea, să mulţumesc Institutului de Istorie German din Moscova, Fundaţiei *Maison des Sciences de l'Homme* şi Fondului Ucrainean de Studii pentru sprijinul acordat.

Ca de obicei, nu voi pierde prilejul să îi urez succes fiicei mele, Daşa.

Soarta a făcut ca soţia mea, Katia, să se îmbolnăvească atunci când am început să lucrez la acest proiect. Când manuscrisul a fost finalizat, ea nu mai era printre noi.

Această carte îi este dedicată ei.

Note

Prefaţă

[1]. Adam B. Ulam, *Stalin: The Man and His Era* (New York, 1973); Robert C. Tucker, *Stalin as Revolutionary, 1879–1929: A Study in History and Personality* (New York, 1973) şi *Stalin in Power: The Revolutionary from Above, 1928–1941* (New York, 1990).

2. Robert Service, *Stalin: A Biography* (Londra, 2004); Hiroaki Kuromiya, *Stalin: Profiles in Power* (New York, 2005); Sarah Davies şi James Harris, *Stalin: A New History* (New York, 2005); Miklos Kun,

Stalin: An Unknown Portrait (Budapesta şi New York, 2003); Ronald Grigor Suny, *Stalin and the Russian Revolutionary Movement: From Koba to Commissar* (în curs de apariţie la Oxford University Press). Privitor la dictatorul Stalin şi la relaţiile lui cu restul conducerii sovietice, vezi Oleg V. Hlevniuk, *Master of the House: Stalin and His Inner Circle* (New Haven şi Londra, 2008) şi Yoram Gorlizki şi Oleg Hlevniuk, *Cold Peace: Stalin and the Soviet Ruling Circle, 1945–1953* (New York, 2004). Câteva lucrări au încercat să pătrundă în interiorul lumii lui Stalin: A.J. Rieber, *Stalin, Man of the Borderlands*, *American Historical Review* 106, nr. 4 (2001): pp. 1651–1691; Erik van Ree, *The Political Thought of Joseph Stalin: A Study in Twentieth-Century Revolutionary Patriotism* (Londra şi New York, 2002); B.S. Ilizarov, *Tainaia jizni Stalina* (Moscova, 2002); Donald Rayfield, *Stalin and His Hangmen: The Tyrant and Those Who Killed for Him* (New York, 2005). Multe lucrări despre Teroare şi Gulag ne-au ajutat să înţelegem mai bine rolul personal al lui Stalin în organizarea represiunii de masă: Jonathan Brent şi Vladimir Naumov, *Stalin's Last Crime: The Plot against the Jewish Doctors, 1948–1953* (New York, 2003); V.N. Haustov şi L. Samuelson, *Stalin, NKVD i repressii. 1936–1938* (Moscova, 2009); Jörg Baberowski, *Verbrannte Erde: Stalins Herrschaft der Gewalt* (München, 2012). În pofida unei bogate literaturi despre cel de-al Doilea Război Mondial, rolul lui Stalin de comandant suprem nu a fost încă studiat pe măsură. O lacună similară există în privinţa Războiului Rece şi a modului în care Stalin a condus politica externă.

3. Dmitri Volkogonov, *Stalin: Triumph and Tragedy* (New York, 1991); Edvard Radzinsky, *Stalin: The First In-Depth Biography Based on Explosive New Documents from Russia's Secret Archives* (New York, 1997); Simon Sebag Montefiore: *Stalin: Curtea Ţarului Roşu* (Editura Polirom, Bucureşti, 2014) şi *Tânărul Stalin* (Editura Polirom, Bucureşti, 2015)

4. Colecţiile de scrisori au fost publicate ca parte din colecţia Analele Comunismului, Lars T. Lih, Oleg V. Naumov şi Oleg Hlevniuk, *Stalin's Letters to Molotov, 1925–1936* (New Haven, 1995) şi R.W. Davies şi alţii, *The Stalin-Kaganovich Correspondence, 1931–1936* (New Haven şi Londra, 2003).

5. A.A. Cernobaev, *Na prieme u Stalina. Tetradi (jurnalî) zapisi liţ, priniatîh I.V. Stalinîm (1924–1953 gg.)* (Moscova, 2008)

6. S.V. Deviatov şi alţii, *Moskovskii Kreml v godî Velikoi Otecestvennoi Voinî* (Moscova, 2010), pp. 113–114.

7. RGASPI, f. 558, op. 1-11. (Un *opis* [op.] este echivalentul unui sertar dintr-un dulap cu dosare.) *Opis* 11 cuprinde arhiva personală a

lui Stalin, adusă la RGASPI de la Arhiva Prezidenţială a Federaţiei Ruse (fosta Arhivă a Biroului Politic).

8. Dosarele „tematice“ (*tematiceskie papki*) sunt dosare care conţin documente pe un anumit subiect şi care au fost transmise către Biroul Politic şi către Stalin; ele conţin principala componentă istorică din Arhiva Prezidenţială.

9. Sergei Khrushchev, *Memoirs of Nikita Khrushchev*, vol. 1: *Commissar* (University Park, PA, 2004); *Memoirs of Nikita Khrushchev*, vol. 2: *Reformer* (University Park, PA, 2006); şi *Memois of Nikita Khrushchev*, vol. 3: *Statesman* (University Park, PA, 2007); A.I. Mikoian, *Tak bîlo. Razmîşleniia o minuvşem* (Moscova, 1999) şi *The Memoirs of Anastas Mikoian* (Madison, CT, 1988).

10. Într-o recenzie splendidă, publicată la scurt timp după apariţia memoriilor lui Mikoian în limba rusă, Michael Ellman a argumentat convingător că textul lui Mikoian suferise modificări (Michael Ellman, *The Road from Il'ich to Il'ich*, în *Slavic Review* 60, nr. 1 [2001]: p. 141). Ca reacţie, fiul lui Mikoian, Sergo, a afirmat categoric, „Nu am «corectat» relatările tatălui meu“ (*Slavic Review*, 60, nr. 4 [2001]: p. 917). Această formulare vagă a avut un subtext important. Sergo Mikoian nu spunea că nu a modificat manuscrisul dictat, lăsând deschisă posibilitatea că a adăugat la transcrierea iniţială a dictării tatălui său relatări ulterioare făcute de bătrânul Mikoian, care nu erau „corecte“. În mod clar, orice astfel de adăugiri ar fi trebuit să fie menţionate sau, şi mai bine, puse într-o notă de subsol.

11. Vezi, de exemplu, Sergo Beria, *Beria, My Father: Inside Stalin's Kremlin* (Londra, 2001).

12. Elena Zubkova, *O „deţkoi“ literature i drughih problemah naşei istoriceskoi pamiati*, în *Istoriceskie issledovaniia v Rossii. Tendenţii poslednih let*, ed. G.A. Bordiugov (Moscova, 1996), pp. 155–178.

Centrele puterii staliniste

[1]. Gheorghi Maksimilianovici Malenkov (1902–1988) a fost un birocrat de partid care a lucrat mulţi ani în aparatul Comitetului Central. La sfârşitul anilor 1930, el a fost avansat de către Stalin în cele mai înalte eşaloane ale puterii, fiind purtat de valurile represiunii în masă. În timpul ultimilor ani ai dictatorului, Malenkov a fost adjunctul lui Stalin la guvern şi la Secretariatul Comitetului Central. După moartea lui Stalin, el a fost numit şeful guvernului sovietic, o numire care a părut să-l transforme în succesorul neoficial al lui Stalin. Dar Malenkov a pierdut în favoarea lui Hruşciov bătălia pentru puterea supremă şi a fost împins în poziţii umilitor de inferioare înainte să-şi

petreacă în izolare anii rămaşi. Ceilalţi rivali ai lui Malenkov şi ai lui Hruşciov ar fi trebuit să fie recunoscători pentru soarta lor relativei democratizări a Uniunii Sovietice. Sub conducerea lui Stalin, politicienii care cădeau în dizgraţie plăteau, în general, cu viaţa.

Lavrenti Pavlovici Beria (1899–1953) şi-a început cariera în aparatul de securitate al statului. La începutul anilor 1930, Stalin l-a însărcinat să se ocupe de Georgia, iar, în 1938, l-a adus la Moscova şi l-a numit Comisarul Poporului pentru Afaceri Interne (şeful NKVD, principala agenţie a securităţii statului); aşadar, lui i-a revenit sarcina epurării poliţiei secrete şi a relaxării Marii Terori. În anii care au urmat, Beria a devenit unul dintre partenerii cei mai apropiaţi ai lui Stalin. A fost adjunctul lui la guvern şi a supravegheat proiectul nuclear sovietic, precum şi alte domenii importante din sistemul sovietic, inclusiv Gulagul. După moartea lui Stalin, Beria a adus toate „organele punitive“ sub propriul control. Această mişcare i-a alarmat pe ceilalţi lideri sovietici, care au strâns rândurile şi au aranjat arestarea lui Beria, care a fost acuzat de nenumărate crime şi împuşcat. Circulau diverse legende că Beria avusese o influenţă specială asupra lui Stalin şi că multe dintre crimele regimului stalinist au fost opera lui. De fapt, Beria nu a fost decât unul dintre cei care au implementat ordinele lui Stalin şi nu a jucat un rol deosebit în punerea în practică a represiunii în masă. Vezi Amy Knight, *Beria: Stalin’s First Lieutenant* (Princeton, NJ, 1993).

Nikita Sergheevici Hruşciov (1894–1971) a venit din Ucraina la Moscova ca să studieze la Academia Industrială, unde a ajuns s-o cunoască pe soţia lui Stalin, Nadejda Allilueva. Astfel, a primit primul avânt în carieră şi a început să avanseze în rândurile Comitetului de Partid din Moscova. La sfârşitul anilor 1930, au apărut noi ocazii de avansare, pe măsură ce alţi demnitari cădeau victime represiunii în masă. El a fost numit secretar de Partid pentru Ucraina, una dintre cele mai importante republici sovietice. După război, Stalin l-a numit la conducerea organizaţiei de partid din Moscova. În urma morţii lui Stalin, Hruşciov a devenit şeful aparatului Comitetului Central. Această poziţie i-a permis să-i înfrângă pe ceilalţi succesori politici ai lui Stalin şi să devină noul lider sovietic. Dar Hruşciov nu era Stalin. Reformele lui democratice (Dezgheţul lui Hruşciov), faptul că a condamnat cultul personalităţii lui Stalin şi pledoaria lui pentru eliberarea prizonierilor din Gulag, pe lângă multe alte greşeli tactice, au dus la un complot împotriva lui. La sfârşitul lui 1964, a fost înlăturat din funcţie prin mijloace pur legale, însă a fost lăsat în viaţă. Şi-a trăit restul zilelor ca pensionar. Aceasta a fost perioada în care şi-a dictat binecunoscutele

memorii. Vezi William Taubman, *Khrushchev: The Man and His Era* (New York, 2003).

Nikolai Aleksandrovici Bulganin (1895–1975) a fost printre cei care au avansat în ierarhie, ocupând locurile rămase goale în aparatul sovietic în urma Marii Terori. Stalin a început să-l promoveze pe Bulganin la sfârşitul războiului. Ca să contrabalanseze poziţiile ocupate de militarii de carieră, Stalin l-a pus în funcţii mai înalte din cadrul Comisariatului Apărării şi, în cele din urmă, l-a numit ministru al Apărării. Relatări contemporane îl zugrăvesc pe Bulganin ca fiind un funcţionar lipsit de expresie, care doar îndeplinea ordinele. După moartea lui Stalin, Bulganin a fost preşedintele Consiliului de Miniştri, succedându-i lui Malenkov care căzuse în dizgraţie. Dar, în perioada ascensiunii la putere a lui Hruşciov, a ales lozul necâştigător şi a fost pensionat.

[2]. Viaceslav Mihailovici Molotov (1890–1986) a fost unul dintre cei mai apropiaţi tovarăşi de arme ai lui Stalin, relaţia lor începând încă din perioada prerevoluţionară. De atunci, Molotov a fost susţinătorul loial al lui Stalin şi a jucat un rol-cheie în timpul luptei acestuia pentru puterea supremă. În schimb, Molotov a fost numit în cele mai înalte funcţii guvernamentale. Între 1930 şi 1941, el a condus guvernul sovietic (Consiliul Comisarilor Poporului). Când Stalin a preluat această funcţie în 1941, Molotov a fost numit adjunctul lui. Timp de mulţi ani, Molotov a fost responsabil cu afacerile externe. În ţară şi în interiorul partidului, el era văzut ca succesorul lui Stalin. Din acest motiv, spre sfârşitul vieţii, Stalin a început să devină mai sever cu Molotov şi, până la urmă, la finele lui 1952, l-a înlăturat din cercul de conducere. Totuşi, Molotov i-a rămas loial lui Stalin chiar şi după moartea acestuia. Această loialitate a reprezentat una dintre sursele tensiunii dintre Molotov şi Hruşciov, care a încurajat critica cultului personalităţii. Molotov a pierdut în favoarea lui Hruşciov în timpul conflictului decisiv din 1957. A ocupat succesiv mai multe funcţii minore înainte să fie forţat să se pensioneze. Vezi Derek Watson, *Molotov and Soviet Government: Sovnarkom, 1930–41* (Basingstoke, MB, 1996).

Anastas Ivanovici Mikoian (1895–1978) a fost unul dintre revoluţionarii şi activiştii de partid din Transcaucazia, care, datorită lui Stalin, a ajuns să-şi construiască o carieră strălucită la Moscova. Timp de câteva decenii, Mikoian s-a ocupat de comerţul sovietic şi de industria alimentară şi a bunurilor de consum. La sfârşitul lui 1952, Mikoian a căzut în dizgraţie, împreună cu Molotov. După moartea lui Stalin, a revenit în postul lui şi şi-a exprimat loialitatea faţă de Hruşciov. A jucat un rol important în soluţionarea crizei rachetelor

cubaneze din 1962. După înlăturarea de la putere a lui Hruşciov, cariera lui Mikoian a intrat în declin. Totuşi, este considerat un model de supravieţuitor politic sovietic, fiind renumit pentru adaptabilitatea lui.

Kliment Efremovici Voroşilov (1881–1969) a fost unul dintre prietenii cei mai apropiaţi ai lui Stalin în timpul Războiului Civil din 1918–1920. La mijlocul anilor 1920, Stalin l-a numit la conducerea Armatei Roşii, o funcţie pentru care Voroşilov nu era, în mod clar, potrivit. Cu puţin timp înainte de invazia germană din 1941, Stalin a fost nevoit să-l înlocuiască. În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, Voroşilov a rămas oficial printre cei din vârful conducerii ţării; dar a ocupat funcţii secundare. După moartea lui Stalin, Voroşilov a fost numit preşedinte onorific al Uniunii Sovietice. El i-a sprijinit pe Molotov şi pe ceilalţi lideri sovietici care s-au opus lui Hruşciov în 1957 şi, la scurt timp după aceea, s-a pensionat.

[3]. Yoram Gorlizki, *Ordinary Stalinism: The Council of Ministers and the Soviet Neopatrimonial State, 1946–1953*, în *Journal of Modern History*, 74, nr. 4 (2002): pp. 699–736

[4]. Interviu cu amiralul I.S. Isakov, în K. Simonov, *Glazami celoveka moego pokoleniia* (Moscova, 1989), p. 433

[5]. Cernobaev, *op.cit.*, p. 7

[6]. V. Bogomolova şi alţii, *Moskovskii Kreml ţitadel Rossii* (Moscova, 2009), pp. 310–313.

[7]. După arestarea lui Şumiaţki, în 1938, aceste însemnări i-au fost date lui Stalin şi puse în arhiva personală. Au fost publicate în K.M. Anderson şi alţii, *Kremlevskii kinoteatr. 1928–1953* (Moscova, 2005), pp. 919–1053.

[8]. Nadejda Sergheevna Allilueva (1901–1932) a crescut în familia unui revoluţionar proletar, pe care Stalin îl cunoştea de mult timp. Ea s-a căsătorit cu Stalin în 1919. Allilueva lucra în cadrul secretariatului lui Lenin şi la departamentul editorial al unei reviste moscovite înainte să se înscrie la Academia Industrială din Moscova. Mai multe detalii se pot găsi în secţiunea despre familia lui Stalin, care precede Capitolul 6.

[9]. Această informaţie şi informaţiile următoare despre vila lui Stalin provin din *1953 god. Mejdu proşlîm i buduşcim* (catalog de prezentare) (Moscova, 2003) şi din S.V. Deviatov, A. Şefov şi Iu. Iurev, *Blijniaia daşa Stalina. Opît istoriceskogo putevoditelia* (Moscova, 2011).

[10]. Svetlana Alliluieva, *Twenty Letters to a Friend* (New York, 1967), p. 21

[1]1. Deviatov, Şefov şi Iurev, *Blijniaia daşa Stalina*, *op.cit.*, p. 287. Lozgacev a oferit informaţii despre anii postbelici, dar există dovezi că Stalin a avut un interes viu pentru productivitatea de pe pământurile vilei şi în anii anteriori.

[1]2. Lazar Kaganovici menţionează existenţa unui asemenea caiet în F.I. Ciuev, *Kaganovici. Şepilov* (Moscova, 2001), p. 137.

[1]3. Scrisoare către Lazar Kaganovici, 24 septembrie 1931, citată în R.W. Davies, şi alţii, *The Stalin-Kaganovich Correspondence, op.cit.*, p. 98

[1]4. În Sergei Khrushchev, *op.cit.*, vol. 2, p. 117

[1]5. În Sergei Khrushchev, op.cit, vol. 1, p. 290

[1]6. Milovan Djilas, *Litso totalitarizma* (Moscova, 1992), p. 108

[1]7. Dintr-o relatare a liderului maghiar Mátyás Rákosi (*Istoriceskii arhiv*, nr. 3 [1997]: p. 117)

[1]8. *1953 god. Mejdu proşlîm i buduşcim*, p. 75

[1]9. Andrei Aleksandrovici Jdanov (1896–1948) s-a alăturat partidului bolşevic înainte de Revoluţie şi apoi a deţinut diverse funcţii minore în partid. În 1934, Stalin l-a adus la Moscova şi l-a făcut secretar al Comitetului Central. După asasinarea lui Kirov, Jdanov l-a înlocuit în calitate de şef de partid la Leningrad. A rămas până la moartea lui unul dintre cei mai apropiaţi tovarăşi de luptă ai lui Stalin şi a avut relaţii bune cu liderul. Fiul lui Jdanov a fost căsătorit, pentru o scurtă perioadă, cu fiica lui Stalin.

[2]0. În Khrushchev, *op.cit.*, vol. 1, pp. 102–103

[2]1. În Khrushchev, *op.cit.*, vol. 2, p. 68

[2]2. *Ibid.*, p. 117

[2]3. *Ibid.*, pp. 146–147

[2]4. Dmitri Volkogonov, op.cit, p. 571

[2]5. Această idee este dezvoltată în Erik van Ree, *The Political Thought of Joseph Stalin*, *op.cit.*

[2]6. Citat în G. Dmitrov, *Dnevnik*, (Sofia, 1997), p. 128

[2]7. Citat în V.M. Berejkov, *Riadom so Stalinîm* (Moscova, 1999), p. 371. Berejkov a fost translatorul lui Stalin.

Capitolul 1

[1]. L.M. Spirin, *Kogda rodilsia Stalin: Popravki k ofiţialnoi biografii*, în *Izvestiia*, 25 iunie 1990; *Izvestiia ŢK KPSS*, nr. 11 (1990): pp. 132–134

[2]. A. Ostrovski, *Kto stoial za spinoi Stalina?* (Moscova, 2002), pp. 88–89. Cartea lui Ostrovski a fost prima biografie care s-a concentrat pe tinereţea lui Stalin şi s-a bazat pe documente proaspăt descoperite în arhivele din Moscova şi în cele georgiene. Alte lucrări au apărut mai

târziu, semnate de Miklos Kun, Simon Sebag Montefiore, Ronald Grigor Suny. Prezentarea tinereţii lui Stalin pe care o fac eu se inspiră din aceste cărţi în diferite măsuri.

[3]. A. Ostrovski, *op.cit.*, pp. 86–88, 93, 99

[4]. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 878, l. 73

[5]. R.G. Suny, *Beyond Psychohistory: The Young Stalin in Georgia*, în *Slavic Review* 46, nr. 1 (1991): p. 52

[6]. Conversaţie cu scriitorul german Emil Ludwig, 3 decembrie 1931. În I.V. Stalin, *Works*, vol. 13 (Moscova, 1954), p. 115

[7]. Citat în Iu.G. Murin, *Iosif Stalin v obiatiiah semi. Iz licinogo arhiva* (Moscova, 1993), pp. 6–19

[8]. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 1549, l. 83

[9]. Ostrovski, *op.cit.*, pp. 96–97, 102–104

[10]. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 876, l. 12

[11]. RGASPI, f. 558, op. 4, d. 4, l. 1; d. 5, l. 1

[12]. Citat în Dmitri Volkogonov, *op.cit.*, pp. 7–8

[13]. L.D. Troţki, *Stalin* (Benson, VT, 1985), vol. 1, pp. 32–33. Lev Davidovici Troţki (1879–1940) a fost perceput, pentru un timp, atât în tânărul stat sovietic, cât şi pe plan internaţional, ca fiind al doilea după Lenin la conducerea Revoluţiei bolşevice. Apogeul gloriei lui a apărut în timpul Războiului Civil, când a condus Armata Roşie către victorie. După război, Troţki a avut un rol activ în lupta pentru putere şi influenţă care a izbucnit între conducătorii sovietici. În 1928, după ce a pierdut această luptă, Troţki a fost trimis în exil. A rămas activ din punct de vedere politic în diaspora şi a făcut eforturi să îl deconspire pe puternicul lui inamic politic, Stalin, la ordinul căruia a fost omorât în 1940, în Mexic, de către un agent sovietic.

[14]. Ostrovski, *op.cit.*, pp. 108–111

[15]. *Ibid.*, pp. 124–125

[16]. Stalin, *Works*, vol. 13, pp. 115–116. Interviu luat de autorul german Emil Ludwig, 13 decembrie 1931

[17]. Citat în V. Kaminski şi I. Vereşciaghin, *Deţtvo i iunost vojdia: Dokumenti, zapiski, raskazi*, în *Molodaia gvardiia*, nr. 12 (1939): p. 65

[18]. Robert C. Tucker, *op.cit.*, pp. 80–82

[19]. RGASPI, f. 558, op. 4, d. 600, ll. 1–7; f. 71; op. 10, d. 266, ll. 7–11

[20]. RGASPI, f. 558, op. 4, d. 32, ll. 1–2

[21]. R.G. Suny, *Stalin and the Russian Revolutionary Movement*, cap. 3

[22]. RGASPI, f. 558, op. 4, d. 53, ll. 1–15; Ostrovski, *op.cit.*, p. 148

[23]. Ostrovski, *op.cit.*, p. 149

[24]. Kaminski şi Vereşciaghin, *op.cit.*, pp. 84–85

[25]. RGASPI, f. 558, op. 4, d. 53, l. 13

[26]. *Ibid.*, op. 4, d. 60, ll. 1–3

[27]. *Ibid.*, op. 11, d. 879, l. 45

[28]. *Ibid.*, op. 4, d. 65, ll. 1–4

[29] Troţki, *op.cit.*, vol. 1, p. 44

[30]. Ostrovski, *op.cit.*, pp. 154–155

[31]. A.J. Rieber, *Stalin, Man of the Borderlands,* în *American Historical Review* 106, nr. 5 (2001): pp. 1651–1691; Alfred J. Rieber, *Stalin as Georgian: The Formative Years*, in *Stalin: A History*, editată de Sarah Davies şi James Harris (Cambridge, 2005), pp. 18–44

[32]. J. Baberowski, *Vrag est' vezde. Stalinizm na Kavkaze* (Moscova, 2010), p. 15

[33]. Documente din arhiva lui Boris Nikolaevski publicate de Iu.G. Felştinski şi G.I. Cerniavski în *Voprosîi istorii*, nr. 14 (2012): p. 16

[34]. RGASPI, f. 558, op. 4, d. 72, l. 9

[35]. Ostrovski, *op.cit.*, pp. 188–189

[36]. RGASPI, f. 558, op. 4, d. 619, ll. pp. 175–177

[37]. Ostrovski, *op.cit.*, pp. 212–218

[38]. Erik van Ree, *The Stalinist Self: The Case of Ioseb Jugashvili (1898-1907)*, în *Kritika* 11, nr. 2 (2010): pp. 265–266; Suny, *Stalin and the Russian Revolutionary Movement*, cap. 4

[39]. Erik van Ree, *Reluctant Terrorists? Transcaucasian Social-Democracy, 1901–1909*, în *Europe–Asia Studies* 40, nr. 1 (2008); Suny, *Stalin and the Russian Revolutionary Movement*, cap. 9

[40]. Ostrovski, *op.cit.*, p. 254

[41]. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 896, l. 115.

[42]. Pentru mai multe detalii despre tâlhărie, vezi Montefiore, *Tânărul Stalin*. Vezi şi Suny, *Stalin and the Russian Revolutionary Movement*, cap. 11. Miklos Kun a dezvăluit nişte dovezi privitoare la faptul că Stalin a luat parte la pregătirile pentru operaţiunea lui Kamo (*Stalin*, pp. 77–79).

[43]. Documente din arhiva lui Boris Nikolaevski publicate de Iu.G. Felştinski şi G.I. Cerniavski, în *Vaprosîi istorii*, nr. 7 (2010): 34, şi nr. 9 (2010): p. 11

[44]. Ostrovski, *op.cit.*, p. 292

[45]. Z.I. Peregudova, *Politiceskii sîsk Rossii (1880–1917 gg.)* (Moscova, 2000), pp. 242–274

[46]. Ostrovski, *op.cit.*, pp. 329–330

[47]. Citat în Peregudova, *op.cit.*, p. 246

[48]. Roman Vaţlavovici Malinovski (1876–1918) era muncitor metalurg, activist sindicalist şi membru al partidului bolşevic,

bucurându-se de protecţia specială a lui Lenin. În 1912, el a fost ales în Duma de Stat, iar, în 1913, a devenit preşedintele facţiunii bolşevice din Dumă. Între timp, a fost mulţi ani agent dublu. Sub ameninţarea demascării, a fugit din Rusia în 1914. În 1918, s-a întors în Rusia sovietică, sperând că avea să fie iertat. În schimb, a fost împuşcat.

[4]9. Aceste scrisori au fost deschise de poliţie şi se găsesc în arhivele poliţiei. Copii ale acestor scrisori există şi în Colecţia Stalin. (Ostrovski, *op.cit.*, pp. 396–398 ; RGASPI, f. 558, op. 11, d. 1288, ll. 12–14, 18, 28, 32–35)

[5]0. Scrisoare către Roman Malinovski, datată spre sfârşitul lui noiembrie 1913

[5]1. Scrisoare către T.A. Slavotinskaia, datată în 20 noiembrie 1913

[5]2. RGASPI, f. 558, op. 1, d. 52, l. 1; Ostrovski, *op.cit.*, pp. 402–403

[5]3. RGASPI, f. 558, op. 1, d. 5394, ll. 2–3; A.V. Kvaşonkin şi alţii, *Bolşevistkoe rukovodstvo. Perepiska. 1912–1927* (Moscova, 1996), p. 19

[5]4. Ia.M. Sverdlov, *Izbrannîe proizvedeniia* (Moscova, 1957), vol. 1, p. 227

[5]5. A.S. Allilueva, *Vospominaniia* (Moscova, 1946), p. 115

[5]6. În Sergei Khrushchev, *op.cit.* vol. 2, p. 132. Traducere uşor modificată.

[5]7. Sverdlov, *op.cit.*, p. 280

[5]8. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 1288, ll. 15–16; B.S. Ilizarov, *op.cit.*, pp. 289, 291, 294–297; Ostrovski, *op.cit.*, p. 393

[5]9. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 773, ll. 79–82; Ilizarov, *op.cit.*, pp. 297–298

[6]0. În orice caz, Stalin a încetat în scurt timp să mai aibă de a face cu Pereprîghina. După ce el a plecat din exil, ea s-a căsătorit şi, mai târziu, a rămas văduvă cu opt copii (Ilizarov, *op.cit.*, p. 310).

[6]1. Scrisoare către O.E. Allilueva, din 25 noiembrie 1915. RGASPI, f. 558, op. 1, d. 55, l. 2; Kvaşonkin şi alţii, *op.cit.*, p. 21

[6]2. Troţki, *op.cit.*, vol. 1, pp. 248–249

[6]3. Kvaşonkin şi alţii, *op.cit.*, pp. 17–20; Ostrovski, *op.cit.*, pp. 397–401, 412–413, 415.

[6]4. RGASPI, f. 558, op. 1, d. 54, l. 1

[6]5. V.I. Lenin, *Polnoe sobranie socinenii*, vol. 49 (Moscova, 1970), pp. 101, 161

Bastioanele puterii lui Stalin

[1]. Există o tradiţie conform căreia boala finală a lui Stalin şi moartea sa au fost rezultatul otrăvirii dictatorului pusă la cale de Beria. Una

dintre ultimele încercări de a evalua probele medicale în sprijinul acestei păreri poate fi găsită în Jonathan Brent şi Vladimir Naumov, *Stalin's Last Crime: The Plot against the Jewish Doctors, 1948–1953* (New York, 2003).

Evenimentele principale desfăşurate în ultimele zile ale lui Stalin pot fi reconstituite pe baza mai multor surse. În afară de binecunoscutele amintiri ale lui Hruşciov, care s-a numărat printre cei din conducere care l-au vegheat pe muribundul Stalin (Sergei Khrushchev, *op.cit.*, vol. 1, pp. 147–149), au apărut noi surse, inclusiv relatări ale body-guarzilor lui Stalin, înregistrate de Dmitri Volkogonov şi Edvard Radzinsky (Dmitri Volkogonov, *op.cit.*, pp. 571–572; Edvard Radzinsky, *op.cit.*, pp. 566–572). Eu folosesc aici toate cele trei relatări.

[2]. Aici şi mai jos, pe tema Direcţiei Generale a Serviciului de Pază, vezi RGASPI, f. 17, op. 166, d. 858, ll. 2–20. Nu rezultă clar din aceste documente dacă această informaţie este valabilă pentru toate vilele lui Stalin sau numai pentru cea din Volînsk. În orice caz, gărzile şi servitorii erau concentraţi în special la vila din Volînsk, unde locuia Stalin.

[3]. S.V. Deviatov şi alţii, *Garaj osobogo naznaceniia. 1921–2011* (Moscova, 2011), pp. 162–163

[4]. RGASPI, f. 17, op. 162, d. 9, l. 54; V.N. Haustov şi alţii, *Lubianka. Stalin i VCEKA-GPU-OGPU-NKVD. Ianvar 1922–dekabr 1936* (Moscova, 2003), pp. 255–256

[5]. Conform unui raport pe care înalţi oficiali din cadrul Administraţiei Politice Unite de Stat (OGPU) i l-au transmis lui Stalin, agentul a fost împiedicat să atenteze la viaţa lui Stalin de către un angajat sub acoperire din cadrul OGPU, care se infiltrase în organizaţie şi îl însoţea pe agentul străin. La interogatoriu, agentul străin a afirmat că, pur şi simplu, nu reuşise să pună mâna pe revolverul lui, care era ascuns sub multe straturi de haine. Gărzile destul de numeroase care îl însoţeau pe Stalin l-au împiedicat să facă o a doua încercare. (*Zapiska OGPU Stalinu. 18 noiabria 1931 g.*, în *Istocinik*, nr. 3 [1996]: pp. 161–162; Haustov şi alţii, *Lubianka, op.cit.*, p. 286)

[6]. *Gosudarstvennaia ohrana Rossii. 1881–2006* (catalog de expoziţie) (Moscova, 2006), pp. 47–49

[7]. Serghei Mironovici Kirov (1886–1934) a fost un revoluţionar rus şi o personalitate în Războiul Civil. Între 1921 şi 1926, a fost şef de partid în Azerbaidjan. Cariera lui a avut de câştigat de pe urma anilor în care a fost unul dintre protejaţii lui Stalin în Transcaucazia şi de pe urma prieteniei care s-a format între cei doi. În 1926, după zdrobirea opoziţiei, Kirov a fost numit să îl înlocuiască pe Zinoviev în calitate de

şef al organizaţiei de partid de la Leningrad, o poziţie din care a ajuns apoi candidat la calitatea de membru în Biroul Politic. Pe 1 decembrie 1934, a fost ucis de un ucigaş profesionist izolat. Mult timp s-a crezut că asasinarea lui Kirov a fost aranjată de Stalin, dar majoritatea istoricilor au respins de atunci această posibilitate.

[8]. Nikolai Sidorovici Vlasik (1896–1967) s-a născut într-o familie de ţărani în Belarus, a urmat şcoala primară şi, ulterior, s-a întreţinut lucrând ca muncitor necalificat. A luptat în armata ţaristă în timpul Primului Război Mondial şi, mai târziu, a intrat în Armata Roşie. În 1919, s-a dus să lucreze pentru aparatul de securitate a statului, unde a înaintat în ierarhie. Numeroasele poziţii rămase goale în urma arestărilor în masă dintre 1937 şi 1938 au accelerat înaintarea în carieră a lui Vlasik. În 1952, a fost arestat, iar la doi ani după moartea lui Stalin, a fost condamnat la zece ani de exil. A fost amnistiat în 1956.

[9]. În urma unei îndelungi investigaţii, soldatul a fost ucis în 1950.

[10]. S.V. Deviatov şi alţii, *Moskovskii Kreml, op.cit.* pp. 161, 164–167

[11]. Cifrele sunt pentru anul 1950. E.Iu. Zubkova şi alţii, *Soveţkaia jîzni. 1945–1953* (Moscova, 2003), p. 501; V.P. Popov, *Rossiiskaia derevnia posle voinî [iiun' 1945–mart 1953]* (Moscova, 1993), p. 146

[12]. N.V. Petrov, *Pervîi predsedatel KGB Ivan Serov* (Moscova, 2005), pp. 87–89

[13]. Din mărturia lui Vlasik la procesul lui din 1955; V.M. Loghinov, *Teni Stalina. General Vlasik i ego soratniki* (Moscova, 2000), p. 152

[14]. RGASPI, f. 17, op. 166, d. 858, ll. 2–8

[15]. Semen Denisovici Ignatiev (1904–1983) s-a născut într-o familie de ţărani şi şi-a început cariera în Comsomol (Uniunea Tineretului Comunist). După ce a studiat la Academia Industrială în 1935, a ajuns într-un post în cadrul aparatului Comitetului Central. Timp de mulţi ani, a condus diverse organizaţii de partid regionale. În 1950, a fost numit la conducerea departamentului Comitetului Central care se ocupa cu probleme legate de personalul din partid, o funcţie importantă. În 1951, în contextul arestărilor din cadrul conducerii Ministerului Securităţii Statului al URSS, Stalin l-a numit pe Ignatiev la conducerea acestei instituţii. La ordinele lui Stalin, Ignatiev a falsificat o serie de procese politice. După moartea lui Stalin, această acţiune aproape că l-a costat cariera sau poate chiar viaţa, însă a fost salvat de sprijinul lui Hruşciov. Ignatiev a fost trimis să lucreze în provincie şi, în 1960, a fost pensionat.

[16]. Arhiva Statului Rus de Istorie Contemporană (RGANI), f. 5, op. 29, d. 3, l. 2; d. 16, ll. 94, 108

[1]7. Pentru sursele statisticilor prezentate aici, vezi O. Hlevniuk, *Stalin u vlasti. Prioritetî i rezultatî politiki diktaturî. Istoriia stalinizma: Itoghi i problemî izuceniia* (Moscova, 2011), pp. 63–65.

[1]8. La începutul anului 1937, totalul populaţiei Uniunii Sovietice se ridica la 162 de milioane, iar, la începutul anului 1953, acesta a ajuns la 188 de milioane. Populaţia adultă era, bineînţeles, mult mai redusă, însumând, în 1937, de exemplu, aproximativ 100 de milioane.

[1]9. Serviciile sovietice de securitate au trecut prin numeroase restructurări şi redenumiri. Tradiţional, ele au continuat să fie denumite cu acronimul iniţial – CEKA (*cerezvîceainaia komissiia*, sau comisia extraordinară). Aceasta este originea termenului „CEKA“ sau a celui de „cekist“. Stalin folosea deseori această denumire.

[2]0. Grigori Ivanovici Kulik (1890–1950) a luptat împreună cu Stalin în Războiul Civil. Sub protecţia lui Stalin, s-a bucurat de o carieră militară de succes şi, în 1940, a fost promovat la gradul de mareşal. În timpul războiului cu Germania, asemenea multor altor comandanţi din perioada Războiului Civil, el nu s-a comportat deosebit de bine. În 1942, a fost judecat şi degradat şi a primit o serie de funcţii de comandă inferioare. Lipsa de încredere dintre Stalin şi Kulik a fost reciprocă. În 1947, Kulik a fost arestat împreună cu alţi câţiva generali care îl criticaseră pe Stalin în timpul unor discuţii deschise pe care le purtaseră între ei. În 1950, a fost împuşcat.

[2]1. Scrisoare din mai 1940, de la preşedintele Comisiei de Control a Partidului, Andrei Andreev, către Stalin, despre cazul Kulik; K.A. Stoliarov, *Palaci i jertvî* (Moscova, 1998), pp. 272–276. RGASPI, f. 73, op. 2, d. 17, ll. pp. 128–148

[2]2. Stoliarov, *op.cit.*, pp. 267–271

[2]3. Solomon Mihailovici Mikhoels (1890–1948) a fost regizor, actor şi lider al comunităţii evreieşti. În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, el a condus Comitetul Sovietic Antifascist Evreiesc, care a mobilizat o susţinere puternică pentru Uniunea Sovietică în Occident. Faptul că i s-a acordat Premiul Stalin (cea mai înaltă distincţie oferită personalităţilor culturale), imediat după război, arată importanţa serviciilor lui. Totuşi, curând după aceea, Mikhoels a devenit una dintre primele victime ale priorităţilor noii politici externe a lui Stalin şi ale lansării unei campanii antisemite în URSS.

[2]4. G.V. Kostîrcenko, *Tainaia Politika Stalina. Vlast i antisemitizm* (Moscova, 2001), pp. 388–392

[2]5. N.V. Petrov, *Palaci* (Moscova, 2011), pp. 66–68

[2]6. Ignatiev a relatat aceasta în timpul declaraţiei pe care a făcut-o pe 27 martie 1953, după moartea lui Stalin (*ibid.*, p. 307).

Capitolul 2

[1]. Lev Borisovici Kamenev (1883–1936), fiul unui inginer, a studiat dreptul la Universitatea din Moscova până când a fost exmatriculat pentru activităţi revoluţionare. A fost unul dintre partenerii cei mai apropiaţi ai lui Lenin. Kamenev l-a întâlnit prima dată pe Stalin când erau amândoi implicaţi în acţiunile revoluţionare din Transcaucazia. După Revoluţia din 1917, Kamenev a deţinut o serie de poziţii de conducere în guvernul sovietic şi s-a numărat printre cei care s-au luptat pentru putere după moartea lui Lenin. A devenit lider de opoziţie în anii 1920. După ce Stalin şi-a consolidat victoria asupra opoziţiei, l-a tratat cu brutalitate pe vechiul său prieten. La sfârşitul lui 1934, Kamenev şi colegii lui din opoziţie au fost arestaţi pe baza unor acuzaţii inventate conform cărora ar fi fost implicaţi în asasinarea lui Kirov. În august 1936, Kamenev a fost condamnat pentru spionaj şi terorism, în prima serie a unor procese-spectacol importante, şi executat.

[2]. Lars T. Lih, Oleg V. Naumov şi Oleg Hlevniuk, *Stalin's Letters to Molotov, op.cit.*, pp. 101–103, 131–132

[3]. Există o literatură bogată despre activităţile bolşevicilor din timpul perioadei Revoluţiei Ruse, aici numărându-se următoarele: E.N. Burdzhalov, *Russia's Second Revolution: The February 1917 Uprising in Petrograd*, editată de D.J. Raleigh (Bloomington şi Indianapolis, 1967); Alexander Rabinovitch, *The Bolsheviks Come to Power* (Chicago şi Londra, 2004); Richard Pipes, *The Russian Revolution* (New York, 1990). Pentru rolul lui Stalin în Revoluţie, vezi Robert M. Slusser, *Stalin in October: The Man Who Missed the Revolution* (Baltimore şi Londra, 1987) şi Ronald Grigor Suny, *Stalin and the Russian Revolutionary Movement, op.cit.*, cap. 18 şi 19.

[4]. Citat în A.V. Kvaşonkin şi alţii, *op.cit.*, p. 16

[5]. V.I. Lenin, *op.cit.*, vol. 31, pp. 11–22, 504

[6]. *Ibid.*, pp. 103–112

[7]. Citat în N.N. Suhanov, *Zapiski o revoliuţii*, vol. 2, bk. 3 (Moscova, 1991), p. 16

[8]. Citat în *Sed'maia (Aprel'skaia) Vserossiişkaia konferenţiia RSDPR (bol'şevikov). Petrogradskaia obşcegorodskaia konferenţiia RSDPR (bol'şevikov). Protokolî* (Moscova, 1958), p. 323.

[9]. Grigori Evseevici Zinoviev (1883–1936) a fost unul dintre cei mai apropiaţi tovarăşi de luptă ai lui Lenin. După Revoluţie, a condus organizaţia de partid de la Leningrad şi Cominternul. Neizbutind să preia conducerea partidului după moartea lui Lenin, a devenit lider al opoziţiei şi a fost persecutat când opoziţia a fost înfrântă. În 1934,

Zinoviev a fost arestat, împreună cu Kamenev, pe baza unor dovezi false de complicitate la asasinarea lui Kirov. În august 1936, el şi Kamenev au fost condamnaţi în timpul primului proces-spectacol de la Moscova şi împuşcaţi.

[1]0. Discurs ţinut de Stalin pe 3 august 1917, la cel de-al VI-lea Congres al Partidului Social-Democrat al Muncitorilor din Rusia (RSDRP); *Şestoi sezd Rossiiskoi soţial-demokraticeskoi rabocei partii (bolşevikov). Avgust 1917 g. Protokolî* (Moscova, 1958), p. 250

[1]1. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 890, l. 8

[1]2. Pentru o examinare detaliată a acestor evenimente, inclusiv a dovezilor ce se bazează pe documente recent descoperite, vezi V.T. Loghinov, *Neizvestnîi Lenin* (Moscova, 2010), pp. 261–264

[1]3. Declaraţiile lui Zinoviev şi Kamenev din 11 octombrie 1917; *Protokolî Ţentralnogo Komiteta RSDRP(b). Avgust 1917–fevral 1918* (Moscova, 1958), pp. 87–92

[1]4. RGASPI, f. 558, op. 1, d. 66, l. 1

[1]5. *Protokolî Ţentralnogo Komiteta RSDRP(b). Avgust 1917–fevral 1918*, p. 115

[1]6. R.W. Davies, Mark Harrison şi S.G. Wheatcroft, *The Economic Transformation of the Soviet Union, 1913–1945* (Cambridge, 1994), pp. 62–64

[1]7. Procesele-verbale ale reuniunilor Biroului Politic, RGASPI, f. 17, op. 3, dd. 1–125.

[1]8. Scrisoare de la Stalin către Lenin şi Troţki, 22 iunie 1918; RGASPI, f. 558, op. 1, d. 5403, l. 1; Kvaşonkin şi alţii, *op.cit.*, p. 40

[1]9. Scrisoare de la Stalin către Lenin, 7 iulie 1918; RGASPI, f. 558, op. 1, d. 248, l. 1 ; I.V. Stalin, *Works*, vol. 4 (Moscova, 1954), pp. 120–121

[2]0. Telegramă de la Stalin către Troţki şi Lenin, 11 iulie 1918; RGASPI, f. 558, op. 1, d. 1812, ll. 1-2; Kvaşonkin şi alţii, *op.cit.*, p. 42

[2]1. Scrisoare de la Stalin către Lenin, 3 octombrie 1918; RGASPI, f. 558, op. 1. 5410, l. 1; Kvaşonkin şi alţii, *op.cit.*, p. 52

[2]2. RGASPI, f. 558, op. 1, d. 5718, ll. 177, 178, 191, 195, 197

[2]3. *Ibid.*, ll. 196–198

[2]4. Discurs al lui Voroşilov la cel de-al VIII-lea Congres al Partidului din martie 1919; *Izvestiia ŢK KPSS*, nr. 11 (1989), p. 160

[2]5. Scrisoare de la Stalin către Lenin, 31 august 1918; RGASPI, f. 558, op. 1. 5408, l. 4; Kvaşonkin şi alţii, *op.cit.*, p. 46

[2]6. I.S. Ratkovskii, *Krasnîi terror i deiatelnost VCEKA v 1918 godu* (Sankt-Petersburg, 2006), pp. 151, 170

[2]7. *Izvestiia ŢK KPSS*, nr. 11 (1989): 157, 168

[2]8. Citat în Kvaşonkin şi alţii, *op.cit.*, p. 54
[2]9. *Ibid.*, pp. 52–53
[3]0. I.V. Stalin, *Works*, vol. 4 (Moscova, 1947), p. 271
[3]1. V.I. Lenin, *op.cit.*, vol. 50, p. 389
[3]2. RGASPI, f. 558, op. 1, d. 1815, ll. 2-4; Kvaşonkin şi alţii, *op.cit.*, pp. 142–143
[3]3. RGASPI, f. 558, op. 1, d. 5521, l. 2; Kvaşonkin şi alţii, *op.cit.*, p. 148
[3]4. RGASPI, f. 558, op. 1, d. 4137, l. 1; d. 1943, l. 1; Kvaşonkin şi alţii, *op.cit.*, p. 155
[3]5. RGASPI, f. 558, op. 1, d. 1961, ll. 1-2; Stalin, *Works*, vol. 4, p. 358
[3]6. RGASPI, f. 558, op. 1, d. 4681, l. 1
[3]7. RGASPI, f. 558, op. 1, d. 4458, ll. 1–3; Stalin, *Works*, vol. 4, pp. 360–362
[3]8. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 126, l. 4
[3]9. *Ibid.*, op. 1, d. 5213, l. 1; Kvaşonkin şi alţii, *op.cit.*, p. 156
[4]0. RGASPI, f. 17, op. 3, d. 106, l. 5.
[4]1. *Ibid.*, ll. 3, 4
[4]2. *Izvestiia ŢK KPSS*, nr. 3 (1991): p. 167
[4]3. *Deviataia konferenţiia RKP(b). Protokolî* (Moscova, 1972), pp. 60–61, 76–77; Iu.N. Amiantov şi alţii, *V.I. Lenin. Neizvestnîie dokumentî. 1891–1922* (Moscova, 1999), pp. 382, 390
[4]4. RGASPI, f. 558, op. 1, d. 5541, ll. 1-2; Kvaşonkin şi alţii, *op.cit.*, pp. 160–161
[4]5. Implicarea lui Stalin în organizarea aşa-numitei Armate Muncitoreşti Ucrainene, în timpul iernii şi primăverii lui 1920, a reprezentat o încercare de militarizare a muncii prin folosirea armatei ca forţă de muncă, în primul rând în minele de cărbune din Ucraina.
[4]6. Reuniune a unei părţi a celui de-al XII-lea Congres RKP(b) pe tema naţionalităţilor, 25 aprilie 1923; *Izvestiia ŢK KPSS*, nr. 4 (1991): p. 170. Pentru o relatare detaliată a activităţii lui Stalin în cadrul Comisariatului Poporului pentru Naţionalităţi, vezi Jeremy Smith, *Stalin as Commissar of Nationalities*, în Sarah Davies şi James Harris, *Stalin: A New History*, *op.cit.*, pp. 45–62, şi V. Denninghaus [Victor Dönninghaus], *V teni „bolşogo brata". Zapadnîie naţionalnîie menşinstva v SSSR. 1917–1938 gg.* (Moscova, 2011), pp. 84–91.
[4]7. RGASPI, f. 17, op. 3, d. 234, l. 2
[4]8. *Ibid.*, d. 310, l. 2
[4]9. Hotărâre a Biroului Politic, 19 octombrie 1922; RGASPI, f. 17, op. 3, d. 318, l. 4

[5]0. Grigori Konstantinovici Ordjonikidze (1886–1937) a fost unul dintre prietenii şi tovarăşii de luptă cei mai apropiaţi ai lui Stalin. În anii 1920, el se număra printre principalii conducători ai partidului în Transcaucazia, înainte să fie transferat la Moscova, ca să ia în primire funcţia importantă de preşedinte al Comisiei de Control a Partidului. Din această poziţie, el l-a ajutat pe Stalin să vină la putere. În anii 1930, Ordjonikidze a fost numit responsabil cu industria sovietică grea. A încercat să se opună represiunii staliniste a cadrelor principale, ceea ce a dus la un conflict între cei doi bărbaţi. În februarie 1937, Ordjonikidze s-a sinucis. Felul în care a murit a devenit cunoscut abia după moartea lui Stalin. Vezi Oleg V. Hlevniuk, *In Stalin's Shadow: The Career of „Sergo" Ordjonikidze* (New York, 1995).

[5]1. Scrisori de la Nazaretian către Ordjonikidze, din 14 iunie şi după 9 august 1922; RGASPI, f. 85, op. 1c, d. 13, ll. 6, 10; Kvaşonkin şi alţii, *op.cit.*, pp. 256, 257, 262, 263

[5]2. Scrisori de la Nazaretian către Ordjonikidze, din 12 iulie şi după 9 august 1922; RGASPI, f. 85, op. 1c, d. 13, ll. 7, 10; Kvaşonkin şi alţii, *op.cit.*, pp. 259, 263

[5]3. Scrisoare de la Nazaretian către Ordjonikidze, după 9 august 1922; RGASPI, f. 85, op. 1c, d. 13, l. 10. Kvaşonkin şi alţii, *op.cit.*, p. 263

[5]4. Amintire a lui N.A. Uglanov, scrisă în ianuarie 1925, într-o perioadă când Stalin încă nu pusese bazele puterii sale unice; *Izvestiia ŢK KPSS*, nr. 4 (1989): p. 196

[5]5. Nikolai Ivanovici Buharin (1888–1938) a fost lider şi teoretician bolşevic. A fost de partea lui Stalin în confruntarea acestuia cu Troţki, Zinoviev şi Kamenev, dar, după ce Stalin a câştigat lupta cu aceşti rivali, Buharin a devenit şi el victima lui Stalin. Buharin a susţinut o direcţie mai moderată şi o părăsire graduală a NEP. Stalin i-a catalogat pe Buharin şi pe susţinătorii lui drept „deviaţionişti de dreapta". Expulzarea celor de dreapta din conducerea partidului l-a ajutat pe Stalin să-şi consolideze dictatura. Buharin a fost arestat în 1937 şi împuşcat în anul următor. (Vezi Stephen F. Cohen, *Bukharin and the Bolshevik Revolution: A Political Biography, 1888–1938* [New York, 1973]; Paul R. Gregory, *Politics, Murder, and Love in Stalin's Kremlin: The Story of Nikolai Bukharin and Anna Larina* [Stanford, CA, 2010].)

[5]6. Citat în *Izvestiia ŢK KPSS*, nr. 12 (1989): p. 198. Pentru o altă versiune a amintirii Ulianovei, vezi *Izvestiia ŢK KPSS*, nr. 3 (1991): p. 188

[5]7. *Izvestiia ŢK KPSS*, nr. 4 (1989); RGASPI, f. 17, op. 3, d. 303, l. 5

[5]8. Citat în *Izvestiia ŢK KPSS*, nr. 12 (1989): p. 198. Memoriile Mariei Ulianova s-au găsit printre documentele ei după moartea sa. Evident, nu erau destinate tiparului. Sinceritatea şi aspectul lor de confesiune le sporesc credibilitatea ca sursă.

[5]9. *Izvestiia ŢK KPSS*, nr. 9 (1989): pp. 191–216

[6]0. *Ibid.*, p. 209

[6]1. *Ibid.*, nr. 12 (1989): p. 191

[6]2. *Ibid.*, pp. 189, 191

[6]3. Citat în *ibid.*, pp. 198–199

[6]4. V.I. Lenin, *op.cit.*, vol. 45, p. 345

[6]5. *Ibid.*, p. 346

[6]6. Felix Edmundovici Dzerjinski (1877–1926) a fost activ în mişcarea revoluţionară din Rusia şi a petrecut mulţi ani în exil, în închisoare şi în lagăre de muncă. După Revoluţie, a condus Comitetul de Urgenţă, sau CEKA, faimoasa organizaţie bolşevică a securităţii statului. În anii 1920, pe când era şeful poliţiei politice, a condus şi comisariatele pentru transport şi industrie. Era încă activ când a murit în urma unui atac de cord.

[6]7. V.I. Lenin, *op.cit.*, vol. 54, p. 329

[6]8. *Ibid.*, pp. 329–330

[6]9. Robert C. Tucker, *op.cit.*, p. 277

[7]0. V.I. Lenin, *op.cit.*, vol. 54, p. 330

[7]1. *Izvestiia ŢK KPSS*, nr. 9 (1990): p. 151; italicele îi aparţin lui Kamenev.

[7]2. *Ibid.*, nr. 12 (1989): p. 193

[7]3. *Ibid.*, nr. 9 (1990): pp. 151–152

[7]4. V.A. Saharov, *Politiceskoe zaveşceanie Lenina: Realnosti istorii i mifî politiki* (Moscova, 2003). Vezi şi o discuţie critică despre această carte în *Otecestvennaia istoriia*, nr. 2 (2005): pp. 162–174

[7]5. Moshe Lewin, *Lenin's Last Struggle* (New York, 1968)

[7]6. Citat în V.P. Vilkova, *RKP(b). Vnutripartiinaia borba v dvadţatîie godî. Dokumentî i materialî. 1923* (Moscova, 2004), p. 129; italicele îi aparţin lui Zinoviev.

[7]7. *Ibid.*, pp. 135–136; italicele îi aparţin lui Stalin.

[7]8. Stenograma unei discuţii asupra situaţiei internaţionale la reuniunea Biroului Politic din 21 august 1923. *Istocinik*, nr. 5 (1995): pp. 118, 124.

[7]9. *Ibid.*, p. 126

[8]0. Aleksei Ivanovici Rîkov (1881–1938) este un binecunoscut bolşevic care a fost prim-ministru sovietic după moartea lui Lenin. Un moderat din punct de vedere economic, şi-a unit forţele cu Stalin

împotriva lui Troţki, Zinoviev şi Kamenev. Împreună cu Buharin, Rîkov a fost acuzat de „deviaţionism de dreapta“ şi înlăturat din conducere. A fost arestat în 1937 şi executat în 1938.

[8]1. *Ibid.*

[8]2. Vilkova, *op.cit.*, pp. 147–151

[8]3. *Trinadţatîi sezd PKP(b). Stenograficeskii otcet* (Moscova, 1963), pp. xxi–xxii

[8]4. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 126, l. 68

[8]5. Iu. Nadtoceev, *Triumvirat ili 'semerka'?,* în *Trudnîie voprosî istorii*, ed. V.V. Juravlev (Moscova, 1991), pp. 68–70

[8]6. *Izvestiia ŢK KPSS*, nr. 8 (1991): p. 182

[8]7. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 777, ll. 27–28

[8]8. Scrisori trimise de Kirov lui Ordjonikidze pe 10 şi 16 ianuarie 1926. Kvaşonkin şi alţii, *op.cit.*, pp. 315, 318.

[8]9. Lih, Naumov şi Hlevniuk, *Stalin's Letters to Molotov*, *op.cit.*, pp. 115–116

[9]0. A.G. Egorov, *KPSS v rezoliutziiah i reşeniiah sezdov, konferenţii i plenumov ŢK*, vol. 4 (Moscova, 1984), pp. 49–50

[9]1. Vezi, de exemplu, scrisoarea lui Stalin către Rîkov, Voroşilov şi Molotov, din 20 septembrie 1927; RGASPI, f. 558, op. 11, d. 797, ll. pp. 84–85

[9]2. Valerian Valerianovici Osinski (1887–1938) a fost un vechi bolşevic care a participat în diverse mişcări de opoziţie şi a fost un susţinător al lui Troţki, la un moment dat. La scurt timp după plecarea menţionată în scrisoarea către Stalin, Osinski a fost înlăturat din funcţia de şef al Direcţiei Centrale de Statistică. Totuşi, în anii de mai târziu, a deţinut diverse funcţii importante în economie. A fost împuşcat în timpul Terorii.

[9]3. Vladimir Mihailovici Smirnov (1887–1937) a fost un membru foarte vechi al partidului şi un participant activ la Revoluţie şi la Războiul Civil, care s-a implicat în mişcarea de opoziţie din anii 1920. În 1928, a fost exilat în regiunea Ural timp de trei ani, o perioadă prelungită, în cele din urmă, până în 1935, când a fost din nou arestat. A fost împuşcat în 1937.

[9]4. Timofei Vladimirovici Sapronov (1887–1937) a fost un membru foarte vechi al partidului şi un lider bolşevic din Moscova. După Revoluţie, el a deţinut funcţii guvernamentale importante. În anii 1920, s-a alăturat opoziţiei. În 1928, a fost exilat în regiunea Arhanghelsk timp de trei ani. Exilul său a fost prelungit până în 1935, ca şi cel al lui Smirnov. În 1935, el a fost arestat din nou, iar în 1937 a fost împuşcat.

[9]5. Iulii Osipovici Martov (1873-1923) a fost lider al mişcării social-democrate din Rusia. El a colaborat cu Lenin în fazele timpurii ale carierei sale revoluţionare, dar, în 1903, cei doi au rupt relaţiile, iar mai târziu, Martov a condus partidul menşevic. A participat la mişcarea revoluţionară din Rusia, dar a condamnat răsturnarea guvernului provizoriu de la putere de către bolşevici, în 1917. A încercat ulterior să colaboreze cu bolşevicii şi să democratizeze dictatura bolşevică. În 1920, a fost trimis în străinătate şi, în cele din urmă, a murit de tuberculoză.

[9]6. Scrisoarea lui Osinski şi răspunsul ulterior al lui Stalin se găsesc în RGASPI, f. 558, op. 11, d. 780, ll. 12–14 ; *Istocinik*, nr. 6 (1994): p. 88.

[9]7. Grigori Iakovlevici Sokolnikov (1888–1939), un foarte vechi membru al partidului, a fugit în străinătate după ce a fost exilat în Siberia. După Revoluţie, a devenit membru al conducerii de la vârf. Cel mai mare succes al său l-au reprezentat reformele monetare pe care le-a introdus în anii 1920 şi care au oferit Rusiei sovietice o monedă stabilă. Sokolnikov a fost supus persecuţiei din cauza implicării sale în mişcarea de opoziţie. În 1927, şi-a anunţat ruptura de opoziţie şi, pentru un timp, a deţinut diverse funcţii guvernamentale înalte. A fost împuşcat în timpul Terorii staliniste.

[9]8. În discursul său la cel de-al XV-lea Congres al Partidului din decembrie 1927, Stalin a vorbit din nou despre o intervenţie care se pregătea împotriva URSS şi a făcut o analogie cu atentatul de la Sarajevo (I.V. Stalin, *Works*, vol. 10 [Moscova, 1949], pp. 281, 288).

[9]9. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 71, ll. 2–40b

[1]00. Ian Ernestovici Rudzutak (1887–1938) a fost un foarte vechi bolşevic care a petrecut ani buni în închisorile ţariste. După Revoluţie, el a deţinut funcţii înalte în partid şi guvern înainte să fie împuşcat în timpul Terorii staliniste.

[1]01. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 767, ll. 35–39, 45–48, 56–60

[1]02. Mihail Ivanovici Kalinin (1875–1946) a fost un foarte vechi bolşevic care imediat după Revoluţie a fost numit preşedinte al parlamentului sovietic şi a deţinut poziţia de preşedinte, în mare măsură onorific, al URSS până la moartea sa. Deşi a fost unul dintre membrii mai moderaţi din conducerea bolşevică, s-a supus totuşi puterii. După unele ezitări, i-a acordat sprijinul său lui Stalin. Soţia lui Kalinin a fost arestată în anii 1930 şi eliberată cu puţin timp înainte de moartea soţului ei.

[1]03. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 767, ll. 35–39, 45–48; d. 71, ll. 11, 13–14

[1]04. Molotov foloseşte acest termen deoarece nu numai membrii Biroului Politic au participat la votare, ci şi preşedintele Comisiei de Control a Partidului, Ordjonikidze, a cărui funcţie nu era compatibilă cu calitatea de membru în Biroul Politic.

[1]05. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 767, ll. 56–60

[1]06. Citat în Lih, Naumov şi Hlevniuk, *Stalin's Letters to Molotov*, *op.cit.*, p. 139

[1]07. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 1110, l. 181

O lume a lecturii şi a studiului

[1]. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 105, ll. 20-126; d. 117, ll. 1–173

[2]. *Ibid.*, op. 11, d. 70, ll. 85–114

[3]. B.S. Ilizarov, *op.cit.*, p. 143

[4]. M.Ia. Vaiskopf, *Pisatel Stalin* (Moscova, 2000), pp. 17–22

[5]. RGASPI, f. 558, op. 3, dd. 1–392. Există un document juridic (*akt*) care dă dispoziţii ca toate cărţile cu însemnările lui Stalin să fie puse în arhiva lui. Cărţile din bibliotecile lui Stalin de la Kremlin şi de la vile, care nu conţineau însemnări scrise de mână, au fost puse în biblioteca Institutului de Marxism-Leninism sau în alte biblioteci de cercetare. Dacă bibliotecile pe care Stalin le-a lăsat în urma lui când a murit au fost inventariate şi păstrate adecvat sau nu, acesta rămâne un subiect de discuţie. Unele cărţi, inclusiv cele cu însemnări, au dispărut. Totuşi, cărţile care au fost păstrate în colecţia arhivistică a lui Stalin par a fi o mostră reprezentativă.

[6]. Fostul comisar sovietic pe probleme de transport, I.V. Kovalev, într-un interviu cu G.A. Kumanev. Citat în *Novaia i noveişaia istoriia*, nr. 3 (2005): p. 165.

[7]. Citat în R.W. Davies şi alţii, *The Stalin-Kaganovich Correspondence, op.cit.*, p. 381

[8]. Citat în A. Artizov şi O. Naumov, *Vlast i hudojestvennaia intelligheņţiia*, *op.cit.*, pp. 499, 583, 613. Memorandumul lui Stalin privitor la scenariul filmului *Ivan cel Groaznic*, 13 septembrie 1943; discursul lui Stalin la o reuniune a Biroului organizaţional (Orgburo), 9 august 1946; conversaţie între Stalin şi creatorii filmului *Ivan cel Groaznic*, 26 februarie 1947: vezi Maureen Perrie, *The Cult of Ivan the Terrible in Stalin's Russia* (Basingstoke şi New York, 2001).

[9]. B.S. Ilizarov susţine că a găsit într-o bibliotecă un exemplar al romanului *Fraţii Karamazov* de Fiodor Dostoievski, cu însemnări ale lui Stalin (Ilizarov, *op.cit.*, p. 411).

[1]0. Mihail Afanasievici Bulgakov (1891–1940) a fost romancier şi dramaturg. Câteva dintre piesele lui de început au fost puse în scenă

în anii 1920, dar au fost sever criticate pentru defecte ideologice. Treptat, operele lui Bulgakov au fost interzise şi el a fost lipsit de mijloacele de întreţinere. Stalin, care aprecia operele lui Bulgakov, i-a oferit scriitorului un oarecare sprijin. Bulgakov a primit ceva de lucru, cu toate că majoritatea scrierilor lui au rămas interzise. Opera lui cea mai cunoscută, *Maestrul şi Margareta*, a fost publicată la mulţi ani după moartea lui Stalin.

[1]1. Scrisoare de la Gorki către preşedintele organizaţiei tineretului comunist, 14 aprilie 1936. Citat în L.V. Maksimenkov, *Bolşaia ţenzura. Pisateli i jurnalistî v Strane Sovetov. 1917–1956* (Moscova, 2005), p. 413.

[1]2. Aşa cum am menţionat mai devreme, între 1934 şi 1936, şeful industriei cinematografice sovietice, Boris Şumiaţki, a stenografiat conversaţiile de la câteva duzini de proiecţii de film pe care le-a organizat Stalin pentru alţi lideri sovietici de la vârf. K.M. Anderson şi alţii, *op.cit.*, pp. 919–1053. Citatele din paragraf sunt luate din acest volum.

[1]3. Scrisoare trimisă de Stalin membrilor Asociaţiei Ruse a Scriitorilor Proletari, 28 februarie 1929. Citat în Artizov şi Naumov, *Vlast i hudojestvennaia intellighenţiia*, *op.cit.*, p. 110. Vsevolod Emilievici Meyerhold (1874–1940) a fost regizor de teatru şi producător şi un susţinător al experimentelor revoluţionare în teatru. Operele lui Meyerhold au căzut în dizgraţie după proclamarea doctrinei staliniste a realismului socialist. În 1939, Meyerhold a fost arestat, iar, în anul următor, a fost împuşcat.

[1]4. Dmitri Dmitrievici Şostakovici (1906–1975) este considerat unul dintre cei mai mari compozitori ai secolului XX. La ordinele lui Stalin, el a fost stigmatizat ca „formalist“ şi persecutat în 1936 şi 1948. Ca să se împace cu autorităţile, Şostakovici a fost silit periodic să creeze opere „corecte“, acceptabile ideologic.

[1]5. V.A. Nevejin, *Zastolia Iosifa Stalina. Bolşie kremlevskie priemî 1930-h-1970-h gg.* (Moscova, 2011), pp. 282–308

[1]6. Felul în care Stalin deforma expresiile idiomatice este greu de redat în traducere. Pentru exemple, vezi Vaiskopf, *op.cit.*, p. 23.

[1]7. Pentru un exemplu, vezi RGASPI, f. 17, op. 163, d. 471, l. 16; d. 494, l. 14.

[1]8. Citat în A. Ostrovski, *op.cit.*, pp. 399, 400–401, 409, 413

[1]9. Iu.G. Murin, *Iosif Stalin v obiatiiah semi, op.cit.*, pp. 30–31

[2]0. Ethan Pollock, *Stalin and the Soviet Science Wars* (Princeton, 2006)

Capitolul 3

[1]. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 767, l. 76

[2]. Procesul-verbal al unei reuniuni a conducerii partidului ţinutului siberian, din 18 ianuarie 1928, la care a participat Stalin; *Izvestiia ŢK KPSS*, nr. 5 (1991): pp. 196–199

[3]. *Ibid.*, pp. 199–201

[4]. Discursul lui Stalin la o reuniune cu uşile închise a conducerii partidului din Regiunea Siberia, din 20 ianuarie 1928; RGASPI, f. 558, op. 11, d. 118, ll. 23-34; *Izvestiia ŢK KPSS*, nr. 6 (1991): pp. 203–212

[5]. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 119, l. 84

[6]. *Ibid.*, l. 106; *Izvestiia ŢK KPSS*, nr. 7 (1991): p. 178

[7]. Citat în I.I. Ikonnikova şi A.P. Ugrovatov, *Stalinskaia repetiţiia nastupleniia na krestianstvo*, în *Voprosî istorii KPSS*, nr. 1 (1991): p. 76

[8]. Mihail Pavlovici Tomski (1880–1936) a fost un membru foarte vechi al partidului bolşevic şi un lider al sindicatelor sovietice după Revoluţie. În 1922, a luat în primire Consiliul Central al Sindicatelor şi a intrat în conducerea de la vârf a ţării. După ce Stalin i-a înfrânt pe cei de dreapta, Tomski a fost retrogradat. În 1936, confruntat cu ameninţarea arestării, şi-a luat viaţa.

Nikolai Aleksandrovici Uglanov (1886–1937) a fost un membru foarte vechi al partidului bolşevic, care a deţinut funcţii înalte la Moscova şi în provincie, după Revoluţie. În 1924, a fost numit şeful organizaţiei de partid de la Moscova, o poziţie care i-a asigurat un loc în eşaloanele superioare ale puterii. În 1928, a fost înlăturat din funcţie în urma intrigilor lui Stalin. A primit o funcţie inferioară şi a fost persecutat. A fost arestat şi împuşcat în timpul Terorii.

[9]. RGASPI, f. 85. Aceste adăugiri recente la *fond* încă nu au primit un *opis*: d. 2, ll. 1–11, 28–30

[10]. Citat în A.V. Kvaşonkin şi alţii, *op.cit.*, p. 58

[11]. S-au publicat noi documente legate de conversaţia dintre Buharin şi Kamenev şi de circumstanţele în care aceasta a fost descoperită. Vezi V.P. Danilov şi O.V. Hlevniuk şi alţii, *Kak lomali NEP. Stenogrammî plenumov ŢK VKP(b). 1928-1929 gg.*, vol. 4 (Moscova, 2000), pp. 558–567, 685–699.

[12]. Discurs ţinut la Prima Conferinţă a Cadrelor Conducătoare ale Industriei Socialiste din Întreaga Uniune, 4 februarie 1931. I.V. Stalin, *Works*, vol. 13 (Moscova, 1954), p. 43. Traducerea a fost uşor revizuită.

[13]. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 145, ll. 43–54

[14]. Am împrumutat sintagma „război împotriva ţăranilor“ de la Andrea Graziosi, *The Great Soviet Peasant War: Bolsheviks and Peasants, 1917–1933* (Cambridge, MA, 1996).

[15]. V.P. Danilov şi alţii, *Traghediia soveţkoi derevni. Kollektivizaţiia i raskulacivanie. 1927–1939*, vol. 2 (Moscova, 2000), pp. 35–78.

[16]. *Ibid.*, pp. 75–76, 85–86

[17]. *Ibid.*, p. 11.

[18]. *Ibid.*, pp. 703, 789. Vezi şi Lynne Viola, *Peasant Rebels under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance* (New York şi Oxford, 1996)

[19]. În anii 1960, V.P. Danilov a avut ocazia să se familiarizeze cu documentele arhivistice importante ale Biroului Politic, care încă nu au fost oferite spre uzul general al istoricilor; Danilov şi alţii, *Traghediia soveţkoi derevni*, op.cit, vol. 2, p. 833.

[20]. *Ibid.*, pp. 279, 324. Lynne Viola şi alţii, *Riazanskaia derevniia v 1929–1930 gg. Hronika golovokrujeniia* (Moscova, 1998)

[21]. Danilov şi alţii, *Traghediia soveţkoi derevni*, *op.cit.*, vol. 2, p. 270

[22]. *Ibid.*, pp. 303–305

[23]. *Ibid.*, p. 804. Potrivit cifrelor furnizate de OGPU pentru 1930, 2,5 milioane de oameni au participat la cele 10 000 de revolte (din cele 13 800) pentru care s-a oferit o estimare. Presupunând că la fiecare revoltă au participat, în medie, 245 de oameni, ajungem la cifra de 3,4 milioane de oameni care au participat la cele 13 800 de incidente. Trebuie avut în vedere însă că datele furnizate de OGPU nu au fost, probabil, complete.

[24]. Citat în V. Vasilev şi L. Viola, *Kollektivizaţiia i krestianskoe soprotivlenie na Ukraine* (Viniţa, 1997), pp. 213–219, 221

[25]. RGASPI, f. 85, op. 1c, d. 125, l. 2; Vasilev şi Viola, *Kollektivizaţiia i kretsianskoe soprotivlenie*, *op.cit.*, p. 233

[26]. V.N. Zemskov, *Speţposelenţî v SSSR. 1930-1960* (Moscova, 2003), pp. 16, 20

[27]. Lynne Viola, *The Unknown Gulag: The Lost World of Stalin's Special Settlements* (New York, 2007)

[28]. R.W. Davies, Mark Harrison şi S.G. Wheatcroft, *The Economic Transformation of the Soviet Union, op.cit.*, p. 289

[29]. Discurs ţinut la o şedinţă plenară a Comitetului Central, 7 ianuarie 1933. Stalin, *Works*, vol. 13, pp. 161–217

[30]. O. Laţis, *Problema tempov v sotsialisticeskom stroitelstve*, în *Kommunist*, nr. 18 (1987): p. 83

[31]. R.W. Davies şi Stephen G. Wheatcroft, *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933* (Basingstoke, 2004), pp. 412–415

[32]. James C. Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance* (New Haven, 1985)

[3]3. Despre propunerile trimise lui Stalin în 1932 de a introduce norme fixe de achiziţionare de cereale, vezi N.A. Ivniţkii, *Kollektivizaţiia is raskulacivanie (nacealo 30-h godov)* (Moscova, 1994), p. 191.

[3]4. Rezoluţie a Biroului Politic, 29 aprilie 1932; RGASPI, f. 17, op. 162, d. 12, l. 115

[3]5. Judecând după rapoartele şefului Comitetului pentru Achiziţii adresate lui Stalin, începând cu 1 iulie 1933 – adică înainte de livrările de cereale din recolta din 1933 –, rezervele sovietice de cereale, incluzând toate culturile de cereale, ajungeau în total la aproximativ 1,4 milioane de tone, inclusiv cele peste un milion de tone de cereale pentru consumul uman (APFR [Arhiva Preşedintelui Federaţiei Ruse], f. 3, op. 40, d. 27, ll. 123, 133). Davies şi Wheatcroft au găsit aceste cifre în arhivele Comitetului pentru Achiziţii (*The Years of Hunger*, *op.cit.*, p. 229). Se ştie că gospodăriile ţărăneşti din Rusia consumau anual o medie de 262 de kilograme de cereale pe cap de locuitor. Această cifră sugerează că rezervele ar fi fost suficiente pentru asigurarea unor raţii normale pentru aproximativ 4 milioane de oameni timp de un an întreg sau chiar pentru mai mulţi oameni în raţii mai mici decât cele normale. Şi mai impresionantă este cantitatea de cereale exportate în timpul foametei. Deşi guvernul a fost silit să reducă exporturile de cereale, acestea tot s-au ridicat la un total de 1,8 milioane de tone, în 1932, şi de 223 000 de tone, în prima jumătate a lui 1933 (Danilov şi alţii, *Traghediia soveţkoi derevni*, *op.cit.*, vol. 3, pp. 33–34; Davies şi Wheatcroft, *The Years of Hunger*, *op.cit.*, p. 440).

[3]6. Oleg V. Hlevniuk, *The History of the Gulag from Collectivization to the Great Terror* (New Haven şi Londra, 2004), p. 62; Zemskov, *op.cit.*, p. 20

[3]7. Deşi făcea oficial parte din Federaţia Rusă, Caucazul de Nord ţinea de Ucraina din punct de vedere geografic, economic şi etnic (datorită existenţei unui procentaj semnificativ de populaţie ucraineană).

[3]8. Davies şi Wheatcroft, *The Years of Hunger*, *op.cit.*, pp. 448–449, 470

[3]9. Citat în Iu. Murin, *Pisatel i vojd. Perepiska M.A. Şolohova s I.V. Stalinîm. 1931–950 godî* (Moscova, 1997), p. 68. Mihail Aleksandrovici Şolohov (1905–1984) a fost declarat scriitor clasic de literatură sovietică şi s-a bucurat de patronajul deosebit al lui Stalin. În pofida succesului său, Şolohov a continuat să trăiască în satul lui natal din regiunea Donului, în Rusia, un loc în care a putut să vadă realităţile

colectivizării şi ale Terorii. În câteva rânduri, Şolohov a apelat direct la Stalin pentru ajutor.

[40]. R.W. Davies şi alţii, *The Stalin-Kaganovich Correspondence, op.cit.*, pp. 179–181

[41]. Hiroaki Kuromiya, *Stalin: Profiles in Power*, *op.cit.*, pp. 111–112. În rândul istoricilor, continuă să existe dezbateri referitoare la caracteristica antiucraineană a foametei şi la măsura în care aceasta reprezintă un caz de genocid. Vezi, de exemplu, Andrea Graziosi, *Stalinism, Collectivization and the Great Famine* (Cambridge, MA, 2009).

[42]. Stalin, *Works*, vol. 13, pp. 253–254

[43]. Stalin se referea la o lege adoptată pe 7 august 1932, care prevedea pedepse draconice, inclusiv condamnarea la moarte, pentru furtul din proprietatea colhozurilor.

[44]. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 799, ll. 24–25, 30–31. Stenogramele acestor discuţii s-au publicat pentru prima dată în 1951: I.V. Stalin, *Socineniia*, vol. 13 (Moscova, 1951), pp. 260–273. Versiunea publicată a textului a fost revizuită, iar discuţia despre starea regiunilor rurale, citată aici, a fost eliminată.

[45]. Danilov şi alţii, *Traghediia soveţkoi derevni*, *op.cit.*, vol. 3, pp. 527–528, 661–665

[46]. Citat în Murin, *Pisatel i vojd*, *op.cit.*, pp. 28–58

[47]. *Ibid.*, pp. 68, 145–147.

[48]. În interiorul partidului, mulţi ştiau de discursurile lui Troţki. Ele au fost chiar citate la şedinţa plenară a Comitetului Central din ianuarie 1933, deşi au fost catalogate drept „calomniatoare“ (RGASPI, f. 17, op. 2, d. 514. vîp. 1, l. 55).

[49]. Hlevniuk, *History of the Gulag*, *op.cit.*, pp. 56, 57–58, 68

[50]. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 779, l. 47

[51]. RGASPI, f. 17, op. 162, d. 15, ll. 154-155; G.M. Adibekov şi alţii, *Politbiuro ŢK RKP(b)-VKP(b) i Evropa. Reşeniia „osoboi papki“* (Moscova, 2001), pp. 305–306

[52]. Stalin, *Socineniia*, *op.cit.*, vol. 13, p. 252

[53]. Davies, Harrison şi Wheatcroft, *The Economic Transformation of the Soviet Union*, *op.cit.*, p.127

[54]. RGASPI, f. 17, op. 2, d. 530, ll. 78–98

[55]. Hlevniuk, *History of the Gulag*, *op.cit.*, p. 63

[56]. Peter H. Solomon Jr., *Soviet Criminal Justice under Stalin* (New York, 1996), pp. 153–195

[57]. APRF, f. 3, op. 58, d. 71, ll. 11–31

[5]8. RGASPI, f. 17, op. 162, d. 16, ll. 88–89. Ulterior, Aleksei Seliavkin a dus-o relativ bine. A supravieţuit represiunii din anii 1937–1938 şi a luptat în cel de-al Doilea Război Mondial, obţinând gradul de colonel. Chiar a reuşit să-şi publice memoriile la începutul anilor 1980 (A.I. Seliavkin, *V trekh voinakh na bronevikah i tankah* [Harkov, 1981]), o dovadă a poziţiei respectabile pe care a deţinut-o în societatea sovietică.

[5]9. Hlevniuk, *History of the Gulag*, *op.cit.*, pp. 121–123

[6]0. RGASPI, f. 17, op. 162, d. 17, l. 31; V.N. Haustov şi alţii, *Lubianka*, *op.cit.*, p. 566; V.N. Haustov şi L. Samuelson, *op.cit.*, p. 70

[6]1. Un rol important în promovarea unor astfel de relatări l-au jucat lucrările lui Roy Medvedev. Vezi, de exemplu, Roy Medvedev, *Let History Judge: The Origin and Consequences of Stalinism* (New York, 1972).

[6]2. Pentru detalii suplimentare, vezi Oleg V. Hlevniuk, *Master of the House*, *op.cit.*, pp. 108–116

[6]3. O analiză a celor mai importante dovezi este oferită în Matthew E. Lenoe, *The Kirov Murder and Soviet History* (New Haven şi Londra, 2010). Felul în care eu discut acest eveniment se bazează foarte mult pe acest studiu profesionist şi detaliat şi pe A. Kirilina, *Neizvestnîi Kirov* (Sankt-Petersburg şi Moscova, 2001).

[6]4. Una dintre publicaţiile cele mai recente pe această temă se bazează pe documente din arhivele Serviciului de Protecţie Federală al Federaţiei Ruse, agenţia responsabilă cu protejarea înalţilor oficiali. Vezi S. Deviatov şi alţii, *Gibel Kirova. Faktîi i versii*, în *Rodona*, nr. 3 (2005): p. 64.

[6]5. Citat în F. Ciuev, *Sto sorok besed s Molotovîm* (Moscova, 1991), p. 310

[6]6. Citat în *Voprosîi istorii*, nr. 2 (1995): 16–17

Nikolai Ivanovici Ejov (1895–1940) a jucat un rol central în îndeplinirea ordinelor lui Stalin privitoare la epurările în masă şi la represiunea din 1935-1938. Iniţial, Ejov a supravegheat această campanie în calitate de secretar al Comitetului Central, însărcinat cu monitorizarea NKVD. La sfârşitul lui 1936, a fost pus direct la conducerea organizaţiei. Sub îndrumarea lui Stalin, Ejov a dirijat operaţiunile represive pe scară largă din 1937–1938, care au constituit miezul Marii Terori. După ce şi-a îndeplinit sarcinile care-i fuseseră puse pe umeri, Ejov a fost arestat şi împuşcat.

Aleksandr Vasilievici Kosarev (1903–1939) a fost şeful Comsomol, organizaţia tineretului sovietic. El a fost arestat în 1938 şi împuşcat în 1939.

[6]7. A.N. Artizov şi alţii, *Reabilitaţiia: Kak eto bîlo*, vol. 2 (Moscova, 2003), pp. 546, 548–549, şi vol. 3 (Moscova, 2004), pp. 491–492

[6]8. Şi rudele lui Nikolaev au avut destine tragice. Aproape toate – mama, două surori, soţul surorii sale mai mici, soţia fratelui său şi, în afară de Milda Draule însăşi, sora ei, soţul surorii ei şi chiar vecinul lui Nikolaev – au fost împuşcate sau au murit în închisoare (Kirilina, *op.cit.*, p. 367).

[6]9. Ghenrih Grigorievici Iagoda (1891–1938) a fost vicepreşedinte al OGPU începând cu 1923 şi comisar al poporului pentru afaceri interne (şeful NKVD), din 1934 până în 1936. A fost arestat în 1937 şi împuşcat în 1938.

[7]0. Artizov şi alţii, *Reabilitaţiia*, *op.cit.*, vol. 3, pp. 466–467. Nikolaev şi-a înregistrat oficial revolverul în 1924 şi 1930.

[7]1. *Ibid.*, pp. 490, 499

[7]2. *Ibid.*, p. 493

[7]3. Kirilina, *op.cit.*, pp. 344–347; Artizov şi alţii, *Reabilitaţiia*, *op.cit.*, vol. 3, pp. 494–498

[7]4. Citat în Iu.G. Murin, *Iosif Stalin v obiatiiah semi, op.cit.*, p. 168

[7]5. RGASPI, f. 17, op. 163, d. 1052, l. 152

[7]6. *Ibid.*, ll. 152, 153. Pentru textul complet al memorandumului lui Stalin, vezi *ibid.*, f. 71, op. 10, d. 130, ll. 13–15.

[7]7. Citat în *Pravda*, 2 decembrie 1935

[7]8. Din jurnalul Mariei Svanidze; citat în Murin, *Iosif Stalin v obiatiiah semi*, *op.cit.*, pp. 173–175

[7]9. Discurs la şedinţa plenară a Comitetului Central din martie 1937; citat în *Voprosîi istorii*, nr. 3 (1995): p. 14

[8]0. D.A. Volkogonov, *Triumf i traghediia*, vol. 2, pt. 2 (Moscova, 1989), p. 249

[8]1. *Izvestiia ŢK KPSS*, nr. 7 (1989): pp. 86–93

[8]2. Avel Safronovici Enukidze (1877–1937) a fost vechi membru al partidului bolşevic, care s-a împrietenit cu Stalin când erau revoluţionari ilegalişti în Transcaucazia. După revoluţie, Enukidze a deţinut o funcţie înaltă în parlamentul sovietic. Printre îndatoririle lui se număra aceea de a avea grijă de nevoile liderilor sovietici de la vârf. În respectiva funcţie, el şi-a dobândit reputaţia unei persoane căreia îi plăcea un stil de viaţă extravagant şi probabil acest lucru a contribuit la căderea lui în dizgraţie. În 1935, a fost înlăturat din funcţie în urma unor acuzaţii inventate, iar, în 1937, a fost împuşcat.

[8]3. Haustov şi alţii, *Lubianka*, *op.cit.*, pp. 599, 601–612, 618–619, 626–637, 638–650, 663–669

[8]4. O prezentare a relaţiei dintre cei doi este oferită în Oleg V. Hlevniuk, *In Stalin's Shadow*, *op.cit.*

[8]5. Mihail Nicolaevici Tuhacevski (1893–1937) a fost un erou bolşevic al Războiului Civil, care a deţinut funcţii înalte în Armata Roşie înainte să fie numit adjunct al comisarului poporului pentru apărare, Kliment Voroşilov, cu care a avut numeroase conflicte. Stalin şi mulţi alţi lideri militari sovietici îl priveau cu suspiciune pe Tuhacevski, considerându-l un potenţial conspirator pentru că se aflase mulţi ani sub comanda lui Troţki. Tuhacevski şi mulţi colegi de-ai săi militari au fost împuşcaţi pe baza unor acuzaţii politice fabricate.

[8]6. Haustov şi Samuelson, *op.cit.*, pp. 106–121

Agitaţie în cercul apropiaţilor lui Stalin

[1]. Asupra acestui subiect, relatările bodyguardului coincid pe deplin cu cele ale lui Hruşciov. Vezi Sergei Khrushchev, *op.cit.*, vol. 2, p. 147; Edvard Radzinsky, *op.cit.*, p. 573.

[2]. Khrushchev, *op.cit.*, vol. 2, p. 147

[3]. Radzinsky, *op.cit.*, p. 573

[4]. A.L. Miasnikov, *Ia lecil Stalina* (Moscova, 2011), pp. 302, 304–305

[5]. Lazar Moiseevici Kaganovici (1893–1991) a fost unul dintre tovarăşii cei mai apropiaţi ai lui Stalin în anii 1930. Începând cu 1931, el a acţionat practic ca delegatul lui Stalin în chestiunile ce ţineau de partid. Înainte de război, influenţa lui politică era cam scăzută şi a fost trimis să lucreze în funcţii economice, dar, datorită devotamentului său neţărmurit faţă de Stalin, a continuat să facă parte din cercul apropiaţilor acestuia. În 1957, s-a opus ascensiunii lui Hruşciov şi a fost pensionat forţat. A trăit aproape 100 de ani şi a rămas, până la moarte, un stalinist convins. Vezi E.A. Rees, *Iron Lazar: A Political Biography of Lazar Kaganovich* (Londra şi New York, 2012).

[6]. Nikolai Alekseevici Voznesenski (1903–1950) a fost membru al generaţiei postrevoluţionare de funcţionari stalinişti. S-a înscris în partid după Războiul Civil, a studiat la Institutul Corpului de Profesorat Comunist de la Moscova şi apoi a deţinut mai multe funcţii guvernamentale. Cariera lui Voznesenski a avut de câştigat de pe urma perioadei în care a lucrat direct sub Andrei Jdanov, la Leningrad. Când Jdanov a fost promovat în conducerea de vârf, şi-a luat protejaţii cu el. Voznesenski a beneficiat, de asemenea, de pe urma tuturor posturilor rămase libere în urma represiunii în masă. În 1938, a fost numit la conducerea Comisiei de Stat a Planificării, iar, în 1941, a devenit prim-vicepreşedinte al lui Stalin în Consiliul Comisarilor Poporului. După război, el a fost membru al conducerii la vârf, însă,

după moartea lui Jdanov în 1948, el împreună cu alţi protejaţi ai lui Jdanov au început să piardă din influenţă. În 1949, Stalin a aranjat o serie de dosare care au alcătuit Afacerea Leningrad. Voznesenski a fost arestat şi împuşcat.

Aleksei Aleksandrovici Kuzneţov (1905–1950) s-a evidenţiat, de asemenea, sub patronajul lui Jdanov. El a deţinut multe funcţii de partid la Leningrad şi a fost transferat la Moscova după război. Acolo a devenit secretar al Comitetului Central şi a fost numit responsabil de chestiunile legate de personalul Comitetului Central. A fost arestat şi împuşcat în legătură cu Afacerea Leningrad.

[7]. M.A. Menşikov, *S vintovkoi i vo frake* (Moscova, 1996), p. 138

[8]. Scrisoare trimisă de Ignatiev lui Beria, din 27 martie 1953; citată în N.V. Petrov, *Palaci*, *op.cit.*, p. 299

[9]. K.M. Simonov, *op.cit.*, pp. 341–343

[10]. Pavel Sudoplatov afirmă că în 1950 Stalin a ordonat să se instaleze microfoane ca să-i spioneze pe Molotov şi pe Mikoian (Pavel Sudoplatov şi alţii, *Misiuni speciale: Memoriile unui maestru al spionajului sovietic*, Editura Litera, 2013). Chiar dacă Sudoplatov se înşală cu privire la momentul şi la ţinta acestei interceptări a conversaţiilor, simpla menţiune a unor astfel de ordine ale lui Stalin reflectă un fenomen real de care îşi aminteşte acest înalt oficial din domeniul securităţii.

[11]. Simonov, *op.cit.*, pp. 160–161. Citat din Yoram Gorlizki şi Oleg Hlevniuk, *Cold Peace, op.cit.*, p. 83

[12]. Interviu cu V.G. Truhanovski în *Novaia i noveişaia istoriia*, nr. 6 (1994): pp. 78–79

[13]. Citat în O.V. Hlevniuk şi alţii, *Politbiuro ŢK VKP(b) i Sovet Ministrov SSSR. 1945–1953* (Moscova, 2002), p. 399. Vezi şi Yoram Gorlizki, *Ordinary Stalinism: The Council of Ministers and the Soviet Neopatrimonial State, 1946–1953*, în *Journal of Modern History* 74, nr. 4 (2002): pp. 723–725.

[14]. Citat în Hlevniuk şi alţii, *Politbiuro ŢK VKP(b)*, *op.cit.*, p. 409

[15]. O.V. Hlevniuk şi alţii, *Reghionalnaia politika Hruşceva. ŢK VKP(b) i mestnîie partinîie komitetî. 1953–1964* (Moscova, 2009), p. 161

[16]. La începutul lui 1951, miniştrii sovietici primeau un salariu lunar de 20 000 de ruble, iar adjuncţii lor primeau 10 000 (RGANI, f. 5, op. 25, d. 279, l. 17). Alţi înalţi oficiali din Moscova şi de prin ţară primeau salarii care se ridicau la câteva mii de ruble, precum şi beneficii considerabile. L.V. Maksimenkov, *op.cit.*, p. 627, vorbeşte despre onorarii plătite scriitorilor care însumau milioane de ruble. Pentru comparaţie, venitul mediu pe cap de locuitor al unei gospodării

ţărăneşti, în 1950, era de mai puţin de 100 de ruble pe lună (V.P. Popov, *Rossiiskaia derevnia posle voinî*, *op.cit.*, p. 46). În acelaşi timp, mulţi înalţi oficiali nu erau impozitaţi, în vreme ce povara fiscală pusă asupra populaţiei, în general, creştea constant.

[1]7. Citat în Khrushchev, *op.cit.*, vol. 2, p. 89

[1]8. N. Fedorenko, *Nocinîie besedî*, în *Pravda*, 23 octombrie 1988, p. 4

[1]9. *Izvestiia ŢK KPSS*, nr. 9 (1990): pp. 113, 118

Capitolul 4

[1]. Robert Conquest, *The Great Terror: Stalin's Purges of the 1930s* (New York, 1968). Deciziile şi alte documente asociate operaţiunilor pe scară largă, din 1937–1938, au fost publicate în limba engleză (vezi Oleg V. Hlevniuk, *The History of the Gulag from Collectivization to the Great Terror*, *op.cit.*, pp. 140–165). Există deja o literatură bogată care scoate în evidenţă mecanismul prin care a fost efectuată Teroarea. Printre lucrările generale pe această temă, disponibile în engleză, se numără J. Arch Getty şi Oleg V. Naumov, *The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939*, ediţie actualizată şi prescurtată (New Haven, 2010); David R. Shearer, *Policing Stalin's Socialism: Repression and Social Order in the Soviet Union, 1924–1953* (New Haven şi Londra, 2009); Paul Hagenloh, *Stalin's Police: Public Order and Mass Repression in the USSR, 1926–1941* (Washington, D.C. şi Baltimore, 2009).

[2]. Arhiva de Stat a Federaţiei Ruse (GARF), f. R-9401, op. 1, d. 4157, ll. 201–205. Aceste cifre au apărut în numeroase publicaţii. Vezi, de exemplu, Hlevniuk, *History of the Gulag*, *op.cit.*, pp. 165–170, 289–290.

[3]. Notă scrisă de Stalin pe o telegramă primită de la şeful NKVD pentru provincia Sverdlovsk; datată 10 septembrie 1937; citată în V.N. Haustov şi alţii, *Lubianka. Stalin i Glavnoe upravlenie gosbezopasnosti NKVD. 1937–1938* (Moscova, 2004), pp. 348–351

[4]. Instrucţiuni către Ejov (cel mai probabil), din 13 septembrie 1937; *ibid.*, p. 352

[5]. Notă scrisă de Stalin pe un raport asupra situaţiei, primit de la Ejov, cu privire la „operaţiunea de lichidare a cadrelor de spionaj poloneze"; din 14 septembrie 1937; *ibid.*, pp. 352–359

[6]. Instrucţiunile lui Stalin scrise ca răspuns la un rezumat NKVD al mărturiilor unor arestaţi; din 30 aprilie 1938; *ibid.*, pp. 527–537

[7]. Instrucţiunile lui Stalin scrise ca răspuns la un raport NKVD despre un „grup terorist" din industria cauciucului; din 2 septembrie 1938; *ibid.*, pp. 546–547

[8]. Citat în N.S. Tarhova şi alţii, *Voennîi sovet pri narodnom komissare oboronî SSSR. 1–4 iiunia 1937 g.* (Moscova, 2008), p. 137

[9]. Citat în V.A. Nevejin, *Zastolnîie reci Stalina. Dokumentî i materialî* (Moscova, 2003), pp. 132–135

[10]. Rozengolţ a fost arestat pe 7 octombrie 1937; V.N. Haustov şi L. Samuelson, *op.cit.*, pp. 138–139

[11]. RGASPI, f. 17, op. 162, d. 20, l. 87

[12]. APRF, f. 3, op. 65, d. 223, l. 90; Oleg Hlevniuk, *The Reasons of the „Great Terror": The Foreign-Political Aspect*, în Silvio Pons şi Andrea Romano, *Russia in the Age of Wars 1914-1945* (Milano, 2000), pp. 165–166

[13]. APRF, f. 3, op. 65, d. 223, l. 142

[14]. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 772, l. 14

[15]. *Ibid.*, l. 88

[16]. *Stenograma zasedanii fevralsko-martovskogo plenuma 1937 g*, în *Voprosî istorii*, nr. 3 (1995): pp. 13–14

[17]. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 203, ll. 62, 77–78

[18]. Citat în Tarhova şi alţii, *op.cit.*, p. 133

[19]. Edward Hallet Carr, *The Comintern and the Spanish Civil War* (Londra şi Basingstoke, 1984), p. 44

[20]. RGASPI, f. 17, op. 162, d. 21, l. 157; N.F. Bugai, *Vîselenie soveţkih koreiţev s Dalnego Vostoka*, în *Voprosî istorii*, nr. 5 (1994): p. 144.

[21]. F. Ciuev, *Sto sorok besed s Molotovîm, op.cit.*, pp. 390, 391, 416

[22]. L.M. Kaganovici, *Pamiatnîie zapiski* (Moscova, 1996), pp. 549, 558

[23]. Citat în A.S. Iakovlev, *Ţel jîzni* (Moscova, 1987), p. 212

[24]. Descoperirea „grupurilor contrarevoluţionare" (mai degrabă decât a duşmanilor singuratici) a fost unul dintre principalele obiective ale procesului de obţinere a confesiunilor de la deţinuţi.

[25]. Citat în Hlevniuk, *History of the Gulag*, *op.cit.*, p. 163

[26]. Un studiu detaliat despre rolul lui Stalin în organizarea Terorii a fost realizat pe baza unui număr mare de documente din arhive. Vezi Haustov şi Samuelson, *op.cit.*

[27]. Aceste calcule s-au făcut pe baza numerotării birocratice a rapoartelor lui Ejov, publicate în Haustov şi alţii, *Lubianka*, *op.cit.* Îi mulţumesc lui N.V. Petrov, care a atras atenţia asupra posibilităţii utilizării acestei surse.

[28]. Oleg V. Hlevniuk, *Master of the House*, *op.cit.*, p. 270

[29]. RGASPI, f. 671, op. 1, d. 265, l. 22

[30]. *Istoriceskii arhiv*, nr. 1 (1992): pp. 125–128

[3]1. Datele oficiale pentru creşterea industrială au înregistrat o creştere de 28,7%, în 1936, 11,2%, în 1937 şi 11,8%, în 1938. Potrivit calculelor economiştilor, care folosesc metode moderne, aceste cifre ar corespunde valorilor de creştere de 10,4%, 2,3% şi, respectiv, 1,1%. Vezi R.W. Davies, Mark Harrison şi S.G. Wheatcroft, *The Economic Transformation of the Soviet Union, op.cit.*, pp. 302–303.

[3]2. În perioada 1937–1938, în total, 35 000 de comandanţi au fost daţi afară din Armata Roşie (exceptând forţele aeriene şi pe cele navale). Mulţi dintre aceştia au fost arestaţi. Chiar de la începutul lui 1940, aproximativ 11 000 dintre ei fuseseră trimişi înapoi în armată, aşadar, circa 24 000 au dispărut. Se poate dobândi o idee a proporţiilor acestei reduceri comparând aceste cifre cu numărul de absolvenţi de colegii şi academii militare dintr-o perioadă de trei ani, din 1935 până în 1937: puţin peste 27 000 (*Izvestiia ŢK KPSS*, nr. 1 [1990]: pp. 186–189). Se înţelege de la sine că ofiţerii care fuseseră concediaţi, arestaţi şi apoi aduşi înapoi la datorie au suferit traume emoţionale serioase care le-au afectat performanţa. În plus, teama că puteau fi şi ei arestaţi a avut, cu siguranţă, un efect asupra celor care nu fuseseră concediaţi sau întemniţaţi.

[3]3. GARF, R-8131, op. 37, d. 112, l. 16

[3]4. Citat în A.I. Kartunova, *1938-i. Poslednii god jizni i deitelnosti marşala*, în V.K. Bliuhera, *Novaia i noveişaia istoriia*, nr. 1 (2004): p. 175

[3]5. RGASPI, f. 17, op. 162, d. 24, l. 17

[3]6. Stenogramă a celui de-al XVIII-lea Congres al Partidului; *XVIII sezd Vsesoiuznoi Kommunisticeskoi Partii (b). 10–21 marta 1939 g.* (Moscova, 1939), pp. 12–15

[3]7. Maksim Maksimovici Litvinov (1876–1951), care a intrat în ceea ce a devenit partidul bolşevic cu mult înainte de Revoluţie, a slujit cauza afacerilor externe sovietice, într-o calitate sau alta, aproape pe întreaga durată a vieţii sale adulte. După ani buni în care a fost comisar adjunct şi apoi comisar, a căzut în dizgraţie la sfârşitul anilor 1930. În timpul războiului, Stalin a hotărât să profite de legăturile pe care Litvinov le stabilise în Occident şi de reputaţia de care acesta se bucura acolo şi l-a numit ambasador sovietic în Statele Unite. Către sfârşitul războiului, Litvinov a fost înlăturat din funcţie pentru ultima dată, dar nu a fost arestat niciodată şi i s-a permis să-şi trăiască viaţa liniştit.

[3]8. A.I. Mikoian, *Tak bîlo*, *op.cit.*, p. 534

[3]9. S.Z. Sluci, *Stalin i Ghitler, 1933–1941: Rascetî i proscetî Kremlia*, în *Otecestvennaia istoriia*, nr. 1 (2005): pp. 98–119

[40]. RGASPI, f. 17, op. 166, d. 592, l. 107

[41]. Citat în G.Ia. Rudoi, *Otkroveniia i priznaniia. Naţişţkaia verhuşka o voine „tretego reiha“ protiv SSSR* (Moscova, 1996), p. 65

[42]. V.G. Komplektov şi alţii, *Dokumentî vneşnei politiki SSSR. 1939*, vol. 22 (Moscova, 1992), vol. 1, p. 624; vol. 2, p. 585 Această corespondenţă a fost păstrată şi în arhiva personală a lui Stalin: RGASPI, f. 558, op. 11, d. 296, ll. 1–3.

[43]. Citat în S.Z. Sluci, *Reci Stalina, kotoroi ne bîlo*, în *Otecestvennaia istoriia*, nr. 1 (2004): p. 114. În acest articol, Sluci oferă o relatare detaliată a acestui presupus discurs şi susţine, în mod convingător, că discursul a fost un fals.

[44]. Citat în G.M. Adibekov şi alţii, *Politbiuro ŢK RKP(b) VKP(b) i Komintern. 1919–1943. Dokumentî* (Moscova, 2004), pp. 780–781

[45]. Anna M. Cienciala, Natalia S. Lebedeva şi Wojciech Materski, *Katyn: A Crime without Punishment* (New Haven şi Londra, 2007)

[46]. Alfred Bilmanis, *Latvian-Russian Relations: Documents* (Washington, D.C., 1944), pp. 196–197

[47]. Citat în L.E. Reşin şi alţii, *1941 god*, vol. 2 (Moscova, 1998), pp. 595–596

[48]. Însemnare a lui Stalin pe marginea unui mesaj codificat primit din partea secretarului Comitetului Central din Bielorusia, Ponomarenko, din 13 noiembrie 1939; RGASPI, f. 558, op. 11, d. 66, l. 13

[49]. O.A. Rjeşevskii şi O. Vehviliainen, *Zimniaia voina 1939–1940* (Moscova, 1999), vol. 1, pp. 324–325

[50]. Sergei Khrushchev, *op.cit.*, vol. 1, p. 266

[51]. Hlevniuk, *History of the Gulag*, *op.cit.*, p. 236

[52]. Stenogramele sovietice ale conversaţiilor lui Molotov cu Hitler şi von Ribbentrop, din 13 noiembrie 1940, au fost publicate în G.E. Mamedov şi alţii, *Dokumentî vneşnei politiki* (Moscova, 1998), vol. 23, cap. 2, pt. 1, pp. 63–78.

[53]. *Ibid.*, pp. 135–137

[54]. G.A. Kumanev, *Riadom so Stalinîm* (Smolensk, 2001), pp. 463–470

[55]. Potrivit lui Ceadaev în *ibid.*, preşedintele Gosplan, Nikolai Voznesenski, a fost, de asemenea, prezent la reuniune. În acel moment, Voznesenski încă nu era membru al Biroului Politic.

[56]. Cernobaev, *op.cit.*, pp. 317–318

[57]. Aleksandr Sergheevici Şcerbakov (1901–1945) a făcut parte din generaţia postrevoluţionară, fiind numit de Stalin responsabil cu propaganda în cadrul aparatului Comitetului Central. În 1938, a fost

numit prim-secretar al organizaţiei de partid de la Moscova, precum şi secretar al Comitetului Central. Şcerbakov a murit tânăr.

[5]8. Comentariile lui Stalin, la o reuniune din 17 ianuarie 1941, aşa cum au fost consemnate de V.A. Malîşev în jurnalul său; citat în *Istocinik*, nr. 5 (1997): p. 114

[5]9. Mikoian, *Tak bîlo*, *op.cit.*, p. 346

[6]0. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 769, ll. 176–176 ob

[6]1. *Istoriceskii arhiv*, nr. 5 (1994): p. 222

[6]2. Citat în Yoram Gorlizki şi Oleg Hlevniuk, *Stalin and His Circle*, în Ronald Grigor Suny, *The Cambridge History of Russia*, vol. 3 (Cambridge, 2006), p. 248

[6]3. De fapt, Stalin a vorbit la această recepţie de câteva ori, dar pentru a nu încărca relatarea, voi trata toate aceste remarci ca pe un singur discurs. Stenograma comentariilor lui Stalin nu s-a păstrat, însă mai mulţi martori spun că el zice în esenţă acelaşi lucru. Vezi Nevejin, *Zastolnîie reci Stalina*, *op.cit.*, pp. 273–296.

[6]4. Discursul lui Stalin la o reuniune a propagandiştilor din Moscova şi Leningrad; *Istoriceskii arhiv*, nr. 5 (1994): p. 13

[6]5. E.N. Kulkov şi O.A. Rjeşevskii, *Zimniaia voina*, *op.cit.*, vol. 2, pp. 281–282

[6]6. Dezbaterea pe marginea acestui subiect a devenit deosebit de activă în ultimii 20 de ani. În general, numeroasele argumente în favoarea ideii că Stalin plănuia o lovitură preventivă – dintre care unele par motivate politic – nu par să solicite o atenţie serioasă, dar această teorie a generat o serie de lucrări care au prezentat dovezi şi argumente interesante. Eu folosesc date statistice prezentate într-un studiu al lui Mihail Meltiuhov, cu toate că nu sunt convins de argumentul lui general. Vezi M. Meltiuhov, *Upuşcennîi şans Stalina. Sovetkii Soiuz i borba za Evropu. 1939-1941* (Moscova, 2002).

[6]7. *Ibid.*, pp. 360, 392–393

[6]8. Davies, Harrison şi Wheatcroft, *The Economic Transformation of the Soviet Union*, *op.cit.*, p. 321

[6]9. Meltiuhov, *op.cit.*, pp. 392, 393

[7]0. Citat în E.A. Osokina, *Za fasadom „stalinskogo izobiliia“* (Moscova, 2008), pp. 272–277

[7]1. *Voenno-istoriceskii jurnal*, nr. 1 (1991): p. 17

[7]2. În septembrie 1940, guvernul a permis ca aceia care au primit astfel de condamnări să fie trimişi în Gulag pentru a-şi ispăşi perioadele de detenţie, încălcând propria lege (GARF, f. R-5446, op. 57, d. 79, l. 31). Aceşti deţinuţi au avut un destin îngrozitor şi nu

întotdeauna au fost eliberaţi după ispăşirea perioadelor scurte stabilite de tribunale.

[7]3. Dintr-o conversaţie purtată pe 15 aprilie 1942 de Stalin şi generalul Nikolai Biriukov, unul dintre şefii Direcţiei Centrale a Batalioanelor de Mecanizate; N. Biriukov, *Tanki-frontu. Zapiski soveţkogo generala* (Smolensk, 2005), pp. 143–144

[7]4. Reşin şi alţii, *1941 god*, *op.cit.*, pp. 54–55

[7]5. Meltiuhov, *op.cit.*, p. 246; M.Iu. Muhin, *Aviapromîşlennost SSSR v 1921–1941 godah* (Moscova, 2006), pp. 154–155, 291–299

[7]6. David Murphy, care a făcut un studiu atent al tuturor rapoartelor disponibile ale serviciilor secrete sovietice din ajunul războiului, dă nişte note destul de mari spionajului sovietic. Totuşi, el observă efortul şefilor serviciilor secrete sovietice de a-şi adapta constatările la prejudecăţile lui Stalin. În această privinţă, Murphy face paralele istorice: ezitarea guvernului conservator al Marii Britanii, din anii 1930, de a evalua corect ameninţarea nazistă şi concentrarea obtuză a serviciilor secrete americane pe descoperirea armelor de distrugere în masă în Irak, în timp ce administraţiile anterioare au pierdut din vedere indiciile care sugerau iminenţa unui atac terorist pe teritoriu propriu. Vezi David E. Murphy, *What Stalin Knew: The Enigma of Barbarossa* (New Haven şi Londra, 2005), pp. xviii–xix.

[7]7. Citat în Reşin şi alţii, *1941 god*, *op.cit.*, pp. 382–383

Pacientul numărul 1

[1]. Sergei Khrushchev, *op.cit.*, vol. 2, p. 148

[2]. A.L. Miasnikov, *op.cit.*, pp. 294–295

[3]. *Ibid.*, p. 302

[4]. Ilizarov, *op.cit.*, p. 110

[5]. RGASPI, f. 558, op. 1, d. 4327, l. 1

[6]. *Ibid.*, op. 4, d. 619, ll. 172, 173

[7]. Ilizarov, *op.cit.*, p. 110

[8]. Scrisoare de la Stalin către Malinovski, noiembrie 1913; citată în A. Ostrovski, *op.cit.*, pp. 397–398

[9]. Ilizarov, *op.cit.*, p. 110

[1]0. RGASPI, f. 17, op. 3, d. 154, l. 2

[1]1. *Ibid.*, d. 303, l. 5

[1]2. Alliluieva, *op.cit.*, p. 33

[1]3. Nu s-au găsit informaţii despre călătoriile lui Stalin în sud, în 1924, deşi o decizie a Biroului Politic din august 1924 i-a acordat o vacanţă de două luni; RGASPI, f. 17, op. 3, d. 459, l. 2.

[1]4. Ilizarov, *op.cit.*, pp. 112–113, 118–119

[15]. Citat în Lih, Naumov şi Hlevniuk, *Stalin's Letters to Molotov, op.cit.*, p. 91

[16]. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 69, ll. 53–54

[17]. Citat în Lih, Naumov şi Hlevniuk, *Stalin's Letters to Molotov*, *op.cit.*, p. 113

[18]. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 69, l. 670b

[19]. *Ibid.*, l. 68

[20]. Din memoriile lui Valedinski; citat în *Istocinik*, nr. 2 (1998): p. 68

[21]. Citat în Lih, Naumov şi Hlevniuk, *Stalin's Letters to Molotov*, *op.cit.*, p. 138

[22]. Citat în *Istocinik*, nr. 2 (1998): p. 69

[23]. *Ibid.*, p. 69; Ilizarov, *op.cit.*, pp. 112–113

[24]. Citat în Lih, Naumov şi Hlevniuk, *Stalin's Letters to Molotov*, *op.cit.*, p. 175

[25]. Iu.G. Murin, *Iosif Stalin v obiatiiah semi, op.cit.*, p. 32

[26]. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 728, l. 29

[27]. Citat în Murin, *Iosif Stalin v obiatiiah semi*, *op.cit.*, p. 37

[28]. I.V. Stalin, *Works*, vol. 13 (Moscova, 1954), p. 136. Traducere uşor revizuită

[29]. Citat în O.V. Hlevniuk şi alţii, *Stalin i Kaganovici. Perepiska. 1931–1936* (Moscova, 2001), p. 180

[30]. S.V. Deviatov şi alţii, *Garaj osobogo naznaceniia, op.cit.*, p. 157

[31]. Scrisori de la Stalin către Ienukidze, datate între 16 august şi 13 septembrie 1933; RGASPI, f. 558, op. 11, d. 728, ll. 38, 40

[32]. Scrisoare din 7 septembrie 1933; citată în A.V. Kvaşonkin şi alţii, *op.cit.*, p. 254

[33]. Din jurnalul Mariei Svanidze; citat în Murin, *Iosif Stalin v obiatiiah semi*, *op.cit.*, p. 158

[34]. Scrisoare către A.I. Ugarov, din 16 august 1934; citată în A. Kirilina, *op.cit.*, p. 141

[35]. Din jurnalul Mariei Svanidze; citat în Murin, *Iosif Stalin v obiatiiah semi*, *op.cit.*, p. 183

[36]. Din memoriile doctorului Valedinski; citat în *Istocinik*, nr. 2 (1998): p. 70

[37]. *Ibid.*, p. 70

[38]. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 377, l. 60

[39]. Stalin a plecat din Moscova pe 9 octombrie 1945 şi s-a întors pe 17 decembrie; O.V. Hlevniuk şi alţii, *Politbiuro ŢK VKP(b), op.cit.*, p. 398.

[40]. *Ibid.*

[41]. Deviatov şi alţii, *Garaj osobogo naznaceniia*, *op.cit.*, p. 201

[42]. Descrieri ale stilului de viaţă al lui Stalin la vilele lui din sud se pot găsi în memoriile şefului de partid georgian Akaki Mgeladze, un tânăr protejat al lui Stalin care se afla în mod deosebit în graţiile lui; A.I. Mgeladze, *Stalin. Kakim ia ego znal* (2001).

[43]. Documentele medicale ale lui Stalin; RGASPI, f. 558, op. 11, d. 1483, ll. 1–101; Ilizarov, *op.cit.*, pp. 126, 129

[44]. Milovan Djilas, *op.cit.*, p. 60

[45]. Citat în *Istoriceskii arhiv*, nr. 3 (1997): p. 117

[46]. Mgeladze, *Stalin*, p. 125

[47]. Citat în E. Hodja, *So Stalinîm. Vospominaniia* (Tirana, 1984), p. 137

[48]. Alliluieva, *op.cit.*, p. 22

[49]. *Ibid.*, pp. 206–207

[50]. Miasnikov, *op.cit.*, p. 302

[51]. Alliluieva, *op.cit.*, p. 207

[52]. Miasnikov, *op.cit.*, pp. 304–305

[53]. Stenograma unei conversaţii din martie 1978, publicată în F. Ciuev, *Sto sorok besed s Molotovîm, op.cit.*, p. 324

Capitolul 5

[1]. Următoarele descrieri ale întrunirilor din Cabinetul lui Stalin, din 21 şi 22 iunie 1941, se bazează pe G.K. Jukov, *Vospominaiia i razmîşleniia* (Moscova, 2002), vol. 1, pp. 260–269; A.I. Mikoian, *Tak bîlo*, *op.cit.*, p. 388; şi A.A. Cernobaev, *op.cit.*, pp. 337–338.

[2]. Semion Konstantinovici Timoşenko (1895–1970) a fost comandant al Diviziei 1 Cavalerie în timpul Războiului Civil, iar, în această funcţie, a colaborat îndeaproape cu Stalin. A continuat să-şi construiască o carieră militară de succes şi, după dezastrul din Finlanda, l-a înlocuit pe Voroşilov în funcţia de comisar al apărării şi a fost promovat la gradul de mareşal. Totuşi, în timpul războiului cu Germania, Timoşenko nu s-a dovedit a fi deosebit de capabil şi a fost trimis în spatele frontului. După război până la pensionarea sa în 1960, a primit poziţii inferioare, de conducere a diverselor districte militare.

Gheorghi Konstantinovici Jukov (1896–1974) a făcut carieră militară după ce a servit în Armata Roşie în timpul Războiului Civil. A avansat rapid în grad la sfârşitul anilor 1930, când epurările din corpul ofiţerilor au creat noi oportunităţi. Jukov s-a dovedit un comandant competent în timpul conflictelor militare cu Japonia din 1939. Înainte de războiul cu Germania, a fost numit şef al Statului Major General. Războiul s-a dovedit a fi perioada în care a înregistrat cel mai mare succes al său. A ajuns să fie unul dintre cei mai buni mareşali ai Uniunii Sovietice şi a

fost adjunct al comandantului suprem (Stalin). După ce războiul s-a încheiat, Jukov a căzut în dizgraţie, dar s-a bucurat de o scurtă perioadă de glorie, după moartea lui Stalin, când a fost ministru al Apărării, din 1955 până în 1957. Hruşciov însă îl privea cu precauţie pe ambiţiosul mareşal şi l-a forţat să se retragă. După înlăturarea lui Hruşciov din poziţia de lider al Uniunii Sovietice, lui Jukov i s-a permis să-şi publice memoriile (prima ediţie a acestora a apărut în 1969). Deşi au fost masiv cenzurate, ele rămân o sursă importantă pentru istoricii Marelui Război pentru Apărarea Patriei (aşa cum este cunoscut în Rusia războiul cu Germania). Ediţiile recente ale memoriilor sale cuprind materialele tăiate de cenzori, dar nu vom şti niciodată în ce măsură Jukov şi-a autocenzurat manuscrisul original.

[3]. Jukov, *Vospominaniia i razmîşleniia*, *op.cit.*, vol. 1, p. 260

[4]. *Ibid.*, p. 264

[5]. Citat într-un discurs scris de Jukov în mai 1956, care trebuia să fie ţinut la şedinţa plenară a Comitetului Central, ce urma să fie dedicată cultului personalităţii, dar care nu a mai avut loc vreodată; citat în *Istocinik*, nr. 2 (1995): p. 147.

[6]. Cernobaev, *op.cit.*, p. 337

[7]. Citat în Jukov, *Vospominaiia i razmîşleniia*, *op.cit.* vol. 1, p. 265

[8]. Citat în L.E. Reşin şi alţii, *1941 god*, *op.cit.*, vol. 2, p. 432

[9]. Cernobaev, *op.cit.*, p. 337

Lev Zaharovici Mehlis (1889–1953) a fost unul dintre adjuncţii lui Stalin în anii 1920, după care a deţinut o serie de funcţii de conducere şi s-a bucurat de toată încrederea lui Stalin. După izbucnirea războiului cu Germania, Stalin l-a numit pe Mehlis responsabil cu birourile politice din cadrul Armatei Roşii care trebuiau să exercite control politic asupra comandanţilor. Stângăcia de care a dat dovadă Mehlis pe front l-a înfuriat pe Stalin, însă nu i-a distrus încrederea în ajutorul lui de nădejde. Mehlis a continuat să ocupe o serie de funcţii de conducere pe diverse fronturi. După război, a fost numit la conducerea Ministerului Controlului de Stat. Starea proastă de sănătate l-a silit să se pensioneze. A murit cu câteva săptămâni înaintea lui Stalin şi a fost înmormântat lângă zidul Kremlinului, alături de alţi lideri şi eroi sovietici.

[10]. Citat în Jukov, *Vospominaniia i razmîşleniia*, *op.cit.*, vol. 1, p. 265

[11]. Reşin şi alţii, *1941 god*, p. 431

[12]. Pentru versiunile discursului lui Molotov, vezi *Istoriceskii arhiv*, nr. 2 (1995): pp. 34–39

[13]. John Erickson, *The Road to Stalingrad* (Londra, 2003), p. 177

[1]4. Boris Mihailovici Şapoşnikov (1882–1945) a fost unul dintre puţinii ofiţeri ai Armatei Roşii care au păstrat încrederea lui Stalin chiar şi după ce a ajuns într-o funcţie înaltă. În ajunul războiului cu Germania şi în primele etape ale acestuia, Şapoşnikov a fost şeful Statului Major General al Armatei şi comisar adjunct al apărării, dar a fost nevoit să demisioneze din motive de boală. A murit cu câteva săptămâni înainte de căderea Berlinului.

[1]5. Reşin şi alţii, *1941 god*, *op.cit.*, pp. 439–440

[1]6. Jukov, *Vospominaniia i razmîşleniia*, *op.cit.*, vol. 1, p. 268

[1]7. *Rodina*, nr. 4 (2005): p. 4

[1]8. M.I. Meltiuhov, *op.cit.*, p. 413

[1]9. Jukov, *Vospominaniia i razmîşleniia*, *op.cit.*, vol. 1, p. 340

[2]0. Memoriile lui Ceadaev publicate în *Otecestvennaia istoriia*, nr. 2 (2005): p. 7

[2]1. Semion Mihailovici Budionnîi (1883–1973) a fost comandantul Diviziei 1 Cavalerie în timpul Războiului Civil şi un susţinător al lui Stalin în această perioadă. Ulterior, a devenit mareşal şi a deţinut poziţii militare de comandă, inclusiv aceea de comisar prim-adjunct al poporului pentru apărare.

[2]2. Amiralul Nikolai Gherasimovici Kuzneţov (1902–1974) a fost şeful comisariatului naval şi comandantul suprem al marinei din 1939 până în 1946. După război, a căzut în dizgraţie şi a fost retrogradat, dar, în 1951–1953, a fost numit din nou la conducerea ministerului Forţelor navale. A pierdut definitiv comanda marinei în 1955, după pierderea unei nave de luptă.

[2]3. RGASPI, f. 17, op. 162, d. 36, l. 22; *Izvestiia ŢK KPSS*, nr. 6 (1990): pp. 196–197

[2]4. N.G. Kuzneţov, *Nakanune* (Moscova, 1989), p. 327

[2]5. N.V. Petrov, *Palaci*, *op.cit.*, pp. 85–93

[2]6. *Otecestvennîie arhivî*, nr. 2 (1995): pp. 29–32; *Izvestiia ŢK KPSS*, nr. 6 (1990): pp. 208–209, 212–214

[2]7. Interviu luat de Gheorghi Kumanev lui I.V. Kovalev, care era comisar adjunct al controlului de stat când a izbucnit războiul şi era responsabil cu transportul feroviar. *Novaia i noveişaia istoriia*, nr. 3 (2005): pp. 149–150.

[2]8. Reşin şi alţii, *1941 god*, *op.cit.*, p. 497; F. Ciuev, *Sto sorok besed s Molotovîm, op.cit.*, p. 52

[2]9. Jukov afirmă în memoriile lui că Stalin a venit la comisariatul apărării de două ori (*Vospominaniia i razmîşleniia*, *op.cit.*, vol. 1, p. 287); nu există totuşi alte surse care să confirme această afirmaţie.

[3]0. Amintirile lui Mikoian sunt relatate în Reşin şi alţii, *1941 god*, *op.cit.*, pp. 497–498

[3]1. Scrisoare către conducerea sovietică de la Lavrenti Beria după arestarea sa în 1953; publicată în *Istocinik*, nr. 4 (1994): p. 7; amintirile lui Anastas Mikoian publicate în Reşin şi alţii, *1941 god*, *op.cit.*, pp. 498–499

[3]2. Citat în Reşin şi alţii, *1941 god*, *op.cit.*, p. 498

[3]3. Citat în Ciuev, *Sto sorok besed s Molotovîm*, *op.cit.*, p. 330

[3]4. Amintirile lui Anastas Mikoian publicate în Reşin şi alţii, *1941 god*, *op.cit.*, pp. 498–499

[3]5. Textul original se găseşte printre documentele personale ale lui Mikoian, aflate în posesia RGASPI

[3]6. Mikoian, *Tak bîlo*, *op.cit.*, p. 391

[3]7. Iu.A. Gorkov, *Gosudarstvennîi Komitet Oboronî postanovliaet (1941–1945)* (Moscova, 2002), pp. 30–31

[3]8. *Izvestiia ŢK KPSS*, nr. 7 (1990): p. 208, şi nr. 8 (1990): p. 208; RGASPI, f. 17, op. 163, d. 1319, l. 93

[3]9. Interviu cu Ivan Peresîpkin, comisarul comunicaţiilor pe timp de război, realizat de Gheorghi Kumanev; *Otecestvennaia istoriia*, nr. 3 (2003): p. 65

[4]0. Discursul este citat în *Pravda*, 3 iulie 1941.

[4]1. Ordin al Comisarului Poporului pentru Apărare, Stalin, din 28 iunie 1941. În V.A. Zolotarev, *Ruskii arhiv. Velikaia Otecestvennaia. Prikazî narodnogo komissara oboronî SSSR. 22 iunia 1941–1942 g.*, vol. 13 (2-2) (Moscova, 1997), pp. 37–38

[4]2. G.F. Krivoşeev şi alţii, *Velikaia Otecestvennaia bez grifa sekretnosti. Kniga poter* (Moscova, 2009), pp. 60–61

[4]3. Conversaţii dintre Stalin şi comandanţii Frontului de Vest, 26 iulie 1941; citat în V.A. Zolotarev, *Ruskii arhiv. Velikaia Otecestvennaia. Stavka VGK. 1941 g.*, vol. 16 (5–1) (Moscova, 1996), pp. 92–93

[4]4. RGASPI, f. 17, op. 167, d. 60, l. 49

[4]5. D.A. Volkogonov, *Triumf i traghediia*, *op.cit.*, vol. 2, pt. 1, p. 67

[4]6. Citat în Zolotarev, *Ruskii arhiv. Velikaia Otecestvennaia. Stavka VGK. 1941 g.*, vol. 16 (5–1), p. 361

[4]7. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 492, l. 35; *Izvestiia ŢK KPSS*, nr. 9 (1990): p. 213

[4]8. Haustov şi alţii, *Lubianka*, *op.cit.*, pp. 317–318

[4]9. Pentru textele acestor decizii, cu modificările operate de Stalin, vezi *Vestnik arhiva Preszidenta Rossiiskoi Federaţii. Voina. 1941–1945* (Moscova, 2010), pp. 37–40.

[5]0. Haustov şi alţii, *Lubianka*, *op.cit.*, pp. 317–318

[5]1. Reşin şi alţii, *1941 god*, *op.cit.*, pp. 476–479

[5]2. Citat în *Izvestiia ŢK KPSS*, nr. 7 (1990): p. 209

[5]3. *Istoriceskii arhiv*, nr. 1 (1993): pp. 45–46

[5]4. Interviu cu I.V. Kovalev, luat de Gheorghi Kumanev, publicat în *Novaia i noveişaia istoriia*, nr. 3 (2005): pp. 160–161

[5]5. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 235, l. 123

[5]6. Jukov, *Vospominaniia i razmîşleniia*, *op.cit.*, vol. 1, pp. 350–353

[5]7. Krivoşeev şi alţii, *op.cit.*, p. 84

[5]8. Citat în Zolotarev, *Ruskii arhiv*, *op.cit.*, vol. 16 (5-1), pp. 108–109; *Izvestiia ŢK KPSS*, nr. 9 (1990): pp. 199–200

[5]9. A.M. Vasilevski, *Delo vsei jizni* (Moscova, 1978), p. 132

Aleksandr Mihailovici Vasilevski (1895–1977) a fost mareşal sovietic renumit şi o personalitate de seamă în Marele Război pentru Apărarea Patriei. A fost adjunct şi apoi şef al Statului Major General şi a comandat trupele sovietice din Extremul Orient în timpul războiului cu Japonia. După război, a fost ministru al Apărării.

[6]0. Krivoşeev şi alţii, *op.cit.*, p. 85

[6]1. Interviu cu Jukov publicat în K. Simonov, *op.cit.*, p. 361

[6]2. Zolotarev, *Ruskii arhiv, op.cit.*, vol. 16 (5-1), pp. 175

[6]3. Simonov, *op.cit.*, pp. 361–363

[6]4. *Voenno-istoriceskii jurnal*, nr. 1 (1992): 77 şi nr. 6–7 (1992): 17; Zolotarev, *Ruskii arhiv, op.cit.*, vol. 16 (5-1), pp. 378–379

[6]5. A.E. Golovanov, *Dalniaia bombardirovocinaia...* (Moscova, 2004), p. 78

[6]6. *Izvestiia ŢK KPSS*, nr. 12 (1990): pp. 210–211

[6]7. Mikoian, *Tak bîlo*, *op.cit.*, p. 417. Mikoian scrie că acest lucru se întâmpla pe 16 octombrie, dar, în mod clar, se referă la discuţia despre ordinul de părăsire a Moscovei care a fost adoptat, de fapt, pe 15 octombrie. Evident, această întâlnire a avut loc în apartamentul lui Stalin.

[6]8. *Izvestiia ŢK KPSS*, nr. 12 (1990): p. 217

[6]9. Interviu cu Aleksandr Vasilevski în Simonov, *op.cit.*, p. 446

[7]0. Raport NKVD din 21 octombrie 1941; publicat în *Istocinik*, nr. 5 (1995): p. 152

[7]1. M.M. Gorinov şi alţii, *Moskva voennaia. 1941–1945. Memuarî i arhivnîie dokumentî* (Moscova, 1995), p. 550; *Izvestiia ŢK KPSS*, nr. 1 (1991): p. 217

[7]2. Gorinov şi alţii, *op.cit.*, pp. 111, 116–119; Mikoian, *Tak bîlo*, *op.cit.*, pp. 419–420

[7]3. A.I. Şahurin, *Krîlia pobedî* (Moscova, 1990), pp. 156–157

[7]4. *Izvestiia ŢK KPSS*, nr. 1 (1991): pp. 215–216 şi nr. 4 (1991): pp. 210–214; *Istoriceskii arhiv*, nr. 3 (1997): p. 92

[7]5. S.V. Tocenov, *Volneniia i zabastovki na tekstilnîh predpriiatiiah Ivanovskoi oblast oseniu 1941 goda*, în *Otecestvennaia istoriia*, nr. 3 (2004): pp. 42–47; *Istoriceskii arhiv*, nr. 2 (1994): pp. 111–136.

[7]6. Citat în G.K. Jukov, *Vospominaniia i razmîşleniia*, *op.cit.*, vol. 2, pp. 26–27

[7]7. Citat în *Pravda*, 7 noiembrie 1941

[7]8. S.V. Deviatov şi alţii, *Moskovskii Kreml, op.cit.*, p. 87

[7]9. *Ibid.*, pp. 57–61, 64

[8]0. *Pravda*, 8 noiembrie 1941

[8]1. Deviatov şi alţii, *Moskovskii Kreml*, *op.cit.*, p. 61

[8]2. Anderson şi alţii, *op.cit.*, p. 639

[8]3. Citat în V.A. Zolotarev, *Ruskii arhiv, op.cit.*, vol. 16 (5-2), pp. 33–35

[8]4. R.V. Mazurkevici, *Planî i realnost'*, în *Voenno-istoriceskii jurnal*, nr. 2 (1992): pp. 24–25

[8]5. Vasilevski, *op.cit.*, p. 189

[8]6. Citat în *Istocinik*, nr. 5 (1995): p. 41

[8]7. GARF (nu este catalogat încă). Din memoriile lui Iakov Ceadaev

[8]8. Zolotarev, *Ruskii arhiv, op.cit.*, vol. 16 (5–2), pp. 236–239

[8]9. Interviu cu Gheorghi Jukov în Simonov, *op.cit.*, p. 366

[9]0. Vasilevski, *op.cit.*, pp. 195–196

[9]1. Krivoşeev şi alţii, *op.cit.*, p. 179

[9]2. Zolotarev, *Ruskii arhiv, op.cit.*, vol. 16 (5-2), pp. 263–264

[9]3. După ce a citit această scrisoare, Stalin a pus-o în arhiva personală. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 762, ll. 6–8

[9]4. K.K. Rokosovski, *Soldaţkii dolg* (Moscova, 2013), p. 211

Konstantin Konstantinovici Rokosovski (1896-1968) a fost un mareşal foarte apreciat din timpul Marelui Război pentru Apărarea Patriei. A fost arestat în timpul epurărilor şi a stat în închisoare între 1937 şi 1940. În timpul războiului, a fost pus la conducerea armatelor şi a fronturilor. Între 1949 şi 1956, a fost ministru al Apărării în Polonia, înainte să deţină funcţii importante în ministerul sovietic. Memoriile lui destul de sincere, *Soldaţkii dolg* (*Datoria unui soldat*), au fost publicate în 1968, cenzurate drastic. O ediţie necenzurată a apărut în 1997.

[9]5. Citat în Zolotarev, *Ruskii arhiv, op.cit.*, vol. 16 (5–2), pp. 276–279

[9]6. O.A. Rjeşevskii, *Stalin i Cercill. Vstreci. Besedî. Diskussii* (Moscova, 2004), pp. 348–383

[9]7. Krivoşeev şi alţii, *op.cit.*, pp. 60–61

[9]8. *Rodina*, nr. 4 (2005): p. 65

[9]9. Aleksei Innokentievici Antonov (1896–1962) a fost ofiţer cu grad înalt, care a îndeplinit funcţia de adjunct al Statului Major General în anii războiului şi deseori îi raporta direct lui Stalin.

[1]00. Vasilevski, *op.cit.*, p. 311

[1]01. A. Eremenko, *Godî vozmezdiia* (Moscova, 1986), pp. 36, 38; Volkogonov, *op.cit.*, p. 481; Deviatov şi alţii, *Moskovskii Kreml*, *op.cit.*, pp. 184, 186

[1]02. *Perepiska Predsedatelia Soveta Ministrov SSSR s prezidentami SŞA i premer-ministrami Velikobritanii vo vremia Velikoi Otecestvennoi Voinî 1941–1945 gg.* (Moscova, 1957). Scrisoarea lui Stalin către Churchill poartă data de 9 august 1943 (vol. 1, pp. 141–142). Scrisoarea lui Stalin către Roosevelt are data de 8 august 1943 (vol. 2, p. 77).

[1]03. Scrisoarea lui Stalin către Churchill, 24 iunie 1943, pe care i-a trimis-o şi lui Roosevelt în aceeaşi zi, spre informare; *Perepiska*, vol. 2, pp. 72–75

[1]04. Citat în S.M. Ştemenko, *Gheneralnîi ştab v godî voinî* (Moscova, 1989), p. 148

[1]05. Golovanov, *op.cit.*, pp. 351–356

[1]06. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 377, l. 61

[1]07. Citat în Gorinov şi alţii, *Moskva voennaia*, pp. 694–695; *Istocinik*, nr. 2 (1995): p. 138–139

[1]08. *Istoriceskii arhiv*, nr. 1 (1997): p. 66–68

[1]09. Zolotarev, *Ruskii arhiv, op.cit.*, vol. 16 (5-4), p. 12

[1]10. Pentru studiul populaţiilor afectate de genocidul din regiunea geografică aflată între Germania şi URSS, comis atât de Stalin, cât şi de Hitler, vezi Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin* (New York, 2010).

[1]11. *Vestnik arhiva*, op.cit, pp. 346–348

[1]12. Haustov şi alţii, *Lubianka, op.cit.*, p. 405

[1]13. Alexander Statiev, *The Nature of Anti-Soviet Armed Resistance, 1942–1944: The North Caucasus, the Kalmyk Autonomous Republic, and Crimea*, în *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 6, nr. 2 (Primăvară, 2005): pp. 285–318

[1]14. V.A. Kozlov şi S.V. Mironenko, *„Osobaia papka“ Stalina. Iz materialov Sekretariata NKVD-MVD SSSR. 1944–1953* (Moscova, 1994)

[1]15. GARF, f. R-9401, op. 2, d. 64, l. 167

[1]16. *Ibid.*, l. 166

[1]17. *Ibid.*, l. 165

[1]18. *Ibid.*, d. 66, ll. 9–10, 40–46

[1]19. *Ibid.*, ll. 334–340

[1]20. *Ibid.*, d. 67, ll. 319–324; d. 68, ll. 268–273

[1]21. N.M. Naimark, *Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949* (Cambridge, MA, 1995)

[1]22. Haustov şi alţii, *Lubianka*, *op.cit.*, pp. 502–504

[1]23. Citat în M. Djilas, *op.cit.*, p. 82

[1]24. Stenogramele conversaţiilor dintre Stalin şi Roosevelt; RGASPI, f. 558. 11, d. 235, l. 8

[1]25. N.V. Petrov, *Po sţenariiu Stalina: Rol organov NKVD–MGB SSSR v sovetizaţii stran Ţentralnoi i Vostocinoi Evropî. 1945–1953* (Moscova, 2011), pp. 44–52

[1]26. Citat în Zolotarev, *Ruskii arhiv, op.cit.*, vol. 16 (5-3), p. 185

[1]27. RGASPI, f. 17, op. 3, d. 1045, l. 55

[1]28. Zolotarev, *Ruskii arhiv*, *op.cit.*, vol. 16 (5-2), p. 420

[1]29. Interviu cu Aleksandr Vasilevski în Simonov, *op.cit.*, p. 446

[1]30. Vasilevski, *op.cit.*, pp. 496–497

[1]31. Ştemenko, *op.cit.*, pp. 102–104; Zolotarev, *Russkii arhiv, op.cit.*, vol. 23 (12–1) (Moscova, 1997), pp. 11–12

[1]32. Dintr-un memorandum din 2 aprilie 1965 al Mareşalului Konev către Prezidiul Comitetului Central; Ştemenko, *op.cit.*, pp. 104, 192; I.S. Konev, *Zapiski komanduiuşcego frontom* (Moscova, 2000), p. 498

[1]33. Interviu cu Jukov în Simonov, *op.cit.*, p. 377

[1]34. Vasilevski, *op.cit.*, p. 497

[1]35. Vasilevski, *op.cit.*, p. 497

[1]36. Comisia pentru Probleme Curente a Biroului SNK a funcţionat din iunie 1941 până în decembrie 1942. Biroul SNK s-a întrunit în sesiuni obişnuite din decembrie 1942 până în august 1945. Contextul înfiinţării acestor organisme poate fi găsit în RGASPI, f. 17, op. 163, d. 1326, l. 233; d. 1350, l. 40; d. 1356, ll. 120–121; d. 1406, l. 27.

[1]37. *Ibid.*, d. 1356, ll. 120–121

[1]38. *Ibid.*, d. 1406, l. 27

[1]39. Rezoluţie a Comitetului de Stat pentru Apărare, din 4 februarie 1942; RGASPI, f. 644, op. 2, d. 36, ll. 32-35

[1]40. Mikoian, *Tak bîlo*, *op.cit.*, p. 465

[1]41. APRF, f. 3, op. 52, d. 251, l. 93

[1]42. În decembrie 1943, Andrei Andreev, un secretar al Comitetului Central şi membru al Biroului Politic, a fost numit comisar al poporului pentru agricultură.

[1]43. APRF, f. 3, op. 52, d. 251, l. 93; Mikoian, *Tak bîlo*, *op.cit.*, p. 466

[1]44. RGASPI, f. 17, op. 163, d. 1420, l. 136

[1]45. Bulganin a fost numit membru al Comitetului de Stat pentru Apărare în locul lui Voroşilov, ale cărui rezultate îl nemulţumeau pe Stalin. *Ibid.*, op. 3, d. 1051, l. 44, 46.

[1]46. Zolotarev, *Russkii arhiv, op.cit.*, vol. 13 (2-3) (Moscova, 1997), p. 332

[1]47. *Ibid.*, pp. 337–338

[1]48. David Brandenberger, *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956* (Cambridge, MA, şi Londra, 2002)

[1]49. Cernobaev, *op.cit.*, p. 417

[1]50. Din însemnările preşedintelui Consiliului pentru Afacerile Bisericii Ortodoxe Ruse, G.G. Karpov, la întâlnirea dintre Stalin şi conducătorii Bisericii. GARF, f. R-6991, op. 1, d. 1, ll. 1–10; M.I. Odinţov, *Russkie patriarhi XX veka* (Moscova, 1994), pp. 283–291

[1]51. Rjeşevskii, *Stalin i Cercill*, *op.cit.*, p. 420; Michael Ellman, *Churchill on Stalin: A Note*, în *Europe-Asia Studies* 58, nr. 6 (Septembrie, 2006): pp. 969–970

[1]52. GARF, f. R-9401, op. 2, d. 94, ll. 15-27. *Istoriceskii arhiv*, nr. 5 (1993): pp. 123–128

[1]53. Citat în D. Omelciuk şi S. Iurcenko, *Krîmskaia konferenţiia: Neizvestnîie straniţî*, în *Svododnaia mîsl*, nr. 2 (2001): pp. 122–123.

[1]54. *Perepiska*, vol. 2, pp. 204, 205; V. Peciatnov, *Stalin, Ruzvelt, Trumen: SSSR i SŞA v 1940-kh gg.* (Moscova, 2006), pp. 305–306

[1]55. *Perepiska*, vol. 2, pp. 211, 212; Comisia pentru Publicarea Documentelor Diplomatice din cadrul Ministerului Afacerilor Externe al URSS, *Correspondence between Stalin, Roosevelt, Truman, Churchill and Atlee during World War II* (Honolulu, 2001), p. 214

[1]56. Telegramă secretă de la Iosif Stalin către Dwight D. Eisenhower, în ajunul Bătăliei pentru Berlin; *Novaia i noveişaia istoriia*, nr. 3 (2000): pp. 180–181

[1]57. Krivoşeev şi alţii, *op.cit.*, p. 171.

[1]58. Ştemenko, *op.cit.*, p. 265

[1]59. V.A. Zolotarev şi G.N. Sevastianov, *Velikaia Otecestvennaia Voina. 1941–1945. Voenno-istoriceskie ocerki*, vol. 3 (Moscova, 1999), p. 279

[1]60. *Rodina*, nr. 4 (2005): p. 99

Familia

[1]. Ostrovski, *op.cit.*, pp. 235–236

[2]. Această scrisoare a fost inclusă într-un rezumat al corespondenţei sosite, pregătită pentru Stalin şi apoi trimisă către Bulganin, în mod

evident cu scopul ca acesta să investigheze posibilitatea îndeplinirii cererii de ajutor; RGASPI, f. 558, op. 11, d. 895, l. 59.

[3]. Ostrovski, *op.cit.*, p. 249

[4]. *Ibid.*, pp. 251–252

[5]. *Ibid.*, pp. 308–309, 329, 332–334

[6]. *Ibid.*, pp. 340–341

[7]. Citat în *ibid.*, pp. 349, 357

[8]. *Izvestiia ŢK KPSS*, nr. 10 (1989): p. 190

[9]. *Izvestiia ŢK KPSS*, nr. 8 (1991): p. 150

[10]. Citat în Iu.G. Murin, *Iosif Stalin v obiatiiah semi, op.cit.*, pp. 7–8

[11]. *Ibid.*, p. 154

[12]. *Ibid.*, p. 22

[13]. Citat în V.A. Nevezjin, *Zastolia Iosifa Stalina. Bolşie kremlevskie priemî 1930-h-1970-h gg.* (Moscova, 2011), p. 279

[14]. *Pisma N.S. Alliluevoi Z.G. Ordjonikidze*, în *Svobodnaia mîsl*, nr. 5 (1993): p. 74

[15]. Scrisoare de la Nadejda Allilueva către Maria Svanidze, 11 ianuarie 1926; citată în Murin, *Iosif Stalin v obiatiiah semi*, *op.cit.*, p. 154

[16]. *Ibid.*, pp. 22–40

[17]. Simon Sebag Montefiore prezintă scenarii posibile ale evenimentelor care s-au desfăşurat în seara aceea în prologul cărţii sale *Stalin, Curtea Ţarului Roşu* (Editura Polirom, Bucureşti, 2014).

[18]. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 786, ll. 123–124

[19]. Potrivit jurnalului Mariei Svanidze; citat în Murin, *Iosif Stalin v obiatiiah semi*, *op.cit.*, p. 177

[20]. *Ibid.*, pp. 157–158

[21]. Alliluieva, *op.cit.*, pp. 151–152

[22]. Citat în R.W. Davies şi alţii, *The Stalin-Kaganovich Correspondence, op.cit.*, pp. 297, 304

[23]. Alliluieva, *op.cit.*, p. 151

[24]. Discuţia despre relaţia lui Vasili cu Stalin se bazează pe Murin, *Iosif Stalin v obiatiiah semi*, *op.cit.*, pp. 54–65, 68–69.

[25]. GARF, f. R-9401, op. 2, d. 93, ll. 276–278; Haustov şi alţii, *Lubianka, op.cit.*, pp. 493–494; Murin, *Iosif Stalin v obiatiiah semi*, *op.cit.*, pp. 92–93

[26]. Murin, *Iosif Stalin v obiatiiah semi*, *op.cit.*, pp. 69–89, 96–100

[27]. Alliluieva, *op.cit.*, p. 180

[28]. Citat în Murin, *Iosif Stalin v obiatiiah semi*, *op.cit.*, pp. 91–92

Capitolul 6

[1]. Citat în *Pravda*, 25 mai 1945

[2]. Scrisoare de la G. Ţîdenov, 23 octombrie 1945, RGASPI, f. 558, op. 11, d. 865, l. 6

[3]. Scrisoare din 16 februarie 1946; RGASPI, f. 558, op. 11, d. 867, ll. 14–15; E.lu. Zubkova şi alţii, *Soveţkaia jîzni, op.cit.*, pp. 612–613

[4]. Rezumatul corespondenţei primite, care includea citate din această scrisoare, apare cu însemnarea lui Poskrebîşev: „Arhivă". Acest lucru putea fi făcut numai la instrucţiunile lui Stalin, întrucât o serie de alte scrisori menţionate în acest rezumat au fost trimise în grija oficialului desemnat; RGASPI, f. 558, op. 11, d. 867, ll. 1–2.

[5]. *Pravda*, 14 martie 1946

[6]. Krivoşeev şi alţii, *op.cit.*, p. 42. Fără să citeze o sursă, Dmitri Volkogonov afirmă că, în ianuarie 1946, Stalin a oferit o cifră de 15 milioane de morţi, în care erau incluşi cei 7,5 milioane de soldaţi care fuseseră ucişi, muriseră din cauza rănilor sau dispăruseră în misiune; Volkogonov, *op.cit.*, p. 505. Nu a fost posibil să verificăm această informaţie.

[7]. Pentru scrisoarea lui Stalin în original, vezi RGASPI, f. 558, op. 11, d. 794, ll. 85–89. Scrisoarea a fost publicată în revista *Bolşevik* nr.3 (1947), pp. 6–8.

[8]. Dintr-o telegramă codificată de la Stalin către Molotov, Beria, Malenkov şi Mikoian, din 10 noiembrie 1945; citată în Maksimenkov, *op.cit.*, pp. 556–557

[9]. *Pravda*, 23 septembrie 1946

Mihail Mihailovici Zoşcenko (1895–1958) a fost un scriitor popular de satire şi dramaturg. Critica nimicitoare la care a fost supus în 1946 a dus la privarea lui de dreptul de a publica. După moartea lui Stalin, a fost plătit pentru a scrie la diverse reviste, dar a continuat să fie ţinta discriminării. Decretul din 1946 care îi critica pe Zoşcenko şi pe Ahmatova a fost abrogat abia la sfârşitul anilor 1980, în timpul perestroikăi lui Gorbaciov.

Anna Andreevna Ahmatova (1889–1966) s-a numărat printre poeţii cei mai importanţi ai Rusiei. Sub Stalin, ea a fost supusă unei persecuţii neîntrerupte. Primul ei soţ a fost împuşcat, cel de-al doilea a murit într-un lagăr de muncă, iar singurul ei fiu a petrecut mulţi ani într-un lagăr. Este renumită pentru operele antistaliniste, în primul rând seria poetică *Requiem*.

[10]. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 732, ll. 1–19

[11]. Nikolai Krementsov, *Stalinist Science* (Princeton, 1997); V.D. Esakov şi E.S. Levina, *Stalinskie „studî cesti": „Delo KR"* (Moscova, 2005)

[12]. Citat în Peciatnov, *op.cit.*, pp. 392–393

[13]. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 382, l. 45; Peciatnov, *op.cit.*, p. 421

[14]. G. Procacci, G. Adibekov şi alţii, *The Cominform: Minutes of the Three Conferences, 1947/1948/1949* (Milano, 1994), pp. 225–226

[15]. Eugene Zaleski, *Stalinist Planning for Economic Growth, 1933–1952* (Chapel Hill, 1980), pp. 347–348

[16]. N. Vert şi S.V. Mironenko, *Istoriia stalinskogo Gulaga. Koneţ 1920-h-pervaia polovina 1950-h godov*, vol. 1: *Massovîie repressii v SSSR* (Moscova, 2004), p. 610

[17]. A.I. Kokurin şi N.V. Petrov, *GULAG. 1917–1960* (Moscova, 2000), pp. 435, 447; V.N. Zemskov, *op.cit.*, p. 225

[18]. Populaţia totală a URSS era de 188 de milioane la începutul anului 1953. V.P. Popov, *Ekonomiceskaia politika soveţkogo gosudarstva. 1946–1953 gg.* (Moscova şi Tambov, 2000), p. 16.

[19]. Kozlov şi Mironenko, *„Osobaia papka“ Stalina, op.cit.*

[20]. E.Iu. Zubkova, *Pribaltika i Kreml* (Moscova, 2008), p. 256; V. Naumov şi Iu. Sigacev, *Lavrentii Beriia. 1953. Stenogramma iulskogo plenuma ŢK KPSS i drughie dokumentî* (Moscova, 1999), p. 47

[21]. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 1481, l. 45

[22]. *Ibid.*, d. 97, ll. 35–36

[23]. *Ibid.*, ll. 96–99

[24]. V.O. Pechatnov, „The Allies Are Pressing on You to Break Your Will...“ Corespondenţă pe teme de politică externă, între Stalin şi Molotov şi alţi membri ai Biroului Politic, septembrie 1945–decembrie 1946, *Cold War International History Project*, în *Working Paper* nr. 26 (septembrie 1999)

[25]. *Ibid.*, p. 2

[26]. Citat în *ibid.*, p. 4

[27]. Hlevniuk şi alţii, *Politbiuro ŢK VKP(b), op.cit.*, pp. 198–199

[28]. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 771, ll. 9–10

[29]. Hlevniuk şi alţii, *Politbiuro ŢK VKP(b)*, *op.cit.*, pp. 195, 196

[30]. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 771, l. 11

[31]. *Ibid.*, ll. 7–8

[32]. Hlevniuk şi alţii, *Politbiuro ŢK VKP(b), op.cit.*, p. 195. Acest conflict este descris şi în Peciatnov, *op.cit.*, pp. 8–15.

[33]. Hlevniuk şi alţii, *Politbiuro ŢK VKP(b), op.cit.*, pp. 196–197

[34]. Citat în *ibid.*, pp. 197–198

[35]. *Ibid.*, pp. 198–199

[36]. *Ibid.*, p. 200

[37]. *Ibid.*, pp. 24–25, 38

[3]8. Vsevolod Nikolaevici Merkulov (1895–1953) a fost mult timp ajutorul lui Beria, care venise cu el la Moscova, în 1938, şi a fost numit prim-adjunctul său la NKVD. În 1943, Merkulov s-a aflat la conducerea Comisariatului Securităţii Statului, care fusese transformat într-o agenţie separată de comisariatul pentru afaceri interne (NKVD). După ce a fost înlăturat din această funcţie, cu scandal, a deţinut în continuare funcţii înalte, iar, în ultimii ani ai lui Stalin, s-a aflat la conducerea Ministerului Controlului de Stat. Fiind protejatul lui Beria, a fost arestat şi împuşcat la sfârşitul lui 1953, chiar după acesta.

[3]9. Viktor Semionovici Abakumov (1908–1954) a urcat în ierarhia securităţii statului şi în timpul războiului a fost adjunctul lui Stalin la comisariatul pentru apărare, responsabil de contraspionajul militar. În 1946–1951, a fost ministru al Securităţii statului, înainte să fie arestat în 1951. Chiar şi după moartea lui Stalin, el nu a fost eliberat din închisoare, ci împuşcat.

[4]0. Memorandum al lui Merkulov, din 23 iulie 1953; citat în V.A. Kozlov, *Neizvestnaia Rossiia XX vek*, vol. 3 (Moscova, 1993), p. 73

[4]1. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 442, ll. 202–206; V. Naumov şi alţii, *Gheorghii Jukov. Stenogramma oktiabrskogo (1957 g.) plenuma ŢK KPSS i drughie dokumentî* (Moscova, 2001), pp. 16–17

[4]2. A.G. Zverev, *Zapiski ministra* (Moscova, 1973), pp. 231–234

[4]3. Iu.I. Kaşin, *Po straniţam arhivnîh fondov Ţentralnogo banka Rossiiskoi Federaţii*, vol. 3 (Moscova, 2007), pp. 31–32

[4]4. Popov, *Ekonomiceskaia politika soveţkogo gosudarstva*, *op.cit.*, pp. 83–88. Un memorandum important al lui Zverev, din 8 octombrie 1946, care oferea o prezentare generală a experienţei reformei monetare sovietice din perioada 1922–1924, cu tot cu însemnările lui Stalin, a fost publicat în *Istocinik*, nr. 5 (2001): pp. 21–47. Memorandumul se află în APRF.

[4]5. Cernobaev, *op.cit.*, p. 617

[4]6. RGASPI, f. 17, op. 163, d. 1506, l. 22

[4]7. Kaşin, *op.cit.*, vol. 3, pp. 96–97

[4]8. E.Iu. Zavadskaia şi T.V. Ţarevskaia, *Denejnaia reforma 1947 goda: Reakţiia naseleniia. Po dokumentam iz „osobîh papok" Stalina*, în *Otecestvennaia istoriia*, nr. 6 (1997): pp. 135–137

[4]9. Zubkova şi alţii, *Soveţkaia jîzni*, *op.cit.*, pp. 561–564

[5]0. *Ibid.*, pp. 564–567

[5]1. Iu. Aksenov şi A. Uliukaev, *O prostîh reşeniiah neprostîh problem. Denejnaia reforma 1947 goda*, în *Kommunist*, nr. 6 (1990): p. 83

[5]2. Cernobaev, *op.cit.*, pp. 495–496

[5]3. *Istocinik*, nr. 5 (2001): p. 51

[54]. Zubkova şi alţii, *Soveţkaia jîzni*, *op.cit.*, p. 529

[55]. „Norme pe persoană pentru vânzarea produselor alimentare şi a bunurilor“; Rezoluţia nr. 3867 a Consiliului de Miniştri al URSS, din 14 decembrie 1947; GARF, f. R-5446, op. 1, d. 316, ll. 288–289. Aceste limite au rămas în vigoare până în 1958.

[56]. Aksenov şi Uliukaev, *op.cit.*, pp. 84–85

[57]. Julie Hessler, *A Social History of Soviet Trade: Trade Policy, Retail Practices, and Consumption, 1917–1953* (Princeton, 2004), p. 314

[58]. Zubkova şi alţii, *Soveţkaia jîzni*, p. 578

[59]. RGASPI, f. 17, op. 122, d. 308, l. 183

[60]. *Ibid.*, op. 88, d. 900, l. 178

[61]. Donald Filtzer, *Soviet Workers and Late Stalinism: Labour and the Restoration of the Stalinist System after World War II* (Cambridge, 2002), pp. 77–116

[62]. În ultimii ani, s-a publicat un număr enorm de documente referitoare la sovietizarea Europei de Est şi la rolul lui Stalin în acest proces. Pentru un studiu multidimensional al acestor chestiuni, vezi T.V. Volokitina şi alţii, *Moskva i Vostocinaia Evropa. Stanovlenie politiceskih rejimov soveţkogo tipa (1949–1953)* (Moscova, 2008).

[63]. *Ibid.*, pp. 430–550

[64]. Pentru o relatare mai amănunţită, vezi Gorlizki şi Hlevniuk, *Cold Peace, op.cit.*, pp. 79–89.

[65]. Hlevniuk şi alţii, *Politbiuro ŢK VKP, op.cit.*, p. 67

[66]. Pentru interpretarea conform căreia „Afacerea Leningrad“ a reprezentat răspunsul lui Stalin la răspândirea şi consolidarerea relaţiilor de tip clientelar din cadrul nomenclaturii sovietice, vezi Benjamin Tromly, *The Leningrad Affair and Soviet Patronage Politics, 1949–1950*, în *Europe-Asia Studies* 56, nr. 5 (Iulie 2004): pp. 707–729.

[67]. Citat în F. Ciuev, *Sto sorok besed s Molotovîm, op.cit.*, p. 475

[68]. Votarea s-a petrecut prin trimiterea votului (*opros*); cu alte cuvinte, membrii au votat de la depărtare, nu în timp ce erau adunaţi la o reuniune a Biroului Politic. Potrivit calculului realizat de Poskrebîşev, care s-a ocupat de majoritatea aspectelor birocratice ale rezoluţiilor Biroului Politic, Stalin, Bulganin, Voroşilov, Voznesenski, Şvernik, Kaganovici, Mikoian, Andreev, Beria, Malenkov şi Kosîghin au votat în favoarea expulzării Jemciujinei din partid. „Tov. Molotov s-a abţinut“; RGASPI, f. 17, op. 163, d. 1518, l. 162.

[69]. *Ibid.*, l. 164; Hlevniuk şi alţii, *Politbiuro ŢK VKP(b), op.cit.*, p. 313

[70]. Joshua Rubenstein şi Vladimir P. Naumov, *Stalin's Secret Pogrom: The Postwar Inquisition of the Jewish Anti-Fascist Committee* (New Haven, 2001)

[7]1. Citat în *Vestnik arhiva*, *op.cit.*, p. 333

[7]2. Scrisoare de la Gorbenko, cadru al armatei, din 15 iulie 1945; RGASPI, f. 558, op. 11, d. 863, ll. 79–86

[7]3. Yuri Slezkine, *The Jewish Century* (Princeton, 2004), p. 297

[7]4. Scrisoare a jurnalistului militar S.A. Lifşiţ, din martie 1949; RGASPI, f. 558, op. 11, d. 876, l. 15; f. 17, op. 132, d. 118, ll. 1–3

[7]5. Din jurnalul Comisarului Poporului V.A. Malîşev, care a fost prezent la întâlnire; citat în *Istocinik*, nr. 5 (1997): pp. 140–141

[7]6. Acest fragment şi fragmentele care urmează, din documentele referitoare la pregătirile pentru vizita lui Mao, sunt citate, cu mici modificări, din Sergey Radchenko şi David Wolff, *To the Summit via Proxy-Summits: New Evidence from Soviet and Chinese Archives on Mao's Long March to Moscow, 1949*, în *Cold War International History Project Bulletin*, nr. 16 (primăvara 2008): pp. 118–129.

[7]7. A.M. Ledovskii, *SSSR i Stalin v sudbah Kitaia. Dokumentî i svidetelstva uceastnika sobîtii. 1937–1952* (Moscova, 1999), p. 55

[7]8. Chen Jian, *The Sino-Soviet Alliance and China's Entry into the Korean War*, în *Cold War International History Project, Working Paper* nr. 1 (Iunie 1992), p. 19

[7]9. A.V. Panţov, *Mao Tzedun* (Moscova, 2007), p. 47

[8]0. Citat în A.V. Panţov, *Mao Tzedun. Avtobiografiia. Stihi* (Moscova, 2008), p. 166

[8]1. A.M. Ledovskii, *Stalin, Mao Tzedun i koreiskaia voina 1950–1953*, în *Novaia i noveişaia istoriia*, nr. 5 (2005): p. 106

[8]2. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 329, ll. 10–17; Chen Jian şi alţii, „*Stalin's Conversations: Talks with Mao Zedong, December 1949–January 1950, and with Zhou Enlai, August–September 1952*", în *Cold War International History Project Bulletin*, nr. 6–7 (Iarna 1995–1996): pp. 5-7

[8]3. Din memoriile lui Mátyás Rákosi; citat în *Istoriceskii arhiv*, nr. 3 (1997): pp. 142–143

[8]4. Odd Arne Westad, *Fighting for Friendship: Mao, Stalin, and the Sino-Soviet Treaty of 1950*, în *Cold War International History Project Bulletin*, nr. 8–9 (Iarna 1996–1997): pp. 227–228; Dieter Heinzig, *The Soviet Union and Communist China, 1945–1950: The Arduous Road to the Alliance* (Londra, 2003), pp. 281–282, 286–289

[8]5. Ledovskii, *SSSR i Stalin v sudbah Kitaia*, *op.cit.*, p. 143

[8]6. Citat în Fedorenko, *op.cit.*, p. 4

[8]7. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 329, l. 51

[8]8. Fedorenko, *op.cit.*

[8]9. Pentru o examinare detaliată a rolului lui Stalin în proiectul nuclear sovietic, vezi David Holloway, *Stalin and the Bomb: The Soviet Union and Atomic Energy, 1939–1956* (New Haven, 1996).

[9]0. Scrisoare trimisă de Beria, din închisoare, către membrii conducerii sovietice, 1 iulie 1953; citată în Naumov şi Sigacev, *op.cit.*, p. 75

[9]1. Citat în A.V. Torkunov, *Zagadocinaia voina: Koreiskii konflikt 1950–1953* (Moscova, 2000), pp. 6–8

[9]2. Kathryn Weathersby, *To Attack, or Not to Attack? Stalin, Kim Il Sung, and the Prelude to War*, în *International History Project Bulletin*, nr. 5 (primăvara 1995): pp. 7–8

[9]3. *Ibid.*, p. 9; Cernobaev, *op.cit.*, p. 533

[9]4. K. Vezersbi [Weathersby], *Soveţkie ţeli v Koree, 1945–1950 gg.*, în *Holodnaia voina. Novîie podhodî, novîie dokumentî*, ed. M.M. Narinskii (Moscova, 1995), p. 316

[9]5. În ianuarie 1950, URSS a boicotat Naţiunile Unite, cerând ca noul guvern comunist al Chinei să poată fi reprezentat. Începerea Războiului din Coreea, în timp ce ţara sa nu era reprezentată în Consiliul de Securitate, a fost o gafă clară a lui Stalin, una de care Statele Unite au profitat din plin.

[9]6. Citat în Kathryn Weathersby (introducere şi traduceri), *New Russian Documents on the Korean War*, în *Cold War International History Project Bulletin*, nr. 6–7 (iarna 1995–1996): p. 40

[9]7. Citat în Torkunov, *op.cit.*, p. 97

[9]8. Citat în Aleksandre Y. Mansourov, *Stalin, Mao, Kim, and China's Decision to Enter the Korean War*, în *Cold War International History Project Bulletin*, nr. 6–7 (iarna 1995–1996): p. 118. (Cuvintele dintre paranteze îi aparţin lui Mansourov.)

[9]9. Citat în Ledovskii, *Stalin, Mao Tzedun i koreiskaia voina*, *op.cit.* p. 106.

[1]00. Din memoriile lui Mátyás Rákosi; citat în *Istoriceskii arhiv*, nr. 5–6 (1997): pp. 7–8. Faptul că această întrunire a avut loc este confirmat şi de ministrul cehoslovac al Apărării, Alexeje Čepička; *Voprosî istorii*, nr. 10 (1999): pp. 85–86.

[1]01. Zaleski, *op.cit.*, pp. 668–669

[1]02. Arhiva de Economie a Statului Rus (RGAE), f. 4372, op. 11, d. 677, ll. 9–10. Cifrele pentru cheltuielile militare sunt prezentate pentru patru ministere create după moartea lui Stalin: apărare (care a reunit cele două foste ministere al armatei şi al marinei), industria apărării (o versiune actualizată a fostului minister al armamentului), industria

aviatică şi producţia de mitraliere. Aceste ministere reprezentau cea mai mare parte (deşi nu totalitatea) a cheltuielilor militare.

[1]03. N.S. Simonov, *Voenno-promîşlennîi kompleks SSSR v 1920–1950-e godî* (Moscova, 1996), pp. 210–266

[1]04. Rezoluţii ale Consiliului de Miniştri, din 9 şi 19 februarie 1953; A.A. Danilov şi A.V. Prîjikov, *Rojdenie sverhderjavî. SSSR v pervîie poslevoennîie godî* (Moscova, 2001), pp. 92–93

[1]05. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 329, ll. 66; Ledovskii, *SSSR i Stalin v sudbah Kitaia*, *op.cit.*, p. 160

[1]06. A.I. Kokurin şi Iu.N. Morukov, *Stalinskie stroiki GULAGA. 1930-1953* (Moscova, 2005)

[1]07. RGAE, f. 4372, op. 11, d. 282, l. 66

[1]08. *Narodnoe hoziastvo SSSR. Statisticeskii sbornik* (Moscova, 1956), p. 118

[1]09. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 882, ll. 57–58

[1]10. Scrisoare din 1 noiembrie 1952; RGASPI, f. 558, op. 11, d. 903, ll. 42–46

[1]11. Această scrisoare nedatată i-a fost trimisă lui Malenkov de la secretariatul lui Stalin, ca să se ocupe de problemă, pe 4 noiembrie 1952; RGASPI, f. 558, op. 11, d. 901, ll. 39–40.

[1]12. Cernobaev, *op.cit.*, p. 551; N. Kovaleva şi alţii, *Molotov, Malenkov, Kaganovici. 1957. Stenogramma iiunskogo plenuma ŢK KPSS i drughie dokumentî* (Moscova, 1998), pp. 193–194

[1]13. Privitor la lucrările acestei comisii şi la poziţia lui Stalin asupra acestui subiect, vezi Gorlizki şi Hlevniuk, *Cold Peace*, *op.cit.*, pp. 139–140.

[1]14. Mikoian, *Tak bîlo*, *op.cit.*, p. 578

[1]15. RGAE, f. 4372, op. 11, d. 459, ll. 164–170

[1]16. Kokurin şi Petrov, *GULAG, op.cit.*, pp. 788–791; RGAE, f. 4372, op. 11, d. 677, l. 9

[1]17. Inventarele nu precizau care era agenţia de unde proveneau telegramele codificate. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 117, ll. 1–173.

[1]18. Ignatiev a venit cu această relatare în mărturia dată în 27 martie 1953; N.V. Petrov, *Palaci*, *op.cit.*, p. 307.

[1]19. Stoliarov, *op.cit.*, p. 163

[1]20. *Ibid.*, pp. 225–226

[1]21. *Ibid.*, pp. 167–168

[1]22. Naumov şi Sigacev, *op.cit.*, pp. 34–35

[1]23. Pentru mai multe detalii, vezi Timothy Blauvelt, *Abkhazia: Patronage and Power in the Stalin Era*, în *Nationalities Papers* 35, nr. 2 (2007): 220, 222–223.

[1]24. Naumov şi Sigacev, *op.cit.*, pp. 29–40

[1]25. La cel de-al 19-lea Congres al Partidului, s-a schimbat oficial denumirea partidului din Partidul Comunist al Întregii Uniuni (Bolşevicii), menţionat de obicei prin acronimul VKP(b), în denumirea simplă de Partidul Comunist al Uniunii Sovietice sau KPSS. Această denumire a fost păstrată până când partidul şi Uniunea au fost desfiinţate, în 1991.

[1]26. Mikoian, *Tak bîlo*, *op.cit.*, p. 573

[1]27. *Ibid.*, pp. 574–576; Ciuev, *Sto sorok besed s Molotovîm*, *op.cit.*, p. 469; L.N. Efremov, *Dorogami borbî i truda* (Stavropol, 1998), pp. 12–16

[1]28. N. Muhitdinov, *Reka vremeni. Ot Stalina do Gorbaceva. Vospominaniia* (Moscova, 1995), pp. 88–89

[1]29. Volokitina şi alţii, *Moskva i Vostocenaia Evropa*, pp. 558–566

[1]30. Memorandum lămuritor al lui Ignatiev către Beria, din 27 martie 1953; citat în Petrov, *Palaci*, *op.cit.*, p. 297

[1]31. *Ibid.*, pp. 287, 299–300

[1]32. Citat în V.N. Haustov şi alţii, *Lubianka. Stalin i MGB SSSR. Mart 1946-mart 1953* (Moscova, 2007), pp. 522–523

[1]33. Citat în Petrov, *Pervîi predsedatel KGB Ivan Serov*, *op.cit.*, p. 124

[1]34. Din stenogramele unor comentarii ale lui Stalin adresate unei comisii pentru reorganizarea serviciului de informaţii al Ministerului Securităţii Statului, noiembrie-decembrie 1952; citat în *Istocinik*, nr. 5 (2001): p. 132

[1]35. Aceste articole de presă au fost redactate de Stalin. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 157, ll. 9–14, 29–33: Hlevniuk şi alţii, *Politbiuro ŢK VKP(b), op.cit.*, pp. 392–397.

[1]36. Pentru o examinare detaliată a acestei teorii despre deportarea evreilor, vezi G.V. Kostîrcenko, *Stalin protiv „kosmopolitov“. Vlasti evreiskaia intellighenţiia v SSSR* (Moscova, 2009), pp. 329–380.

[1]37. B.S. Klein, *Politika SŞA i „delo vracei“*, în *Voprosî istorii*, nr. 6 (2006): pp. 35–47

Dictatura se prăbuşeşte

[1]. Cernobaev, *op.cit.*, p. 553; Hlevniuk şi alţii, *Politbiuro ŢK VKP(b), op.cit.*, p. 436. Când s-a publicat registrul cu vizitatorii lui Stalin, numele lui Tkacev a fost scris greşit Tolkacev.

[2]. Cernobaev, *op.cit.*, p. 553; Hlevniuk şi alţii, *Politbiuro ŢK VKP(b), op.cit.*, p. 436

[3]. Miasnikov, *op.cit.*, p. 295

[4]. Hlevniuk şi alţii, *ŢK VKP(b) i Sovet Ministrov SSSR*, pp. 436–437

[5]. Kovaleva şi alţii, *op.cit.*, pp. 42, 45. Documentele au fost sustrase când adjunctul lui Malenkov a fost arestat.

[6]. Deciziile au fost înregistrate în procesul-verbal al reuniunii comune din 5 martie 1953 a plenului Comitetului Central, a Consiliului de Miniştri şi a Prezidiului Sovietului Suprem. *Istocinik*, nr. 1 (1994): pp. 107–111.

[7]. Simonov, *op.cit.*, pp. 257–258

[8]. *Ibid.*, p. 260

[9]. Alliluieva, *op.cit.*, p. 10

[10]. Cernobaev, *op.cit.*, p. 553

[11]. Din memoriile lui Şepilov; citat în *Voprosî istorii*, nr. 3 (1998): p. 15

[12]. Artizov şi alţii, *Reabilitaţiia, op.cit.*, vol. 1 (Moscova, 2000), p. 19

[13]. Naumov şi Sigacev, *op.cit.*, pp. 28–29

[14]. Oleg Hlevniuk, *The Economy of the OGPU, NKVD and MVD of the USSR, 1930–1953: The Scale, Structure and Trends of Development*, în *The Economics of Forced Labor: The Soviet Gulag*, ed. Paul R. Gregory şi Valery Lazarev (Stanford, CA, 2003), pp. 54–55

[15]. Potrivit statisticilor oficiale, din 1 ianuarie până în 1 octombrie 1953, numărul de vaci a crescut de la 24,3 la 26 de milioane, iar o creştere de aproape un milion s-a produs în afara sistemului de ferme colective şi de stat. În aceeaşi perioadă, numărul porcilor a crescut de la 28,5 la 47,6 milioane, incluzând aici o creştere de 12 milioane în gospodăriile private; *Narodnoe hoziastvo SSSR. Statisticeskii sbornik* (Moscova, 1956), pp. 119–120. Chiar şi ţinând seama de posibile fluctuaţii sezoniere, aceste cifre sunt semnificative şi pot fi atribuite, în mod sigur, taxelor mai scăzute şi creşterii preţurilor de achiziţie.

[16]. Torkunov, *op.cit.*, pp. 272–279

[17]. Această directivă a fost adoptată în mare măsură ca reacţie la numărul mare de treceri ilegale din Germania de Est în cea de Vest. Vezi Naumov şi Sigacev, *op.cit.*, pp. 55–59.

Funeraliile

[1]. Discurs ţinut de Hruşciov cu prilejul unei cine în oraşul bulgăresc Varna, în timpul unei vizite oficiale din 16 mai 1962; citat în *Istocinik*, nr. 6 (2003): p. 130

[2]. Scrisoare din 10 martie 1953 a unui grup de cetăţeni, adresată Comitetului Central şi Sovietului Suprem; GARF, f. R-7523, op. 52, d. 18, ll. 94–95

[3]. Scrisoare anonimă adresată lui Gheorghi Malenkov, din 6 martie 1953; RGASPI, f. 558, op. 11, d. 1486, l. 157

[4]. *Ibid.*, d. 1487, l. 55

[5]. *Ibid.*, ll. 66–71

[6]. Citat în V.A. Kozlov, *Neizvestnaia Rossiia XX vek*, vol. 2 (Moscova, 1992), pp. 254–258

[7]. Citat în V.A. Kozlov şi S.V. Mironenko, *58-10. Nadzornîie proizvodstva Prokuraturî SSSR po delam ob antisoveţkoi agitaţii i propagande. Annotirovannîi katalog. Mart 1953–1991* (Moscova, 1999), pp. 13, 21, 23, 32.

[8]. Există o listă lungă a documentelor şi a studiilor publicate despre starea de spirit a publicului şi mecanismele utilizate pentru modelarea acesteia şi despre adaptarea socială şi mentalitatea specifică pe care se străduia stalinismul să o modeleze. Studiile variază în ceea ce priveşte opiniile autorilor şi aspectul realităţii pe care îl subliniază. Vezi, de exemplu, următoarele: Sheila Fitzpatrick, *The Cultural Front: Power and Culture in Revolutionary Russia* (Ithaca, NY, 1992) şi *Tear off the Masks! Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia* (Princeton, 2005); Stephen Kotkin, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization* (Berkeley şi Los Angeles, 1995); Sarah Davies, *Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, Propaganda and Dissent, 1934–1941* (Cambridge, 1997); Elena Zubkova, *Russia after the War: Hopes, Illusions and Disappointments, 1945–1957* (New York, 1998); Jochen Hellbeck, *Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin* (Cambridge, MA, 2006).

[9]. Yoram Gorlizki, *Political Reform and Local Party Interventions under Khrushchev*, în *Reforming Justice in Russia, 1864–1996*, ed. Peter H. Solomon (New York şi Londra, 1997), pp. 259–260

[10]. Scrisoarea lui Stahanov către Stalin din mai 1945; RGASPI, f. 558, op. 11, d. 891, l. 128. Pentru o scrisoare asemănătoare trimisă lui Molotov înainte de război, vezi GARF, f. R-5446, op. 82, d. 108, l. 145; d. 120, l. 74.

[11]. Conform statisticilor oficiale, la începutul lui 1953, peste 40% din populaţia ţării trăia în oraşe. Trebuie reţinut însă că această cifră includea locuitorii oraşelor mici şi ai aşezărilor, unde standardul de trai era apropiat de cel al ţăranilor.

[12]. În 1952, din cele 443 000 de tone de carne vândute pe pieţele de desfacere ale statului sau ale cooperativelor din întreaga URSS, 110 000 au fost trimise la Moscova şi 57 400 au fost trimise la Leningrad; GARF, f. R-5446, op. 87, d. 1162, l. 171.

[13]. Mikoian, *Tak bîlo*, *op.cit.*, p. 355

[1]4. Amir Weiner, *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution* (Princeton, 2000)

[1]5. Golfo Alexopoulos, *Stalin's Outcasts: Aliens, Citizens and the Soviet State, 1926–1936* (Ithaca, NY şi Londra, 2003)

[1]6. Lynne Viola, *Peasant Rebels under Stalin*, *op.cit.*; Lynne Viola, *Contending with Stalinism: Soviet Power and Popular Resistance in the 1930s* (Ithaca, NY, 2002); Jeffrey J. Rossman, *Worker Resistance under Stalin: Class and Revolution on the Shop Floor* (Cambridge, MA şi Londra, 2005)

[1]7. În ultimii ani, istoricii au realizat câteva studii valoroase despre această problemă. Vezi, de exemplu, următoarele: Sheila Fitzpatrick, *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s* (New York, 1999); Elena Osokina, *Our Daily Bread: Socialist Distribution and the Art of Survival in Stalin's Russia, 1927–1941* (New York şi Londra, 2001); Donald Filtzer, *The Hazards of Urban Life in Late Stalinist Russia: Health, Hygiene, and Living Standards, 1943–1953* (Cambridge, 2010).

[1]8. Calculele se bazează pe Zubkova şi alţii, *Soveţkaia jîzni, op.cit.*, pp. 102–103; Hlevniuk şi alţii, *Politbiuro ŢK VKP(b), op.cit.*, pp. 388–389. Pentru comparaţie, vezi Kokurin şi Petrov, *GULAG, op.cit.*, pp. 543–551.

[1]9. Această scrisoare i-a fost dată lui Malenkov s-o citească; RGASPI, f. 558, op. 11, d. 901, l. 37.

[2]0. Zubkova şi alţii, *Soveţkaia jîzni*, *op.cit.*, p. 107

[2]1. Citat în *ibid.*, p. 263

[2]2. Cifrele pentru locuinţele urbane de stat şi private sunt din RGAE, f. 1562, op. 41, d. 56, ll. 30–33. Cifrele pentru populaţia urbană de la începutul anului 1953 sunt din Popov, *Ekonomiceskaia politika Soveţkogo gosudarstva, op.cit.*, p. 16.

[2]3. RGAE, f. 1562, op. 41, d. 56, ll. 30–33. Inventarul clădirilor rezidenţiale din proprietatea statului le includea pe cele mai bine construite, care aparţineau consiliilor (sovietelor) şi agenţiilor guvernamentale locale. O proporţie semnificativă de locuinţe urbane se afla în proprietate privată. Aceste clădiri erau într-o stare mult mai proastă.

[2]4. Zubkova şi alţii, *Soveţkaia jîzni*, p. 179

[2]5. Vert şi Mironenko, *Istoriia stalinskogo Gulaga, op.cit.*, pp. 623–624.

[2]6. B.V. Jiromskaia, I.N. Kiselev şi Iu.A. Poliakov, *Polveka pod grifom „sekretno": Vsesoiuznaia perepis naseleniia 1937 goda* (Moscova, 1996), pp. 98, 100

[2]7. Terry Martin, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939* (Ithaca, NY şi Londra, 2001)

[2]8. Vezi un studiu recent: Timothy Snyder, *op.cit.*

[2]9. Pentru documente şi scrisori care descriu conflictele interetnice din perioada de sfârşit a guvernării lui Stalin, vezi L.P. Koşeleva şi alţii, *Sovetkaia naţionalnaia politika. Ideologhiia i praktiki realizaţii* (Moscova, 2013).

[3]0. Geoffrey Hosking, *Rulers and Victims: The Russians in the Soviet Union* (Cambridge, MA şi Londra, 2006)

[3]1. E. Hodja, *So Stalinîm*, *op.cit.*, p. 90

[3]2. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 1479, ll. 14–18

[3]3. A. Berelovici şi V. Danilov, *Sovetkaia derevnia glazami VCEKA-OGPU-NKVD: 1918–1939 gg.*, vol. 1–4 (Moscova, 1998-2012); G.N. Sevostianov şi alţii, *„Soverşenno sekretno“: Lubianka-Stalinu o polojenii v strane (1922–1934)*, vol. 1–9 (Moscova, 2001–2013)

[3]4. GARF, f. R-9401, op. 12, d. 100, ll. 91–92

[3]5. Când aparatul Sectorului Special era reorganizat în 1939, s-au luat măsuri pentru crearea a 15 posturi pentru angajaţi care să citească scrisorile adresate lui Stalin. O parte a îndatoririlor lor era să se familiarizeze cu scrisorile şi să le sorteze (APRF, f. 3, op. 22, d. 65, l. 37). Dacă presupunem că fiecare cititor petrecea în medie 10 minute cu fiecare scrisoare, lucrând opt ore pe zi, toţi cei 15 cititori puteau să citească 720 de scrisori pe zi sau aproximativ 260 000 pe an. Probabil că numărul era mai mare. Cititorii experimentaţi citeau rapid scrisorile, mai ales că multe dintre ele erau scurte. De asemenea, folosind un sistem de ture, aparatul funcţiona, în esenţă, fără întrerupere, iar turele nu erau limitate strict la opt ore.

[3]6. APRF, f. 3, op. 22, d. 65, l. 51. A cincea secţie a Sectorului Special se ocupa şi de biblioteca lui Stalin.

[3]7. Scrisorile arătate conducerii Sectorului Special, între 1945 şi 1953, au fost păstrate. Vezi RGASPI, f. 558, op. 11, dd. 888–904.

[3]8. Scrisorile selectate pentru a-i fi arătate lui Stalin erau însoţite de o listă intitulată „Scrisori şi petiţii primite, adresate Tov. Stalin“. Pe lângă scrisorile care-i erau prezentate lui Stalin, această listă includea anumite scrisori trimise pentru a fi analizate de către alţi lideri sovietici. După câte se pare, se considera că nu era nevoie ca Stalin să vadă aceste scrisori, dar că ar fi fost interesat să afle despre ele. Arhiva personală a lui Stalin conţine un set destul de complet cu astfel de liste de scrisori numai pentru perioada 1945–1952 (dar lipsesc de

aici cele trimise când se afla în vacanţă în sud); RGASPI, f. 558, op. 11, dd. 862–882.

[3]9. Jan Plamper, *The Stalin Cult: A Study in the Alchemy of Power* (New Haven, 2012).